

PUBLISHER'S NOTE

It was in the year 1927 in the course of one of the many edifying conversations that I used to have with the late Mahamahopādhyāya Professor S. Kuppaswami Sastriar that I casually suggested to him the publication of a good edition of the Dhvanyāloka with the Locana and with a proper and understandable commentary on them. He readily fell in with the idea and I undertook to be the publisher of it. The work was begun immediately. The Madras Law Journal Press was requested to print the book and they were kind enough to accede to our request. The work went on for sometime vigorously and the first and second parts of the Dhvanyāloka and the Locana, with the Kaumudī of Uttuṅgodaya and the Upalocana of Prof. Kuppaswami Sastriar were published in 1932 and 1936. But afterwards owing to various circumstances, one of which was the illhealth of the Professor, the publication of the last part was delayed very much and the lamented demise of the Professor took place before its completion. It is a matter of keen regret to me and to the others concerned in this work. I am glad that we are able to publish the book as a memorial volume. Very great sorrow has been felt throughout India at the great loss sustained by the world of scholars in the passing away of the learned Professor and it is fitting that this work which embodies a very important part of his labours as a scholar should be published in his memory. The Dhvanyāloka is a standard authoritative classic on Sanskrit rhetoric. But it was not studied very much by scholars in Southern India. It is mainly due to Professor Kuppaswami Sastriar that the work was prescribed as a text book for the Siromani and Sanskrit Honours examinations of the Madras University. Now it has come to be studied very largely and to be appreciated by all scholars and students of the Alankara sastra. The Professor himself began to teach it to the students in the Presidency College. As a result of his scholarship and of his experience in teaching this work for nearly twenty years, he became a great authority on the book and with great industry and patience he brought together the proper readings and emendations of the text hitherto available to us. The present edition is the outcome of his labours as a teacher of this book to successive generations of students and of his scholarship and industry. It is sure to be of immense benefit to the students who study the book and to all scholars in the field of Sanskrit rhetoric.

In spite of careful scrutiny and proof reading a few errors have crept in. As there will be further delay if an Errata list is to be prepared and published, we have been obliged to omit it. We crave the indulgence of our readers for this omission. We are not also publishing a critical introduction as mentioned in the preface.

We are all very grateful to Sri R. Narayanaswami Iyer, proprietor of the Madras Law Journal Press, for his great kindness in allowing this work to be published as a memorial volume and printing it free of cost and making a gift of the proceeds of the publication to the Kuppuswami Sastriar Research Institute that has been started in commemoration of the late Professor's great services to Sanskrit learning.

K. BALASUBRAMANIA AIYAR, B.A., B.L.,

Advocate,

Managing Editor,

Journal of Oriental Research, Madras.

PREFACE

This edition of the *Dhvanyāloka* with the *Locana* is based on the following manuscripts :—

- क. ख. ग. represent the manuscripts utilized by the editor of the work in the *Nirnayasagar Press*, Bombay.
- घ. This is a paper ms. of the *Locana*, now deposited in the *Government Oriental Mss. Library*, Madras.
- ङ. This is a palm leaf ms. of the *Locana* in Malayālam characters, belonging to the *Kuḍalur Mana*, now on loan in the *Govt. Oriental Mss. Library*.
- च. This is another palm leaf ms. in Malayālam characters, deposited in the *Govt. Oriental Mss. Library*, Madras.
- त. This is a palm leaf ms. of the *Locana* in grantha characters in the *Sarasvatī Mahal Palace Library*, Tanjore.

The edition of the *Kaumudī* is based on the copy of the work, now in the *Govt. Oriental Mss. Library*. This copy has been collated with two other manuscripts : They are :—

- का. This ms. is from Kottakal.
- कू. This is from Kuḍalur.
- त. This is a ms. from Tripunithura.

This is the first fasciculus of the work. It will be published in parts. Further parts will follow in due course.

A critical introduction and the necessary indexes will be published along with the last part.

श्रीः

श्री म दा न न्द व र्ध ना चा र्य वि नि र्मि तो ध्व न्या लो कः

श्री महा म हेश्व रा चा र्या भि न व गु ष वि र चि तं
लो च न म्

केरलीयसहृदयशिखामणिश्रीमदुत्तज्ज्ञेदयराजकृता
कौमुदी

महामहोपाध्याय विद्यावाचस्पति ब्रह्मश्री
कुम्पुस्वामिशशिप्रणीतम्
उपलोचनं च.

कौमुदी

या सा व्यञ्जकभेदेन बहुधैका विभाव्यते ।

कान्यार्थसारभूतां तामादिये संविदः[दं] पराम् ॥ १ ॥

विश्वाविर्भावविश्राणननिपुणनिजोन्मेषमन्तर्विचिता-

न्भेदानव्यक्तमाभासयदभिगमयद्यत्तभावं च भूयः ।

प्रत्यक्षार्थानुवेधप्रकटितमहिम स्पष्टमन्तस्समिन्धा-

मन्धीभावं निरुन्धात्किमपि निरुपमं धाम सारस्वतं वः ॥ २ ॥

नवरसमयमन्यद्विषमन्यपेक्षाविरहितमपरोक्षं शश्वदुन्मीलयन्ती ।

कविसहृदयसंसन्मानसाम्भोजहंसी विहरतु इदि नित्यं वास्ययी देवता वः ॥ ३ ॥

यत्प्रज्ञाशिल्पियन्त्रं सुष्ठु घटितविवेकात्मसोपानपङ्क्ति

प्राप्तोर्ध्वोर्ध्वाधिरोहारिस्थतमुपरि बुधा विद्यते [विन्दते] वस्तुतत्त्वम् ।

कौमुदी

वाग्देवीलास्यशिक्षाक्रमपरिकलनापूर्वैरङ्गायमाणा-

नाद्यानाचार्यवर्यान्ननुदिनमिह तान्मामहाद्यान्प्रपद्ये ॥ ४ ॥

पूर्वैरसंचरितमुद्ध[रू]तकण्टकं सत्कान्यार्यवर्त्म यदुपज्ञमदः प्रवृत्तम् ।

आनन्दवर्धनमनुत्तममन्वितार्यनामानमेनमहमन्वहमानतोऽस्मि ॥ ५ ॥

ध्वनिसमयरहस्यवस्तुतत्त्वप्रयनपटिष्ठगारिष्ठवाक्प्रपञ्चान् ।

अभिमतगुरु[सुर]पादपान् गुरुंस्तानभिनवगुप्तपदाभिधानुपासे ॥ ६ ॥

विद्यास्वस्तरवे नमोऽस्तु गुरवे तस्मै कृपाभोधये

शिष्याज्ञाननिशान्धकारनिवहप्रपञ्चसतिग्मांशवे ।

यत्कारुण्यकटाक्षपातकणिकानौकाश्रितैरश्रमा-

त्तीर्णोऽस्माभिरुदीर्णनीतिसलिले ध्वन्यर्थतन्त्रार्णवः ॥ ७ ॥

कान्यालोकार्थसंयोजितमभिनवगुप्ताह्वयाचार्यपादै-

रात्मीयं लोचनं यत्सुनिशितधिपणैरप्यनाष्टृष्टसारम् ।

तत्सारोद्गाहिणीं सम्प्रति विवृतिमहं संविधातुं समीहे

विद्वांसस्तत्परास्तत्परागुणसुखिनस्तन्तु सन्तोषवन्तः ॥ ८ ॥

एयाति नेह प्रतिष्ठां जगति गमयितुं न प्रकृष्टां विदुष्टा-

माविष्कृतुं निजां वा विवृतिविरचनां प्रस्तुता वस्तुतो नः ।

तीर्थेनानेन काव्यामृतसरसि मनाब्जङ्गकामोऽस्मि तस्मा-

न्मनुं मा मन्तुमन्तं ननु दधत मनो हन्त मा मा महान्तः ॥ ९ ॥

आशंसिता रसिकलोकचकोरबृन्दैराविर्भवन्त्युदयतोऽमृतगोरुदारा ।

आचन्द्रतारकमियं नवकौमुदीव प्रीतिं दधानु जगतां विवृतिर्मदीया ॥ १० ॥

अप सकलमहाजनबहुमतमहिमा महामाहेच्छरपरमेस्वरः परमेस्वर एव जगदनुग्रह-
कृतपरिग्रहविग्रहविशेषः श्रीमानभिनवगुप्ताचार्यः श्रीमदानन्दवर्धनाचार्यविरचितं काव्या-
लोकं व्याकृतमपि पूर्वैरनुन्मीलिताकृतसारसर्वस्वम् अत एवाव्याकृतकल्पं मन्वानः सन्तुपसन्न-
जनोपचिकीर्षया स्वयं व्याचिकीर्षुधिकीर्षितप्रबन्धकीर्तिप्रतिष्ठात्मकप्रयोजनप्रस्तावकतया समा-

लोचनम्

अपूर्वं यद्वस्तु प्रययति विना कारणकलं
जगद्भावप्रख्यं निजरसभरात्सारयति' च ।
कमात्प्रख्योपाख्याप्रसरसुमगं भासयति त-
त्सरस्वत्पास्तत्त्वं कविसद्वदयाख्यं विजयते' ॥

कौमुदी

सादितसमप्रपुरुषार्थसाधनमधिच्छिन्नार्थजनाचारपारम्पर्यगतमधिक्रियमाणाभिमतदेवतासतत्वा-
नुस्मरणस्तुतिनमस्त्यारलक्षणमङ्गलमादितोऽनुसंधानः श्रोतॄणामपि तत्त्वार्तन्यतानियमावबो-
धनार्थं ग्रन्थे निवेशयति—अपूर्वं यद्वस्त्विति । अत्र च क्रमेणापूर्ववस्तुप्रययितुत्वजगत्सार-
यितुत्वविशिष्टभासयितुत्वात्मकविशेषणत्रयसमर्पकैस्त्रिभिः यद्वृत्तवाक्ये विशिष्टगुणसङ्कीर्तन-
रूपस्तुतिलक्षणं मङ्गलमाचरितम् ; तत्कविसद्वदयाख्यं सरस्वत्पास्तत्वमित्यनेन तत्त्वानुस्मरण-
लक्षणम्, अखिलप्रतिष्ठास्थानभूतनिजहृदयायतनस्थिरीकरणरूपत्वात्तस्य; 'विजयते' इत्यनेन
पुनर्नमस्कारलक्षणम् । एवं मानसवाचिककायिकभेदमिदं प्रबन्धारम्भसम्भावितं मङ्गलं
त्रिविधमिहाचार्येणानुसंहितम् । यद्यपि 'य एते वृक्षास्तान्यय' इत्यादाविव यद्वृत्ताभिहित-
धर्मान्तरविशिष्टधर्मिविशेषपरामर्शकत्वं तच्छब्दस्य स्थितम्, तथापि तन्नावृत्त्यन्यतराश्रयेण
पारमार्थिकसरस्वतीतत्त्वानुसंधानानुरूपत्वमविरुद्धमेव; प्रसिद्धार्थत्वस्य सर्वनामस्वारस्याथातस्य
हातुमशक्यत्वात् । यदाहुः—“सर्वनाम प्रसिद्धार्थं प्रसाध्यार्थविधातकृत्” इति । तथानु-
भूतार्थस्य परामर्शकत्वमपि “ते लोचने” इत्यादाविव तच्छब्दस्य सुप्रसिद्धम् । अनुभूतत्वं
च तत्त्वस्य सारस्वतस्य सकलसुकविसद्वदयचक्रवर्तिनोऽस्य स्वहृदयायतनसततोदयमान-
प्रतिभाभिधानपरवाग्देवतानुग्रहभाजनत्वादतिस्पष्टमेव । यद्यपि विशेषणपकर्तृविशेषसमर्पक-

उपलोचनम्

परस्परसमास्वादप्रपमानसतत्त्वयोः ।
कथितबुधयोर्योगं नमामि शिवयोर्यया ॥ १ ॥
विनोपलोचनेनालं न विवेक्तुं हि लोचनम् ।
निगूढार्थास्ततस्त्वोऽयं न मुधा स्यात्पारिश्रमः ॥ २ ॥

अथ “सरस्वत्पास्तत्त्वं कविसद्वदयाख्यम्” इति लोचने । अत्र ख्यमाना अर्थविशेषा
भास्याद्यन्ता “परस्परसमास्वाद” इत्यादिपदे उपलोचनस्योपक्रमे ।

कौमुदी

तत्परतर्पय तदित्यादिपदचतुष्टयमिह विधेयांशवाक्ये विनिवेशितम्, तथाप्यन्यार्थोपात्त-
 वद्वयादावन्यार्थत्ववत्तत्त्वानुस्मरणरूपमङ्गलार्थत्वमप्यविरुद्धमेव । ननु विजयकर्तृत्ववचनमप्य-
 पूर्ववस्तुप्रणयितृत्वादिवद्विशिष्टगुणसङ्कीर्तनरूपा स्तुतिरेव, “उत्कर्षप्राप्तिराचोऽर्थः” इति
 जयतेरुत्कर्षार्थत्वप्रसिद्धेः; तेन नमस्काररूपमङ्गलाचरणस्यात्रानुपलब्धिरेव इति चेत्—न;
 स्तुतेष्विषायेव कृतत्वात्; विजयकर्तृत्वोक्तिरपि यदि स्तुतिमात्रपर्यवसायिनी आस्थीयेत,
 तदापेक्षितानभिधानानपेक्षिताभिधानदोषापत्तिरपरिहार्या; करणीयस्य नमस्कारस्याकृतत्वात्;
 स्तुतिरूपत्वे चापूर्ववस्तुप्रणयितृत्वादिवदनुवादकोटिविनिवेशेनैवं भाव्यम्; न तु विधेयांश-
 विनिवेशः । तस्मादिदमर्थमेतत्—जयतेस्तावदुत्कर्षार्थत्वं प्रसिद्धम्; तस्य च विशेषानुप-
 संहारे सति सर्वप्रतियोगिका[त्]सिद्धेः सर्वोत्कर्षाभिधानमुखेन तदविनाभाव[वि]नमस्काराक्षेपात्
 सरस्वतीतत्त्वकर्मकं नमस्काररूपं महामङ्गलं ‘विजयते’ इत्यनेनोपक्षितमिति । ननु साक्षा-
 देव नमस्कारकरणीचित्ये किमर्थमुत्कर्षद्वारेणार्थात्तत्करणम्? न च विद्योत्कर्षस्य नमस्कार-
 हेतुत्वात्तन्मुखं तत्करणमिति बाध्यम्, नमस्कारे हेतुनिरूपणस्यानुचितत्वात्; तन्निरूपण-
 परत्वे वा पृथगेव नमस्कारवचनेन सम्भाव्यम् । तस्मादुत्कर्षाक्षेपलब्धनमस्कारपर्यन्तीभूयैव
 पर्यवस्यतीत्यनया वस्तुस्थित्योत्कर्षमात्राभिधानेन नमस्कारप्रतीतेः परिपूर्णायाः स्वयमप्रत्युह-
 माविर्भावादिव तन्मात्राभिधानम्; आक्षेप्याक्षेपकभावश्च तावन्मात्रपरमार्थ एव, न त्वविना-
 भावरूपव्याख्यानसन्धानलक्षणः; नमस्कारमात्रोपक्षेपे तु पूर्वभूमिभूतोत्कर्षपरामर्शादिनमस्कार-
 पर्यन्तरूपैकघनत्वापन्नप्रतीतिधाराप्रतिलम्भान्निरतिशयनमस्काररूपमङ्गलाचरण[णा] सिद्धिरिति
 विशेषः । तदियमत्र वाक्ययोजना—तत् अपूर्ववस्तुप्रणयितृत्वविशिष्टमाप्तयितृत्वविशिष्टम् अथ
 च स्वविज्ञानक्रमोपाखण्डं सकललोकवेदागमविद्वदनुभवप्रसिद्धम्, सरस्वत्याः लौकिकवैदिकादि-
 भेदभिन्नसकलशब्दप्रपञ्चामिमामानिन्याः परचैतन्यस्वरूपिण्या देवतायाः, तत्त्वं पारमार्थिकं
 स्वरूपमुत्कृष्टम्, विजयते विश्वस्मादुपरि वर्तते; तद्व्यतिरिक्तस्य समस्य जगतः तदनन्तर्भूतस्य
 [तदनन्तर्भूतस्य] च स्वात्मनस्तन्निर्मजितस्वरूपतया साक्षात्तदेवाहं भवामि इति यावत्; नमस्कारस्य
 नमस्कार्यदेवतास्वरूपतादात्म्यसम्पादनसारत्वात् । अत्र शब्दविग्रहत्वेन सरस्वत्याः प्रसिद्धेः
 तद्रूपस्यापारमार्थिकत्वेनोत्कर्षशालितया पराप्रष्टुमशक्यत्वात्तन्मात्रस्य विजयकर्तृत्वाभिधान-
 मष्टमानमेव स्यादिति तत्त्वपदेन तदीयपराभिधानपरमार्थस्वरूपग्रहणमिह कृतम् । ननु
 रूपान्तरस्यापारमार्थिकत्वादेव सरस्वतीशब्दवाच्यत्वविरहात्कथं सरस्वत्या इति भेदनिर्देशः ?
 सत्यम्—तस्याप्यविवादशायां तच्छब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धत्वात्तद्विशुद्धासाय तद्ग्रहणम् । अथवा—
 ‘पुरुषस्य चैतन्यम्’ ‘राहोः शिरः’ इतिवत् व्यपदेशिवद्भावो व्याख्येयः । इत्थं पर-

कौमुदी

देयतासतत्त्वानुस्मरणाभिवन्दनरूपं मङ्गलमाचरितम् । अथ तस्यैव प्रतिपाद्यत्वेनाधिक्रियमाण-
त्वोद्घाटनाय यदुक्तवाक्य एव तथाभावसमुचितं किञ्चिद्विशेषणं ददाति—कविसहृदयत्वमिति ॥
वस्तुतो हि कविसहृदयशब्दौ तदीयविशिष्टचैतन्यवाचकावेव, न कार्यवाचका यथा “उत्तम-
युवप्रकृतिः” इत्यादौ । तच्चैतन्याभिव्यक्तत्वादेव सरस्वतीतत्त्वस्यापि तदाख्यत्वम् । तेन
शब्दार्थत्मककाव्यशरीरोपहितत्वं तत्त्वस्योपदर्शितम् । तत्रापि विशिष्टशब्दात्मकभागरूपत्व-
मपूर्ववस्तुप्रथयितृत्वादिविशेषणसामर्थ्यास्तिष्यति । ननु काव्यात्मकत्वं कविशब्दोपादा-
नेनैव सेत्स्यति, किमर्थं सहृदयपदोपादानमिति चेत् ; सहृदयकर्तृकविशिष्टविचारक्रिया-
गोचरीभूतस्यैव काव्यस्य मुख्यतया काव्यरूपत्वादिति मूलः । अत एव वचनम्—“कविरेपि
विदग्धोऽसौ सूक्तिमुद्राविचारकः” इति । तथा चाचार्येणैव “या व्यापारवती रसान् रसयितुम्”
इत्यत्र श्लोके “ते द्वे अप्यवलम्ब्य” इति समानकार्य[र्या]निर्वर्तकत्वेन समुचि[ञ्चि]तरयैव दृष्टि-
द्वयस्य विश्वनिर्णयने हेतुत्वं अपिशब्देनोक्तम् । काव्यं चैवेह लक्षणप्रतिपादनद्वारेण तद्विशिष्टतया
प्रधानत्वेन प्रतिपाद्यमिति तस्याधिक्रियमाणत्वं व्यक्तमेव । यदि वा कविसहृदयशब्दौ तस्यापर-
विषयकाव्यपरतया अल प्रयुक्तौ, विशिष्टकाव्यकरणविचारसारत्वात्कविसहृदयत्वसिद्धेः । यदि
वा कवीनां सहृदयानां च विजयकर्तृताभिप्रायमिदं विशेषणम्, तेषामपि काव्यारम्भे नमस्का-
र्यत्वात् । अथवा चिरन्तनलक्षणकारविवक्षयेदम् ; सहृदयानामपि कवित्वविशेषसम्पत्ते-
रावश्यकत्वात् । यदि वा कविशब्देन सर्वेऽपि कवयः सहृदया गृहीताः ; सहृदयशब्दे-
नानन्दवर्धनाचार्यः, ततश्च देयतामत्वे गुरुनमस्कारोऽप्यनुसंहितो भवति ; सर्वत्राप्यत्रामे-
दोपचारोऽवसेयः । अथवा कविसहृदययोरभीक्ष्ण्येन ह्यानं सूरणं यस्येति कविसहृदयाख्यम् ;
अस्मिन्स्तु प्रकारे नोपचारः, किन्तु मुख्यमेव तदात्मत्वमिति विशेषः ॥

ननु सरस्वतीतत्त्वस्य परमा[परा]त्मकत्वस्यावाप्यत्वेन पारमार्थिकत्वात् विश्वो-
त्कृष्टत्वमस्तु ; काव्यात्मनस्तस्य तु तत्त्वार्थः ? न हि तत्त्वस्येव [अ] तत्त्वस्यो-
त्कर्षोऽवकल्पेत, अवस्तरूपत्वादिति विजयकर्तृत्वं तस्यासमञ्जसमित्याशङ्क्य विश्वकर्तुः
प्रजापतेरस्याधिक्यं दर्शयितुमाह—अपूर्वमित्यादि ॥ यत् विशिष्टं सरस्वतीतत्त्वं
‘अमलमनम्भसि’ इत्यादिकं कर्तुं अम्भोऽधिकरणकमलादिरूपपूर्वसिद्धवस्तुविरुद्धं तद्विपरी-
तानम्भोऽधिकरणकमलादिकरणरूपं वस्तु निरुपाख्यरूपवृद्धादिविलक्षणमर्थम्, कारण-
कलाम् उपादानादिकारणलेशव्यपेक्षाम् अन्तरेण, प्रथयति विस्तारयति, सविस्तारं निर्मिमीते ;
“यद्वस्तु प्रथयति” इत्येतावत्युक्ते विरिञ्चिव्यतिरेको विवक्षितो न सिध्येत्, वस्तुप्रथयितृत्वस्य
तस्मिन्नन्यविशिष्टत्वात् इत्यपूर्वग्रहणम् । अनेनाभिनवत्वमाधर्यकारित्वं च तन्तेणावृत्त्या वा

कौमुदी

गृह्यते । ननु अपूर्वत्वं वस्तुनो यदि केनचिद्रूपेण विवक्षितम्, तदा व्यतिरेकासिद्धिः । तादृश-
वस्तुप्रययितृत्वस्य विरिञ्चेऽपि सुघटत्वात् ; अप सर्वात्मना तत्, “कमलमनम्भसि” इत्यादा-
वपि दुर्घटम् ; तत्कथमनेनैव व्यतिरेकासिद्धिरित्यत उक्तम्—विना कारणकलामिति ॥
ननु कारणकलां विना यन्निर्माणं तद्गन्धर्वनगरादिकल्पत्वात् सहृदयजनानादरणीयमि-
त्यत उक्तम्—वस्त्विति ॥ आस्थापनासारत्वमत्र वस्तुत्वं तेन नानादरणीयत्वशङ्कावकाश इति
भावः । सकललक्ष्यव्यापिताभिप्रायेणापूर्वप्रययितृत्वाभिधानमिति शङ्का मा भूदिति कविप्रौढोक्ति-
मात्रसिद्धविषयत्वव्यापनाय चेदं वस्तुग्रहणम् । उत्तरपादप्रकटयिष्यमाणस्यात्राप्यपरिसङ्ख्यान-
मभिप्रेत्य प्रययतीति विस्तारसाहित्यं निर्माणस्य दर्शितम् ; तस्य समुचितविभावादिसम्ये-
ग्योजनेन रसामिव्यञ्जनसामर्थ्यसम्पादनादन्यस्यानिरूपणात्, इतरथा तदुक्त्यानर्थक्याच्च निर्मा-
णस्य विस्ताराविनाभावात् । अत्रापूर्वमिति, कारणकलां विनेति च निर्माणसाम्ये सति सारस्व-
तस्य तत्त्वस्य विरिञ्चापेक्षयाधिक्यप्रतीतेः व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः । उक्तं हि—“उपमानाय-
दन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः” इति । नये तत् [नन्वेतत्] अपूर्ववस्तुप्रययितृत्वं कविप्रौढोक्तिमात्र-
निष्पन्नार्थकाभ्यैकनियतं सत् न कृत्स्नकाव्यवर्तिं विवक्षितविरिञ्चव्यतिरेकसमर्थनायालमि-
त्याशङ्क्य सकललक्ष्यवर्तिविशेषणान्तरमुपक्षिपति—जगदिति ॥ अत्र यदिति पदं पूर्ववाक्या-
दनुकृत्य योजनीयम् । वस्तुशब्दस्याप्यापाततोऽनुपगमशङ्काकलङ्कसङ्हालनाय सारीकरणस्य
पूर्वसिद्धापूर्वसिद्धसकलवस्तुसाधारण्यसंसूचनाय जगच्छब्दप्रयोगः । यत्कविसहृदयाख्यं सरस्व-
तीतत्वं प्राबल्यं निसर्गतो नीरसं सत् जगद्गतमपूर्वसिद्धं पूर्वसिद्धं च सकलं वस्तु निजगोचरं
सारयति सारं रसात्मकैश्वरांशशहितं करोति । एतच्च समुचितविभावादिसम्यग्योजनक्रमेण
रसामिव्यञ्जकत्वसम्पादयत्वरूपं^१ सारयितृत्वं सकलसत्काव्यनिर्विवादनिवेशितया स्युटतरोप-
लम्भमेव । कथङ्कारं पुनर्नीरसस्य सतः सरसीकरणम् ! न हासदेव सदन्यरूपतया विपरिवर्त-
यितुं शक्यम् ; “न हि स्वभावो भावानां व्यावर्तेत” इति न्यायादित्यत्राह—निजरसमरा-
दिति ॥ निजः आत्मीयः काव्यसम्बन्धी यो रसः शृङ्गारादिस्तस्य भरोऽतिशयः ततो हेतोः ।
एतदुक्तं भवति—सुकुमारमनैनां रसास्वादमुखेन व्युत्पत्तिं सम्पिपादयिषोः स्वयमास्वाद्यमान-
रसामृतभरितहृदयमहाहृदस्य सुकृतेर्मुखारविन्दादिनिष्पन्दिता काव्यरूपा वाणी स्वसौभाग्य-
विशेषमहिम्नार्पणपेक्षयैव रसं व्यञ्जयन्ती स्वगोचरस्वार्थस्यापि रसव्यञ्जकत्वं सम्पादयतीति ।
इत्थं विशेषणद्वयेन सरस्वतीतत्त्वस्य विरिञ्चापेक्षया व्यतिरेक आधिक्यलक्षणः साधितः ।

१. य. ‘सकललक्ष्य’ इत्यस्मिन् स्थाने ‘कलङ्कशालनाय सारीकरणम्’ इति स्यते.

२. य. सारत्वक.

३. वा. संवादत्वरूप.

कौमुदी

अथ तमेवाभ्युचयहेतुप्रदर्शनेन द्रढिमानमानेतुं विशेषणान्तरं ददाति—क्रमादिति ॥ अत्रापि यच्छब्दानुपपन्नो द्रष्टव्यः । चकारो भासयतीत्यत्र पूर्वस्मादाकृत्य सम्बन्धनीयः । प्रख्या प्रकृष्टा ख्यानं प्रतिभात्मकं ; प्रकर्षश्च^१ विशिष्टाख्यापारशालित्वम् ; यद्वक्ष्यति—“या व्यापारवती” इत्यादि । उपाख्या वचनमभिधानलक्षणम् । प्रख्या चोपाख्या च प्रख्योपाख्ये तयोर्थः क्रमात्प्रसरः । प्रथमं हि प्रख्या, तदनन्तरमुपाख्येति क्रमः । तेन प्रसरणसुभगं ह्ययं यथा भवति तथा यत्कविसरस्वतीतत्त्वं पूर्वसिद्धानपूर्वसिद्धानप्यर्थान् भासयति । अत्र च प्रख्योपाख्याप्रसरस्य न विशिष्टभासनमात्रं हेतुत्वं विवक्षितम् ; किन्तु अपूर्ववस्तुनिर्माणे सरसतापादने च । अतश्च विभागेन पूर्वत्रापि योजना द्रष्टव्या, यत्प्रख्योपाख्याप्रसरेणापूर्वं वस्तु प्रययतीत्यादि । अत्र चोदाहरणं पूर्ववाक्यार्थोदाहरणीकृतमेव “कमलमनम्भसि” “इदं रुणद्धि” इत्यादिकमेव । प्रौढोक्तिनिमित्तार्थं तावदपूर्वग्रथनं सरसीकरणं सुभगत्वं च त्रयं समुदितमस्त्येव । स्वतःसम्भव्यर्थे तु सारणाविशिष्टभासनद्वयमेव । अत्रापि स्वप्रख्योपाख्याविषयस्य सुभगत्वं सत्यादयितुमसमर्थात् प्रजापतेर्व्यतिरेको व्यङ्ग्यतयावभासत एव ।

आद्यस्यापूर्वमित्यादिपद्यस्य निरवयवया ।

अर्थतत्त्वमतिस्पष्टमाष्टश्लोक्याधुनोच्यते ॥ १ ॥

परात्मकं सरस्यस्यास्तत्त्वं काव्यात्मतां गतम् ।

इष्टदेवतयौचित्यात्प्रतिपाद्यतयेह च ॥ २ ॥

आदावुत्कर्षशालित्वकथनेन नमस्कृतेः ।

अर्थाक्षिपमभिप्रेत्य नमस्कार्यतयोदितम् ॥ ३ ॥

नूतनं वस्तु चित्रं च हेतुलेशानपेक्षया ।

कुर्वन्त्यत्र^२ जगत्सद्गुरुकृष्टं तदतादृशम् ॥ ४ ॥

नीरसानि दृप्तताम्यमासेदृषि निस्सर्गतः ।

सकलान्यपि वस्तूनि सरसीवुरुते यतः ॥ ५ ॥

ततोऽप्यतादृशः सद्गुस्तत्तत्त्वं व्यतिरिच्यते ।

कविप्रज्ञाभिधानात्मप्रख्योपाख्याक्रमोद्गमात् ॥ ६ ॥

कौमुदी

अपूर्ववस्तुनिर्माणं सरसीकरणं तथा ।

सुभगत्वेन चाभासः स्तयते तत् [अग्रमेतत्]संमुचितम् ॥ ७ ॥

कविप्रौढोक्तिसिद्धार्थे काव्ये स्पष्टं प्रतीयते ।

पूर्वसिद्धार्थकाव्ये तु सरसीकारभासने ॥ ८ ॥

सम्भाव्येते उभे एव यस्तुनः प्राक्प्रसिद्धितः ।

इत्थं लिपाद्या तत्त्वस्य ब्रुहिणाधिक्यवर्णनात् ।

प्रसाध्योत्कर्षमत्यन्तमुक्ता विजयकर्तृता ॥ ९ ॥

अपरा योजना—तत् सरस्वत्याः काव्यमीमांसात्मिकायां वाच्यातिरिक्तं काव्यशरीर-
विशेषहेतुरात्मस्थानीयोऽर्थः ध्वन्यात्मा ; स च यस्तुतो मुख्यनायकचित्तवृत्तिरूपा क्रोडीकृत-
सकलवेषवर्णा निर्गलरसास्वादमयी संविदेवेत्यभिप्रायेण विजयत इति ॥ तादृशस्तस्यालौ-
किकस्य तत्त्वस्य तायाविध्ये तत्सद्भावे च सक्तवि[स]हृदयानुभव^१ एव प्रमाणमित्युक्तम्—
कविसहृदयाख्यमिति ॥ कविसहृदययोराभीक्ष्ण्येन न्यग्भावितवाच्यार्थतया ह्यानं स्फुरणं
यस्येति व्यधिकरणो बहुव्रीहिरयम् । ये पुनर्वाच्यादस्य पृथग्भावमेव तावन्न विस्पष्टमुदङ्कयन्ति
ते तु न कवयः सहृदया वेति भावः । ध्वनिशब्दवाच्यस्य तत्त्वस्य किं रूपमित्यपेक्षायां
स्वरूपतो निर्देष्टुमशक्यत्वात् तदनुप्राणितकाव्यशरीरधर्मकाभिमतापूर्ववस्तुप्रथपितृत्वाद्युपलक्ष-
णेन दर्शयति—अपूर्वमित्यादिना ॥ तस्य तादृशात्मत्वोपयोगिविशेषणसमर्पणमुखेन जयति-
नोक्तं विश्वोत्कर्षमुपपादयति—अपूर्वमिति ॥ आत्मा हि चैतन्यप्रकाशात्मतया स्वसन्निधिविशेष-
वशे[न] कृत्स्नं वस्तुजातमप्रकाशात्मकमेपि प्रकाशात्मकं करोति ; तद्वदिदं तत्त्वमपि कारण-
कलां हेतुलेशमपि विना स्वमहिम्नैव वस्तु काव्यात्मकमपूर्वं लोकशास्त्रव्यतिरिक्तविशेषान्तरविशि-
ष्टतयाभिनवं करोति ; अतो विशेषहेतुत्वादात्मत्वेन व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः । अथ तस्य समस्त-
सारभूतत्वोपयोगिविशेषणमाह—जगदिति ॥ निज आत्मीयः, रसः रसनमास्वादः, तस्य
भरोऽतिशयस्ततो हेतोः, प्राक्प्रख्यं नीरसतथानात्वाद्यमपि, सारयति सारं रस्यमानतापन्नं
करोति । अथ तस्य विशिष्टचतुर्वर्गोपायव्युत्पत्त्युपयोगिविशेषणं ददाति—क्रमादिति ॥
सुभगत्वमानन्दमात्रात्मकत्वम् । अन्यत् पूर्ववत् ।

आद्येन तावत्काव्यात्मशरीरोज्जीवकत्वतः ।

विशेषहेतोरालम्बं ध्वन्यर्थस्योपदर्शितम् ॥ १ ॥

१. का. 'सक्तविहृदयानुभवे च' इत्यधिकारो दृश्यते । स च लेखकप्रमादायात इति त्यक्तः ॥

ल्येचनम्

भट्टेन्दुराजचरणाब्जकृताधिवासद्वयश्रुतोऽभिनवगुप्तपदामिधोऽहम् ।

यत्किञ्चिदप्यनुरणनस्पुटयामि काव्यालोकं स्वलोचननियोजनया जनस्य ॥

कौशुदी

ततस्समस्तसारत्वादात्मसाकृतविश्रुता ।

विशेषणेन कथिता द्वितीयेन रसात्मनः ॥ २ ॥

प्रत्ययोपाख्याप्रसरणं व्यापृतिर्व्यञ्जनामिका ।

ततो रसव्यञ्जनतस्तन्मया[धी]भावयुक्तिः ॥ ३ ॥

विश्रानन[न्द]करत्वेन पुमर्थत्वमयोदितम् ।

विशेषणत्रयस्यार्थ इत्थं सम्यङ्ङिरूपितः ॥ ४ ॥

अथ कृतस्य मङ्गलाचरणस्य कारव्यमाणप्रबन्धाङ्गभावं सम्भावयन् शुश्रूषणां मनः-
समाधानार्थं चिकीर्षितं प्रतिजानीते, विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिलक्षणमनुबन्धचतुष्टयं
च निरूपयति-भट्टेन्दुराजेति ॥ स्पुटयामीत्यनेनैवास्मदर्शपरिस्फूर्ती सिद्धायामपि अहमिति
वचनं आत्मनोऽसन्दिग्धाधिपत्यस्तस्पुटतरकाव्यालोकार्थतत्त्वावबोधशालित्वासूचनेन एतच्छास्त्र-
व्याख्यानसामर्थ्यपारिपूर्णमासूत्रयितुम् । 'अनुरणन् विशृणोमि' इति वक्तव्ये 'स्पुटयामि'
इति वचनं प्राचीनैरेव व्याख्यानैरस्यानर्थक्यमाशङ्क्यमानमपसारयितुम् । प्राचीनानि खलु
व्याख्यानानि न काव्यालोकतात्पर्यावसानभूमिगतार्थसतस्वगोचराणि । तथात्वं चोत्तरत्र तत्र
तत्रान्तरे स्पष्टालक्ष्यमेव । इदं तु पूर्वभूमिविनिवेशितदुक्तार्थमार्गोपजीवनेनोर्ध्वभूमिसुगूढ-
विवक्षितार्थतत्त्वस्पुटीकरणपरिमिश्रमिति तैरस्य नानर्थक्यमित्यर्थः । वस्तुतोऽभिधेयगतं सदपि
स्पुटीभवन्नमिहाभेदोपचारा[द]भिधायकग्रन्थगतत्वेन निर्दिष्टम् ; अत एव च नेत्रनियोजनमुखेन
प्रकाशस्य समुचितसामग्रीसंविधानेन स्पुटीकरणलक्षणार्थान्तरावभासोत्पत्तिः । नन्वात्मीय-
मनःप्रणिधानविशेषाश्रयेणैव काव्यालोकार्थतत्त्वावगमोपपत्तौ^१ कुतो भवदीयस्पुटीकरणा-
काङ्क्षा शुश्रूषणामित्याशङ्क्य, तादृशमधिकारिविशेषाणां निरलविरलत्वात्, तदपेक्षया वा सत्य-
प्यानर्थक्ये तेभ्योऽर्वाशो ये काव्यालोकार्थतत्त्वमवबुधमुत्समानाः स्वयमेव चावधारयितुमपरीणा-

उपलोचनम्

'भट्टेन्दुराज' इत्यादिलोचनद्वितीयपद्यादवगम्यते-श्रीमद्भट्टेन्दुराजस्यान्तेवद्यद्विराचार्योभि-नव-
गुप्तपादैरप्यगापि ध्वन्यालोक इति ॥

कौमुदी

स्तादृशमेव च लोकेषु बाहुल्येन सम्भवात् तदपेक्षया फलवानेवास्मत्प्रयत्न इत्याह-जनस्येति ॥
 केनोपायविशेषेण भवतः कान्यालोकार्थस्फुटीकरणसंरम्भः, यदभावात्प्राचां तदा[द]निर्वाहः—
 इत्याकाङ्क्षायाम्, अनन्यसाधारणोपायविशेषसम्पत्तिमात्मनो दर्शयति—स्वलोचननियोजनयेति ॥
 स्वमात्मीयम्, अथ च स्वत एव सिद्धं यल्लोचनम्, लोच्यते दृश्यते साक्षात्क्रियतेऽर्थो येनेति लोचनं
 चक्षुः; विचारजनितस्य तत्त्वावधारणस्य साक्षात्कारप्रायत्वादिह मनो लोचनत्वेनाध्यवसितम् ।
 तेन विशिष्टगुरुदेवताशास्त्रसहजप्रसादविशेषमु[समु]पबृंहितशक्तिवं मनसो दर्शितम्, तादृ-
 शस्य मनसो नियोजना नितरां प्रमादालस्यादिप्रतिबन्धकविधूननेन समीचीनतया योजना
 कान्यालोकार्थतत्त्वविषयव्यापारणाया तथा हेतुना । एतदुक्तं भवति—विशिष्टमनःप्रणिधान-
 लक्षणोपायावष्टम्भादेवायमारम्भः, तदभवाद्धि प्राचां निबन्धूणां तादृशस्फुटीकरणसामर्थ्या-
 भाव इति । वक्ष्यति च ग्रन्थान्ते स्वयमाचार्यः—“आनन्दवर्धनयिवेकविकासिकाव्या-
 लोकार्थतत्त्वघटनादनुमेयसारम् । यद्योन्मिपत्सकलसद्विषयप्रकाशि व्यापार्यतामिनवगुप्तविलो-
 चनं तद् ॥” इति । विशिष्टमनोव्यापारसम्पत्तिमभिधाय तदुचितवचनव्यापारसम्पत्ति-
 मप्याह—अनुरणन्निति ॥ विशिष्टघटानादस्यानीयानन्दवर्धनाचार्योक्त्यनुस्वानरूपत्वं स्वोक्ते-
 रभिदधतानेन तद्वदेव ग्रन्थस्य व्याख्यानरूपस्यापि लक्षणग्रन्थकल्पत्वम्, अत एव पूर्वव्याख्या-
 तिशायित्वं च दर्शितम् । यत्किञ्चिदर्पात्यनेन “धक्तुं शक्योऽर्थविस्तारो न विना विस्तरं गिराम्”
 इत्युक्त्यनुसारेण सम्यक् स्फुटीकरणनान्तरीयकतया [आया]नं ग्रन्थविस्तारदोषमपाकरोति ।
 विस्तृतस्याप्यर्थस्यात्र न वितत्य वर्णनं क्रियते, अपि तु यत्किञ्चिदेवात्यन्तशुश्रुत्तितमज्ञान-
 संशयविपर्ययप्रसन्नमित्यर्थः । अपिरयम् एवार्थे, अल्पाभिधानस्फुटीकरणविरोधघोटको वा, ह्यश्रुत
 इत्यत्र बान्वेतु । तेन च स्वात्मनो निर्दोषश्रुतिशालित्वेन कृतार्थस्य सतोऽपि कारुण्यातिशयेन
 परार्थोचमिता घोष्यते । असाधारणव्याख्यानसामर्थ्यप्रकटनेनात्मन औद्धत्यशङ्कापाकरणार्थं
 भट्टेन्दुराजेति विशेषणम् । गुरोर्निरूपपदनामग्रहणानौचित्यात्पूज्यधाचिनो भट्टशब्दस्य
 प्रयोगः । नामग्रहणं तस्य निरतिशयप्रसिद्धिघोटनेन तदधिगतश्रुतवैदुष्यज्ञापनार्थम् ।
 “यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति । तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥”
 इति स्मृतेर्गुरुशुश्रूषाया एव विद्याप्राप्तावन्तरङ्गत्वघोटनार्थं चरणाञ्जकृताधिवासेति ॥ चरण-
 योरञ्जौपम्यप्रदर्शनं तद्विषयभक्त्यतिशयप्रदर्शनार्थम् ; अत एव कृतः, न कारितः, तेन
 मक्तेरहेतुकत्वमुक्तम् ; अधि इत्यनेनाव्यवहितत्वम्, विशिष्टगुरुशुश्रूषाप्रासादिताहुरवर्यादधि-
 गतत्वात् श्रुतस्य ह्यत्वम्, अखिलविद्वज्जनश्लाघाभाजनत्वम् ; कृताधिवासस्य वस्तुनो ह्यत्वम्

लोचनम्

स्वयमव्युच्छिन्नपरमेश्वरानमस्कारसम्पत्तिचरितार्थोऽपि^१ व्याख्यातश्रोतृणामभिनेनामीष्ट-
व्याख्याश्रवणलक्षणफलसम्पत्तये समुचिताशीः प्रकटनद्वारा^२ परमेश्वरसामुख्यं करोति वृत्तिकारः

कौमुदी

अधिवासनं च सुरमिलसरसीरुहसाधनकमिति रूपकालङ्कृतस्यार्थान्तरस्य च प्रतीतिः ।
स्वनामग्रहणम् अवगतात्तभावानां श्रोतृणामेतच्छ्रवणव्याख्यानयोग्यतावधारणेन प्रवृत्त्युपाद-
नार्थम् । अत्र चास्पृष्टं सत्काव्यालोकार्थतत्त्वं विषयः स्फुटोक्तः । तदेव प्रयोजनम् ।
सम्बन्धश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावादिलक्षणः । जनस्येत्यधिकारी । तदेवमनुबन्धचतुष्टय-
यत्वादारम्भणीयत्वमस्य सिद्धम्, इति ॥

अथाप्राप्तकाष्ठाभिद्युक्तभावेतरनिबन्धनकारसाधारण्यापादनमुखेन तादृशोऽस्य ग्रन्थ-
कर्तुर्नुत्कर्तृप्रतीतिप्रसञ्जकतया प्रवन्धारम्भापेक्षितप्रयोजनसाधकसमुचिताशीर्लक्षणमङ्गला-
चरणमात्ररूपतां स्वेच्छकैस्तरिण इत्याद्यश्लोकस्यापाततः प्रतीयमानां प्रत्याचक्षणाः प्रकृतोप-
योगिप्रयोजनपर्यवसितां प्रवर्त्यपुरुषप्रवृत्तप्रवर्तनारूपत्वम्, अत एव व्याख्येयतां च प्रख्यापय-
न्नादौ तस्य तात्पर्यं तावदाह—स्वयमव्युच्छिन्नेति ॥ चरितार्थ इत्यनेन निरङ्कुशमात्मनो
निराशंसत्वं दर्शयता स्वामिलपितृप्रयोजनकमङ्गलाचरणरूपताशङ्का व्युदस्यते । यस्या-

उपलोचनम्

‘परमेश्वरसामुख्यं करोति वृत्तिकारः’ इति लोचने । वृत्तिकारकारिकाकाराद्वैतवादिनो यं
न तद्वामेष्ट वृत्तिकारकारिकाकाराद्वैतं कैश्चिदौपाधिकं भेदमतादृशं भावयन्निरप्यस्यमानम् ; न वा
तत् घटेन् कौमुदीकाराः, ये कारिकापत्रे मङ्गलमङ्कृत्वा वृत्तौ तत्करणम् सूत्रस्थानीयकारिकानु-
मङ्गलस्य नावसरः वृत्तावेव तस्यावकाश इत्येवमुपपादयन्तः, कारिकाकारवृत्तिकारयोरभेदमेवाभि-
प्रयन्ति ; नापि तदनुमन्येरन् लोचनकाराः, यैः सद्यः नाप्येवदिविहृतौ चतुर्दशाध्याये अन्यत्र च
‘सुतिश्चनन-’ इत्यादिकां “रूपकादिरलङ्कारः” इत्यादिकां च ध्वनिकारिकामानन्दवर्धनव्यक्तितया
परमृशान्तिः वृत्तिकारिकाकर्तृभेदचित्रकलनाभिसिर्व्यभेदि । नापि या तदनुमोद्येतानन्दवर्धनाचार्यैः
तै हि द्वितीयोद्योते “आशित्त एवालङ्कारः” इत्यादिकारिकावृत्तौ भट्टोद्भट्टशङ्काविरोपनिराकरणतया
‘आशित्तः’ इति पदं व्याचक्षाणाः सुविशदमन्यन्त कारिकावः प्राचीनवां भट्टोद्भट्टस्य ; भट्टो-
द्भट्टस्यात्यन्तसंनिहित एव काले समभूततानन्दवर्धनानायाः ; तेषाचार्येषु कारिकाकाराणां नामा-
प्यपरिचेष्य कपलीकरणे सामर्थ्यमनविरोपयन्निराधुनिकैः कारिकाकारवृत्तिकारद्वैतवादं समर्थयितुं
न सर्वेषां पार्यते । अस्य विषयस्य प्रपञ्चनमेतद्ग्रन्थमुद्रणावसाने प्रकाशयिष्यमाणे उपोद्घाते
भविष्यति ॥

१. क. ख. ग.—अभिच्छिन्न ; २. क. ग. ‘अपि’ नास्ति. ३. घ. श्रोतृणामपि अपि-

४. ग. अभिच्छिन्न. ५. क. ख. ग. घ. ङ.—द्वारेण. ६. घ. चार्थान्तरस्य.

कौमुदी

नेकजन्मसम्पादितसमप्रसुचरितपरम्परापरिपाकसच्छास्त्रार्थप्रसादनिजमानसोन्मेषविशेषसमुप-
 जनितपरमार्थज्ञानवैराग्यभक्तिश्रद्धापूर्वकपरमेश्वरोपासनाप्रकारसाध्यः परमानन्दस्वलक्षणपारमे-
 श्वरस्वरूपतादात्म्यलक्षणो मोक्षाख्यः परः पुरुषार्थोऽपि हस्ततलावस्थित इव स्वसंसिद्धो
 वर्तते, तस्य तदपेक्षयात्यन्तमर्वाचीनानि प्रबन्धारम्भोचितानि फल्गूनि प्रयोजनानि
 सिध्यन्तीति किमु यत्तव्यमेतदित्यर्थः । परमेश्वरनमस्कारसम्पत्तीत्यनेन तत्तादृशसाधनविशेष-
 समासादितात्मलाभत्वाच्चरितार्थत्वस्य पारिपूर्णमुपवर्णितम् । निरङ्कुशैश्वर्यशाली परमात्मोपाख्यो
 विश्वसारः परमेश्वरः, तद्विषयो नमस्कारः तदेकीभावभावना तत्स्वरूपानुस्मरणपरम्परा-
 रूपोपासना, तस्याः सम्पत्तिः भक्तिश्रद्धादिसमुपजनितः प्रकारः । ननु परमेश्वरनमस्कारसम्पत्तौ
 सत्यामपि विवक्षितरूपस्य चरितार्थत्वस्यास्मदादिष्वनुपलम्भात्कथं तस्यास्तद्धेतुत्वमित्यतो
 विशिनष्टि—अव्युच्छिन्नेति ॥ यद्यपि नमस्कारशब्दितोपासना नाम विजातीयप्रत्ययानन्तरित-
 सजातीयप्रत्ययप्रवाहसम्पादनलक्षणा प्रसिद्धा, तथापि देशकालादिनिमित्त उपासनाया
 उपास्योपासकादिभेदसहिष्णुतालक्षणश्च व्युच्छेदः, उक्तविधफलपर्यन्ततापरिपन्थी इहाव्युच्छि-
 न्नेति नञा निषिध्यते । अत एवेह वेः नानार्थस्य निर्देशः; इतरथा अनुच्छिन्नेत्येवावश्यम् ।
 स्वयमिति ग्रन्थकर्तृरामनो निर्देशः ; स च चरितार्थत्वस्य साक्षात्त्वसम्बन्धिप्रयोजननैरा-
 काङ्क्षयविरयत्वप्रदर्शनार्थः ; स्वातन्त्र्यलक्षणकर्तृत्वनिर्देशाच्चैतदेवोपोद्वलितम् । यदि वा
 व्युच्छेदप्रसक्तौ सत्यां तद्विरोधिविशिष्टप्रयत्नावष्टम्भेन तदनवतारसम्पादनशङ्कां स्वय-
 मिति स्वपदेन “स्वयं दासास्तपस्विनः” इत्यादाविव परनिवृत्त्यर्थमात्रपरेण परिसङ्घटे;
 विशिष्टोपासनाप्रकारप्रसादादेव व्युच्छेदकहेतुपनिपाते जाग्रस्यपि प्रयत्नान्तरानपेक्षयैव
 व्युच्छिन्नतानवताराभिप्रायेयमुक्तिः । नन्वेवं ग्रन्थकर्तुः सं[स्व]प्रयोजनविशेषविरहे
 सत्याशीर्षचनस्य निरवकाशात्वात् प्रमत्तगीतप्रायत्वप्रसक्तिरिति शङ्का चरितार्थत्वे सत्य-
 चरितार्थत्वविशेषं सूचयता अपिशब्देन निरस्यते । साक्षात्त्वसम्बन्धिप्रयोजनसिद्ध्यर्थमाशी-
 र्वचनावकाशासम्भवेऽपि परम्परया स्वसम्बन्धिप्रयोजनसिद्ध्यर्थतया तदवकाशासम्भवाच्चोक्तदोष
 इति भावः । अथ किलक्षणम् तत्प्रयोजनमपि, यदर्थोऽयमाशीःप्रवृत्तनाद्वारकः प्रयास
 इत्यत्रोक्तम्—व्याख्यातृश्रोतृणामविघ्नेनाभीष्टव्याख्याश्रवणलक्षणफलसम्पत्तय इति ॥
 अवधीरितावधिविशेषदेशकालव्यापिव्याख्यानश्रवणसन्तानसम्पादनहेतुकिंव्याख्यातृश्रोतृजन-
 परम्परापरिप्रापितप्रकृष्टप्रतिष्ठो हि प्रबन्धः प्रथीयांसं प्रचयं प्राप्नुवन् प्रबन्धप्रणेतुरना-
 सादितदेशकालपरिच्छेदोपप्लवपवित्रतरकीर्तिमयनिरामयदिव्यशरीरीभूय भूयसे तावदभ्युदय-
 फलाय कल्पत इति ; न केवलं व्याख्यातृश्रोतृणामेवाभीष्टत्वमुक्तफलस्य, किन्तु

कौमुदी

जातेष्टयाद्यधिकार इव पुत्राद्यमीष्टादुरादिफलस्य पित्रादेः, प्रबन्धकर्तुरपि वस्तुतो भवति ; अत एव चरितार्योऽपि इत्यपिशब्दः । ननुक्तफलस्यापि स्वसम्बन्धिप्रयोजनत्वाद्विशिष्टपरमेश्वरनमस्कारसम्पत्त्यैव निष्पत्तिसम्भवे निरर्थकोऽयं प्रयास इत्याशङ्क्य तत्फलस्य साक्षात् परमा[परा]त्मसम्बन्धित्वात् तत्कर्तृकपरशिवसांमुख्यसापेक्षतां तत्सम्पत्तेरासूचयितुं व्याख्यात-
श्रोतृणामिति निर्देशः । निसर्गत एव परानुगृह्यालुहृदयस्याचार्यस्य विशेषतः सर्वेषामेव परमेश्वरसांमुख्यसम्पादनेनौचित्ये किमिति विशिष्य व्याख्यात्रादेरेवोच्यत इति शङ्कान्युदासार्थं च व्याख्यानश्रवणलक्षण[फल]सम्पत्तय इत्युक्तम् ; प्रबन्धारम्भे व्याख्यानादेरेपेक्षितत्वात्तत्प्र-
युक्तौचित्यानुसारीणी तद्विशेषोक्तिरित्यर्थः । 'इष्टलक्षणं फलम्' इत्युक्तादिशा फलत्वोपपत्त्यर्थमुक्तम्
—अमीष्टेति ॥ अमीष्टत्वस्य व्याख्यातृश्रोतृसम्बन्धित्वपक्षे व्याख्यातृणां व्याख्यानलक्षण-
ममीष्टं फलम्, श्रोतृणां श्रवणलक्षणम् । वृत्तिकारसम्बन्धित्वपक्षे तु द्वयोरपि पुत्रादिगता-
युरादिन्यायेन समुच्चयेनैवामीष्टत्वमिति द्रष्टव्यम् । ननु उक्तोभयविधफलसम्पत्तेर्दृष्टरूपपुरुष-
प्रयत्नसामग्रीमात्रसम्पाद्यतया हेत्वन्तरानपेक्षत्वेन तादर्थ्येन तेषां परमेश्वरसांमुख्यकरणविषयः
प्रयासो निष्फल इत्यत्रोक्तम्—अविज्ञेनेति ॥ वेदशास्त्राद्यव्युत्पाद्याद्यव्युत्पाद्यसुकुमारमानस-
राजकुमारप्रायव्युत्पाद्यपुरुषाणां हृदयानुप्रवेशेन चतुर्वर्गोपायव्युत्पत्तिलक्षणविशिष्टप्रयोजन-
काव्यलक्षणप्रतिपादकप्रबन्धप्रणयनप्रारम्भस्यास्य महायसः 'श्रेयांसि बहुविघ्नानि' इति
न्यायेन विघ्नबहुलत्वात्, कथमपि प्रारम्भपरिसमाप्तिसम्भवेऽपि व्याख्यानादिद्वारेणैव प्रचय-
प्रतिस्तम्भतिबन्धकविघ्नस्य कर्तृगतकल्मषनिवन्धनस्य सम्भावितत्वात्तन्निवर्तनेन तत्फलसम्पत्तेः
परमेश्वरसांमुख्यहेतुत्वाद्युक्तं तत्करणमिति भावः । ननु परमेश्वरकर्तृकव्याख्यात्रादिकर्मक-
त्राणोशीर्वचनमात्रस्यात्रोपलभ्यमानत्वात् तत्सांमुख्यकरणपरत्वोक्तिरनुपलभ्यमपराहृतैवेत्या-
शङ्क्याह—समुचिताशीःप्रकटनद्वारेति ॥ प्रबन्धारम्भे व्याशिपः समुचितत्वं प्रसिद्धमेव ।
अथवा प्रसिद्धत्राणवैलक्षण्येनात्र विवक्षितस्य त्राणविशेषस्य समनन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वात्
तदभिप्रायैव समुचितत्वोक्तिः [क्तिः ।] द्वारेति तन्मात्रपर्यवसायित्वाभाव उक्तः । परमेश्वर-
सांमुख्यविरेहे तेषां तत्कर्तृकत्राणकर्मत्वासम्भवात् तत्सम्भवे च त्राणस्याप्यप्रार्थिततलभ्यत्वान्न
तन्मात्रमेव पर्यवसानभूमिः, किन्तु तद्देतुभूतसांमुख्यकरणपरत्वमेव, तस्यैव विश्रान्ति-
धामत्वादिति भावः । अल्पाक्षरत्वादिविशेषणविशिष्टसूत्रस्यानीयकारिकाप्रान्यारम्भे श्रोतृ-
व्याख्याननियोजनार्थपर्यवसिताशीर्वचनपरश्चोक्तिनिवेशनस्याषटमानताम् आक्षेपसमाधानादि-
प्रपञ्चनेन फारिकार्याविव्यकरणरूपवृत्तिप्रत्यप्रस्तावे तासम्भावनां चाभिसन्धाय वृत्तिधार इति
कर्तृविशेषनिर्देशः ।

कौमुदी

शिवस्मृतिवृत्तार्थोऽपि^१ परार्थं दुःखलात्मनः ।
 इत्यन्यत्र त्वभिनवभारत्यां स्त्रोक्तया दिशा ॥ १ ॥
 सेच्येत्यादौ प्रयुक्ताया आशिपः स्वार्थताक्षतेः ।
 सिद्धं पारार्थ्यमाचार्यः स्वयमित्यादिनोक्तवान् ॥ २ ॥
 परसामान्यविश्रान्तिर्व्याख्यात्रादौ तु या पुनः ।
 विशेये सा प्रकरणसामर्थ्यकनिबन्धना ॥ ३ ॥
 परानुगृह्याल्लवं स्वाभाव्येन महीयसाम् ।
 परार्थोद्योगिताहेतुस्तेन स्यान्नौक्त्यार्थता ॥ ४ ॥
 जाग्र[जग]जनानुग्रहब्रूममाणपरार्थयत्नस्य यया परस्य ।
 तदात्मनस्तत्परणानुभावात्कृतार्थता स्वात्मनि तद्वदस्य ॥ ५ ॥
 व्याख्यातुश्चेत्तु निर्वर्त्यव्याख्यानश्रवणाध्वना ।
 प्रबन्धः प्रचितो लोके प्रबन्धकृतिगोचरैः ॥ ६ ॥
 इयता ग्रन्थकारस्य परानुग्रहगोचरः ।
 उत्साहसम्पदः स्येमा कश्चिदुत्सूत्रितः स्फुटम् ॥ ७ ॥
 आशीर्मात्रावसायित्वमस्य श्लोकस्य भाति यत् ।
 आमुखे तद्व्युदासार्थं द्वारेत्यन्यार्थतोक्तिकृत् ॥ ८ ॥
 व्याख्यात्राद्याभिमुख्योक्तिस्तथा स्यादसमञ्जसा ।
 आशिपो द्वारतामात्रमन्यत्राप्येवमीक्ष्यताम् ॥ ९ ॥
 सूर्योदयादिविषया निषेधोक्तिर्यथान्यथा ।
 तथेवरात्राण्येव्युक्तिरत्र नेयान्यगामिनी ॥ १० ॥
 सांमुख्यमाभिमुख्यं यत्परमेष्ठरकर्मकम् ।
 व्याख्यात्रादेस्तत्करणमत्र तात्पर्यगोचरः ॥ ११ ॥
 विश्रान्तिधाम्नो ह्यर्थस्य वाक्यार्थत्वं व्यवस्थितम् ।
 वाक्यार्थत्वमतोऽर्थस्य यथोक्तस्य^२ सुनिश्चितम् ॥ १२ ॥

ध्वन्यालोकः

स्वेच्छाकेसरिणः स्वच्छस्वच्छायायासितेन्दवः ।

त्रायन्तां वो मधुरिपोः प्रपन्नार्तिच्छिदो नखाः ॥

लोचनम्

स्वेच्छेत्यादिना । मधुरिपोर्नखा वो युष्मान् श्रोतृष्यप्लव्यातृन् त्रायन्ताम् । तेपामेयात्र

कौमुदी

एवं तात्पर्यकथनलक्षणं व्याख्याप्रकारं स्वयमनुच्छिन्नेति ग्रन्थेन प्रदर्श्य पारिशिष्टं तद्व्यकारजातं प्रकटयिष्यन् प्रथमे वक्ष्यमाणवाक्यव्यङ्ग्यार्थविशेषप्रदर्शनेपयोगितया कर्त्रादि-विशेषणान्वयायगमस्य कर्त्राध्वन्यायगमं विनानयगमात् क्रियाकारकपदानामन्वयं तावदाह—मधुरिपोर्नखा वक्ष्यायन्तामिति ॥ “बहुवचनस्य वक्षसौ” इति विहितस्य युष्मददेशस्यानेकार्थवृत्तितयाऽत्रापेक्षितकर्मकारकोपस्थापकद्वितीयाबहुवचनान्ततां विवक्षितां प्रदर्शयितुं स्वानिनो युष्मच्छब्दस्य प्रयोगः । ननु जस्मदर्परूपत्वानाक्रान्तार्थसामान्यमात्रसमर्पकस्य युष्मच्छब्दस्यापेक्षितकर्मकारकविशेषानुपस्थापकत्वात् विशिष्टबाधवार्थप्रतीत्यसिद्धिरिति शङ्कां विशेषपर्यवसायितामस्य दर्शयन् पारिहरति—श्रोतृव्याख्यातृनिति ॥ तत्पर्यवसाने युक्तिमाह—तेपामेवेति ॥ यथा ‘सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्याः’ इत्यत्र न जगदुदरवर्तिविप्रसामान्यमात्रविषयः सर्वशब्दः अप्रकृतत्वादशक्यार्थोपदेशत्वप्रसक्तेः ; किन्तु निमन्त्रितकतिपयविशेषविषय एव ; एवं युष्मच्छब्दोऽपि सम्बोधनसमानविषयत्वात् व्याख्यानश्रवणयोग्यग्रन्थकरणसन्निधिवलात् सम्बोधनयोग्यान् व्याख्यात्रादीनेषु गोचरयति, नान्यसामान्यमात्रम्, प्रकृतहान्यादिप्रसक्तेरित्यर्थः । ननु सम्बोधनयोग्यत्वमसिद्धो हेतुः, सम्बोधनस्यैवात्रानुपलम्भात् । अभिमुख्यकरणं हि सम्बोधनं नाम । यदाह—“सिद्धस्याभिमुखीकारमात्रं सम्बोधनं विदुः । सिद्धाभिमुख्यो ह्यर्थात्मा क्रियायां विनियुज्यते ॥” इति । तच्च नात्रावगम्यते, तद्विषयशब्दाः

उपलोचनम्

सहृदयचूडामणिर्भाक्कविराचार्यान्न्दवधर्नः समुचिताशीरुणं मङ्गलमातनोति ‘स्वेच्छा’ इत्यादिना आलोकोपक्रमे । अत्र नैकत्वेन बहुनि रुक्षाण्यशराणि प्रायुङ्क्त भावककवीनां वरिष्ठोऽयम् ; तत्कथम् ? सर्वथा साम्प्रतमेतत् औचित्यीगरमाचार्यस्य, यदित्यमेव ध्वन्यमानो वीरसंस्थाभिष्टमनुयुक्ते ; वर्षमानानां वृत्तिस्तनसानां चानुगुण्यं भवेच्छब्दानाम् ; प्रतिवादिदन्तिकसहोन्मुखस्यास्य ध्वनिपथकण्ठीरवस्य गर्जितलीलापमनुकुर्यादित् मङ्गलाचरणम् ॥

१. क. ल. स्वच्छेति.

२. ग. घ. ड. ‘नः’ इति नास्ति.

३. क. ल. घ. ड. ‘व्याख्यातृयोतृन्’.

४. क. ल. घ. ड. अवेति नास्ति.

लोचनम्

सम्बोधनयोग्यत्वात् । सम्बोधनसारो हि युष्मदर्थः । त्राणं चाभीष्टफललाभं^१ प्रति साहाय्यकाचरणम् ; तच्च तत्प्रतिद्वन्द्वविघ्नापसारणादिना भवतीति इयदलं त्राणं विवक्षितम् ।

कौमुदी

भावात् ; अतः कथमसिद्धमसिद्धेन साध्यत इत्याशङ्क्य शब्दाभावेऽपि तदवगमसिद्धेर्न विरोध इत्याह—सम्बोधनसारो हि युष्मदर्थ इति ॥ सम्बोधनमेव सारः स्मिरांशो जीवितस्थानीयो यस्य स तयोक्तः, यथैकान्तेन प्रत्यगर्थमात्रपर्यवसितोऽस्मदर्थः न तथा परागर्थमात्रव्यापी युष्मदर्थः, भवदर्पाभावप्रसक्तेः । यदाहुः—“अलिङ्गः सम्बोधनविषयश्च युष्मदर्थः भवदर्प-
स्त्वन्यथेति तद्योगे प्रथम उक्तः” इति । किन्तु जडो वा पूर्णचन्द्रादिः अजडो वा देवदत्तादि-
र्भावो यदा सम्बोधनेनाभिमुख्यमानीयते, तदा तादृगवस्थावच्छिन्नः सन् स भावो युष्म-
च्छन्दार्पीभावमनुभवन्नेव स्वाभाव्यवशात् कचिदेव कार्यान्तरे विनियुज्यते ; अत एव यत्र
सम्बोधनविभक्तिस्तत्र युष्मदर्थयोगान्मध्यमप्रयोग एव क्रियते, यत्रोच्यते[यत उच्यते] ‘युष्म-
दर्थशरणा हि सन्बुद्धिः’ इति । तेन विशेषणत्वविशेष्यत्वविशिष्टत्वादिवत्सम्बोधनरूप-
विशिष्टबोधविषयत्वावस्थासम्बन्धनिबन्धनस्य युष्मदर्थस्य सम्बोधनाधीनात्मलाभत्वात् तद्विषय-
विभक्त्यभावेऽपि युष्मदर्थसामर्थ्यादेव सम्बोधनावभासनात् न तद्योग्यत्वहेत्वसिद्धिरिति भावः ।
ननु त्राणं नामोपस्थितागामिविषदपनुत्पत्तिपरिपालनलक्षणं प्रसिद्धम् ; तच्चात्र व्याख्या-
त्रादावप्रसक्तम्, तेषां तत्तादृशविषयसङ्ग्राभावात् । अतः त्रायन्तामिति त्राणप्रार्थनानुरोधेन
तद्योग्यविषयजन्यतामात्रपरामर्शक एव युष्मच्छब्दः किं न गृह्यत इत्याशङ्क्य व्याचष्टे—
त्राणं चेति ॥ चकारः शङ्काच्छेदकः । अभीष्टं फलं व्याख्यानश्रवणलक्षणम् । ननु
पुरुषान्तरापेक्षधनादिलाभ इव दृष्टरूपस्वप्रयत्नसम्पत्तिमात्रसामग्रीसाध्ये यथोक्तफललाभे कथं
परमेश्वरकर्तृकसाहाय्यकर्मसम्पादनसम्भव इत्यत्राह—तच्चेति ॥ तत्साहाय्यकाचरणं च भवत्येव,
न तु न भवतीति योजना । कथमित्याह—तत्प्रतिद्वन्द्वीति ॥ तस्याभीष्टफललाभस्य
प्रतिद्वन्द्विनः प्रतिस्पर्धिनः प्रतिबन्धकभूता ये विघ्नाः, अभीष्टार्थप्राप्तिं विघ्नन्ति प्रति-
बध्नीतीति विघ्नशब्दवाच्या आप्मन्तरा अप्रतिपत्त्यादयः बाह्याश्च प्रसिद्धाः, तेषामपसारणेन,
आदिशब्देनार्थतत्त्वविषयमनीपासमुन्नेषादेः सङ्ग्रहः ॥ इयदिति ॥ विघ्नापसारणादिमुखेनानु-
कूल्याचरणमिति यावत् । यया प्रदीपादेः वनितावदनारविन्दावलोकनमहोत्सवरसास्वादा-
दाबन्धतमसविधूननमुखेन नयनादेस्तत्समर्थाचरणवर्त्मना साहाय्यकाचरणसम्भवः, तद्वद-
त्रापि प्रतिबन्धवत्समुत्सारणादिना साहाय्यक्यनिर्वहणस्य नानुपपत्तिः । अत्राणरूपे चात्र

लोचनम्

नित्योद्योगिनश्च^१ भगवतः असंमोहाध्यवसाययोगित्वेनेत्साहप्रतीतिर्धारसो ध्वन्यते । नखानां

कौमुदी

भगवन्नखकर्तृकसाहायकाचरणकर्मणि त्राणशब्दप्रवृत्तिरभीष्टप्राप्तिप्रतिकूलनिवर्हकत्वलक्षण-
सादृश्यनिबन्धनेति भावः । इदानीमेतच्छब्दप्रतिपाद्ये वस्त्वलङ्काररसविषयत्वभेदेन त्रि-
विधेऽपि ध्वनौ रसध्वनेरेव मूर्धाभिषिक्तत्वम् ; इतरयोः पुनः सर्वथा तत्पर्यन्तत्वेन तद्वृणभाव
एवेति वक्ष्यमाणमर्थं बुद्धौ कृत्वा वाक्ययोजनासम्बन्धतरं तत्र रसध्वनिं तावद्योजयति—
नित्योद्योगिन इति ॥ नित्योद्योगिन इति पदेन, मधुरिपोः प्रपञ्चार्तिच्छिद इत्यादिपदानां फलि-
तोऽर्थः उक्तप्रकाररसध्वन्यथकाशप्रदानेन तद्वृणयोगितया व्यवस्थित इति दर्शयति । उद्योगस्य
वीररसस्थायिभूतस्योत्साहात्मकस्य नित्यत्वम्, तस्यासङ्कुचितविषयत्वात् । भगवत् इत्यनेन च
अनित्योद्योग्यस्मदादिन्यावृत्त्या तस्य तत्तादृशोत्साहविशेषशालित्वसम्भावना दर्शिता । भवतु
नित्योद्योगित्वम् ; तथापि कथं वीररसध्वननम्, तत्स्थायिभूतोत्साहप्रतीतिमन्तरेण तद्वृणना-
सम्भवात्—इत्याशङ्क्य मधुरिपोरित्यादिपदैर्विशिष्टोत्साहशालित्वस्य स्फुटतरमेव गम्यमानत्वात्त-
त्प्रतीत्यभावशङ्का निर्मूलैति दर्शितम्—उत्साहप्रतीतिरिति ॥ तत्प्रतीतिर्वा कुतो हेतोरित्यत उक्तम्
—असंमोहाध्यवसाययोगित्वेनेति ॥ मधुपदोपसङ्गृहीतसकलभुवनकण्टकजननिरनुबन्ध-
निवर्हणहेवाकान्तिलबद्धपरिकरत्वं तावन्मधुरिपोरित्यनेन प्रत्याच्यते । प्रपञ्चार्तिच्छिद इत्यनेनपि
भगवदेकशरणमात्रमाजनभूतप्रह्लादप्रभृतिकमहापुरुषपरिपालनपरत्वं प्रकटीकृतम् । एवं
चासंमोहेन हेतुना योऽध्यवसायस्तेन वा, असंमोहधाध्यवसायसाध्यासंमोहाध्यवसायी ताभ्यां
वा योगः सम्बन्धः । तद्वृत्तायाः स्फुटतरमेव गम्यमानत्वादुत्साहः प्रतीतिपथनवतरत्येव,
प्रतीतावपि विप्रतिपद्यमानं प्रत्याययितुं शक्योक्तैरेव शरणीकरणीयत्वात् । तथा हि—
अवश्यमेव हि मयाऽमी जनाः सर्वथैवानुग्राह्याः, एतत्परिपन्थिनोऽपि मयैकान्ततो निवर्हणीया
इति धेयमतिपरानिश्चितरूपा तत्त्वविषया बुद्धिः, सैवोत्साहस्य हेतुरिति प्रायशो लोकेऽपि
सुप्रसिद्धमन्दः । एतच्चात्र श्लोके भगवद्भोचरतयापि प्रतिभासत एवेति, तादृशोत्साहस्थायिक-
वीररसध्वननोक्तिर्बुक्तवैयर्थ्यः ॥

इदानीमितरयोर्ध्वन्योरप्राधान्येनैव ध्वनित्वमिति दर्शयन् इतरपदेषु तद्योजनं कुर्वाणो
नखा इति कर्तृविभक्तौ तावत् वस्तुध्वनिं धृत्यति—नखानामिति ॥ अत्र हि कारण-
भूतत्वेऽपि नखेषु कर्तृत्वमिधाने मुख्यार्थबाधा तावत् सुप्रतिपादैव, अचेतनत्वादनीशित्वा-
देश्च । यद्यपि स्वातन्त्र्यं नाम गुणभावाविवक्षायां प्राधान्यलक्षणं वैवाक्षिकं व्याख्यातम्,

लोचनम्

प्रहरणत्वे, प्रहरणेन च रक्षणे कर्तव्ये नखानामव्यतिरिक्तत्वेन करणत्वात्, सातिशयशक्तिना

कौमुदी

देवदत्तः पचति, स्थाली पचतीति समशीर्षिकस्यैव चोदाहृतम्, तथापि प्रयोगप्राचुर्यानु-
विधायित्वाल्लक्षणकरणस्य, मुख्यतयेवामुख्यतयापि प्रयोगस्य बहुलमुपलम्भात् अखिलतदनु-
गमितया लक्षणाभिधानस्य न्याय्या[ध्यता]भिप्रायमेवेतत् । परमार्थतो हि नाचेतनानां कर्तृ-
त्वम् ; उक्तं हि—“नाचेतनस्य कर्तृत्वहानेः” इति । तेन नखानां त्राणकर्तृत्वाभिधानमस-
म्भवत्कार्यमिति स्थाली पचतीत्यादिवत् कर्तृत्वोपचारः तस्य सातिशयशक्तिवसूचनार्थ इत्यर्थः ।
नखानां त्राणक्रियां प्रति कथितनीत्या कर्तृत्वाभावेऽपि कथं करणत्वमपीत्यत उक्तम्—नखानां
प्रहरणत्वेनेति [त्व इति] ॥ प्रहरणत्वं हीदं प्रहर्तृविशेषापेक्षं तदनपेक्षं वास्तु; इयमपि ह्यत्र
प्रकृतार्थोपपादनोपयोगितया सुघटमेव । तत्र यदा केसरीदिप्रहर्तृविशेषसम्बन्धित्वेन योज्यते,
तदा नखानामेव प्रहरणत्वात् तेषां प्रहरणत्वसम्भवाच्चेत्ययोगान्ययोगव्यवच्छिस्ता व्याख्येयम् ;
तदनपेक्षया प्रहरणत्वमात्रविधक्षायां पुनरयोगव्यावृत्तिमात्रविषयतयम् । न हि खड्गा-
दिभिरेवंकान्ततः प्रहरणर्भवितव्यमिति नियतमदः । यद्यदेव प्रहरणक्रियानिष्पत्तौ समर्थं
तस्य तस्यापि भवत्येव तत् । मानुषसम्बन्धिनामपि हि तेषां केषांचिदपि प्रहरणत्वमुप-
लब्धचरमेव । अत एव हि वक्ष्यति—“नखानां हि छेदकत्वमुचितम् ” इति । नखानां
खड्गादिवत्प्रहरणरूपत्वेऽपि कथं त्राणक्रिया प्रति करणत्वमित्यपेक्षायां विशिष्टप्रहरणपरि-
ग्रहस्यैव स्वपरान्यतरपरिपन्थिपराकरणपरम्परया तत्परित्राणप्रयोजनतां प्रकटयन् तत्र करणतां
सम्भावयति—प्रहरणेन च रक्षणे कर्तव्य इति ॥ प्रहरणत्वे तावत् प्रसिद्धे
खड्गादिवत्तृणेऽपि करणत्वं नासम्भावनागोचरमित्यर्थः । तथाप्यबाह्यत्वात् कथं खड्गादि-
समानयोगक्षेमं करणत्वमभीषामित्याशङ्क्य साधकत्वमवस्थैव करणत्वात्, तस्य चेह सम्भवात्
न करणत्वानुपपत्तिः । बाह्यत्वाबाह्यत्वे पुनस्तदवान्तरद्वैविध्यमात्रापादनसमर्थे; न तु
करणत्वशरीरानुप्रवेशेन तत्स्वरूपलभतदलभप्रतिलम्भके इत्याशयेनोक्तम्—अव्यतिरिक्तत्वेन
करणत्वादिति ॥ शरीरादपृथग्भूतं तदेकदेशभूतमव्यतिरिक्तम्, तद्भावेन व्यवस्थितं यन्करणं
तद्भावादिति योजना ॥ सातिशयशक्तिरिति ॥ इतरकारकत्वार्थपेक्षया हि कर्तुः तत्प्रयो-
क्तृतया क्रियानिष्पत्तौ स्वातन्त्र्यसमुल्लासात् सातिशया शक्तिः ; तत्र करणे कर्तृत्वव्यपदेशः
तद्वदेव सातिशयशक्तिव्यवस्थामुचयन् त्राणक्रियानिष्पत्तौ निष्प्रतिबन्धप्रवृत्तिताल्लक्षणगुणो-
त्कर्षप्रतिपत्तये सम्पनीपत्यत इत्यर्थः । न केवलं सातिशयशक्तिवमेव कर्तृत्वव्यपदेशस्य याव-

लोचनम्

कर्तृत्वेन सूचिता । ध्वनितश्च परमेश्वरस्य व्यतिरिक्तवैराग्यपेक्षाविरहः । मधुरिपोरित्यनेन तस्य सदैव जगत्त्रासापसारणोद्यम उक्तः । कीदृशस्य मधुरिपोः ! स्वेच्छया केसरिणः ;

कौमुदी

दन्यदपीत्याह—ध्वनितश्चेति ॥ तदपेक्षाविरहश्चननौचित्यं सूचयितुं परमेश्वरस्येत्युक्तम् । व्यतिरिक्तकरणपेक्षायां हि प्रसज्येतैवात्मदादिवदनीशितृत्वम् ; न च तदुचितं निरङ्कुशै-
श्वर्यशालिन इत्यर्थः ॥

ननु त्रायन्तां भगवत इत्येतावदुक्तावपि विवक्षितार्थप्रतिपत्तिसिद्धौ किमर्थं मधुरिपोरिति ; प्रत्युत नैर्घृण्याद्यापत्त्यानीशितृत्वापादकत्वादसमञ्जसं चेति शङ्कां परिहरन् तत्रापि ध्वनिं योजयति—मधुरिपोरित्यनेनेति ॥ अनुपयुज्यमानार्थेनेति भावः । व्यञ्जित इति वक्तव्ये सति उक्त इति वचनमभिधाव्यापारगोचरवत् प्रकटप्रतिपत्तिकत्वं व्यङ्ग्यार्थस्य प्रदर्शयितुम् । यद्यपि मधुरिपुपदमभिधाव्यापारवलात् धर्मिणं संज्ञिनमेव केवलमवगमयति, तथापि तदवगममात्रस्यान्यतोऽपि ; लभ्यमानत्वादनुपयोगवधितत्वात्ततो व्युत्थाय स्वेच्छा-
केसरिण इति विशेषणानुग्रहपवित्रितेन व्यञ्जनाख्येन व्यापारेण धर्मभूतमुक्तमर्थं प्रत्याययति । यथा निजचरणैकहारणजगदुपश्रवणारित्वात् हिरण्यकशिपुः अस्मिन्निर्बर्हणीयपदवीमधिरोहते, तथा मधुनामधेयो दानवोऽपि ; एवमप्येऽपि ये ये विश्वलोकवित्रासविधायिनः ते ते सर्वेऽपीति सार्वकालिकजनहासापसारणोद्यमिबलक्षणधर्मान्तरपरिणतं संज्ञिरूपं धर्मिणं मधुरिपुशब्दः प्रत्याययतीत्यर्थः । भगवतो विशिष्टशरीरसम्बन्धाभ्युपगमेऽस्मदादिसमानयोगक्षेमत्वप्रसक्तिः ; अनभ्युपगमे तदेकनियतनखकर्तृकवाणाशिपोऽसमीक्षिताभिधानत्वापत्तिरित्यभिप्रायेणाह—
कीदृशस्येति ॥ एतत्परिहृतं विशेषणं पातयति—स्वेच्छाकेसरिण इति ॥ कर्मनिबन्धनदेह-

उपलोचनम्

“स्वेच्छया केसरिणः” इति लोचने । यदि तावानभिनिवेशोऽर्थविशेषस्य स्वेच्छापदे-
गाभिग्वञ्जने, तदा समासनिगोषस्वेच्छाकः स्वेच्छाकेसरी गहिमभट्टस्तानिपतितस्य राजानक-
कुन्तलामिमानभाजनस्य अम्बिकाकेसरिणस्तपस्विनो दशा कथं नानुमयेत् ? स्वादेवम्, यदि
तथात्र विधेयमविमृष्टं स्यात् ; किं तु अम्बिकाकेसरीत्यत्र केसरिणि मुख्यविशेष्ये अम्बिकासम्बन्धो
विधेयतया विवक्षितः ; प्रकृते परं नन्वेतु विशेषणतया प्रयुक्ते मधुरिपो विशेषणीभूतस्य केसरिणः
कर्मपारतन्त्र्यादिव्यवच्छेदमात्रपर्यवसायि स्वेच्छापदं न विधेयाविमर्शत्वारपदम् ॥

लोचनम्

न ॥ कर्मपारतन्त्र्येण, नाप्यन्यद्ध्येयं; अपि तु विशिष्टदानवर्हणनोचिततथाविधेच्छापरि-
ग्रहौचित्यादेव स्वीकृतसिंहरूपस्येत्यर्थः । कीदृशा नखाः ? प्रपन्नानामार्तिं ये छिन्दन्ति ।
नखानां हि छेदकत्वमुचितम्; अर्तेः पुनश्छेद्यत्वं नखान्प्रत्यसंभावनीयमपि तदीयानां नखानां

कौमुदी

सम्बन्धास्मदादिसाम्यापत्तिशङ्कापङ्कसङ्घालनार्थमिच्छापदव्यवच्छेवं दर्शयति—न तु कर्म-
पारतन्त्र्येणेति ॥ अस्य स्वीकृतसिंहरूपस्येत्युपरितनेन सम्बन्धः, एवमुत्तरत्रापि । तथापि स्वामी-
च्छाप्रवृत्तभृत्यादिबदन्त्येच्छावशासादितमिग्रहवत्त्वसम्भावनादनीशितृत्वनादवस्थमिति शङ्का-
शिपिलनार्थं स्वशब्दव्यावर्त्यमाह—नापीति ॥ ननु तादृशविग्रहविशेषावलम्बनस्य स्वेच्छा-
मात्रनियन्धनत्वमसम्भवि, नित्यमेतदवलम्बनानवलम्बनयोरन्यतरापत्तौ कदाचिदेव तादृश-
देहपरिग्रहानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तद्वेतुभूतेच्छाया अपि निर्हेतुत्वे नित्यसत्त्वासत्त्वान्यतरप्रसङ्गादि-
त्पाशयेनाह—अपि त्विति ॥ हेतुविशेषमुद्घाटयन् उत्तरमाह—विशिष्टेति ॥ इतरदानव-
हननाद्विशिष्टं यशानवस्य हिरण्यकशिपुनामो हननं कर्म तत्रोचितोऽनुरूपो यः, तथाविधाया
नरहरिप्रहावलम्बनरूपेण्यमाणविषयत्वेन अन्यादस्या विशिष्टाया वा, इच्छायाः परिग्रहः स्वी-
कारः । तदौचित्यादेव हेतोः, इष्यमाणक्रियानिर्वर्तन एव हीच्छायाः परिग्रह औचित्यान्
भवति । प्रपन्नार्तिच्छिद इत्येतन्नखानामेव, न मधुरिपोर्विशेषणमित्याशयेनाह—कीदृशा
नखा इत्यादि ॥ यद्यपि अर्तिहेतुभूतदुरितनिवर्हणेन तत्कार्यभूतार्तिनिवर्तकत्वं भगवद्गतं
भगवन्नखेभ्योऽप्य नखानां प्रपन्नार्तिच्छित्वमिह विवक्षितम्; तथापि प्रौढिम्ना छिदिधातोः
मुख्यार्थावलम्बनेन नखानामार्तेष्व छेद्यत्वच्छेद्यत्वौचित्योपपादनार्थं नखानां तावच्छेदकत्वं नानु-
चितमित्याह—नखानां हीति ॥ हिः प्रसिद्धौ; न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति भावः । पुनः-
शब्देनार्तेर्मूर्तत्वेन नखच्छेद्यत्वानौचित्यशङ्कोत्पत्तिमनुजानाति । अत एवाह—नखान् प्रत्य-
संभावनीयमिति ॥ नखकर्तृकच्छेदनक्रियाकर्मत्वस्य मूर्तवस्तुष्वेव दृष्टत्वादतादस्या अर्ते-
स्तदसंभावना अपिशब्देन सूचिता । तर्ह्यसंभावितत्वादयुक्तैवार्तेऽच्छेद्यत्वोक्तिः; नेत्याह—
तदीयानामिति ॥ तदीयानां नखानां यत्वेच्छानिर्माणं तदौचित्याल्लौकिकनखसाधारण्यसंदृष्ट्या
तावत् भगवत्संबन्धिनो नखा न खिलीकारपात्रीकर्तव्याः । ते हि भगवता विशिष्ट-
प्रयोजनोद्देशप्रवृत्तिनिजेच्छानिर्मितशरीरत्वेनाप्रतिभगवत्प्रभावविष्कारायमाणत्वात् कचिद-
प्यप्रतिबध्यमानसामर्थ्यसंपन्ना मूर्तवस्तुनिर्विशेषममूर्तमपि स्वाच्छन्द्येन छेत्तुमुत्सहन्त

ऐचनम्

स्वेच्छानिर्माणौचित्यात्समावृत्यत एवेति यावत् । अथवा त्रिजगत्कण्टको हिरण्यकशिपुर्विश्वस्य
 क्लेशकारक इति स एव वस्तुतः प्रपन्नानां भगवदेकशरणस्थितीनां जनानामार्तिकारिवान्मूर्ते-
 वार्तिः ; तं विनाशयद्विरार्तिरेवोच्छिन्ना भवतीति परमेश्वरस्य तस्यामैष्यवस्थायां परमकारुणिकत्व-
 मुक्तम् । किं च ते नखाः किं गुणोः ? स्वच्छेन स्वच्छतागुणेन नैर्मल्येन ; स्वच्छमृदुप्रभृतयो
 कौमुदी

एवेति नानुपपन्नं किञ्चिदित्यर्थः । यद्वा नारसिंहस्य विग्रहस्य स्वेच्छानात्रपरिगृहीत-
 त्वात्तत्सम्बन्धिनखानामनितरनखसाधारणं छेत्तृत्वं नासम्भावनया निरासार्हमित्यर्थः । ननु नखानां
 यत् छेदकत्वं तच्चेष्टौक्तिकमेवामीपामनुज्ञायेत, तदा आर्तिच्छेदकत्वमात्रसमवयवमानमापद्येत ;
 अथ स्वेच्छानिर्माणौचित्ययुक्त्या तदुपपाद्येत, तच्चौक्तिकनखच्छेदकत्वौचित्यपरित्यागप्रसक्ति-
 रित्यभिप्रायेण विधान्तरेणोपपाद्यति—अथवेति ॥ स हिरण्यकशिपुरेव वस्तुद्वत्तावमर्शं क्रिय-
 माणे सति प्रपन्नानां प्रह्लादप्रभृतीनां मूर्ता पारिच्छिन्नपरिमाणविशेषवती, न पुनर्मूर्ता, लोक-
 प्रतीता काचिदार्तिः । नन्वेतत्प्रसिद्धिविरुद्धम् ; आर्तिर्हि नाम मानसी पीडा प्रसिद्धा ; तस्याः
 यद्यमुक्तलक्षणमूर्तात्मकत्वमित्यत्राह—आर्तिकारित्वादिति ॥ लाङ्गलं जीवनमितिवत् तत्कारिणि
 तादृष्यव्यपदेशोऽयमित्यर्थः ॥ आर्तिरेवेति ॥ न तु हिरण्यकशिपुर्गतिः । अत एवाह—
 विनाशयद्विरिति ॥ हिरण्यकशिपुरुपप्राणभृत्प्राणवियोजनलक्षणप्रयोजनाभिसन्धिमैत्र हि
 नायं भगवतो व्यापारः ; अपि तु विशिष्टनिजभक्तजनतानुग्रहहेयाकृत्यैव ; तच्छेदेन जगदार्ति-
 छेदनमेव वस्तुतः सदपि तत् अतात्त्विकदृशा जनेन दनुजसार्वभौमनिवर्हणरूपतया
 परित्यज्यते ; अत एवानाकान्तहृदयस्थानमपि नैर्घृण्यमस्मिन्नारोप्यते ; मर्यादास्थापनप्रवृत्तराज-
 कर्तृकदण्डनीयदण्डनव्यापारवत् ; “तान्येव भावोपहतानि कल्कः” इति दर्शितरीत्या १ तु
 लोकार्तिछेदनमात्रमेव ; प्रत्युत लोकोत्तरकारुणिकत्वातिशयकृतमेव तत् । अनेनैवामि-
 प्रायेणाह—तस्यामपीति ॥ अतिदारुणं यथा तथा हननरूपायामिति ; तत्तादृक्षहननप्रवृत्तौ
 तथाविधकारुण्यपारतन्त्र्यविशेषार्थः अपिशब्दः ॥ उक्तमिति ॥ ‘प्रपन्नार्तिच्छिदः’ इति
 पदेन योतितमिति यावत् । अथ प्रशस्यमाना देवता प्रपन्नाय प्रसेदुपी प्रेषितं फलं
 प्रयच्छतीति विश्वासातिशयात् तदीयगुणविशेषवर्णनपरतया वित्तीयं विशेषणं व्याकर्तुमवतर-
 गिकां करोति—किं चेति ॥ न केवलं ते नखाः प्रपन्नार्तिच्छिद एव यावद्विशेषणान्तर-
 विशिष्टा अपीति समुच्चयार्थोऽत्रावगन्तव्य इत्यर्थः । विग्रहप्रदर्शकत्वाव्यावसानवर्तिनो मिसन्तस्य

१. क ख. ‘सम्भावित’ २. क ख. ‘विश्वस्योत्प्रेक्षक इति’ ग. ‘विश्वेक्षक एवेति.’

३. ग. ‘अपि’ इति नास्ति. ४. क ख. ‘फलम्’ इति नास्ति ५. क ख. त. ‘ते किं गुणाः.’

६. क. दिशा.

लोचनम्

हि मुख्यतया भाववृत्तय एव; स्वच्छग्रया च वक्रहृद्यरूपया आकृत्या आयासितः खेदित इन्दुर्यः ।
अत्रार्थशक्तिमूलेन ध्वनिना बालचन्द्रत्वं ध्वन्यते । आयासनेन तत्सन्निधौ चन्द्रस्य विच्छायात्व-
कौमुदी

यच्छब्दस्य 'ते नखाः स्वच्छस्वच्छायायासितेन्दवः' इति परिकल्पितशेषेण तच्छब्देन
सम्बन्धः । स्वच्छस्वच्छायापदयोः समानाधिकरणप्रवृत्तितया कर्मधारयसमासाङ्गाकारेण
विग्रहमामुखप्रतिपन्नमल्पप्रयोजनत्वादवधीरयन्नाह—स्वच्छेनेति ॥ स्वच्छपदस्य स्वाच्छय-
गुणकद्रव्यनिष्ठतया प्रचुरप्रयोगत्वात्तत्प्रतिपत्त्यपनुत्तर्यमाह—स्वच्छतागुणेनेति ॥ तमेव
गुणं धर्मिणः सकाशानिष्कृत्य स्पष्टतया प्रदर्शयितुं निर्मल्येनेति पर्यायोपादानम् ।
स्वच्छपदस्य स्वाच्छयगुणपरतया व्याख्यानं प्रयोगप्रसिद्धयननुरोधित्वादचतुरश्रमाशङ्क्य
छाद्यधिकत्वादपर्यवसिते वाक्ये गर्भवाक्योत्पादनेन परिहरति—स्वच्छेति ॥ मुख्यतयेति ॥
धर्मिणि पुनरर्थक्रियासामर्थ्यसमन्वयाद्धर्मसमवायाच्चामुख्यतर्येव ; अत एव हि गुणशब्द-
त्वममीरां प्रसिद्धम् ; "मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययः" इति च स्थितिरिति भावः ॥
भाववृत्तय इति ॥ भावो भवितुर्धर्मिणो धर्मः स्वच्छस्वप्रभृतिः, तस्मिन्नेव वृत्तिवर्तनं येषां ते
तयोक्ताः । छायाशब्दोऽत्र न शोभावाचक इत्याह—आकृत्येति ॥ आकृतिः सन्निवेश-
विशेषः । तमेव प्रदर्शयति—वक्रहृद्यरूपयेति ॥ एतच्च वक्ष्यमाणध्वनिप्रदर्शनोपयोगितयो-
क्तम् । आयासशब्देनातिप्रयत्नवाचिनात्र तज्जन्यः खेदो लक्ष्यत इत्याह—खेदित इति ॥
आयासमनुभवामीत्यादिवत् खेदार्थत्वं प्रयोगवलादवसीयत इति भावः । इह वस्तुध्वनिमुत्स-
न्नयति—अत्रेति ॥ स्वच्छस्वच्छायायासितेन्दव इत्यस्मिन् विशेषण इत्यर्थः । अर्थः स्वच्छायाया-
सितत्वरूपः । तस्य अवक्रहृद्याकृतौ पूर्णचन्द्रे अनुपपत्तेरयं स्वच्छायायासितेन्दुशब्दः इन्दु-
शब्दवाच्यस्य बालेन्दुता व्यञ्जनव्यापारेण प्रतिपादयतीत्यर्थः । स्वच्छायातुलितेन्दव इति
तुलितादिपदोपादानं विनायासितपदस्य ग्रहणं वस्तुध्वन्यन्तरप्रयुक्तमित्याह—आयासने-
नेति ॥ तत्सन्निधाविति ॥ तच्छब्दः प्रकृतनखपरामर्शकः ; सान्निध्यं च वास्तवयोगादारोपित-
मवगन्तव्यम् । अथवा उभयानुगतव्यत्वादिसमानधर्मसंबन्धात् तद्वारको वास्तव एव
सान्निधिरस्तु ; धर्मसम्बन्धनिबन्धनायाः प्रत्यासत्तेरखिलतीर्थैकसंप्रतिपन्नत्वात् । आयासिनो हि
कुतश्चिद्वेतोः परिभ्रान्तच्छायः अत एवानुस्मरणीयशोभत्वादनुशोचनीयो भवति—इति
सर्वालङ्कारेषु व्यङ्ग्यतयान्तर्लीनत्वेन स्थितातिशयोक्तिरपि अत्रौचित्येन निवक्ष्यमाना व्यङ्ग्यत्वेन

लोचनम्

प्रतीतिरहयत्वप्रतीतिश्च ध्वन्यते ; आयासनकारित्वं च नखानां सुप्रसिद्धम् ; नरहरिनखानां तच्च लोकोत्तरेण रूपेण प्रतिपादितम् । किं च तदीयां स्वच्छतां कुटिलिमानं चावलोक्य बालचन्द्रः स्यात्मानि खेदमनुभवति—तुल्येऽपि स्वच्छकुटिलाकारयोगे अमी प्रपन्नार्तिनिवारणकुशलाः, न त्वहम्—इति व्यतिरेकालङ्कारो ध्वनितः । किं चाहं पूर्वमेव एवासाधारणवैशद्य-हृद्याकारयोगात्समस्तजनाभिलषणीयताभाजनमभूवम्, अद्य पुनरेवविधा नैवा दश बालचन्द्रा-

कौमुदी

प्रदर्शितेत्याशयेनाह—आयासनकारित्वं चेति ॥ गिजयेंऽत्राविवक्षितः प्रमादपाठो वा ; आयासकारित्वं प्रहरणत्वनिरूपणात् सुप्रसिद्धमिति सकलजनोपभोगपुरातनीभूतमित्यर्थः ॥ लोकोत्तरेणेति ॥ अहो नु खल्वित्याश्चर्यबुद्धिभाजनीभूतेनेत्यर्थः । एवं रसवस्तुध्वनीं प्रदर्श्य संप्रत्यलङ्कारध्वनिं योजयति—किंचेति ॥ न केवलं रसवस्तुध्वनी एव यावतालङ्कारध्वनिरप्येत्यर्थः । व्यतिरेकालङ्कारस्य भामहेन सोदाहरणं लक्षणमुक्तम्—“उपमानवताथेन यद्विशेषनिदर्शनम् । व्यतिरेकं तमिच्छन्ति विशेषापादनायथा ॥ सितासिते पक्ष्मवती नेत्रे ते ताम्रराजिनी । एकान्तशुभ्रस्यामे तु पुण्डरीकासितोत्पले ॥” इति । मञ्जुकेन तु—“भेदप्राधान्य उपमानादुपमेयस्य आधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेकः” इति । स्वात्मनि स्वस्यैवात्मनि मनसि परेषामविदितं अन्तरेव निगूढतयानुभवतीत्यर्थः । अनुभवप्रकारमेवाह—तुल्येऽपीति ॥ नन्वन्येऽपि तावन्न प्रपन्नार्तिछेदनकुशलाः, नखानामेव तथाभावात् भावानां विचित्रशक्तित्वात् ; तद्व्रतान्त्यैरिव तदभावान्न मनः खेदनीयमित्याशङ्क्य तुल्यत्वे सति न्यूनत्वमेव खेदहेतुरिति दर्शयितुं तुल्यत्वे सतीति साम्यमुक्तम् ; उपमानादुपमेयस्य आधिक्यमुक्तम् ‘अमी प्रपन्नार्ति-इति’ इति । अनेन ‘प्रपन्नार्तिच्छेदः’ इति विशेषणस्य ध्वननव्यापारोत्थाने सहकारित्वं दर्शितम् । इतिशब्दः तन्त्रेण ‘अनुभवति’ इति ‘ध्वनितः’ इति चानेन संयोजनीयः । लोकसिद्धालङ्कारसमानयोगक्षेपतया पृथक्पृथक् चारुत्वहेतुनामप्यलङ्काराणां सङ्घट्टनाकृतचारुत्वा-न्तरोपलम्भात् पृथक् पर्यवसानं विनैवालङ्कारान्तरत्वेन चिरन्तनालङ्कारकारैर्विचार्य निर्धारितो यः सङ्करालङ्कारः, तमप्यत्र योजयति—किं चेति ॥ पूर्वमिति ॥ एतदवधावतीते काल इत्यर्थः । एक एवेत्येवकारो द्वितीयसत्ताव्यवच्छेदार्थः । असाधारणं यद्वैशद्यं स्वाच्छयगुणः ह्यश्व वक्ररूप आकारस्ताम्यां योगात् संक्रन्धात् ॥ समस्तेति ॥ विवेचकानामविवेचकानां चेत्यर्थः । किमतस्तत्राह—अद्य पुनरिति ॥ पुनःशब्दो

१. क. ख ग. ‘आयासकारि.’ २. क. ख. घ. ङ. त. ‘तच्च’ इति नास्ति.

३. क. ख. ग. ङ. त. ‘व्यतिरेकालङ्कारध्वनिः.’ ४. क. ख. ‘नखाः’ इति नास्ति.

लोचनम्

काराः संतापार्तिच्छेदकुशलाश्चेति तानेव^१ लोको बालेन्दुबहुमानेन पश्यति, न ॥ मामित्या-
कलयन्बालेन्दुरविरतमायासमनुभवतीत्येवलोकापह्नुतिध्वनिरपि । एवं वस्त्वलङ्कारसंभेदेन
कौमुदी

विशेषे; अद्यत्यनेनात्मसौभाग्यस्य पुरातनीभूततयानादरणीया[णीयता]स्पदत्वं सूचयता
नखसौभाग्यस्याभिनवत्वादत्यन्ताभिलषणीयत्वं प्रत्याप्यते ॥ एवंविधा इति—‘स्वच्छ-
स्वच्छायायासितेन्द्रवः’ इति विशेषणोपदर्शितविशेषशालिन इत्यर्थः ; एवंविधत्वमेवं च
बालचन्द्राकारत्वहेतुतया योज्यम् ॥ बालचन्द्राकारा इति ॥ ‘वयं बालचन्द्राकारा
भवामः’ इति नखानां तथाविधाभिमानगडुलहृदयत्वानुकरणनिप्यन्दिनिजेर्प्यानिर्भरो निर्देशः ।
अद्वितीयतया वर्तमानस्य द्वितीयसत्तामात्रमेव तावदनुतापातिरेकहेतुः; इह तु प्रत्युत तादृ-
शेषु दशसङ्ख्येयहमहमिकया जागरूकेषु कियान् मनसि खेद इति वैधात्र्यपि वक्त्रपरंपरा
वक्तुं न पारयतीत्याशयेनोक्तम्—दशेति ॥ प्रपन्नार्तिच्छिद इति विशेषणस्यास्मिन्नपि ध्वनौ
सहकारित्वं न विघटत इति सूचयति—सन्तापार्तिच्छेदकुशलाश्चेति ॥ “न सन्ताप-
च्छेदो हिमसरसि वा चन्द्रमसि वा” इति प्रयोगात् देहदाहः सन्तापः, तदुच्छेदकुशलत्वमेव
चन्द्रमसः; नखानां तु न तावन्मात्रमेव, प्रपन्नानामाध्यात्मिकादिनिखिलार्तिच्छेदकत्वमपीति
तेषां स्वात्मापेक्षया उत्कर्षविशेष इत्यर्थः । इतिहेतौ ; यतोऽभिनवत्वेन निसर्गत एव च
विशिष्टाकारशालित्वम्, यतश्च तादृशां तेषां बह्वीयस्त्वम्, बहूनामपि तेषां तादृशां तथावि-
धात्मपरिभूतिफलार्थमेकमत्यापत्यैकसन्धीभावः, यतो वा खगुणस्वीकरणेनाभ्यधिकगुणान्तर-
प्रहणहेयाकि. [कि ता], ततो हेतोः ॥ बालेन्दुबहुमानेनेति ॥ बालेन्दो समुचितो यो बहुमानः
गौरवातिरेकसमुपबृंहिता कापि प्रत्तिपत्तिः; तथा सह तानखानेव लोकः पश्यति ; एवकार-
सामर्थ्यसिद्धमपि परिपूर्णनिजहृदयमहाहदभारितभूरितरखेदातिशयसलिलपरिवाहनिप्यन्दाय-
मानवाग्बिलापरूपतया स्वयंप्रसृतम्, अतपित [अत एव] निवारणाक्षमतया प्रवृत्तमर्थमाह—
न तु मामिति ॥ इतिः प्रकारे ; अविरतमच्छेदेन प्रवहद्रूपम् ; अथवा अविरतमनुभवतीति ।
आयासं खेदमयशःप्ररोहसमुपजनितम् “संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादनिरिच्यते” इति
दर्शितदिशा संभावनास्पदीभावमनुभवत एव सतो लोकनिन्दावादभाजनीभावस्य
सातिशयखेदकारित्वात् ॥ उत्प्रेक्षापह्नुतिरिति ॥ उत्प्रेक्षापह्नुत्योरनुप्राधानुप्राहकभावेन
वर्तमानयोः पृथगेव चारुत्वान्तरप्रतीतिहेतुभावेन एकीभावमापद्यमानयोर्येनिरिति यावत् ;

१. ग. ‘एष’

२. क. ॥ ‘इत्युत्प्रेक्षयंत इत्युत्प्रेक्षापह्नुति’. ग. ‘इति’ इति नास्ति.

३. ग. ‘स्व’ इति नास्ति

लोचनम्

त्रिधा ध्वनिरत्र श्लोके अस्मद्गुरुभिर्व्याख्यातः ॥

कौमुदी

उत्प्रेक्षार्थापह्नुतिरिति तु व्याख्यानम् उत्प्रेक्षाया ध्वनिविषयबहिर्भावप्रसक्तेर्नातीयास्माकं हृदय-
मनुरञ्जयति । अतश्चानुप्राहानुप्राहकभावलक्षणः सङ्कारालङ्कारोऽवगन्तव्यः । “अध्यव-
साये व्यापारप्राधान्य उत्प्रेक्षा” “विषयापह्वेऽपह्नुतिः” इति लक्षिते उत्प्रेक्षापह्नुती इहानु-
प्राहानुप्राहकभावेन वर्तते । चालेन्दोरपिरतायासानुभवोत्प्रेक्षा हि स्वव्यावृत्त्या मखविषय-
नखत्वनिप्रेषपूर्वकचालेन्दुत्वविधिरूपलोकप्रतीतिविषयस्वप्रतिपत्तिनिवन्धनेति विषयापह्व-
लक्षणापह्नुतिबलादेयात्मनं लभते ; यथा—“प्रयातनीलोत्पलनिर्विशेषम्” इत्यत्र सन्देहा-
लङ्कारो व्यङ्ग्योपमालङ्काराधीनात्मलभः तद्वदिति । प्रदर्शितमलङ्कारध्वनिं प्राग्दर्शितरसवस्तु-
ध्वनिभ्यां सङ्गलप्य निगमयन् तत्प्रदर्शनेन सप्रभेदस्य सकलध्वनिप्रपञ्चस्य शास्त्रप्रतिपाद्यस्य
अस्मिन्नाद्यश्लोक एव प्रदर्शितप्रायत्वमभिप्रेत्याह—एवमिति ॥ ननु श्रोतव्याख्यातृणां
परमेश्वरसांमुख्यकरणपरतया कृते श्लोके किमिति वक्ष्यमाणध्वनिर्याजनं प्रयत्नेन कृतमित्या-
शङ्क्य श्रोतृमनःसमाधानार्थं काव्यलक्षणस्यापि काव्यरूपत्वे लक्ष्यकाव्यानु रूप्यप्रदर्शनार्थं
चेत्याशयेनोक्तम्—अत्रेति ॥ आये काव्यात्मके चेत्यर्थः । उक्तध्वनियोजनस्य त्यक्तपोल-
कल्पितत्वेनानादरणीयत्वशङ्कापनुत्तर्यमुक्तम्—अस्मद्गुरुभिरिति ॥ अविच्छेदेनास्माकं

उपलोचनम्

“एवं वस्तुलङ्काररसभेदेन त्रिधा ध्वनिरत्र श्लोकेऽस्मद्गुरुभिर्व्याख्यातः”—इति लोचने ।
वस्तुतस्तु ध्वनिमार्गमनुसरता सहस्रशाल्मीभवति ध्वनिः ; तथा हि—नारायणं प्रपद्यत्य श्रीमतः
प्रह्लादस्य परिपन्थिनो नारायणनास्तिकस्य हिरण्यकशिपोर्बाह्वी गतिः ; तादृश्येव ध्वनिभक्तपारि-
पन्थिनां ध्वनिनास्तिकानामिति ; अनया दिशा सुदूरं ध्वनिपथानुधावनं सहृदयानुद्वेजयेत्कदाचि-
दित्यतोऽवगन्तुं शक्यते ध्वनेरतिव्याप्या न साम्प्रतमिति ॥

स्यादेतत्—कथमत्र रसध्वनिः ! भगवद्विषयत्वात् गाव एवाङ्गी रसचदलङ्कारः पर्यव-
शेदिति । अत्रैवमज्ञाने प्रतिविधांयते—प्रतिपक्षभगवत्तन्मयीभावः खलु महाकविराशिषं प्रयुक्ते ।
तदेव श्लेच्छेत्यादिवाक्यं भजनीयभगवद्विषयं चेद्वर्ण्येत, मिथेव । भगवत्तन्मयीभावश्च स्वयं
सूक्तकदवस्थाया मङ्गलकरणादपूर्वप्रस्थानकर्तृत्वाच्च सिद्धः—इति । अत्रेदमाकृतम्—नमस्किंया-
मनाहत्य नः-पदं पिहाय वः-पदं प्रयुज्य आशीर्षं मङ्गलमाचरन्तो महाकवयः भक्तेर्भावस्य
अङ्गतां सम्पाद्य रसध्वनिं निर्बोद्धुमशिलपन्तीति ॥

लोचनम्

अथ प्राधान्येनाभिधेयस्वरूपमभिदधत्, अप्रधानतया प्रयोजनप्रयोजनम्,

कौमुदी

गुरुपरम्पराप्रणाड्या प्राप्तो यः ध्वनियोजनाप्रकारः, अथ च महुरुणा भेददुराजेनैवास्माकं साक्षादेव स्वमुखेन समर्पित इति नानादरणीयत्वशङ्काकलङ्कावकाश इत्यर्थः ॥

ननु ध्वनिस्वरूपं लक्षयितुं प्रारम्भाणेन कारिकाकारेण, लक्षणाधीनत्वाल्लक्ष्यसिद्धेः तत्स्वरूपलक्षणाभिधाने कर्तव्ये, तदवधीरणया प्रथमं तद्विषयविमतिहेतुकसद्वदयमनःप्रीतिहेतुकतत्स्वरूपाभिधानविषयत्वोचमप्रकटनमनर्थकमिवावभाति ; सामर्थ्यलभ्यत्वादस्यार्थस्याभिधानानपेक्षत्वात् ; विमतिविषयत्वस्य हि तत्सतत्त्वाभिधानहेतुत्वं सुप्रसिद्धमेव ; स्वरसमुन्दरार्थप्रतिपत्तेः प्रीतिहेतुत्वं चानुक्तगम्यमेव ; अतः “काव्यस्यात्मा” इत्याद्यकारिका-रम्भोऽनर्थक इति शङ्का निवारयितुं तावदाह—अथ प्राधान्येनेत्यादिना ॥ अथशब्दोऽयमारम्भार्थः, काव्यालङ्कारप्रत्यस्यात्रैव व्याख्यातुं प्रारम्भत्वात् । कारिकाप्रत्यव्याख्यानं तावदिहारम्भं घेदितव्यमित्यर्थः । अत एव मङ्गलार्थो वास्तु । न तावद्योक्तहेतुफलकध्वनिस्वरूपविधानप्रतिज्ञामात्रपरैषा कारिका ; किं तर्हि श्रोतृजनप्रवृत्त्यर्थमपेक्षितविशिष्टविषयाद्यनुबन्धवत्त्वप्रकटनार्थेति नानर्थक्यशङ्कावकाश इत्याह—प्राधान्येनेति ॥ अभिधेयम् अस्मिन् शास्त्रे प्रतिपाद्यध्वनिस्वरूपात्मकम् अनन्यलभ्यतया विषयशब्दाभिधेयम् ; न खल्वस्माच्छास्त्रादन्यतस्तल्लभ इत्यनन्यलभ्यत्वम्, तल्लक्षणत्वाद्विषयत्वस्य ; तदेतत्प्राधान्येन प्रधानतयानेन वाक्येनाभिधीयते ; “तत्स्वरूपं ब्रूमः” इति विशिष्टवाक्यार्थत्वेन प्रतिपादनात् प्रधानत्वम् । न चाभावादिविप्रतिपत्तिप्रभेदोपन्यासस्य ध्वनिस्वरूपाभिधानस्य तद्धेतुफलकयनस्य चानर्थक्यमाशङ्कनीयम् ; विप्रतिपत्तिविषयत्वं हि सन्देहापादकत्वेन प्रसिद्धम् ; तच्चानभिधेयत्वापादकासन्दिग्धत्वव्युदासेन विषयत्वोपपादकमिति तस्यापि नानर्थक्यमिति भावः । ननु भवत्वेवं विषयसमर्पकत्वेन तद्रूपपादकत्वेन वा सार्थकत्वम् ; तथापि “सद्वदयमनःप्रीतये” इत्यंशस्यानर्थक्यं तदवस्थम् ; न च तस्य प्रयोजनसमर्पणप्रणाड्या सार्थकत्वम्, प्रीतिर्ध्वनिस्वरूपाभिधानप्रयोजनत्वाभावात् ; अभिधानस्य ह्यभिधेयज्ञानमेव प्रयोजनं नान्यत्—इत्याशङ्क्य, तस्य प्रयोजनसमर्पकत्वाददोष इत्याह—प्रयोजनप्रयोजनमिति ॥ सत्यम् अभिधानस्याभिधेयज्ञानमेव प्रयोजनम् ; न तु तस्य प्रयोजनलक्षणमस्ति, सुखप्राप्त्यादेरन्यतरस्यैव प्रयोजनत्वात् ज्ञानस्य स्वतस्ताद्रूप्याभावात् ; अतो ज्ञानजन्यायाः प्रीतेः स्वत एव प्रयोजनभूताया इह तदभिधानप्रयोजनत्वं

लोचनम्

तत्सम्बन्धं प्रयोजनं च सामर्थ्यात् प्रकटयन् आदिवाक्यमाह—काव्यस्यात्मेति ॥ काव्यात्म-
कौमुदी

दर्शितमिति तस्यापि नानार्थक्यमित्यर्थः । न चैवं सति वाक्यभेदापत्तिरित्याशयेन अप्रधान-
तयेत्युक्तम् । विषयस्य वाक्यार्थाभावेन प्रधानतया प्रतिपादनम् ; प्रयोजनस्य तु पदार्था-
भावेनाप्रधानतया ; विशिष्टप्रतिपादकवाक्यादिशेषणप्रमितिन्यायेनाप्राधान्येऽपि तत्प्रतिपादक-
त्वमविरुद्धमेवेति भावः । अत्र च “अभिदधत्” इत्यस्यानुपज्ञो द्रष्टव्यः । भवत्वेवं विषय-
प्रयोजनलाभः ; तथापि शास्त्रादौ सम्बन्धामिधानस्यावश्यकत्वात्तदनिर्देशादपरिपूर्णार्थमेतत्
वाक्यमित्याशङ्क्य शब्दतस्तदनिर्देशेऽपि अर्थतस्तत्प्राप्ताददोष इत्याह—तत्सम्बन्धं [प्रयोजनं]
चेति ॥ तच्छब्देनाभिधेयप्रयोजने एव परामृश्येते ; ते च ध्वनिस्वरूपसद्वयमनःप्रीतिलक्षणे ;
ध्वनिशास्त्रयोस्तावदभिधानाभिधेयभावलक्षणः सम्बन्धः ; प्रीतिशास्त्रयोः पुनः साध्यसाधन-
भावरूपः ; एतच्चोपरिष्ठात् स्वयमेव वक्ष्यति ; प्रयोजनं ध्वनित्वरूपज्ञानरूपम् ; सामर्थ्यात्
इत्यनेन वाक्यभेदप्रसङ्गं परिसङ्घटे ॥ आदिवाक्यमिति ॥ अत्रादिशब्देनाभिधेय-
प्रयोजनादिप्रतिपादकत्वमस्य समुचितमेवेति दर्शितम् । कारिकापदमवधीर्य वाक्यपदं प्रयुज्जा-
नत्यायमभिसन्धिः । मुख्यतया हि ‘क्रियते अनेन ज्ञातिः’ इति लक्षणतया प्रसिद्धोऽसाधा-
रणभूतः कश्चिद्धर्मः कारिका; उपचारात्तु तत्तमर्पकसुखप्राप्त्यर्थः श्लोकोऽपि कारिकेत्युच्यते;
तत्रास्य श्लोकस्य लक्ष्यभूतध्वनित्वरूपज्ञापकत्वेनौपचारिकमपि कारिकात्वं नास्ति ; किन्तु
ग्रन्थारम्भापेक्ष्यमाणविषयाद्युपस्थापकत्वेन तद्वहिर्भूतत्वमेव ; अत एवास्त्योपोद्धातत्वेनैवात्र
सङ्गतिरिति वाक्यरूपत्वम् अवश्यवाच्याभिधेयादिवाचकत्वम् ; अत एव “यत्तार्थः शब्दो वा”
इत्यतः प्राक्तनानां वाक्यरूपत्वमेवावसेयम् , औपोद्धातिकी सङ्गतिश्च । अथवा
आदौ प्रतिपाद्यं वस्तुजातमादिशब्देन गृह्यते ; तद्विषयं वाक्यमादिवाक्यम् ; विषयादेत्त्वादौ
प्रतिपाद्यत्वं प्रेक्षावद्भूतजनप्रवृत्त्यङ्गत्वेन सर्वत्र सुप्रसिद्धमेव । तदाहुः न्यायविदः—
“प्रयोजनादीनां शास्त्रादौ परिकीर्तनं प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यङ्गम्” इति । अत एव श्रोतृजन-
सुखप्रतिपत्त्यर्थाभिधानकर्तृत्वार्थविषयवाक्यशब्दप्रयोगः ॥

ननु स्वतःप्राप्तासङ्कुचितार्थप्रवृत्तेर्बुधशब्दस्यात्रबौद्धव्यनिखिलवस्त्ववबोधशालिवि-
ह्नात्रामिधायकत्वावधीरणेन काव्यतत्त्वमात्रविद्विषयतया वृत्तिकारस्य व्याख्यानां किं-
निबन्धनमित्याशङ्क्य ‘अनेकार्थविषयः शब्दः प्रकरणादिभिर्विषयविशेषे नियम्यमानः तद्वृद्धि-
जनकतां प्रतिपद्यते’ इति न्यायमाश्रित्य, न बुधशब्दमात्रसमुद्भिन्नोऽयमर्थः, अपि ॥
अवबोधस्यावबोधव्यवस्तुपरिच्छेदत्वात्तद्विशेषणवेपणायां प्रकरणादिवलात् काव्यात्मतत्त्व-

ध्वन्यालोकः

काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैर्यः समाम्नातपूर्व-

स्तस्याभावं जगदुरपरे भाक्तमाहुस्तमन्ये ।

बुधैः काव्यतत्त्वविद्भिः काव्यस्यात्मा ध्वनिसंज्ञितः^१ परम्परया यः^२ सम्य-

लोचनम्

शब्दसंनिधानाद्बुधशब्दोऽत्र काव्यात्मावबोधेनिमित्त इत्यभिप्रायेण विवृणोति—काव्यतत्त्ववि-
द्भिरिति ॥ आत्मशब्दस्य तत्त्वशब्देनार्थं विवृण्वानः सारत्वमपरशब्दवैलक्षण्यकारित्वं च

कौमुदी .

विषयत्वपर्यवसानमभिप्रेत्य विद्वद्भिः शेषवाचकतया बुधशब्दव्याख्यानमिदं वृत्तिकृत इति
नान्येषां बुधत्वपरिसङ्ख्यानमभिप्रायापत्तिदोष इत्याह—काव्यात्मेति ॥ तर्हि काव्यात्म-
विद्भिरित्येवालम्, अवबोधपरिच्छेदस्य तावतैव सुसम्पादत्वात् ; अथात्मशब्दव्याख्यान-
मभिप्रायेण तत्त्वशब्दः यत्तव्यः[म्] तर्हि तत्प्रयोजनमित्यत आह—आत्मशब्दस्येति ॥
अर्थं विवृण्वान इत्यनेन आत्मशब्दस्य व्याख्यानार्थत्वमस्योपवर्णितम् । न च
निष्प्रयोजनमित्युक्तम्—सारत्वमिति ॥ आत्मेवात्मा इत्यात्मगुणयोगनिमित्तोऽत्रात्मशब्द
इत्येतदर्थप्रतिपत्तिरत्र प्रयोजनम् ; तद्गुणश्च सारत्वादिः ; आत्मनो हि सारत्वं विशेषहेतुत्वं
च प्रसिद्धम् ; तद्वदस्यापि सारत्वमुल्लेखत्वं लक्षणम् ; अपरेभ्यः शाब्देभ्यः
शब्दप्रतिपाद्येभ्यो वाच्यादिभ्यः स्वस्य यद्वैलक्षण्यम् स्वस्माद्वा तेषाम्, तत्करोतीति
तथा तद्भावश्च विद्यत इत्यात्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयितुं तत्त्वशब्देनात्मशब्दव्याख्यान-
मित्यर्थः । अत्र वृत्तौ ध्वनिसंज्ञितः काव्यस्यात्मेत्युक्तम् । न तु ध्वनिः काव्य-

उपलोचनम्

“काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैः” इति कारिकायाम् । अत्र इतिशब्दस्य शब्दस्वरूपपरतया
व्याख्यानमनादृत्य क्रमभेदेन वास्तवार्थपरामर्शकतया व्याचक्षाणाना लोचनकाराणामयमभि-
प्रेक्ष्यः—यदि इतिशब्दः शब्दपरोऽभविष्यत्, “ध्वनिरुचिनोऽर्थः” इति वृत्तौ आचार्यो
नापश्यत् ; “ध्वनिशब्दः काव्यस्यात्मा” इत्येवावश्यत् इति ॥

१. क. ख. ग. ‘ध्वनिरिति संज्ञितः’

२. क. ख. ग. ‘समाम्नातः समाख्यात’

३. क. ख. ग. ‘अवबोधपरिमितः’

४. क. ख. ग. ड. = त. — ‘शब्द’

ध्वन्यालोकः

गाम्नातपूर्वः सम्यक् आ समन्तात् आम्नातः प्रकटितः ; तस्य सहृदयजनमनःप्रकाशमान-
लोचनम्

दर्शयति । इतिशब्दः स्वरूपपरत्वं^१ ध्वनिशब्दस्याचष्टे । तदर्थस्य विवादास्पदीभूततया^२ निश्चया-
भाधेनार्थत्वायोगात् । एतद्विवृणोति—संज्ञित इति ॥ वस्तुतस्तु न तत्संज्ञामात्रेणोक्तम् ।
अपि त्वस्त्येव ध्वनिशब्दवाच्यं प्रत्युत समस्तसारभूतम् । न ह्यन्यथा बुधास्तः^३ दृश्यामानेपुरित्यभि-
कौमुदी

स्यामेति ; तत्र को हेतुः ? एवं हि सति ध्वनेः काव्यात्मत्वं प्रतिपिपादयिषितमनिहितं
भवेत् इत्याशङ्क्य—ध्वनिशब्दपरतः प्रयुक्तस्य इतिकरणस्य व्याख्यानमिदम् ; न चैवं
ध्वनेः काव्यात्मत्वानभिधानप्रसक्तिः संज्ञोपलक्षितत्वेपेणार्थस्य संज्ञिन एवात्मत्वाभिधान-
पर्यवसानात् इत्यभिप्रायेणाह—इतिशब्द इति ॥ आचष्ट इति ॥ आख्यातवत् स्फुटमवगमय-
तीति यावत् । सर्वशब्दानां शब्दस्वरूपपरत्वमर्थपरत्वं चास्तीति समये अत्र इतिकरण-
योगात् ध्वनिशब्दोऽयं ध्वनिशब्दस्यैव स्वतःप्रधानतया प्रतिपादकः अर्थस्य त्वप्रधानतयैव,
तदवच्छिन्नार्थप्रतिपादकश्चेत्येवं इतिशब्दप्रयोगत्रलादवगम्यत इत्यर्थः । ननु ध्वनिरूपस्यार्थ-
स्यैव काव्यात्मत्वात् इतिशब्दयोगेऽपि केवलार्थस्यैव काव्यात्मत्वमभिधानीयमित्याह—
तदर्थस्येति ॥ अर्थत्वायोगादिति ॥ निश्चयात्मकज्ञानगोचरीभूतरस्यैव मुख्यतयार्थशब्द-
वाच्यत्वम् ; न तु सन्देहरूपज्ञानविषयीभूतरयेत्यर्थः । इयता ध्वनिरितिकारिकाखण्डो
व्याख्यातः । व्याख्याते त्वस्मिन्नर्थे दृष्टिप्रमथवतारयति—एतद्विवृणोतीति ॥ नन्वेवं कारिका-
ग्रन्थाक्षरगमनिकाङ्गीकारेण व्याख्याते सति तस्य सहृदयमनःप्रकाशमानस्यापीति
समनन्तरग्रन्थविरोधः ; तत्र ध्वनिव्यक्षणावयवस्य सहृदयसाक्षिकत्वाभिधानात् इत्याशङ्क्याह—
वस्तुतस्त्विति ॥ यद्यपि संज्ञाप्रधानतयैव ध्वनिव्यक्षणं वस्तु काव्यात्मत्वेनाभिहितम्, तत्तु न
परमार्थतः ; किन्तु अश्रद्धोपहन्यमानमानसजनबुद्धबुधोर्धार्थमापातत एव ; परमार्थतस्तु
ध्वनिशब्दाभिधेयं शब्दस्वरूपानिष्कृष्टस्वरूपं किञ्चिदर्थान्तरमस्त्येव ; न च तदस्तीत्ये-
तावदेव । किं तर्हि अङ्गित्वेनाङ्गरयानीयेभ्यो वाच्यादिभ्योऽर्थेभ्य उक्तृष्टरूपमेव ; तच्च तत्स्व-
रूपाभिज्ञाभिधुक्ताज्ञानप्रमाणवलादवगम्यत इत्यर्थः ॥

१. क. ख. ग. 'सम्पन्नासमन्ताशङ्कतः प्रकटितः' इति नास्ति । त. 'सम्पन्ना आम्नातपूर्वः
सम्पन्नासमन्तात् मनः प्रकटितः' २. त. 'मनसि प्रकाशमान' ३. घ. 'स्वरूपपरः'

४. ग. 'तत्तदर्थस्य' ५. क. ख. 'निश्चयाभावेऽन्यत्वायोगात्' ग. 'निश्चयायोगात्'

लोचनम्

प्रायेण विवृणोति—तस्य सहृदयेत्यादिना ॥ एवं तु युक्ततरम्—इतिशब्दो भिन्नक्रमो वाक्यार्थपरामर्शकः, ध्वनिलक्षणोऽर्थः काव्यस्यात्मेति यः समाम्नात इति^१ । शब्दपदार्थकत्वे^२ हि ध्वनिसंज्ञितोऽर्थ इति का सङ्गतिः । एवं हि ध्वनिशब्दः काव्यस्यात्मेत्युक्तं भवेत्, 'गवित्ययमाह' इति यथा । न च विप्रतिपत्तिस्त्यानमसदेव, प्रत्युत सत्येव धर्मिणि धर्ममात्र-

कौमुदी

ननु एवं तर्हि ध्वनिरितीति ध्वनिशब्दात् परतःप्रयुक्तेशब्दावगतस्वरूपपरत्वदौर्घ-
व्यप्रसक्तिरित्याशङ्क्य प्रकारान्तरेण वृत्तिकृदभिप्रायस्य व्याख्यानमुद्वह्यति—एवं त्विति ॥
एवमिति वक्ष्यमाणपरामर्शः । अर्थोक्त्यस्वरूपविशेषावद्योतनार्थः तुशब्दः । तत्प्रस्ययेन पूर्व-
योजनाया युक्तत्वं प्रत्याप्यते ॥ युक्ततरमिति ॥ इतिशब्दयोजनमिति शेषः । एवमित्युक्तं
व्यक्तीकरोति—इतिशब्द इति ॥ पूर्वयोजनायां हि ध्वनिशब्दपरामर्शकतया इतिशब्दो
योजितः । इह तु व्याख्याने क्रमभङ्गनेन यो ध्वनिलक्षणोऽर्थः काव्यस्यात्मा इति बुधः
समाम्नातपूर्व इति वाक्यार्थपरामर्शकतया तद्योजनाङ्गीकारेण ध्वनिरूपार्थस्य काव्यात्मत्वा-
भिधानं समञ्जसतया संपद्यत एव । पूर्वत्र तु शब्दाङ्गस्यमात्रम् ; अर्थस्य ॥ ध्वनेः
शब्दोपलक्षितत्ववेपेण कथञ्चित्काव्यात्मत्वाभिधानं क्लृष्टमित्ययमेव व्याख्याप्रकारो वृत्तिकारेणा-
भिसंहितः । तदनुपवर्णनं तु शब्दपीडापरिहारेण सुखाधिरोहपूर्वव्याख्यानभूमिकोपाख्यानं
सुखात्रगमत्वाभिप्रायेणैवेति न कश्चिदवकार इत्यर्थः ॥

ननु एवमपि ध्वनिरितीति वदन् कारिकाकारः केवलं संज्ञापरत्वमेव किं नाभिप्रेति
इति तद्विरोधो दुष्परिहर इत्यत्राह—शब्दपदार्थकत्वे हीति ॥ न केवलं संज्ञापरत्वं कारिका-
कारस्याभिसंहितम्, किन्तु अर्थस्यैव संज्ञोपलक्षितस्यापि काव्यात्मत्वेन साक्षात्त्वम्^३, वृत्तिकारे-
णाभिधानात् ; अन्यथा संज्ञाया एव काव्यत्वप्रसङ्गात् ध्वनिसंज्ञितोऽर्थः काव्यस्यात्मेति
वृत्तिकृद्वचनं न सङ्गच्छेतेत्यर्थः । कुत इत्यत आह—एवं हीति ॥ शब्दस्यार्थरहितस्य
ध्वनिपदार्थत्वं इत्यर्थः । शब्दस्य स्वरूपमात्रपरत्वे दृष्टान्तमाह—गवित्ययमिति ॥ ननुक्तं तदर्थस्य
विवादास्पदीभूततया निश्चयाभावेऽर्थत्वायोगादिनि पूर्वव्याख्यानावसरे; तत्र किं विवादास्पदत्व-
मस्तत्त्वप्रयोजकमभिसंहितम् ? किं वानभिधेयत्वापादकम् ? आद्ये विरुद्धो हेतुरित्याह—न चेति ॥
स्थानशब्दो विषयवाचकः; अत्यन्तमेवासतो नमोनल्लिनादेर्विवादास्पदीभावानुपलम्भात् । इतरथा
'गगनारविन्दं सुरभि' इत्यादिः सदनुमानत्वप्रसङ्गात्, तुच्छरूपस्य निरुपाख्यतया विषयत्वानु-

१. क. ख. ग. 'इति' नास्ति. २. क. ख. 'शब्दपदार्थकत्वे' द. 'शब्दपदार्थकत्वे'
३. काव्यात्मत्वेन सहृदयानामपरोक्षत्वमभिसंहितमिति यावत् ।

ओचनम्

कृता विप्रतिपत्तिः—इत्यलमिति विस्तरेण^१ अप्रस्तुतेन भूयसा सहृदयजनेद्वेजनेन । बुधस्यैकत्वं प्रामादिकमपि तथाभिधानं स्यात्, न तु भूयसां तद्युक्तम् । तेन बुधैरिति बहुवचनम् । तदेवं

कौमुदी

पपत्तेः विप्रतिपत्तिस्थानत्वं नासत्त्वापादकम्, प्रत्युत सत्त्वापादकमेव इति विरुद्धोऽयं हेतुरित्यर्थः । ननु यस्तुसद्भावविनिश्चये कथं विप्रतिपत्तिसम्भवः, यस्तुद्विषयानुपपत्तेः, विप्रतिपत्तेः संशयकारणत्वस्य न्यायविप्रसिद्धस्यापह्नवप्रसङ्गश्च, निश्चयसंशययोरेकस्मिन्नेव विषये विनिवेशानुपपत्तेरित्यत्राह—सत्येव धर्मिणीति ॥ विरुद्धा हि प्रतिपत्तयो विप्रतिपत्तयः, तासां विरोधो विषयविरोधनिवन्धन एव । न च भिन्नविषयप्रतिपत्त्योर्विप्रतिपत्तित्वमित्येकस्मिन्नेव धर्मिणि इदमीदृगिदमनीदृगिति विरुद्धधर्मद्वयविषयतया तत्कृतैव विप्रतिपत्तिः, विरुद्धयोरेकधर्मिणि विनिवेशासम्भवात् । न चैवं धर्मयोरेव विप्रतिपत्तिस्थानत्वं न धर्मिण इति मन्तव्यम्; धर्मस्य धर्मन्तरामावात्, धर्मिण एव धर्मद्वारा विप्रतिपत्तिविषयत्वात्, तस्याश्च धर्मिसिद्धयधीनसिद्धिप्रवात् न धर्मिणोऽसत्त्वाशङ्कापीति भावः । ननु धर्मधर्मिणोरभेदो भेदो वा । अभेदे धर्ममात्रप्रयुक्तत्वाभावः, मात्राचा *धर्मिणो व्यवच्छेदात्; भेदे धर्मिणो धर्म्यन्तरवत् विप्रतिपत्तिस्थानत्वायोगः—इत्याशङ्क्य अपर्यायसामानाधिकरण्यप्रतीतिप्रमाणप्रसिद्धभेदाभेदसमुच्चयपक्षावलम्बनेन पक्षद्वयोक्तदोषोद्धारमभिसन्धाय आह—इत्यलमिति ॥ अप्रस्तुतमपि प्रस्तुतोपयुक्तं नावक्तव्यपद्धतिमभ्यासीत, तदधिकप्रपञ्चस्तु सहृदयद्वयोद्देशजनकत्वादवधारणीय इत्युक्तम्—भूयसेति ॥ भूयस्त्वस्यापेक्षिकत्वात् किमपेक्षं तदित्यपेक्षायां तदवधिः सहृदयोद्देश इत्याह—सहृदयेति ॥

ननु काव्यतत्त्वविज्ञानमात्रस्यैव तद्वचनप्रामाण्यप्रयोजकत्वादेकस्यापि बुधस्योक्तिरेष ध्वनेः काव्यात्मत्वप्रमाणो पर्याप्तोतीति बुधैरिति बहुवचनमविवक्षितमेवेति कस्यचित्प्रतिपत्तिं वारयितुमाह—बुधस्येति ॥ तथेति—ध्वनिः काव्यस्यात्मेत्येवमित्यर्थः ॥ तदिति—प्रामादिकमभिधानम्, भूयसामपि प्रामादिकाभिधानशङ्कायां सर्वत्रानाद्यत्सेन सकलव्यवहारविलोपप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ तेनेति ॥ तदभिधानस्य प्रामाणिकत्वे निर्विशङ्कमुपादेयत्वघोतनार्थमिति यावत् । उक्तस्यार्थस्य वृत्तिरुदभिहितत्वं दर्शयन् व्याख्यातेऽर्थे वृत्तिग्रन्थं पातयति—तदेवेति ॥ यदेतदस्माभिरुक्तप्रयोजनं बहुवचनं तस्यैवैतत् व्याख्यानं परम्परयेति वचनं, न तु

लेखनम्

व्याचष्टे—परम्परयेति ॥ अविच्छिन्नेन प्रवाहेण^१ तैरेतदुक्तम्, विनापि विशिष्टपुस्तक-
निवेशनादित्यभिप्रायः । न च बुधा भूयांसोऽनादरणीयं वस्त्वादरेणोपदिशेयुः । एतत्त्वादरे-
णोपदिष्टम् । तदाह—सम्यगाग्रातपूर्वं इति ॥ पूर्वग्रहणेनेदं प्रथमता नात्र सम्भाव्यत इत्याह ।
व्याचष्टे च सम्यक् आ समन्तात् आग्रातः^२ प्रकटित इत्यनेन ॥ तस्येति ॥ यस्याधिगमाय
प्रत्युत यतनीयं का तत्राभावसम्भावना ? अतः किं कुर्मः ? अपारं मौर्ख्यमभाववादिनामिति
भावः । न चास्माभिरभाववादिनां विवक्षिताः श्रुताः ; किं तु सम्भाव्य दूषयिष्यन्ते ; अतः

कौमुदी

कारिकार्यबहिर्भूतमित्यर्थः । परम्परयेत्यस्यार्थो विवृतः—अविच्छिन्नेनेति ॥ एतदिते ॥ ध्वनेः
काव्यात्मत्वमिति यावत् । अस्य व्यवच्छेद्यमाह—विनापीति ॥ असंविदितादिकोटीविद्वत्पर-
म्परामात्राश्रयेणाव्यवधानेन साक्षादुपदेशप्रसिद्धोऽयमर्थः ; न तु पुस्तकलेखनव्यवहितविद्व-
दभिधानसाक्षिक इति नाश्रद्धयत्वाशङ्क्यकाश इत्यर्थः । समानातेत्यत्र समुपसर्गार्थमाह—न
चेति ॥ निविडतमजडिमगुलमनीना तु भूयसामनादरणीयार्थोपदेश आदरादप्युपपद्यत इति
बुधा इत्युक्तम् । ननु 'समानातः' इत्येतन्निति यत्तत्रैव पूर्वग्रहणमतिरिक्तमित्येत्याशङ्क्य तदुपयो-
गमाह—पूर्वग्रहणेनेति ॥ इदं प्रथमता सादित्वम् । अत्रेति आग्राने । पूर्वग्रहणस्यैवमर्थत्वे किमिति
वृत्तिकारो न व्याकर्षात् ? अतोऽनतिरिक्तार्थ एवायमिति शङ्कित्वा आह—व्याचष्टे चेति ॥
पूर्वशब्दार्थ एव समानातशब्दव्याख्यामिषेणोन्मीलितः ; न तु समानातशब्दार्थप्रदर्शनपरं तत्
व्याख्यानम्, निगदव्याख्यातत्वादस्येत्यर्थः । वृत्तौ सहृदयमनःप्रकाशमानस्यापीति यदभावगद-
नात्यन्तासम्भवार्थमुक्तम् तत् विशिष्टध्वनिस्वरूपपरामर्शकस्य कारिकागतस्य तस्येति शब्दस्याभि-
प्रायप्रकाशनपरमित्ताशयेनाह—यस्याधिगमायेति ॥ तत्रेति तस्मिन् ध्वनिस्वरूपे, संभावना-
सम्भवविषया प्रयोजकक्रिया ; अपारम् अवसानरहितम् । अयं कारिकायां जगदुपतिं छिद्-
प्रयोगसामर्थ्यागतमभाववादस्य परोक्षत्वम्, भूतत्वम्, अनद्यतनत्वं च । “न चास्माभिः” इत्या-
दिना “जगदुपति” इत्यन्तेन ग्रन्थेन क्रमेणोपपादयन् प्रथमं परोक्षत्वमुपपादयति—न चेति ॥
अस्माभिरिति ध्वनिवादिभिः । श्रुतत्वं श्रवणेन्द्रियप्राप्ततया प्रत्यक्षत्वम्, तदभावा-
न्नापरोक्षत्वमित्यर्थः । तर्ह्यश्रुतत्वादेव तदूपणं वक्ष्यमाणमकाण्डताण्डवितमापन्नमित्यत्राह—
किं तु सम्भाव्य दूषयिष्यन्त इति ॥ “केचिदाचक्षीरन्” इत्यादिना सम्भावनम् ।

१. ग. 'तैरेतदुक्तम्'

२. क. ख 'पुस्तकेषु निवेक्षान्'

३. क. ख. 'सम्यगग्रान्'

४. क. ख 'समाख्याय सम्यगासमन्तात् ख्यातः'

५. क. ख 'तत्रासम्भावना'

लोचनम्

परोक्षत्वम् । न च भविष्यद्वस्तु दूषयितुं युक्तम् । अनुत्पन्नत्वादेव । तदपि बुद्धयारोपितं दूषयिष्यत इति चेत्, बुद्धयारोपितत्वादेव भविष्यत्वहानिः । अतो भूतकालोन्नेपारोक्ष्याद्विशि-

कौमुदी

“यत्रार्थः शब्दो वा” इत्यत्र तु दूषणं वक्ष्यते । सम्भावनारूपप्रतीतिप्रसिद्धत्वाच्च्युतत्वाभावेऽपि तत् दूषणं सङ्गच्छत इति भावः । यस्माच्छब्दानित्यत्वनित्यत्वविकल्पवन्न श्रोत्रप्रत्यक्ष-
गोचरत्वममीषां विकल्पानाम्, किं तु सम्भावनाप्रत्ययगोचरत्वमेव, तस्मात् परोक्षत्वं
लिङ्प्रयोगावगतमुपपन्नमित्याह—अतः परोक्षत्वमिति ॥ तथापि सम्भाव्यमानत्वेनैव
भूतत्वाभावाच्च तदेकनियमितलिङ्प्रयोगोपपत्तिरित्याशङ्क्य भविष्यत्तानिरासेन पारिशेष्यात्
भूतत्वं पर्यवसाययितुमाह—न चेति ॥ स्वकारणालम्ब्यसत्ताकस्यैव वस्तुत्वात् भवि-
ष्यतश्च तदसम्भवाच्च भविष्यत्त्ववस्तुत्वयोः समावेश एकस्मिन् इत्याशयेन वस्तुशब्दः
प्रयुक्तः ॥ अनुत्पन्नत्वादेवेति ॥ अलम्ब्यसत्ताकस्य प्रतिपत्तिपयारोपितत्वाभावादित्यर्थः ।
अनुत्पन्नत्वस्य धर्मिसरूपोपमर्दोपजीवित्वात्तन्मातृस्यैव स्वरूपलाभोपजीविहेत्यन्तरानपेक्षतया
यथोक्तसाध्यसिद्धौ हेतुत्वं सूचयितुमेवकारः । ननु भविष्यतोऽपि तादृशेण सत्त्वात्
दृष्टङ्गादियत् त्रैकाल्यासत्त्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् भविष्यतोपाधिपरिधूनेन स्वरूपमात्रेण
बुद्धयारोपयितुं शक्यत्वात् वार्तमानिकसुद्धिगोचरतुल्ययोगक्षेपवसम्पत्तेर्न दूष्यत्वासम्भय
इति शङ्कते—तदपीति ॥ अपिशब्दो भविष्यतो दूष्यत्वविरोधार्थः । अथ वा तदपीति
तथापीत्यर्थः । भविष्यतोऽपि वृष्ट्यादेर्विशिष्टमेघोन्नत्यादिलिङ्गपरामर्शजनिततायामनुमानादि-
बुद्धौ समारोपयितुं शक्यत्वादतापि सम्भावनालक्षणायां बुद्धौ तादृशोऽर्थस्यारोपणात्तदूपणो-
पपत्तिरित्यर्थः । अथ वा वाह्यार्थपट्यापिवौद्धगन्धिन इयमासाङ्गा । अत्र च वाह्यार्थाना-
मान्तरत्थोपपादनार्था युक्तयः स्वयमभ्यूह्य योजनीयाः, ग्रन्थगौरवमयात् न लिख्यन्ते ।
तर्हि मदीयमेव फन्यानमाद्यैकितवानसीति परिहरति—बुद्धयारोपितत्वादिति ॥ बुद्धा-
वारोपितत्वमपि यदि भविष्यत्वाकारेणैव न तदा विशेषः कश्चित् । अथ सतासम्भवा-
यित्वमात्राकारेण तदा बहिरपि तथाम्भावेन वस्तुनः सङ्गत्वे बुद्धयारोपितत्वमङ्गः । तस्यापि
बुद्धयारोपितत्वे सत्यनवस्थादिप्रसक्तिः । न च वर्तमानो नाम काल्येऽस्तीति प्रामाणिकाः ।
अतः पारिशेष्यात् भूतकालावच्छिन्नतयैव बुद्धावारोपः । तथा चास्मदभीष्टसिद्धिरित्यर्थः ॥

लोचनम्

ष्टाद्यतनत्वप्रतिभानाभावाच्च लिट्प्रयोगः कृतः—जगदुरिति ॥ तद्व्याख्यानायैव सम्भाव्य-
दूषणं प्रकटयिष्यति । सम्भावनापि नेयमसम्भवतो युक्ता, अपि तु सम्भवत एव ।
अन्यथा सम्भावनानामप्यवसानं स्यात्, तदूषणानां च । अतः सम्भावनाभिधायिष्यमा-
णां समर्थयितुं पूर्वं सम्भवेन्तीत्याह । सम्भाव्यन्त इति त्वेयमानं पुनरुक्तार्थमेव स्यात् । न
च सम्भवस्यापि सम्भावना, अपि तु सा वर्तमानतैव स्पृष्टेति वर्तमानेनैव निर्देशः ।

कौशुदी

केचित् शुद्धयारोपितमिति निष्ठाप्रत्ययसामर्थ्यात् भूतत्वप्रतीतेः भविष्यत्वभङ्ग इति
व्याचक्षते, तदचतुरश्रम् । एवं हि सति वचनदोष एवाप्यं भवेत्, न तु वस्तुगतः ; सम्भ-
विष्यां च वस्तुदोषोद्घाटनायां न शब्ददोषोद्घाटनमात्रेण कश्चित् बहुमान इत्यलमनेन ।
एवं परोक्षत्वंभूतत्वं [च] प्रसाध्योपसंहरति—अत इति ॥ वास्तवस्य भूतत्वस्यात्रासम्भवमभिप्रेत्य
उन्मेषपदप्रयोगः । प्रातिमासिकं भूतकालवच्छिन्नत्वं लिट्प्रयोगाबलम्बनं न वास्तवमिति
भावः ॥ पारोक्ष्यादिति ॥ एतच्च न चास्माभिरिति समनन्तरमेवोपपादितमिति भावः ।
तथापि लिटोऽन्यतनार्थत्वस्मृतेस्तदसिद्धावनुपपत्तिरित्याशङ्क्य विरोध्यद्यतनत्वप्रतिभासाभाव-
बलादनद्यतनत्वसिद्धेरदोष इत्याह—विशिष्टेति ॥ भवतु नामोक्तप्रकारेण जगदुरिति लिट्प्रयो-
गोपपत्तिः, तथाप्युक्तस्यार्थस्य वृत्तिप्रत्ययेऽनुद्धिन्नत्वान्नोपादेयत्वमित्याशङ्क्य तस्य वृत्तिकृदभि-
संहितत्वं प्रदर्शयितुमाह—तद्व्याख्यानायैवेति ॥ यदेतत् वृत्तिकार “आचक्षीरन्” इत्यादि-
सम्भावनापक्षेपपुरःसरं दूषणप्रकटनमुत्तरत्र करोति, तत्र यत्सम्भावनानां प्रदर्शनं तत्कारिका-
गतलिट्प्रयोगव्याख्यानार्थमेव, दूषणार्थमनुभाषणमात्रपरत्वे सम्भावनादर्शनानर्थक्यात् ; अज्ञा-

उपलोचनम्

“जगदुः” इति कारिकायां लिट्प्रयोग एव व्याख्यायते वृत्तौ “आचक्षीरन्” इत्यत्र
लिटः प्रयोगेणेति निरूपयन्ति लोचनकाराः “तद्व्याख्यानायैव सम्भाव्यदूषणं प्रकटयिष्यति”
इति वदन्तः । तस्य लिटः, व्याख्यानायैव, सम्भाव्यदूषणं प्रकटयिष्यति “आचक्षीरन्” इति
लिङा-इत्यर्थः ।

१. क. ख. ग. ‘लिट् प्रयोगः’

२. क. ख. ग. ‘तत्’ नास्ति.

३. क. ग. ग. ‘सम्भावनानामभिधायि-
ष्यमाणानाम्’

४. ग. घ. ‘सम्भवति’

५. घ. ‘तु’ नास्ति.

६. ग. ‘संभक्ष्य सम्भावना’

घ. च. ‘सम्भव्याम्भावना’

७. ग. च. ‘स’ नास्ति.

ध्वन्यालोकः

केचिद्वाचां स्थितमविषये तत्त्वमूचुस्तदीयं

तेन ब्रूमः सहृदयमनःप्रीतये तत्स्वरूपम् ॥ १ ॥

स्यापि अभावमन्ये जगदुः । तदभाववादिनां चामी विकल्पाः संभवन्ति । तत्र केचिदाचक्षीरन्—

लोचनम्

ननु सम्भवद्वस्तुमूल्या सम्भावनाया यस्तस्मादितं तदूषयितुमशक्यमित्याशङ्कधाह—विकल्पा इति ॥ न तु वस्तु सम्भवति तादृक् यत इयं सम्भावना । अपि तु विकल्पा एव, ते च तत्त्वावबोधवन्व्यतया स्फुरेयुरपि । अत एव 'आचक्षीरन्' इत्यादयोऽत्र संभावनाविषया लिङ्प्रयोगो अतीतपरमार्थत्वं एव पर्यवस्यन्ति । यथा—

‘यदि नामास्य कायस्य यदन्तस्तद्वाहिर्भवेत् ।

दण्डमादाय लोकोऽयं जुनः क्वकांश्च वारयेत् ॥’

इत्यत्रार्थावधेयं कायस्य दृष्टता स्यात्तदैवमवलोक्येतेति भूतप्राणतैर् । यदि न

कौमुदी

तस्य हि दूषणमशक्यसम्पादमिति तज्ज्ञापनमात्रमेव दूषणोपयोगितया प्रसिद्धमिति आचक्षीर-
न्मित्यादि सम्भावनोपक्षेपो व्याख्यानाभिप्राय एवेति वृत्तिकारानभिप्रेतत्वमुक्तस्यार्थस्यानाशङ्क-

उपलोचनम्

“अत एव आचक्षीरन्मित्यादयः” इत्येवं लोचने । लिङ्यव्याख्याख्यानाय लिङ् प्रयोगादेव तस्य लिङ् सम्भावनादाय भूतकालपारोक्ष्यानद्यतनत्वपरत्वा अभ्युपमान्तव्येति भावः । “यदिनामास्य कायस्य” इत्यादिप्राचीनपद्ये ‘यदि न स्यात्ततः किं स्यात्’ इत्येवं नना किमा च लिङ्स्तमभिव्याहारे च सम्भावनावोपकल्लिङ्गा भूतकालवोधनस्य न क्षतिरित्यभि-
सन्धाय यदिति—‘यथा यदि’ नामेत्यादि “अयमेवार्थः” इत्यन्तम् । “विकल्पास्तसंभवन्ति” इत्यत्र

१. क. ख. ‘नन्वममम-’

२. ख. ‘आनादृष्ट’ नास्ति.

३. ग. ‘न वस्तु संभावना तादृक् क्रियते इयं’

च. ‘न वस्तु सम्भवति तादृक् यतः’

४. क. ख. ‘विष्णुः’

५. घ. ‘संभावनाविषयाः प्रयोगाः’

६. क. ख. ग. ‘अतीतपरमार्थाः’

७. क. ख. ‘अर्थावधेयम्’

८. ख. ग. ‘काव्यस्य’

९. ग. घ. ‘तदा’

१०. घ. ‘आलोचनेन’

लोचनम्

स्यात्ततः किं स्यादित्यत्रापि^१ किं वृत्तम्, यदि पूर्ववन्न भवनस्य संभावनेत्ययमेवार्थः ;
इत्यलमप्रकृतेन बहुना ॥

कौमुदी

नीयमित्यर्थः ; ननु [न तु] विकल्पशब्दवाच्यानां पक्षाणां सम्भावनामात्रपरमार्थतां वक्तुमिति
एवार्थः—इति सङ्गतिः । इतिशब्दोक्तं प्रकारं स्पष्टयति—किं वृत्तमिति ॥ ततः किं स्यादित्य-
स्यार्थोऽनेन विवृतः, किं फलं वृत्तं जातं न किञ्चिदित्यर्थः । यदि न स्यादित्यस्यार्थो दर्शितः,
यदि पूर्ववदित्यनेन बहिर्भूतान्तर्गतमांसादित्वादृष्टत्वमुक्तम् । भवनस्येत्यनेन स्यादित्यत्र प्रकृत्यर्थो
व्याख्यातः । सम्भावनेत्यनेन प्रत्ययार्थः । यथा विधिमुखे वाक्ये लिङः सम्भावना-
मात्रमर्थः, एवं प्रतिषेधमुखेऽपि विधिनिषेधविषयभेदमात्रकृतः पुनर्विशेषः ; सम्भावनार्थत्वं
पुनर्विशिष्टमेवेत्यर्थः । वाक्यं चेदं वस्तुतत्त्वविनिवेदनमुखेन वैराग्यादार्थजननार्थतया
प्रवृत्तम् । आसतां तावदमी देहात् बहिर्भूता ममकत्रास्पदीभूता भावभेदा आजानसिद्धा-
हन्तास्पदीभावनिर्गसौभाग्यसर्वस्वविश्रान्तिधामभूता पुनरसौ देहोऽपि कदाचिदैवगत्या व्यत्य-
स्तान्तर्बहिर्भाग एवालोकपदवीमवतरेत् ; तदा निरस्तनिखिलेतरव्यापार एव धनतरमांस-
पिण्डमयनिजापघनजिघत्सासमाक्रान्तस्वान्ततया निरन्तरमिषातुकधकाकादिनिवारणपर एव
दियानिशमयं लोकः स्यादित्ययमतिजुगुप्सित ईदृशो देहः । अथ नोक्तप्रकारसम्भावना-
गोचरः किन्तु यथायथमेव व्यवस्थितान्तर्बहिर्भाग एवात्यन्तायायं कायः स्यात्, तदापि
निष्फल एवायमिति फल्गुतरविषयोपभोगमात्रोपयोगित्वात् सर्वथातिजुगुप्सित एवायमिति
गाढतरां वैराग्यकोटिमधिरूढस्येयमुक्तिः । उपपादितेऽर्थे वक्तव्यभूयस्त्वमासृज्यन् प्रस्तुतोपयोग-
विरहादुपरमं प्रकटयन्नुपसंहरति—इत्यलमिति ॥

इदानीं श्रोतॄणां सुखप्रतिपत्त्यर्थं “तेनैवंविधासु विप्रतिपत्तिषु” इत्यनः प्राक्तनस्य ग्रन्थ-
सन्दर्भस्य महान्तरूपं दर्शयति—“तत्र” इत्यादिना “तात्पर्यार्थः” इत्यन्तेन ॥ तत्रेति ॥ प्रस्तुते

उपलोचनम्

वृत्तिगतस्य विकल्पशब्दस्य ‘विविधाः कल्पनाः’ ‘विपरीताः कल्पनाः’ इति वार्थो वर्णनीय इति
लोचनकाराणामाशयः ।

१ क. म. ‘इत्यनेनापि’ २. क. रा. ‘यदि न पूर्वं भवत्यस्य’ ३. ... ‘भवनाभावना’

लोचनम्

तत्र समयापेक्षणेन शब्दोऽर्थप्रतिपादक इति कृत्वा वाच्यव्यतिरिक्तं नास्ति व्यङ्ग्यम् ।
सदपि वा तदभिधावृत्त्याक्षिप्तं शब्दावगतार्थबलाकृष्टत्वाद्वाक्यम् । तदनाक्षिप्तमपि वा न वक्तुं
शक्यम्, कुमारीशिव भर्तृसुखमतद्विस्तु इति त्रयं एवैते प्रधानविप्रतिपत्तिप्रकाराः ।
तत्रामावविकल्पस्य त्रयः प्रकाराः । शब्दार्थगुणालङ्काराणामेव शब्दार्थशोभाकारित्वाल्लोक-
शास्त्रातिरिक्तसुन्दरशब्दार्थमयस्य काव्यस्यानन्यशोभाहेतुः कश्चिदन्योऽस्ति योऽस्माभिर्न गणित

कौमुदी

ध्वनिस्वरूपविचारे इत्यर्थः । यदेतत् वाच्यव्यतिरिक्तं व्यङ्ग्यं नाम ध्वनिवाच्यमितं तन्नास्त्येव न
सद्भावमनुभवतीति प्रतिज्ञा न सम्भवति । “भम धम्मिअ” इत्यादौ वाच्यभूतभ्रमणविष्यतिरि-
क्तस्य तन्निषेधरूपतया प्रस्युत तद्विरुद्धस्यैवावभासमानस्य व्यङ्ग्यधामितस्यार्थस्यापहोतु-
मशक्यत्वादित्याशङ्का निराकुर्वन् प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुमाह—समयानपेक्षणेनेति ॥ इति कृत्ये
त्यस्माद्धेतोरिति यावत् । स्वविषयसमयविरहितव्यङ्ग्यार्थप्रतीतेस्तत्सन्त्यपेक्षयुद्धिजननैकनिय-
तसामर्थ्यशब्दप्रमाणजन्यत्वासम्भवावधारणात् प्रमाणान्तरनिबन्धनैवेयं प्रतीतिः । न शब्दनिब-
न्धनेत्यकामैरेव तावदभ्युपगन्तव्यमेतदिति मानान्तरजन्यत्वाङ्गीकारिणामप्यमाक्षेप इति भावः ॥

ननु प्रसिद्धप्रमाणान्तरसामग्र्यनुपकल्पं त्रिधा भिनन्ति—तत्रेति ॥ के ते प्रकारा
इत्यपेक्षायामाह—शब्दार्थेति ॥ गुणालङ्कारशब्दौ द्वावपि शब्दार्थाभ्यां सम्बध्येते । गुणा
माधुर्यादयः । तेषां शब्दार्थोभयसम्यन्धित्वमुपरिष्ठात् स्पष्टयिष्यति । शब्दालङ्कारा अनुप्रासा-
दयः । अर्पणालङ्कारा उपमादयः । लोकशब्दो लौकिकवचनपरः । शास्त्रशब्दः शासनार्थवृत्तिः,
वेदशास्त्रेतिहासपुराणादिपरः अतिरिक्तत्वे हेतुः ॥ सुन्दरेति ॥ गुणालङ्कारशृङ्गारितत्वनिबन्धनः
शोभाविशेष उक्तः । अन्य इति गुणालङ्कारेभ्यः ॥ ननु सकलसहृदयहृदयसाक्षिकायाः
शब्दार्थशोभाया अनपह्वनीयत्वात् केनचिदत्र तदेतुना भवितव्यम् ; स तु यः सोऽस्माभिः
व्यङ्ग्यार्थोऽङ्गीक्रियते, तत्त्वयं तन्निषेध इत्याशङ्क्य—पारिकूसौ प्रसिद्धगुणालङ्कारशब्दवाच्यत्वे-
नोभयवादिसिद्धशोभाहेतुभावेन गुणालङ्कारादिनैव[ङ्कारैः, तेनैव]शोभाविशेषशीलत्वोपपत्तेर्हत्व-
न्तररूपं ना[न]वकाश इत्याह—शब्दार्थगुणालङ्काराणामेवेति ॥ गुणादिव्यतिरिक्तस्य शोभा-

१. क. म. अभिधाक्षिप्तम्.

२. ख. ‘शब्दावगतार्थ-’

घ. ‘भरतशब्दावगतार्थ-’

४. ‘शब्दार्थ-’

३. प. च.

४. ग. ‘शक्यते’

५. क. म. ‘अतस्य एवेति’

६. घ. ‘प्रधानाभि’

७. क. ‘सामान्यस्यानन्यशोभाहेतुः’

८. ‘काव्यस्य शोभाहेतुः कश्चिदन्यो नास्ति’

९. ‘समयानपेक्षणे...’ इति

कौमुदीनामी लोचनमाह इति गानि ।

लोचनम्

इत्येकः प्रकारः । यो या गणितः स शोभाकार्येव न भवतीति द्वितीयः प्रकारः । अथ शोभाकारी भवति तर्ह्यस्मद्गुण एव गुणे बालङ्कारे वान्तर्भवति^१; नामान्तरकरणे^२ कियदिदं पाण्डित्यम् ; अथापि^३ गुणेष्वलङ्कारेषु या नान्तर्भावेः, 'किञ्चिदिशेषलेशमाश्रित्य नामान्तरकरणम्', उपमाविभित्तिप्रकाराणामसंख्यत्वात् ; तथापि गुणालङ्कारव्यतिरिक्तत्वाभावे^४ एव; तावन्मा-

धौमुदी

हतेः सिद्धौ तन्निषेधविरोधात्, असिद्धौ निषेधस्याशक्यत्वात् तन्निषेध इत्याशङ्क्य स्वयमसिद्धस्यापि परप्रसिद्धिसिद्धतया निषेधाददोष इत्यभिप्रायेणाह—योऽस्माभिर्न गणित इति ॥ भवतामभिमत इति चार्थात्सिध्यति । ननु “लब्धरूपे कचित् किञ्चित् तादृगेव निपिद्वयते” इत्युक्तनीत्या धर्मिस्थरूपसिद्धयुपजीवनेन धर्मविशेषविषयतयैव निषेधस्यानुशेषत्वात् व्यङ्ग्य-स्वरूपसत्तानिषेधासंभव इत्याशङ्क्य द्वितीयं प्रकारमाह—यो वेति ॥ शोभाकारितयैव हि तद्वनिवादिनाभ्युपगततयाभावाभावे च न तदभीष्टसिद्धिरित्यर्थः । व्यङ्ग्यस्य शोभाकारित्वमपि स्वसंवेदसाक्षिकं कथमपहृत्य इत्याशङ्क्य प्रकारान्तरमाह—अथेति ॥ विमतं गुणालङ्कारान्यतरदेव भवितुमर्हति विशिष्टकाव्यशोभाकारित्वात् संप्रतिपन्नवदित्यर्थः । ननु तदन्तर्भावे सति तच्छब्दवाच्यनयैव प्रसिद्धिरपि स्यात् ; अथ तदभावात् तदन्तर्भाव इत्याशङ्क्य न्यायबलसिद्धे बलवैक्ये शब्दभेदमात्रस्य वस्तुभेदहेतुत्वमतिप्रसङ्ग-हृतमित्याह—नामान्तरेति ॥ ननु काव्यजीवितत्वेन व्यङ्ग्यस्यास्माभिरभ्युपगमात् अतद्रूपगुणादिभेदसिद्धौ कथं नाममात्रकरणमेतत् इत्याशङ्क्य अभ्युपगम्यानन्तर्भावं गुणादि-व्यतिरेकाभावमाह—अथापीति ॥ अथेति प्रकृतार्थादर्थान्तरे ; अथापीत्यभ्युपगमार्थः । विशेषलेशमिति ॥ गुणेष्वलङ्कारेषु वान्यतरस्येति शेषः । विशेषः काव्यजीवितत्वादिरूपः । नामान्तरं व्यङ्ग्यमित्यादिकम् । तेषां विशेषवत्तामुपमावैचित्र्यप्रदर्शनमुखेन दर्शयति—उपमेति ॥ अलङ्कारत्वासङ्गत्वादिति पाठे पृथक्पृथगन्वयाद्यसंख्यालङ्कारत्वेनोपमाप्रका-राणामेव स्थितत्वादित्यर्थः ॥ तथापीति ॥ विशेषलेशाश्रयणेन नामान्तरकरणेऽपीत्यर्थः ।

१. 'यो वा न गणितः' इत्यग्रनानुमारी पाठः.

२. 'तद्विशेष-

३. क. ख. घ. ङ. च. 'प्रकारः' नास्ति.

४. क. ख. 'नामान्तरमात्रम्'

५. 'अन्तर्भाव इति'

६. घ. 'नामालङ्कारत्वा-

७. घ. 'उपेतु गुणेषु'

च. 'नामालङ्कार-

८. क. ख. अन्तर्भावेः;

९. घ. 'एव' नास्ति.

१०. क. ख. घ. 'तथापि किञ्चिद्विशेष-

ध्वन्यालोकः

शब्दार्थशरीरं तावत्काव्यम्, तस्य शब्दगताश्चारुत्वहेतवोऽनुप्रासादयः प्रसिद्धा एव ।

लोचनम्

त्रेण च किं कृतम्, अन्यस्यापि वैचित्र्यस्य शक्योत्प्रेक्षत्वात् ; चिरन्तनैर्हि भरतमुनि-
प्रभृतिभिर्मकोपमे शब्दार्थालंकारत्वेनेष्टे^१ तत्पञ्चदिकप्रदर्शनं त्वन्यैरलंकारकारैः कृतम् ;
तत्र यथा 'कर्मण्यण्' इत्यत्र कुम्भकाराद्युदाहरणं श्रुत्वा स्वयं नगरवारादिशब्दा उत्प्रेक्ष्यन्ते,
तावता क आत्मनि बहुमानः^२ एवं प्रकृतेऽपीति तृतीयः प्रकारः । एवमेकलिङ्गा विकल्पः
अन्यौ च द्वौ इति पञ्च विकल्पा इति तात्पर्यार्थः । तानेव क्रमेणाह—शब्दार्थशरीरं

कौमुदी

धर्मिस्वरूपभेदे प्रत्यभिज्ञाप्रमाणप्रसिद्धे तन्निरूपणधीननिरूपणरूपभेदमात्रमकिंचित्करमिति
भावः । गुणादिव्यतिरेकभावेऽपि विशिष्टवैचित्र्यान्तरोपेक्षामात्रेण चरितार्थतां मन्वानं
प्रत्याह—तन्मात्रेणेति ॥ शक्योत्प्रेक्षत्वमेवोपपादयति—चिरन्तनैर्हीति ॥ यमकमेव
शब्दालङ्कारः, उपमेशार्थालङ्कारः, इत्येव चिरन्तनानां स्थितिश्चेत् तर्ह्यन्येषामलङ्काराणां
अलङ्कारत्वप्रसक्तिरित्यत आह—तत्प्रपञ्चेति ॥ सोऽप्राप्तमुक्तमुपसंहरति—तत्रेति ॥
एतदुक्तं भवति—यद्यप्यस्मदुक्तरूपे गुणादां व्यङ्ग्यस्य नान्तर्भावः तथाप्युपमाया
अलङ्कारान्तराणां चानन्तप्रकारत्वात् तेषु कस्यचित्प्रकारस्य परिगण्यमानेषु अलङ्कार-
प्रकारेष्वविद्यमानं काव्यजीवितत्वादिरूपं कंचिद्विशेषमुपजीव्य व्यङ्ग्य इति नामान्तरं
कृतमित्येव स्यात् । न च विशिष्टस्य तत्त्वान्तरत्वादेतावत्तैव चरितार्था वयमिति वचना-
यम् ; विशेषलेशसमाश्रयणोऽपि प्रमाणतो धर्मिस्वरूपभेदविरहे सति, उपमादेः अपह्नुत्यादेरिवा-
लङ्कारादेः, व्यङ्ग्याभिमतार्थस्यात्यन्तव्यतिरेकासिद्धेः, सिद्धौ वापह्नुत्यादेरलंकारत्वाभावप्रसक्तेः ।
अतः परिगणितालंकाराद्यनन्तर्भावेऽपि त्वदुक्ताविशेषवच्चया कश्चिदपूर्वोऽलंकार एव व्यङ्ग्य
इति विरचितनामान्तरोऽप्युपगत इति स्यात् । न चेयत्वेव भवतामप्युत्साह इति
सिद्धमेवास्मदभिलषितमिति । उक्तविकल्पानां संकलनेन संख्यात्मनपूर्वमुपसंहरति—
एवमेक इति ॥

इदानीमन्तर्तात्पर्यकथनार्थमुक्तमहातात्पर्यं ग्रन्थमवतारयति—तानेवेति ॥ य

१. क. ख. इ. 'कृतम्'.

२. घ. 'यमकोपमे एव शब्दार्थालंकारत्वेनेष्टे'

३. क. 'प्रपञ्चनमन्यैः'

४. घ. च. 'उदाहरणम्'

लोचनम्

तावदित्यादिना ॥ तावद्ग्रहणे कस्याप्यत्र न विप्रतिपत्तिरिति दर्शयति ॥ तत्र शब्दार्थो^१
तावन्न ध्वनिः^२ संज्ञामात्रे हि को गुणः । अथ शब्दार्थयोर्यतश्चारुत्वं स ध्वनिः तथापि

कीमुदी

एव यादृशा एते विकल्पाः प्रदर्शितास्त एव तादृशा इह ग्रन्थे प्रतिपाद्यन्त इत्यर्थः ॥

वृत्ता तावच्छब्दोऽयं संप्रतिपत्त्यर्थः न प्राथम्यार्थ इत्याह—तावद्ग्रहणेनेति ॥
कस्यापीति ॥ ध्वनिवादिनस्तद्वसथादिनश्चेत्यर्थः ॥ अत्रेति ॥ काव्यस्य शब्दार्थशरीरस्वरूपमर्थं विपरीकृत्येत्यर्थः । अत्र ध्वनिवादी वक्तव्यः ; किं शब्दार्थविव ध्वनिः, आहोस्ति^३ तद्यतिरिक्तस्तच्चारुत्वहेतुरिति । तत्राद्यमययति—शब्दार्थाविति ॥ शब्दार्थयोः शरीरत्वेन ध्वनिवादिभिरभ्युपगमाजीवितरूपव्यङ्ग्याभ्युपगमस्य स्वसिद्धान्तविरुद्धत्वान्न तयोरेव ध्वनित्वं संभवतीत्यर्थः । अथ ध्वनिसद्भावप्रज्ञाजडतया ध्वनिवादिनः शब्दार्थयोरेव ध्वनिसंज्ञां विदधुः तदा व्यर्थः प्रयासः, प्रत्युत परमपाण्डित्यभेवात्मनः प्रकटीकृतं स्यादित्याह—संज्ञामात्र इति ॥ कृते सतीति शेषः । को गुण इति किं प्रयोजनमिति यावत् । द्वितीयं पक्षमनुभाष्य दूयति—अथेत्यादिना ॥ “तथापि गुणालंकारव्यतिरिक्तो न ध्वनिः कश्चित्” इत्युपरतिनेनान्वयः । ननु शब्दार्थचारुत्वप्रतीतिलक्षणकार्यमुखेन तत्कारणतया समधिगम्यमानसद्भावस्य ध्वनेरसंभवः कथं शक्यावधारण इत्याशङ्क्य तत्कार्यस्य प्रसिद्धगुणादिकारणतयैवान्यथासिद्धेर्न तद्वलात्तदतिरिक्तध्वनिसद्भावाधिगम इत्युक्तम्—गुणालंकारव्यतिरिक्त इति ॥ ननु यथा गुणव्यतिरिक्ताधारुत्वहेतवोऽलंकारास्तद्यतिरिक्ताधारुत्वहेतवो गुणाश्च सद्भावमनुभवन्ति तथा तदुभयव्यतिरिक्तधारुत्वहेतुर्ध्वनिः किं न भवेदित्याशङ्क्य पृथक्पृथगेव गुणालंकारजनयितव्यचारुत्वविशेषान्तरानिरूपणान्न तद्वेतुतया तत्स्वरूपनोपपत्तिरित्यभिप्रायेण विभागपूर्वकं चारुत्वस्य गुणालंकारमात्रकार्यत्वमाह—द्विविधमिति ॥ एकरूपस्यैव स्वभावतश्चारुत्वस्य किंनिबन्धनं द्वैविध्यमित्यपेक्षायामुपाधिकृतं तदित्याशयेनाह—स्वरूपमात्रेति ॥ मात्रशब्देन संघटनाजनितरूपान्तरव्यवच्छेदः ॥ संघटाश्रितामिति ॥ विशिष्टसंघटनालङ्कितशब्दार्थनिष्ठमित्यर्थः । कुत्र तर्ह्यलंकाराणां हेतुत्वं कुत्र वा

१. घ. 'न कस्याप्यतिविप्रति-'

२. 'न कस्याप्यत्र विप्र-'

३. 'कस्याप्यत्र विप्र-'

४. ग. 'तत्र' नास्ति.

१. क. ख. ग. ड. च. 'शब्दार्थो'

४. क. ख. ग. 'न तावद् ध्वनिः'

५. क. ग. घ. 'यन्' नास्ति.

ध्वन्यालोकः

अर्थगताधोपमादयः । संघटनाधर्माश्च ये माधुर्यादयस्तेऽपि प्रतीयन्ते । तदनतिरिक्त-

लोचनम्

द्विविधं चारुत्वम्—स्वरूपमात्रनिष्ठम्, संघटनाश्रितं च । तत्र शब्दानां स्वरूपमात्रकृतं चारुत्वं शब्दालंकारेभ्यः, संघटनाश्रितं तु शुब्दगुणेभ्यः ; एवमर्पणानां चारुत्वं स्वरूप-मात्रनिष्ठमुपमादिभ्यः संघटनापर्यवसितं त्वर्थगुणेभ्य इति न गुणालंकारव्यतिरिक्तो ध्वनिः कश्चित् । संघटनाधर्मा इति । शब्दार्थयोरिति शेषः । यद्गुणालंकारव्यतिरिक्तं तच्चारुत्व-कारि न भवति, नित्यानित्यदोषा असाधुदुःश्रवादय इव । चारुत्वहेतुश्च ध्वनिः । तत्र

कौमुदी

गुणानामित्यभिप्रेत्याह—तत्वेति ॥ स्वरूपमात्रकृतमिति ॥ स्वरूपमात्रनिष्ठमित्यर्थः । शब्दालंकारा अनुप्रासादयः । शुब्दगुणेभ्य इति ॥ यद्यपि “तमर्थमवलम्बन्ते” इति वक्ष्यमाण-त्वान्मुख्यभूतरसात्मगता एव शौर्यादिस्थानीया माधुर्यप्रभृतयो गुणास्तथा(प्य)त्रोपचारपक्षकक्षी-कारेण शब्दगुणा इत्युक्तम् । एवमर्थगुणा इत्यपि । इतिः हेतौ । यस्माद्गुणालंकारोभयजन्यचारु-त्वविधाद्वयानन्तर्भूतचारुत्वविधान्तरविरहः, तस्मात् चारुत्वहेतोर्ध्वनेर्न गुणालंकारव्यतिरिक्त-तया सद्भावः सेद्गुमर्हतीत्यर्थः । ननु अभ्यूहितमेवेतत्, न प्रमाणतः प्रतिपन्नमित्याशङ्क्य तत्र क्षेत्रलव्यतिरेक्यनुमानं प्रमाणमाह—यद्गुणेति ॥ अत्र च “त्रीनुदाहरणान्तान् वा यद्वोदा-हरणादिकान् । मीमांसकाः...” इत्युक्तिमनुसृत्य उदाहरणादिकावयवत्रयवत्तथैवानुमानप्राक्य-विरचना ग्रन्थकृता कृता, न्यायतन्त्रस्थित्यनुसारेण पुनरिह पञ्चाप्यवानुमानवाक्यविरचनापि स्वयमेव द्रष्टव्या । तद्यथा—“विवादाव्याप्तितो ध्वनिः न गुणालंकारव्यतिरिक्तो भवितुमर्हति, चारुत्वहेतुत्वात्, यद्गुणालंकारव्यतिरिक्तं तच्चारुत्वहेतुर्न भवति ; यथा—असाधु-दुःश्रवादयः; चारुत्वहेतुश्च ध्वनिः, तस्मान्न गुणालंकारव्यतिरिक्त इति । असाधुत्वं व्याकरण-निरूपितसंस्कारादित्यम् । अस्य च शब्दरूपातुवन्विदोषत्वादसिद्धसचर्चणानिर्वृति-विप्रेकारित्वाच्च नित्यत्वम् । दुःश्रक्त्वं कर्णदुःखजनकत्वम्, यथा—कर्तार्यार्थादिपदानाम् ।

लोचनम्

तद्व्यतिरिक्त इति व्यतिरेकिहेतुः । ननु वृत्तयो रीतयश्च यथा गुणालंकारव्यतिरिक्ताचारुत्व-
हेतवश्च तथा ध्वनिरपि तद्व्यतिरिक्तश्च चारुत्वहेतुश्च भविष्यतीत्यासिद्धो व्यतिरेक इत्यने-
नोभिप्रायेणाह—तदनतिरिक्तवृत्तय इति । नैव वृत्तिरीतीनां तद्व्यतिरिक्तत्वं सिद्धम् ।
तथा हि—अनुप्रासानामेव दीप्तमसृणमध्यमवर्णनीयोपयोगितया परुषत्वछलितत्वमध्यमत्व-

कौमुदी

तस्य चानित्यत्वं शृङ्गारे वर्जनीयत्वस्य निरूपयिष्यमाणत्वात् । हेतुरिति । हेतोरवयवेषु
प्रधानत्वात्तेनानुमानस्यैवात्र व्यपदेशो द्रष्टव्यः । व्यतिरेकीति । व्यतिरेकव्याप्तिरेव यस्य
स व्यतिरेकी, केवलव्यतिरेकीति यावत् ॥

ननु तदनतिरिक्तवृत्तय इति वृत्तीनां रीतीनां च तदनतिरिक्तत्वप्रदर्शनमनर्थकं,
ध्वनेस्तदनतिरिक्तत्वस्यैवात्र प्रतिपिपादयिपित्वादित्याशङ्क्य प्रागुक्तहेत्वसिद्धिशङ्कानिराकरण-
परतया तदुपयोगं प्रदर्शयितुमाह—ननु वृत्तय इति ॥ यद्गुणालंकारव्यतिरिक्तं तच्चारुत्वकारि
न भवतीत्यमुष्या व्यतिरेकव्याप्तेर्गुणादिव्यतिरिक्तत्वे सत्यपि चारुत्वहेतुतया संप्रतिपन्नासु
वृत्तिषु रीतिषु च व्यभिचाराद्व्याप्यत्वासिद्ध एवायं चारुत्वहेतुत्वहेतुरित्यर्थः ॥ इत्याभिप्रायेणे-
ति ॥ एवंरूपां शङ्कां हृदि कृत्वेति यावत् । अत्र वृत्तिग्रन्थे या उपनागरिकाया
वृत्तयधिरन्तनैः प्रकाशिताः, याश्च वैदर्भीप्रभृतयो रीतयः, ता उभय्योऽपि तदनतिरिक्तवृत्तय
एवेति वचनव्यक्तिप्रकारमभिसंधाय व्याप्तिमङ्गमुद्गावितमुद्धरति—नैवेति ॥ वृत्त्यादीनां
गुणादिव्यतिरिक्तत्वमेव न सिद्धं न प्रमाणगोचरः । तत्कुतो व्याप्यसिद्धिरिति भावः । कथं
तदसिद्धिरिति शङ्कित्वोपपादयति—तथा हीत्यादिना ॥ यथा गुणालंकारशब्दाभ्यां प्रत्ये-
कमलंकारगुणव्यतिरिक्तरूपान्तरविशिष्टमोजआद्युपमादिलक्षणमर्थान्तरं चारुत्वहेतुरूपमभि-
धीयते, न तथा वृत्तिशब्देन गुणालंकारव्यतिरिक्तमर्थान्तरमभिधीयते ; अपि तर्हि
शब्दालंकारविशेषात्मरुसमानव्यञ्जनविनिवेशनलक्षणानुप्राससंवाधिन्यस्त्रिसंख्याका नागरि-
कोपनागरिकप्राप्त्याख्या जातय एवमिधीयन्ते । जातेश्च वस्तुतो जातिमदनतिरिक्तस्वलक्षण-

१. क. ख. व्यतिरेकी ।

२. ग. 'अनेन'— नास्ति ।

३. क. ख. अनुप्रासादीनामेव ।

४. ग. -मध्यवर्ध- ।

लोचनम्

स्वरूपविवेचनाय वर्गत्रयसंपादनार्थं तिस्रोऽनुप्रासजातयो वृत्तय इत्युक्ताः, 'वर्तन्ते अनु-
प्रासभेदा आसु' इति । यदाह—“स्वरूपव्यञ्जनन्यासं तिसृष्वेतासु वृत्तिषु । पृथक्-

कौमुदी

त्वादनूप्रासाद्व्यशब्दालंकारविशेषान्तर्गता एवैता वृत्तयः पर्यवसिताः, न तु तद-
तिरिक्तस्वरूपा इत्यर्थः ॥ वृत्तय इत्युक्ताः ॥ वृत्तिशब्देन चिरन्तनैकता व्य-
हता इत्यर्थः । किमर्थं पुनरेतत्रिसंख्यान्तरजात्यभिधानमुद्घटादिभेः कृतमित्यतं
उदितम्—अनुप्रासादीनामेष वर्गत्रयसंपादनार्थमिति ॥ य एव स्वरू-
पव्यञ्जनन्यासलक्षणका अनन्ता अनुप्रासविशेषाः सन्ति तेषां त्रैराश्यसंपादनमात्रार्थं
तदभिधानमित्यर्थः । तदपि वा किमर्थमित्यत उक्तम्—परुपत्वेति ॥ अयं
परुपरूपोऽनुप्रासराशिः, अयं ललितः, अयं गम्यमः—इत्येतस्य विशेषस्य विभागेन प्रदर्श-
नार्थमित्यर्थः । तदपि किमदृष्टाय, नेत्याह—दीप्तमसृणमध्यमवर्णनीयोपयोगितयेति ॥
यत्र रौद्रादिरसे व्यञ्जनीये तदीचित्यवशादेव विभावादि दीप्तं वर्णनीयं भवेत् तत्र परुपानु-
प्रासजातीय एवानुप्रासः सत्कविभिरुपनिब्रण्णनीयः; शृङ्गारादिरसे तु मसृणमधुरं विभावादि
वर्णनीयम् ; तत्र मसृणानुप्रास एव ; हास्यादां पुनस्तद्गुमयरहितत्वे मध्यमे वर्णनीयम् ; तत्र
गम्यमानुप्रासजातीयः—इति वर्णनीयविशेषोपयोगित्वेन विशिष्टानुप्रासोपादेयतासिद्ध्यर्थं तत्प्र-
दर्शनमित्यर्थः । जातिश्चेद्वृत्तिशब्दादिभ्यो तत्कथं तत्र वृत्तिशब्दवृत्तिः, गोत्वादिप्रसिद्धजातिषु
तदनुपलम्भादित्यत्राह—वर्तन्त इति ॥ भेदशब्दो विशेषार्थः ॥ आस्ति ॥ जातिष्वित्यर्थः ।
उक्तमर्थमुद्घटयचनोदाहरणेन प्रमाणयति—यदाहेति ॥ “स्वरूपव्यञ्जनन्यासम्” इत्यनेन
सामान्यलक्षणमनुप्रासशब्दनिर्वचनं च दर्शितम्—“अनु पश्चात्—प्रासः प्रक्षेपः” इति
‘पुनरभिधानं वर्णपदादेरनुप्रासः’ इति । यदाह—“आवर्त्यमानो वर्गः पदं वा
प्राक्तनवर्णनादशोभाहेतुरिति ” । “वर्णसाम्यम्” इति च काव्यप्रकाशे । “प्रकृत्यो
वर्णविन्यासो रसाद्यनुगतो हि यः । सोऽनुप्रासः” इति च.न्ये । तिसृष्वेतासु
वृत्तिषु पृथक् पृथगिति ॥ विभागपूर्वकं तद्विधेयप्रदर्शनम् । एतासु वृत्तिषु पृथक्-

लोचनम्

पृथगनुप्रासमुशन्ति कैवयस्तथा ॥” इति । पृथक् पृथगिति । परुषानु-
प्रासा^१ नागरिका^२ ; मसृणानुप्रासा उपनागरिको, ललितैर्नागरि-
कया विदग्धया उपमिनेति कृत्वा ; मध्यमं^३ कोमलम्, अपरुषमित्यर्थः^४ ;

कौमुदी

पृथक् सखपाणां व्यञ्जनानां न्यासमनुप्रासं कवय इच्छन्तीति योजना । औद्भटस्य वच-
नस्य कथितार्थप्रतिपादकत्वं पृथक् पृथगिति पदव्याख्यानमुखेन दर्शयति—परुषेति ॥

ननु “वृत्तावुपानागरिकायाः” इति । काव्यप्रकाशे च—“माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णै-
रुपनागरिकेष्वप्येते । ओजःप्रकाशकैस्तैस्तु परुषा कोमला परैः ॥” इत्युपनाग-
रिकायाः पूर्वमुपन्यस्तत्त्वान्मुख्यभूतशृङ्गाररसविषयत्वाच्च तस्या एव प्राधान्यात् ‘अभ्यर्हितं
पूर्वम्’ इति न्यायादिहोपनागरिकायामेव प्रथमं वक्तव्यायां कथं नागरिकायाः प्रथममभि-
धानमिति चेत् भट्टोद्भटवचनानुरोधादिति ब्रूमः । प्राधान्यं तु शृङ्गारवत् वीरादीनामप्य-
विशिष्टमेव, तदास्वादस्याप्यन्तरायवन्ध्यनीरन्ध्रविश्रान्तिरूपत्वेन सुखस्य लक्षणत्वात् । अतः
प्राधान्यमप्यनैकान्तिकमेव । वीरस्य चोत्साहात्मनः समस्तधर्मादिपुरुषार्थबीजत्वेन विशेषतः
प्राधान्यादभ्यर्हितन्यायोऽपि प्रत्युत नागरिकाया एवादौ यत्कव्यत्वमापादयेदित्यलम् ॥

परुषवर्णारब्धत्वात् परुषोऽनुप्रासविशेषो यस्यां वृत्तौ सा परुषानुप्रासा ; तस्या
दीप्तवदनगरिकाङ्गनासादस्यान्नागरिकेति गौणीयं संज्ञा । मधुरवर्णारब्धः सान्मसृणो मधुरोऽनु-
प्रासो यस्यां सा तथोक्ता ; सा च ललिता पारुष्यपरिपन्थिधुर्यमाधुर्यसहिता तत एव तत्संज्ञिता
भवति । कथं तस्या उपनागरिकाशब्दवाच्यत्वम्, न हि पूर्ववर्तीणोऽयं प्रयोग इत्यत्राह—
नागरिकेति ॥ ललित्यमेव तत्साम्यमिति भावः । ननु उद्भटेन “वैधर्मे-
र्यपायोगं प्रयिता कोमलाख्यया । ग्राम्यां वृत्तिं प्रशंसन्ति काव्येष्वहन्बुद्धयः ॥” इति
लक्षिताया ग्राम्याया वृत्तेः कथं मध्यमत्वमत्रोक्तमित्याशङ्क्य पारुष्यमाधुर्यविहानतथा

१. क. ख. ‘कवयस्तथा’ नास्ति ।

४. ग. ‘मसृणानुप्रासः’ ;

२. क. ख. ग. ड. ‘परुषानुप्रासः’ ।

क. ख. ड. ‘मसृणानुप्रासः’ इति नास्ति ।

३. ग. ‘परुषा दीप्ता’ इति वनते, अत्र ‘नागरिकेति’

५. क. ख. ‘ललिता नागरिकया’ ।

नास्ति ।

६. ग. ‘मध्यमकोमलपरुषमित्यर्थः’ ।

लोचनम्

अत एव वैदग्ध्यविहीनस्वभावमुकुमारारुपप्राप्त्यवनितासादृश्यादियं वृत्तिर्ग्राभ्येति तत्रै
तृतीयः कोमलानुप्रासः—इति वृत्तयोऽनुप्रासजातय एव । न चेह वैशेषिकवद्वृत्तिर्विवक्षिता,
येन जातौ जातिमतो वर्तनं न स्यात् ; तदनुग्रह एव हि तत्र वर्तमानत्वम् ।

कौमुदी

तदुभयताटस्थमिह मध्यमत्वं विवक्षितमित्याह—मध्यममिति ॥ कोमलशब्दोऽयं मधुर-
पर्यायः ; तेनोद्भटवचनेन स्ववचनेन च विरोधो नाशङ्कनीयः, कोमलारूप्येति च वदता
रूढत्वमस्य नाम्न उत्सूत्रितम् ; अत एव कोमलानुप्रास इति वृत्त्या निर्देशः । कथं पुनरस्या
ग्राभ्येति नामान्तरं कृतमुद्घटादिभिरित्यत्राह—अत एवेति ॥ पारुष्यमाधुर्यसाहित्यादेव हेतोरि-
त्यर्थः ; वैदग्ध्यविहीनत्वादेव स्वभावतः मुकुमारया माधुर्यरहितया अपरुषया अनुलवणस्वभावया
ग्राभ्यवनिताया सादृश्यादियं ग्राभ्येति विग्रहः । एवं मध्यमग्राभ्यशब्दार्थोक्तिमुखेन ग्राभ्यवृत्तेः
स्वरूपमभिधाय तदुपजीवनेन तद्व्रतानुप्रासस्वरूपमाह—इति तत्रेति । यस्मात्पारुष्य-
माधुर्यरहितेयं वृत्तिः तस्मात् तत्र तस्या वृत्तौ योऽनुप्रासः स कोमलसङ्गः पूर्वद्वयापेक्षया
तृतीयश्च भवति इति योजना । कोमलानुप्रासा ग्राभ्येति यावत् ॥ उपसंहरति—वृत्तय
इति ॥ नन्यत्र वर्तन्तेऽनुप्रासभेदाः आस्विति वृत्तिशब्दनिर्वचनेन जातिमतो जातौ
वर्तमानत्वमुक्तम् । न पुनरेतत् “नित्यमेकमनेकवृत्ति सामान्यम्” इति सामान्यशब्दिताया
जाते. सजातीयविजातियन्यावर्तकधर्मवचनलक्षणं लक्षणमाचक्ष्णेषु कणभक्षपक्षपरिक्षग-
कलितकक्षेषु परीक्षकप्रेसरेषु जाग्रस्तु शक्यप्रतिज्ञमित्याशङ्क्य तदविहृद्वे तद्वर्तनस्वरूपं प्रदर्श-
यति—न चेहेति ॥ यथा वैशेषिकाणां जातेः सामान्यरूपाया जानिमनि व्यक्तिरूपं वर्तने नाम
समवायसंग्रन्धेन तदाश्रितत्वलक्षणमभिमतम्, न तथा अस्माकं जातौ जातिमतो वर्तनम-
भिप्रेतम्, येन तद्विरोधः स्यात् । अपि तु तदनुगृहीतस्वकार्यनिर्वोदृनयावस्थानलक्षणम् ; तदनु-
ग्रहश्च नाम एकराशिभावेन समुचितवर्णनीयविषयप्रवृत्तिद्वारेण विशिष्टरसाभिव्यञ्जनसामर्थ्य-

१. फ. ख. ग. च. 'या मुकुमारा अपरुषा-'. ५. प. 'वह' नास्ति ।

२. ग. 'वृत्तिर्ग्राभ्या कोमल च' । ६. ग. 'जातिमति' ।

३. क. ख. ग. घ. 'वर्तनं च' । ७. ख. 'वर्तमानत्वेन' ।

४. ग. 'कोमलपर्यायानुप्रासः' ।

लोचनम्

यदाह कश्चित् — “लोकोत्तरे हि गाम्भीर्ये वर्तन्ते पृथिवीमुजः” इति ।

तस्माद्वृत्तयोऽनुप्रासेभ्योऽनतिरिक्तवृत्तयः नाम्यधिकव्यापाराः । अत एव व्यापारभेदा-
भावान्न पृथगेभिधेयस्वरूपा अपीति वृत्तिशब्दस्य व्यापारवाचिनोऽभिप्रायः । अनतिरिक्तत्वादेव

कौमुदी

समासादनस्वरूपः इति जातिमति जातेर्वर्तने वास्तवे स्थितेऽपि तदनुप्रासत्वगुण-
योगादौपचारिकोऽयं वृत्तिव्यपदेशस्तज्जनितातिशयविशेषशालित्वप्रतिपत्तिफल इति । नोक्त-
मात्रनिबन्धनम् च तद्वृत्तिवाभिधानम् ; दृष्टचरत्वान्नापलापार्हमित्याशयेनाह—यदाहेति ॥
यद्यपि गाम्भीर्यात्मगुणो गुणस्वभावादेव गुण्येकाग्रयतया पृथिवीमुक्ष्वेय वर्तते, तथापि
तदनुगृहीतत्वादिरूपामिप्रायेणाभिधीयमानं गाम्भीर्यं पृथिवीमुजा वर्तनं नानुपपत्तिपदवी-
मध्यासीत ; प्रत्युत महीभुजामुत्तानीमयदनन्यसुलभगभीरिमगुणशालितया समुचितसकलसमी-
हितकार्यसर्वस्वनिर्वहणधुरीणत्वं सातिशयचमत्कारस्थानं सचेतसामनिस्पृष्टमवभासत इति
भावः ॥

परमप्रस्तुतमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ अनतिरिक्ता इति वक्तव्येऽनतिरिक्तवृत्तय
वचनमनिरिक्तमित्यतस्तदर्थमाह—नाम्यधिकव्यापारा इति ॥ व्यतिरिक्तपदव्याख्या अम्य-
धिकेति । वृत्तिपदस्य व्याख्या व्यापारा इति । अतिरिक्तशब्दोऽयं न भिन्नवचनः, वृत्तिशब्दोऽपि
न वर्तनवचनोऽत्र ग्राह्य इति भावः । तथापि किमर्थं वृत्तिपदग्रहणं, वृत्तीनामनुप्रासान्त-
र्भावस्यैवात्र वक्तव्यत्वात् तस्य च तदतिरिक्तत्वप्रतिषेधमात्रलभ्यत्वादित्यत्राह—अत एवेति ॥
व्यापाराधिक्यमात्रादेवेत्यर्थः । अनुप्रासस्य हि रसाभिव्यञ्जनविषयो यो व्यापारः तदधिक-
व्यापारसद्भावे वृत्तीनामप्यलंकारादिवत् पृथक्पृथक् स्वरूपमभिधेयं स्यात्, तत्स्वरूपासिद्धौ
तद्वङ्गधरसानभिव्यक्तिप्रसङ्गात् ; न पुनरासामलंकारादिवत् व्यापारविशेषशालित्वमस्ति, तेन
न तेषां पृथगभिधेयं स्वरूपं निरूपयितुं शक्यमिति—अमुमर्थं प्रदर्शयितुं तदनतिरिक्ता इति
वक्तव्येऽपि तदनतिरिक्तवृत्तय इति व्यापारार्थो वृत्तिशब्दोऽत्र वृत्तिकारेणोपात्त इत्यर्थः ।
न पृथगनुमेयस्वरूपा इति पाठे तु वृत्तीनामनुप्रासादिभ्यः पृथग्भूतं स्वरूपं नानुमातुं
शक्यम् ; अत एवाभिधातुमपि (न) शक्यम् ; अम्यधिकव्यापाराभावे लिङ्गाभावादानुमान-

१. क. ख. ग. घ.—‘यथाह’ ।

२. क. ख. घ. च. ‘अनुप्रासादिभ्यः’ ।

३. क. च. ‘न व्यतिरिक्तः’ ।

४. क. ख. घ. च. ‘अनुमेयः’ ।

ष्वन्यालोकाः

वृत्तयोऽपि याः कैश्चिदुपनागरिकाद्याः प्रकाशिताः, ता अपि गताः श्रवणगोचरम्,

लोचनम्

वृत्तिव्यवहारो भामहादिभिर्न कृतः । उद्भटादिभिः प्रयुक्तेऽपि तस्मिन्नार्थः काश्चिदधिको हृदयपथमवतीर्ण इत्यभिप्रायेणाह—गताः श्रवणगोचरमिति । रीतयश्चेति । तदनतिरिक्तवृत्तयोऽपि गताः श्रवणगोचरमिति संबन्धः । तच्छब्देनात्र माधुर्यादयो गुणाः ।

कौमुदी

रयानुत्पानादिभ्यर्थः । चिरन्तनलक्षणकारव्यवहारयोग्यत्वे सति तद्व्यवहारानुपलब्धि-प्रमाणबलादप्यनुप्रासादिरूपातिरिक्तवृत्त्यभावनित्यत्र इत्याह—अनतिरिक्तेति ॥ भामहादिभिस्तद्व्यवहारस्याकृतत्वेऽप्युद्भटादिभिस्तस्य कृतत्वादलंकारादिव्यतिरिक्तत्वं वृत्तीनामिति व्यवहारयोग्यत्वे सति व्यवहारानुपलब्धिरसिद्धेत्याशङ्क्य अर्थरहितव्यवहारस्य वस्तुसद्भायान्मुपगमप्रयोजकत्वाभावादनुपलब्धिस्तदवस्थेत्याशयेनाह—उद्भटादिभिरिति ॥ गताः श्रवणगोचरमिति ॥ वृत्तिग्रन्थे श्रवणगोचरव्यवचनमर्थस्य हृदयपथावतारपरिसंख्यानपरमिति दर्शयन्नवतारयति—इत्यभिप्रायेणाहेति ॥ रीतयश्चेत्यत्र चशब्दः पूर्ववाक्यस्यविधेयपदानुपपन्नार्थ इत्याह—तदनतिरिक्तेति ॥ पूर्वत्र तच्छब्दस्यानुप्रासादिपरामर्शकतया व्याख्यातत्वादिहापि तत्परामर्शकताप्रतीतिर्मा भूत् ; औचित्यात् गुणपरामर्शकतैव प्रतीयतामित्याह—तच्छब्देनेति । परामृश्यन्त इति शेषः ॥

कथं गुणशब्दाभिधेयानामेव सतां माधुर्यादीनां रीतिशब्दवाच्यत्वम् ? हन्त तर्हि प्रवृत्तिनिमित्तभेदविरहे गुणरीतिशब्दयोः 'हस्तः करः' इत्यादिकर्पर्यायत्वापत्तिरित्याशङ्क्य समुदायिनामेषां प्रत्येकं रीतिशब्दवाच्यत्वाभावेऽपि विशिष्टसहस्रतधर्मवत्तया तेषामेव तथाभावः संभवत्येव, धरणीरुहशब्दवाच्यनामेव धवखदिरादीनां प्रत्येकं वनशब्दवाच्यत्वाभावेऽपि समुचितैकोपाविपरिग्रहप्रतिपन्नैकसहस्रतधर्मिणिवेशानां तेषामेव तच्छब्दाभिधेयत्वदर्शनादिति नौक-

१. प. च. 'न भामहादिभिः कृतः' ।

२. क. स. सम्बन्धः इत्यनन्तरम् 'तदतिरिक्त'

३. प. च. 'गताय' ।

इत्यधिकं दृश्यते ।

लोचनम्

तेषां च समुचितवृत्त्यर्पणे यदन्योन्यमेलनक्षमत्वेन पानक इव गुडमरिचादिरसानां संघातरूपतागमनं^१ दीप्तललितमध्यमवर्णनीयविषयं गौडीयवैदर्भीपाञ्चालदेशहेवाकप्राचुर्यदृशा तदेव त्रिविधं रीतिरित्युक्तम् । जातिर्जातिमतो नान्या समुदायश्च समुदायिनो^२ नान्य इति वृत्तिरीतयो न गुणालंकारव्यतिरिक्ता इति स्थित एवासौ व्यतिरेकी हेतुः । तदाह—

फौमुदी

दोष इत्याह—तेषां चेति ॥ चशब्दः तुशब्दस्यार्थे । तेषां गुणानां समुचितवृत्त्यर्पणेऽन्योन्य-
मेलनक्षमत्वेन यत्सङ्घातरूपतागमनं तदेव रीतिरित्युक्तम् वामनादिभिरित्यन्वयः । समु-
चितत्वं वृत्तेरभिव्यञ्जनीयरसापेक्षम् । रसाभिव्यञ्जनव्यापारवती विशिष्टा वर्णरचना वृत्तिः;
तस्यां दीप्तादिवर्ज(र्ण)नीयचित्यवल्यां यद्गुणानामर्पणं तस्मिन्निति विग्रहः । सङ्घातः समूहः
तद्रूपतया गमन प्राप्तिः असंहततया पृथक्पृथक् प्रातिस्विकेन रूपेणावस्थितानामेकस्मिन् विषये
समूहीभवनेन रूपान्तरापत्तिः; तत्र हेतुः अन्योन्यमेलनक्षमत्वेनेति ॥ परस्परसंश्लेषयोग्यत्वात्
सङ्घातरूपत्वापत्तौ दृष्टान्तमाह—पानक इति ॥ गुडादिद्रव्यभेदविरचितो दाहादिनिवारकः
क्षक्षित्येयद्रव्यविशेषः पानकम् । तथापि कथमस्य त्रैविध्यम्, सङ्घातरूपतयैकत्वादित्यत उक्तम्
—दीप्तेति ॥ वर्णनीयविभागादित्रैविध्यनिबन्धनं त्रैविध्यमस्येत्यर्थः । कथं पुनस्तत्र वैदर्भ्या-
दिशब्दप्रयोग इत्यत उक्तम्—गौडेति ॥ गौडादिशब्दस्तद्देशजातक(वि)विषयः; हेवाकः
स्वाच्छन्द्यम्; तथाविधस्वाच्छन्द्यस्यान्यदेशकविध्यपि व्यक्तमुपलभ्यमानत्वात्कथं तच्छब्दप्रयोग
इति शङ्कां संक्षालयितुं प्राचुर्यग्रहणम् ॥ प्राचुर्यदृशेति । प्राचुर्यस्य दर्शनाद्धेतोरित्यन्वयः ॥
तदाह वामनः—“रीतिरात्मा काव्यस्य, विशिष्टा पदरचना रीतिः, विशेषो गुणात्मा,
सा त्रेधा, वैदर्भी गौडीया पाञ्चाली च । वैदर्भीदिषु दृष्टत्वात्तत्समाख्या । समप्रगुणा वैदर्भी ।
ओजःकान्तिमती गौडीया । माधुर्यसौकुमार्योपपन्ना पाञ्चाली” इति । भवतु नाभैवम् । वृत्त्यनु-
प्रासानां जातिजातिमद्भावः गुणरीतीनां वा समुदायसमुदायिभावः, ततः किमित्यत आह—
जातिरिति ॥ अन्यत्वे सामानाधिकरण्यप्रतीत्यनुपपत्तेः, व्यक्तिग्रहमन्तरेणापि ग्रहापत्तेः, ‘इह गवि
गोत्वम्’ इत्याधाराधेयभावप्रतीतिप्रसक्तेः अनन्यत्वमवसीयते । न चानन्यत्वे पर्यायत्वापत्तिः ।

१. क. ख. ‘समुचितचित्तवृत्त्यर्पणे’ ।

२. ख. ‘-गमनं च दीप्त-’ ।

३. ग. ‘वैदर्भीपाञ्चालीदेशप्राचुर्यः’ ।

४. क. ख. घ. ‘समुदायिभ्यः’ ।

ध्वन्यालोकः

रितयश्च वैदर्भीप्रभृतयः । तद्वचतिरिक्तः कोऽयं ध्वनिर्नामेति ॥

लोचनम्

—कोऽयं ध्वनिरिति ॥ नैष चारुत्नस्थानम्, शब्दार्थरूपत्वाभावात् ; नापि चारुत्व-
हेतुः, गुणालंकारव्यतिरिक्तत्वात् ; तेनाखण्डबुद्धिसमास्वार्थमपि काव्यमपोद्धारमुद्घा-
यंदि विमज्यते तथाप्यत्र ध्वनिशब्दवाच्यो न कश्चिदतिरिक्तोऽर्थो लभ्यत इति

कौमुदी

व्यक्त्याद्युत्पत्तिविनाशयोरुत्पत्तिविनाशाद्यापत्तेश्चाभेदसहिष्णोर्भेदस्याभ्युपगमादात्यन्तिकमेदान-
भ्युपगमान्न दोष इत्यर्थः । फलितमाह—इति वृत्तिरितय इति ॥ स्थित एवेति ॥ स्थूणा-
निखननन्यायेन प्रतिष्ठापनादित्यर्थः । किशब्दस्य प्रागुक्तसर्वनिषेधार्थत्वकथनेन क्षेत्रार्थत्वं
स्फुटीकरोति—नैष इति ॥ एष इत्यवज्ञासूचको निर्देशः । तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानमाधारः ॥
व्यतिरिक्तत्वादिति ॥ ध्वनिवादिभिस्तथाभावेनाभ्युपगमादित्यर्थः । इतिशब्दस्यानन्तरं
किशब्देनाहेत्युपस्कारः । ननु अविवेचकजनदुरधिगमदेहेन्द्रियसद्वातानुप्राणकचेतनव-
द्गुणालंकारसुन्दरशब्दार्थमयशरीरानुप्राणकतया ध्वनिशब्दवाच्यस्य वस्तुनः सकलसद्वयजन-
मनोमणिमुकुरतलविशदतरावभासमानस्योक्तविकल्पपांसुभिरपलोपेऽतिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—
तेनेति ॥ पूर्वोक्तध्वन्यभावहेतुपरामर्शः । द्विविधा काव्यार्थसमुल्लेखिनी धीः—आत्मादमयी,
युक्तिस्तत्त्वानुसन्धानरूपा च । तत्रात्मादमय्यां धियि तावच्चपि तत्सद्भावासद्भावाभ्यामन्यतरानव-
गाहितया तदसत्त्वं न चकास्ति, तथापि तद्धीतः प्रतिनिष्ठृत्य तत्सत्त्वावधारणोद्देशेन
युक्तिस्तद्विभागोल्लेखिन्या कस्यांचिद्बुद्धौ प्रवर्तितायां प्रसिद्धतरगुणादिव्यतिरिक्तध्वनिशब्दवेद्यं
वस्तु किञ्चन कुशाग्रीयचेतसापि सचेतसा समासादयितुमशक्यमिति प्रमाणपञ्चकातिरिक्तप्रमा-
णगोचरसहोदरतामसौ नातिवर्तत इत्यर्थः ॥ अपोद्धारबुद्धिः यौक्त्वो बुद्धिः ; तेनेत्यस्य लभ्यत
इत्यनेन संग्रहः । वृत्तौ नामशब्देनायमर्थः संगृहीत इति तदानर्थक्यशङ्का न कार्येत्याह—इति

१. क, ख, ग, ड. 'स्वरूपत्वा-'

ग. 'स्वरूपाभावात्' ।

२. ग, ड. च. 'इति तेन' ।

३. च. 'समासाद्यमपि' ।

४. ख. 'नहि' नास्ति ।

५. क, ख, ग. 'तत्रापि' ।

६. ग. 'अर्थः' नास्ति

ध्वन्यालोकः

अन्ये व्रूयुः—नास्त्येव ध्वनिः, प्रसिद्धप्रस्थानव्यतिरेकिणः काव्यप्रकारस्य
लोचनम् ॥

नामशब्देनाह ॥

ननु मा भूदसौ शब्दार्थस्वभावः, मा च भूद्यारुत्वहेतुः ; तेन
गुणालंकारव्यतिरेकोऽसौ^१ स्यादित्याशङ्क्य द्वितीयमभाववादप्रकारमाह—अन्य इति ॥
भवत्वेवम्, तथापि नास्त्येव ध्वनिर्यादृशस्तव लिङ्क्षयिपितः । काव्यस्य हासौ^२
कश्चिद्व्यक्तव्यः ; न चासौ गीतनृत्तवार्त्तादित्यानीयः काव्यस्य कश्चित् ;
कवनीयं काव्यम्, तस्य भावः 'काव्यत्वम्' ; न च नृत्तगीतादि

कौमुदी

नामशब्देनाहति ॥

उक्तप्रकारेणैव ध्वनेरभावे सिद्धे किमर्थोऽयं पुनस्तदभावसाधकतया पक्षान्तरोप-
न्यास इत्याशङ्क्य—चारुत्वहेतुत्वविशिष्टध्वन्यभाव एवेयता सिद्धः, न तु स्वरूपेण तदभाव
इति तत्सिद्धये पक्षान्तरोपक्षेप इत्याशयेन आशङ्कापूर्वकमवतारयति—नन्विति ॥ तेनेति ॥
तथापीत्यर्थः ॥ स्यादिति ॥ अस्तीति संभावनायोग्य इत्यर्थः । गुणादिव्यतिरेक्तस्य
चारुत्वहेतुत्वरूपधर्ममात्राभावापादकत्वात् प्रतिषेधास्पर्शध्वनिस्वरूपधर्मिसिद्धिमात्रेणाप्य-
स्मन्मनोरथः सेत्स्यतीत्यर्थः । अथ वा चारुत्वहेतुत्वाभावादेव हेतोरित्यर्थः ; चारुत्व-
हेतुत्वादि गुणाद्यन्तर्भाव आपादितः ; तदनङ्गीकारे तु तद्व्यतिरेक्तध्वनिसद्भावः
संभावनाई एवेति सर्वथा तदभावो न शक्याभ्युपगम इत्यर्थः । धर्मिस्वरूपसिद्धि-
मुक्तामुरीकरोति—भवत्वेवमिति ॥ तर्हि जितमस्माभिरित्यत्राह—तथापीति ॥
ननुकमेव तदस्तिरयमिति तत्राह—यादृशः ; इति ॥ अत्र तादृश इत्युपस्कारः ॥ ध्वनेः
स्वरूपतो लक्षणं भवद्विविधवक्षितम्, किं तु काव्यसम्बन्धित्वेन ; न चास्य काव्यसंबन्धि-
त्वमित्यर्थः । एतदुपपादयति—काव्यस्य हीति ॥ हिहेतौ । समुदितस्य काव्यस्य समुदायि-

१. ध. ट. च 'भूतचास्त्व' ।

२. क. ख. 'ध्वेन' ।

३. क. ख. 'न स्यात्' ।

४. क. ख. 'लिङ्क्षयिपितः' ।

५. प. ड. च. 'न कश्चित्' ।

६. क. ख. 'गीतनृत्तवात्पादि' ।

७. च. 'नृत्तगीतवात्पादि' ।

८. 'नृत्तगीतादि' ।

९. क. ख. 'काव्यस्य च' ।

१०. च. 'भावश्च' ।

११. य. ड. 'नृत्तादि' ।

लोचनम्

कवनीयमित्युच्यते ॥ प्रसिद्धेति ॥ प्रसिद्धं प्रस्थानं शब्दार्थौ तद्गुणालङ्काराश्चेति १ :
प्रतिष्ठन्ते परम्परया व्यवहरन्ति येन मार्गेण तद्व्यस्थानम् ॥ काव्यप्रकारस्येति ॥ काव्य-
प्रकारत्वेन हि २ तत्र स मार्गोऽभिप्रेतः, 'काव्यस्यात्मा' इत्युक्तत्वात् । ननु कस्मात्तत्काव्यं न

कौमुदी

रूपत्वेन सम्बन्धितया द्यसौ काव्यलक्षणकाराग्रेसरमानिना भवताम्बुपेयः । न च
काव्यत्वेन प्रसिद्धेभ्यो गुणादिभ्यो व्यतिरेके सति केनचित्प्रकारेण काव्यसंबन्धित्वमस्य
शतांशेनापि शक्योपपादं नृत्तगीतादिषत् । तदयं प्रयोगः—विवादाध्यासितो ध्वनिर्न
काव्यशब्दगोचरो भवितुमर्हति, तद्वाच्यगुणादिव्यतिरिक्तत्वात्, नृत्तगीतादिषत् ; न च
साध्यविकलो दृष्टान्तः, तेषामकवनीयत्वेन काव्यत्वाभावस्य प्रसिद्धत्वात् ॥ ननु वृत्तौ
प्रसिद्धप्रस्थानव्यतिरिक्तत्वमेव ध्वनेरुक्तम्, न तु गुणादिव्यतिरिक्तत्वम्, अतः कथं तस्य
हेतूक्तणामित्याशङ्क्य व्याचष्टे—प्रसिद्धमित्यादिना ॥ इतिः प्रकारे, वृत्तयो रीतयश्चेत्यर्थः ।
कथमेवां प्रस्थानशब्दवाच्यत्वमिति तदाह—प्रतिष्ठन्त इति ॥ गमनव्यापारार्थवृत्तिरपि
प्रपूर्वोऽयं तिष्ठतिः इह साहस्यदौचित्याद्वा यथायोगमनादिप्रवर्तमानकाव्यगोचरकविसहृदय-
परम्पराव्यापारविशेषविषयोऽवगन्तव्यः ; तद्गोचरत्वेन तद्वेतुत्वान्मार्गत्वमापाद्य च हेतु-
विशेषकरणार्थतया शब्दवृत्तिर्गमयितव्येति भावः । ध्वन्यभाववादिनो ध्वनेः काव्यप्रकार-
त्वोक्तिर्व्याहतेत्याशङ्क्य परप्रसिद्धपुपजीविनी तदुक्तिरित्याह—काव्यप्रकारत्वेन हीति ॥
ननु गुणाद्यतिरिक्तत्वं न काव्यत्वानधिकरणत्वे हेतुः, अपि तु काव्यलक्षणराहित्यम् ; न च
तत् ध्वनेः संभावयितुं शक्यमित्यप्रयोजको हेतुरिति शङ्कते—ननु कस्मादिति ॥ सत्यम् ।
न गुणाद्यतिरिक्तत्वमात्रमकाव्यरूपत्वे हेतुः, किं तु काव्यलक्षणराहित्यमेव ; तत्तु परमा-
र्यतो गुणादेरेवेत्यमुया वस्तुस्थित्या तदतिरिक्तत्वादकाव्यत्वमापादितमिति काव्यलक्षणराहित्यस्य
साधनव्यापकत्वादनुपाधित्वमिति नाप्रयोजकत्वमिति परिहाराभिप्रायः । मार्गशब्दग्रहणमुप-

१. घ. 'गुणा अलङ्काराश्चेति' ।

२. 'हि' कौमुदीपाठमनुसृत्य निवेदिताः ।

३. क. ख. ग. 'विहरन्ति' ।

४. घ. ङ. च. 'स तत्र' ।

ध्वन्यालोकः

लोचनम्

भवतीत्याह—सहृदयेति ॥ मार्गस्येति ॥ नृत्तगीताक्षिनिकोचादिप्राप्त्येत्यर्थः ॥ तदिति ॥ सहृदयेत्यादिकाव्यलक्षणमित्यर्थः । ननु ये तादृशमपूर्वं काव्यरूपतया जानन्ति त एव सहृदयाः । तदभिमतत्वं च नाम काव्यलक्षणमुक्तप्रस्थानातिरेकिण एव भविष्यतीत्याशङ्क्याह—न चेति ॥ यथा हि खल्लक्षणं करोमीत्युक्त्वा अतानवितानात्मा प्राप्ति-

कौमुदी

वादिसंप्रतिपन्नवस्तुप्रदर्शनार्थमित्याशयेनाह—नृत्तगीतेति ॥ आदिशब्देनाक्षिसम्बन्धिनोऽन्ये विकारा गृह्यन्ते । प्रायशब्दस्तुन्यार्थः । न च तत्समयान्तःपातिन इति वृत्तिग्रन्थ एक एव शङ्कोत्तरात्मकः । तत्र शङ्कामागं विवृणोति—ननु य इति ॥ तादृशं ध्वनिरूपं वस्तु, अपूर्वं पूर्वमनुन्मीलितम्; इयता तत्समयान्तःपातिनः इति व्याख्यातम् । तत्समयो ध्वनिसमयः; ध्वनिः काव्यस्यात्मेति प्रतितन्त्रसिद्धान्तरूपः सङ्केतः; तत्प्रणेतृत्वं तदन्तःपातित्वम् ॥ प्रसिद्धयेति—प्रकृष्टा सिद्धिर्ज्ञेयः न्यायमूलोऽभ्युपगमपर्यवसायी निश्चलोऽध्यवसायः, न व्यपदेशमात्रमित्युक्तम्, तद्वशाच्चे—तदभिमतत्वं चेति ॥ नामेति ॥ संभाषनायां प्राकाश्ये वा । सहृदयाभिमतत्वस्य काव्यलक्षणत्वं भवतामप्यनुमतमेव; केवलं तच्चादृशसहृदयधौरेयसद्भावसाधनेऽस्माकं प्रयास इत्यर्थः । एवकारोऽयमप्यर्थः ॥ आशङ्क्येति ॥ ध्वनिवादिशङ्कामेकग्रन्थेनानुभाव्य परिहारमाहेत्यर्थः ॥ मा भूनाम निखिलविद्वन्मनोप्राहित्वम्; उक्तलक्षणसहृदयाभिमतत्वमात्रेण चरितार्थाः सुखमात्महेयमित्याशङ्क्य स्वप्रयासमात्रसिद्धत्यर्थस्य व्यवहारं प्रत्यप्रयोजकत्वं दृष्टान्तोपक्षेपपूर्वकं प्रकटयति—यथा हीति ॥ लक्षणशब्देनात्र तदभिधानमुपचाराद्गृह्यते, इतरथा तदर्थविषयत्वानुपपत्तेः । खड्गस्य लक्ष्यत्वेन निर्देशात् लक्षणस्यापि तदसाधारणधर्मरूपस्यैव वस्तुमुचितत्वात् तदत्यन्तविलक्षणपटस्वरूपनियतलक्षणाभिधानस्य प्रतिज्ञा व्याहृताक्षरत्वात् न केवलं वस्तुसतत्त्व-

१. क. रा 'नृत्तगीताक्षिनिकोचनादि—'

२. क. ख. 'हि' नास्ति ।

ग. 'नृत्तगीतादिभगिनीकोपादि—' ।

३. 'आयामवितानात्मा' इत्यत्रनोद्धृतः पाठः ।

द. च. 'नृत्तगीताक्षिनिकोचादि—' ।

ध्वन्यालोकः

तत्प्रमिद्धया ध्वनौ काव्यव्यपदेशः प्रवर्तितोऽपि सकलविद्वन्मनोप्राहितामवलम्पते ॥

लोचनम्

माणस्वरूपः सकलदेहाच्छादकः सुकुमारश्चित्रतन्तुविरचितैः संवर्तनविवर्तनसहिष्णुरच्छेदकः
सुच्छेद उत्कृष्टः खड्ग इति ब्रूयाणः, परैः पटः खल्वेवंविधो भवति न खड्ग इत्ययुक्ततया
पर्यनुयुज्यमान एव ब्रूयात्—ईदृश एव खड्गो ममामितै इति, तादृगेवैतत् । प्रसिद्धं हि
लक्ष्यं भवति न कैल्पितमिति भावः । तदाह—सकलविद्वदिति ॥ विद्वांसोऽपि
तत्समयज्ञा एव भविष्यन्तीति आशङ्कां सकलशब्देन निराकरोति । एवं हि 'कृतेऽपि न

कौमुदी

परामर्शकैरेव, पामरप्रार्थैरप्ययं व्याहताक्षरयचनवादी बालेन्मत्तादिवत् अनवधेयवचनतया
पर्यनुयुज्य एव भवेत् ; तथा पर्यनुयुज्यमानोऽपि स यदि स्वकीयमपाण्डित्यमपि-
थितुः स्वाभिमतत्वमात्रेण त्वोपक्षिप्तलक्षणसंसिद्धिं समर्थयितुमुत्तिष्ठेत्, अहो नु खलु
महत्तरतया दुरुत्तरममुष्यापाण्डित्यम्, यत्स्वयमनवबुध्यमान एव वस्तुतत्त्वम् अव-
बोध्यमानोऽपि परेण नाबुध्यत इति विरततदवबोधनव्यापाररूपेक्ष्यस्वपक्ष एवायमत्यन्ताय
प्रक्षिप्येत । तस्मान्न ध्वनेः स्वाभिमतत्वमात्रेण काव्यत्वासिद्धिः, अपि तु निखिलसद्वदय-
प्रसिद्धत्वादेव ; तच्चात्र मास्तीत्युक्तमिति न काव्यस्वरूपत्वं ध्वनेरेत्यर्थः । आयामः[मतो]
विस्तारः आत्मानः, तिर्थगिविस्तारः वितानः, प्रावरणम् परिधानं तथोग्यस्वरूप इत्यर्थः ;
संवर्तनं विकासनम् ; विवर्तनं संकोचनम् । सकलशब्दवैयर्थ्यपरिहारार्थमाशङ्कामाह—
विद्वांसोऽपीति ॥ ध्वनिसमयवेदिनामेव विद्वत्संभावनान्न विद्वन्मनोप्राहित्वाभावकृतः
कान्यात्मत्वाभावः इहापादयितव्य इत्यर्थः ॥ एवं हि कृतेति ॥ ध्वनिसमयविदामेव विद्वत्ता-

१. क. ख. ग. 'माणः' ।

६. क. घ. 'विकल्पितम्' ।

२. ग. ख. 'विरचितः' ।

७. क. ख. 'हि' ।

ग. 'चितः' ।

८. क. ख. 'एव' नास्ति ।

३. क. ख. ग. 'सुच्छेदः' ।

९. क. ख. ग. 'खड्गम्' ।

४. क. ख. ग. 'श्लुक्तत्वा' ।

१०. घ. ङ. च. 'अपि' नास्ति ।

५. घ. 'अभिप्रेतः' ।

लोचनम्

किञ्चित्कृतं स्यात् ; तस्मादुन्मत्तता^३ परं प्रकटितेति भावः ॥

यस्त्वत्राभिप्रायं व्याचष्टे—जीवितभूतो ध्वनिस्तावत्तत्राभिमतः ; जीवितं च नाम प्रसिद्धप्रस्थानातिरेकम्, अलंकारकारैरनुक्तत्वात् ; तच्च न काव्यमिति लोके प्रसिद्धमिति—
तस्येदं सर्वं स्ववचनविरुद्धम् । यदि हि तत्काव्यस्यानुप्राणकं तेनाङ्गीकृतं पूर्वपक्षवादिना
तच्चिरंतनैरनुक्तमिति प्रत्युत लक्षणाहमेव भवति । तस्मात्प्राक्तन एवाभिप्रायः ॥

कौमुदी

ङ्गीकरणे तन्मनोप्राहितया काव्यत्वकल्पने कृत इत्यर्थः । न च न किञ्चित् कृतमित्याह
—उन्मत्ततेति ॥

प्रसिद्धप्रस्थानातिरेकिण इति ग्रन्थस्य कैश्चिदर्थोऽन्यथा वर्णितः । तद-
निराकरणे तस्यैव सम्यक्त्वं समानयोगक्षेमत्वं ॥ केचिदवबुध्येन् ; तदर्थं तत्प्रकार-
मनुमाप्य भङ्गयति—यस्त्विति ॥ काव्यजीवितत्वेनास्पदभिमतस्य ध्वनेः प्रसिद्धप्रस्थाना-
तिरिक्तत्वे को हेतुरित्यत आह—अलंकारकारैरिति ॥ तदनुक्तत्वेऽपि काव्यत्वं किं न
स्यादित्यत आह—तच्चेति ॥ अलंकारकारानुक्ते यत् तत्र काव्यम् । तदयं
प्रयोगः—विमतं न काव्यम्, काव्यलक्षणकाराणुद्धिखितत्वात्, संप्रतिपन्नवदिति ॥
तस्येति ॥ अभिप्रायव्याख्यातुः इत्थं व्याख्याने सतीति शेषः ॥ इदं सर्वमिति ॥ कृत्स्न-
स्याभाववादिवचनस्य ग्रहणम् । विरोधमेव स्फुटयति—यदि हीति ॥ तच्छब्देन ध्वनि-
लक्षणस्य वस्तुनः परामर्शः । किं ध्वनेः काव्यजीवितत्वमङ्गीकृत्य तथात्वेन चिरन्तनानु-
क्त्वादकाव्यत्वमुच्यते, अनङ्गीकृत्य वा । आवे अनुक्तत्वं विरुद्धो हेतुः, वक्तव्यावचनस्य
वचनं प्रत्येव हेतुत्वात् । द्वितीये त्वास्माकीन एव प्रकारोऽयमिति न किञ्चिदेतदित्यर्थः ॥

ननु उक्ताभाववादद्वयप्रतिलब्धे ध्वनिध्वंसे किमर्थं प्रकारान्तरेण
तत्समर्थनं पुनरपर इत्यादिना प्रस्तुतमित्याशङ्क्य अवतरणिकामाह—

१. ग. 'कश्चिद् कृतः' ।
२. छ. 'एवाद्' नास्ति ।
३. घ. ङ. च. 'उन्मत्तचता' ।

४. च. 'सर्वं' नास्ति ।
५. च. स. 'लक्षणाहं' ।
६. क. छ. 'प्राग्भाभिः' ।

ध्वन्यालोकः

पुनरपरे तस्याभावमन्यया कथयेयुः—न संग्रहत्वेव ध्वनिर्नामापूर्वः कश्चित्, कामनीयकमनतिवर्तमानस्य तस्योक्तेष्वेव चारुत्वहेतुष्वन्तर्भावात् । तेषामन्यतमसैव

लोचनम्

ननु भवत्वसौ चारुत्वहेतुः शब्दार्थगुणालंकारान्तर्भूतश्च, तथापि ध्वनि-
रित्यमुया भाषया जीवितमित्यसौ न केनचिदुक्त इत्यभिप्रायमाशङ्क्य तृतीयमभाव-
वादप्रकारमुपन्यस्यति—पुनरपर इति ॥ कामनीयकमिति कमनीयस्य कर्म, चारुत्वधी-
हेतुतेति यावत् । ननु विच्छित्तीनामसंख्येयत्वात् कौचित्तादृशी विच्छित्तिरस्माभिर्दृष्टा

कौमुदी

ननु भवत्वसावित्यादिना ॥ ध्वनिर्न चारुत्वहेतुरित्यभ्युपगमं त्यजति—भवत्वसाविति ॥ तर्हि
प्रागुक्तानुमानवलात् गुणायन्तर्भावः प्रसक्त इत्याशङ्क्य तदतिरिक्तत्वाभ्युपगममपि त्यजति—
शब्दार्थेति ॥ हन्त तर्हि जितमस्माभिरित्यत आह—तथापीति ॥ केनचिदपि लक्षण-
कृता काव्यात्मा ध्वनिरिति नोक्तम् ; तदभिधानार्थोऽयस्माकमारम्भ इति पदेपदे परिश्रं-
शितस्य ध्वनिवादिनः काशकुशावलम्बनन्यायेनायं प्रत्यवस्थानप्रकार इत्यर्थः । तन्निरासार्थं
तृतीयप्रकारोपन्यास इत्याह—अभिप्रायमाशङ्क्येति ॥ कमनीयस्य कर्मेति ॥ “योपधा-
दुरूपोत्तमादृञ्” इति कर्मणि वुञ् । किं तत्कर्मेति तदाह—चारुत्वधीहेतुतेति ॥
स्वसंसृष्टे स्वधर्मसंक्रान्तिकर्तृत्वभावतया शब्दादिचारुत्वबुद्धिसंपादकत्वमेवात्र कर्मशब्देन
गृहीतम्, न तु परिस्पन्दनादिलक्षणमित्यर्थः । एतच्च वृत्तौ चारुत्वहेतुधित्यनेन
दर्शितमेव ॥ ननु वाग्विकल्पानन्यहेतुकाभिनवप्रकारलेशसंभवमात्रेण ध्वनिवादिनः को
लाभः, तस्य गुणायनन्तर्भूतध्वनिशब्दवाच्यवस्तुसिद्धावेव मनोरपलाभात् ; तेन तदभ्यु-
पगमपूर्वकः परिहारोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्य शङ्कामाह—ननु विच्छित्तीनामिति ॥
विच्छित्तिर्वैचित्र्यम् ; इयं वाग्विकल्पानामित्यस्य व्याख्या ; आनन्त्यादित्यस्यासंख्ये-
यत्वादिति ; काव्यलक्षणविधागमिः प्रसिद्धैरप्रदर्शित इत्यस्य या नानुप्रासादा-
वित्यादिः । गुणायनन्तर्भूतचारुत्वहेतुवस्त्वन्तरसिद्धिर्हि ध्वनिवादिनोऽभिमतो भावः ।
इह वाक्शब्देन कर्तृकर्मकरणार्थभ्युत्पन्नेन तन्त्रवृत्त्या आवृत्त्या वा शब्दार्थाभिधा-
व्यापारास्त्रयोऽपि संगृह्यन्ते । विकल्पशब्दश्चात्र न पूर्ववद्वस्तुशून्यप्रत्ययवचनः ;

१. क. ए. ग. ‘जादमुप’ ।

२. ग. ‘वृत्तिरादृशी’ ;

३. क. ए. ग. घ. च. ‘चारुत्वहेतु’ ।

अन्यालोकः

वा अपूर्वसमाख्यामात्रकरणे यत्किञ्चन कथितं स्यात् । किं च वाग्विकल्पानामानन्त्या-
त् संभवत्यपि वा कस्मिंश्चित्काव्यलक्षणविधायिभिः प्रसिद्धैरप्रदर्शिते प्रकारलेखे

लोचनम्

या नानुप्रासदौ नापि माधुर्यादाबुक्तलक्षणेऽन्तर्भवेदित्याशङ्क्याभ्युपगमपूर्वकं परिहरति—
वाग्विकल्पानामिति ॥ वक्षीति वाक् शब्दः ; उच्यत इति वागर्थः ; उच्यतेऽनयेति वाग-
भिधान्यापरः ; तत्र शब्दार्थवैचित्र्यप्रकारोऽनन्तः ; अभिधावैचित्र्यप्रकारोऽप्यसंख्येयः ॥
प्रकारलेख इति ॥ स हि चारुत्वहेतुर्गुणो बालङ्कारो वा । स च सामान्यलक्षणेन संगृहीत
एव । यदाह—‘काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः, तदतिशयेहेतवस्त्वलङ्काराः’ इति ।

कौमुदी

..किं ॥ वैचित्र्यवचनः ; आनन्याच्चासंख्येयत्वं दर्शितमित्याह—वक्षीत्यादि ॥ प्रकारे
सत्यपीति वक्तव्ये लेशशब्दमपि प्रयुज्जानेन तस्य गुणादावन्तर्भावः तत एव चिरन्तन-
प्रदर्शितप्रायत्वं च दर्शितमित्याशयेनाह—स हीति ॥ हिर्हेतौ ; स प्रकारः किं चारुत्व-
हेतुः न वा ? आद्ये गुणाद्यन्तर्भावात् [वः], द्वितीये न विवक्षितध्वनिस्वरूपसिद्धिरित्युक्तमावर्त-
नीयम् । न चैवमपि चिरन्तनाप्रदर्शितत्वात्तद्विदर्शनं प्रयोजनवदित्यवसेयम् ; तस्यापि
सामान्यलक्षणोपदर्शनेन प्राचीनैरेव गुणादिलक्षणकृद्भिः प्रदर्शितप्रायस्य पुनः प्रदर्शने
* प्रयासमात्रपरिशेषादित्याह—स चेति ॥ तदेव सामान्यलक्षणं वामननिगदितं निद-
र्शयति—यदाहेति ॥ काव्यस्य शब्दार्थमयस्य शोभायाश्चारुत्वस्य कर्तारः
स्वरूपनिष्पत्तिहेतवो ये ते धर्मभूता यावद्धर्मिभाविनो गुणाः ; तस्या गुणजनितायाः
शोभायाः अतिशय उत्कर्षः, तद्वेतवो ये तेऽलङ्काराः ; यथा लोकेऽनलङ्कृतोऽपि
समग्रगुणशाली पुरुषः शोभते, स एव समुचितालङ्कारशृङ्गारितवपुः सुतरां
शोभते, निर्गुणस्त्वलङ्कृतोऽपि न सचेतश्चेतश्चमत्कारकारी, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥
ननु किं समस्तैर्गुणैः काव्यव्यवहारः किं वा कतिपयैरित्यादिविकल्पपूर्वक-
मन्यास्याद्युद्भावनेनास्य लक्षणस्य दूषयितुं शक्यत्वाल्लक्षणान्तरं वाच्यमित्यतो भामहीयं

ध्वन्यालोकः

ध्वनिर्ध्वनिरिति तदलीकसहृदयत्वभावनामुकुलितलोचनैर्नृत्यते ; तत्र हेतुं न विप्रः । सहस्रशो हि महात्मैरन्यैरलंकारप्रकाराः प्रकाशिताः प्रकाश्यन्ते च ; न च तेपामेपा दशा श्रूयते ; तस्मात्प्रवादमात्रं ध्वनिः ; न त्वस्य क्षोदक्षमं तत्त्वं किंचिदपि

लोचनम्

११११११

तथा “यक्रामिधेयशब्दोक्तिरिष्टा वाचामलङ्किया” इति । ध्वनिर्ध्वनिरिति धीप्तयो संभ्रमं सूचयन्नार्दरं दर्शयति ॥ नृत्यत इति ॥ तल्लक्षणकृद्भिरित्युक्तकाव्यविधायिभिरेतच्छब्दो-

कौमुदी

लक्षणं दर्शयति—तथेति ॥ यक्रात्र नाम लोकोत्तररूपेणावस्थानलक्षणं तथात्वेनामिधेयानामर्थानां शब्दानां चोक्तिर्वक्रामिधेयशब्दोक्तिरिति । यया वक्ष्यति “शब्दरूप हि यक्रतामिधेयस्य च यक्रता लोकोत्तीर्णेन रूपेणावस्थानम्” इति ; अयमेवासावलङ्कारस्यालङ्कारभाव इति ; एवं च यद्येचित्रान्तरमुद्गृह्यते, तस्य तस्य कथितगुणालङ्कारसामान्यलक्षणसङ्गृहीतत्वात्तत्कर्तृदृष्टव्यमसंभावनीयमित्यर्थः । पठितपदपुनःपाठमात्ररूपाया इह वीप्सायाः प्रयोजनमाह—संभ्रममिति ॥ “गच्छ गच्छ” इत्यादियदभिनिवेशातिशयजनितसंभ्रमसूचिकया वीप्सा ध्वनिवादिबचनानुकरणरूपतयानुकर्तृभाववादिगतध्वनिधिषयमनादरमवबोधयतीत्यर्थः ॥ ननु ध्वनियुक्तकाव्यकर्तृतच्छ्रोतृजनवर्ति नर्तनं हि काव्यजीवितायमानव्यङ्ग्यार्थसारसमास्वादननिबन्धनमिति तत एव तत्सद्भावस्य सिद्धत्वात् कथं तदभावावधारणमित्याशङ्क्य, नृत्यत इत्यत्र विवक्षितं कर्तृपदमुपस्थापयति—तल्लक्षणकृद्भिरिति ॥ तद्युक्तकर्त्रादिकर्तृकत्वे हि नृत्यस्य तासद्भावेकनिबन्धनत्वान्न बलाद्भ्रंसः शक्यक्रियः । तादृशस्तु कस्यचित् काव्यस्याभावात् तत एव तच्छ्रोतृकर्तृकतृत्तप्रसक्त्यभावाज्जा तावता ध्वनिसद्भावसिद्धिरित्यर्थः ॥ नन्वेतावता किमुक्तं भवतीत्यत उक्तम्—ध्वनिशब्द इति ॥ यो यो ध्वनिवादिनामति-

१. क. रा. ‘अर्ध’

२. ग. ‘श्लोदक्षमत्वम्’

३. क. रा. ‘अन्ति’

४. क. ख. ‘तथा -- ध्वनि’ इत्यनेन
नार्तिः ।

५. क. ख. ग. ‘वीप्सायाश्च’

६. क. ख. ग. ड. च. ‘अररम्’

७. क. ग. ग. घ. ङ. च. ‘तद्युक्त-

तच्छब्दम् ॥ अतद्युक्त, अतच्छब्दम्-इति

कौमुद्युपलोचनपाठे निदर्शितः ।

८. क. ख. ‘विधातृभिः’

ध्वन्यालोकः

प्रकाशयितुं शक्यम् । तथा चान्येन कृत एवात्र श्लोकः—

“यस्मिन्नस्ति न वस्तु किञ्चन मनःप्रह्लादि^१ सालंकृति
व्युत्पन्नै रचितं च यन्नं वचनैर्वक्रोक्तिशून्यं च यत् ।

लोचनम्

भूतचमत्कारैश्च तैत्प्रतिपत्तुभिरिति शेषः । ध्वनिशब्दे कोऽप्यादर इति भावः ॥ एषा दशेति ॥
स्वयं दर्पः परैश्च स्तूयमानतेत्यर्थः । वाग्विकल्पा वाक्प्रवृत्तिहेतुप्रतिभाव्यापारप्रकारा इति
वा । तस्मात्प्रयादमात्रमिति सर्वेषामभाववादिनां साधारण उपसंहारः । यतः शोभाहेतुत्वे

कौमुदी

भूमिं गतं^२ आदरः ध्वनिवस्तुविषयः स तावन्निपुणतरनिरूपणायां प्रवर्तितायां तादृशोऽर्थस्य
कस्यचिद्गुणपादयितुमशक्यत्वात् ध्वनिशब्दमात्रविषय एवेति पर्यवस्यति । स च समुचित-
गोचरसञ्चारचतुरसरसचेतसां सचेतसामपहासायैव केवलं संपनीयवत इत्यर्थः । दशाविशेष-
प्रसक्त्यनवगाभादेपा दशेति किमुक्तमित्यत आह—स्वयमिति ॥ दर्पो दर्पणक्रिया स्वय-
मपूर्ववस्तुदर्शनसामर्थ्यवस्तुचमत्कारकारिता; परैः ध्वनिवादिबहुमानातिशयविवशीभूतमुद्धिभिः ।
स्वदर्पणपरजनकर्तृकस्तुतिविषयत्वरयाप्रकृतत्वात् एपेति प्रकृतपरामर्श[शि]सर्वनाम[मा]गम्य-
त्वात् तन्मात्रस्य च सहेतुकस्यादोषत्वाज्ज्ञेदं व्याख्यातं स्थित्यत इवेत्याशङ्क्य प्रकारान्तरेण व्या-
चष्टे—वाग्विकल्पा इति ॥ अस्योपरिष्ठात् ‘इति वा’ इत्यनेनान्वयः । अस्मिन् पक्षे वाग्वि-
कल्पशब्दार्थो न प्रागुक्तः, अन्य एव त्वित्याह—वाक्प्रवृत्तीति ॥ अस्मिन् पक्षे वाक्प्रवृत्तिहेतु-
वाक्प्रवृत्तिहेतुभूतः प्रतिभाव्यापार एव गृह्यते । तत्सबन्धिन एव तुल्यप्रकारा विकल्प-
शब्देन गृह्यन्ते । पूर्वत्र हि वाक्संबन्धिन इति विशेषः । आनन्तर्यात्तृतीयप्रकारमात्र-
विषयत्वं प्रतीयमानमुपसंहारस्य वारयन्नाह—सर्वेषामिति ॥ अभावरूपस्य साध्यस्य प्रकार-

उपलोचनम्

“तथा चान्येन कृत एवात्र श्लोकः” इति वृत्तिग्रन्थं “न चैयमभावसम्भावना निर्मूलैव
दूषितेत्याह” इत्येवमवतारयन्तो लोचनकाराः कथमव्याहृतवचसो भवेयुः—“जगदुः” इति
लिङ्गोप्यं परोक्ष्य समर्थयितुं “न चास्माभिरभाववादिना विकल्पाः श्रुताः; किं तु सम्भाव्य
दूषयिष्यन्ते; अतः परोक्षत्वम्” इति वदन्तः ? मैवम् ; “निर्मूलैव” इत्यनेन प्रभूतमूलत्वाभावा-
प्रतिपाद्यते ; अत एव “न चास्माभिः” इत्यादिवाक्ये “विकल्पाः श्रुताः” इति बहुवचनेन
प्रभूतमूलत्वं विपरीतकल्पनाना निषेधप्रतियोगितया उपस्थाप्यते—इति सर्वे समञ्जसम् ॥

१. य. ‘दिमालं’

२. क. ख. ग. ‘नैव’

३. क. ख. ग. च. ‘प्रति’ व. ‘प्रतिवक्तु’

४. क. ख. ‘वाग्विकल्प इति’

ग. ‘वाग्विकल्पा इति’

५. ग. ‘व्यापाराः’

लोचनम्

गुणालङ्कारेभ्यो न व्यतिरिक्तः, यतश्च व्यतिरिक्तत्वे न शोभाहेतुः, यतश्च शोभाहेतुत्वेऽपि नादरास्पदं तस्मादित्यर्थः । न चेयमभावसंभावना निर्मूलैव दूषितेत्याह—तथा चान्येनेति ॥ ग्रन्थकृतसमानकालभाविनैव मनोरथनाम्ना कविना । यतो न सालङ्कृति अतो न मनः-

कौमुदी

त्रयेऽप्येकत्वात् आनन्तर्यस्य [स्या] विशिष्टत्वाददोष इति भावः । तथापि तच्छेदः [च्छन्देन] समनन्तरप्रकृतानादरास्पदत्वहेतोरेव परामर्शोचित्यात् कथमुपसंहारसाधारण्यं घटतामि-
त्याशङ्क्य समर्थितोपसंहारस्यावश्यकत्वादभावमात्रस्य च त्रिभिरपि प्रकारैः समर्थितत्वात् तन्मुखेन प्रकृतत्वस्य हेतुन्तरेऽप्यविशिष्टत्वात्तच्छन्दस्य त्रिविधाभावहेतुपरामर्शकतयोपसंहारसाधारण्यं समञ्जसमित्याशयेनाह—यत इत्यादिना ॥ न्यायसिद्धे ध्वनिध्वंसे दूष्यत्वनिध्वयादृत्तौ श्लोकोदाहरणं किमर्थमित्यत्राह—न चेति ॥ युक्तेः संभावनामात्रसमर्पकत्वेन मूलभूतमभ्युपगममन्तरेण दूषणप्रयोजकत्वाभावाद्द्वितीयमाणदूषणौचित्यार्यमेव ध्वनिध्वंसस्यैकीयाभ्युगतत्वप्रकटनार्थं श्लोकोदाहरणमित्यर्थः । करिष्यमाणस्यापि दूषणस्येदानीमव्यवधानेन बुद्धिस्त्वत्वात् तेन पूर्वपक्षस्य बाधितत्वं स्वयमनुभूय स्थितस्य, दूषितेति भूतकालावच्छेदेन निर्देशः । संभाव्य दूषयिष्यन्त इति स्ववचनविरोधापाकरणार्थ एवकारः । यद्यपि निर्मूलैषा संभावना, यथोक्तं प्राक्, तादृशी च सा न दूषणयोग्यापादिका, तथाप्यस्याः सर्वथा न निर्मूलत्वम्, किं तु प्रभूतमूलत्वाभाव एवेति न स्ववचनव्याहतिः, समूलत्वेन दूषणार्हत्वं चेति न कश्चित् दोष इति भावः । ग्रन्थकृतसमानकालभाविनेति विशेषणं ग्रन्थकारस्योपासंघर्षसंभावनासूचनेन तदुक्तेराशयदोषरूपितत्वेनाशङ्क्यत्वमुद्घोषयति । कविनेति विशेषणेन वस्तुसतत्त्वपरामर्शपारीणतापराकरणपरेण भ्रान्तिकृतत्वसंभावनापि तदुक्तेर्दर्शिता; नामनिर्देशेन तदीयस्य दर्शनस्य वस्तुसतत्वसंस्पर्शित्याभावो ध्वनितः । अथोदाहृतश्लोकपूर्वार्धस्थितानां मनःप्रह्लादीत्यादीनां वस्तुशब्दवाच्यार्थविशेषणानां शब्दार्थगुणालंकाराभावप्रतिपादकत्वेनोपयोगं दर्शयिष्यन्, मनःप्रह्लादि-सालङ्कृतीनि विशेषणद्वयमर्थालंकाराभावपरम्, तत्रापि सालङ्कृतिव्या-

उपलोचनम्

“वाग्विकल्पा वाक्प्रवृत्तिहेतुप्रतिभाष्यापारप्रकारा इति वा” इति लोचनं सिंहावलोकनेन “वाग्विकल्पानाम्” इति वृत्तिग्रन्थस्य प्रकाशान्तरेण विवरणमिति अज्ञानानुसारी स्वरसः पन्थाः । कौमुदीकारस्तु “एषा दगा” इत्यस्यैव प्रकारान्तरेण विवरणम् “वाग्विकल्पाः” इत्यादि लोचनमित्यभिप्रेयन् द्विरूपति ॥

१. प. 'हेतुत्वे विना'

ग. 'अपि' नास्ति.

२. घ. 'न चैव'

३. क. ख. 'भाविना'

लोचनम्

प्रहादि । अनेनार्थाङ्काराणामभाव उक्तः । व्युत्पन्नं रचितं च यन्न वचनरिति शब्दालङ्कारा-
णाम् । वक्रोक्तिरुत्कृष्टा संघटना, तच्छून्यमिति शब्दार्थगुणानाम् । वक्रोक्तिरन्य-
शब्देन सामान्यलक्षणाभावेन सर्वालंकाराभावे उक्त इति केचित् । तैः पुनरुक्तं न

कौमुदी

भावफलत्वेनैव मनःप्रहादित्वराहित्यं न पृथगर्थान्तरसमर्पकत्वेन सोपयोगं मनःप्रहादित्व-
विशेषणमित्याह—यतो नेति ॥ अनेनेति ॥ विशेषणद्वयेन । अर्थाङ्कारा उपमादयः ।
अर्थवाचिवस्तुपदसामानाधिकरण्यबलादलंकारसामान्यवचनोऽप्यलंकृतिशब्दोऽर्थाङ्कारेषु वर्तत
इत्यर्थः । वचनशब्देन कर्मव्युत्पत्त्या शब्दानामिह ग्रहणम्; व्युत्पन्नत्वं विशिष्टतया प्रतीयमानत्व-
मेव नान्यत्, अनुपयोगादप्रसङ्गाच्च ; तच्चानुप्रासाद्यलंकारशृङ्गारित्वलक्षणमित्याह—व्युत्पन्नै-
रिति ॥ अभाव उक्त इति सर्वत्रानुपञ्जनीयम् । वक्रोक्तिरन्यमित्यनेन शब्दार्थगुणानामभाव
उक्त इत्यन्ययः । कथं तेन तदुक्तिरित्याशङ्क्याह—वक्रोक्तिरुत्कृष्टा संघटनेति ॥ अत्रोक्तिशब्देन
संघटनैवोच्यते । “वक्रता च लोकोत्तीर्णेन रूपेणावस्थानम्” इति वक्ष्यति । तेन वक्रत्वमुत्कर्ष-
शालित्वम् ; कवेधोक्तिर्व्यापाररूपा संघटनैव रचनास्मिन्ना । यथोक्तमन्यत्राचार्येणैव “इदमनेन
शब्देन अनयेति कर्तव्यतया अमुना आशयनेन भूतबुद्धिसमुत्पादनाय भूये इति कविः प्रवर्तते ।
॥ तथाभूतं रसवत्काव्यं विधत्ते” इति । तस्याश्च शब्दार्थोभयसंवन्धिन्या वक्रत्वमुत्कृष्टत्वलक्षण-
माधुर्यादिगुणकरसाभिव्यञ्जनसामर्थ्ययोगितया गुणसंवन्धैकनिबन्धनमिति तच्छून्यत्वोक्त्या
गुणाभाष एवोक्त इत्यर्थः । अस्यैव विशेषणस्य कथञ्चिदेव क्लेशेन गुणादिशून्यत्वार्थप्रति-
पादकत्वं नाङ्गसा प्रतीतिपथाभ्यासीत्यपरितुष्यतां व्याख्यानान्तरमुपन्यस्य दूषयति—
वक्रोक्तीति ॥ “सैषा सर्वैव वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते” “वक्राभिधेयशब्दोक्तिरिष्टा वाचामलं-
क्रिया” इति च वचनबलेन वक्रोक्तेरलंकारसामान्यरूपत्वावगमात् तच्छून्यत्वोक्त्यालङ्कारसामा-
न्याभावमुखेन सकलालङ्कारविशेषाभावोक्तिः सिध्यतीति तेषामाशयः । एवं व्याख्यानेन नापरो
दोषः केवलं पुनरुक्तिदोष एव शब्दार्थाङ्काराभावस्य विशेषणान्तरोक्तस्यानेनापि विशेषणेन
सामान्यमुखेन प्रतिपादनात् ; गुणावभाषानुक्तिदोषातिरिच्यत इति इत्यलमित्यनेन सूत्रितम् ।

१. क. ख. घ. ङ. च. 'नैव'

२. च. 'रचितं न वचनैः'

३. ङ. च. 'गुणालङ्काराणाम्'

४. क. ख. च. 'शून्य' नास्ति ।

५. ङ. 'सर्वलङ्काराणामभावः'

६. घ. ङ. च. 'पुनरुक्तवत्'

ध्वन्यालोकः

काव्यं तद्वनिना समन्वितमिति ग्रीत्या प्रशंसल्लङो
नो विब्रोऽमिदधाति किं सुमतिना पृष्टः स्वरूपं ध्वनेः ॥”

लोचनम्

परिहृतमेवैत्यलम् ॥ प्रीत्येति ॥ गतानुगतिकानुरागेणेत्यर्थः ॥ सुमतिनेति ॥ जडेन तु
पृष्टो भूभङ्गकटाक्षैरेवोत्तरं ददत्तस्वरूपं काममाचक्षतेति भावः ॥

एते चाभावविकल्पाः शृङ्खलाक्रमेणागताः, न त्वन्योन्यमसंयुक्ता एव ; तथा हि
तृतीयाभावप्रकारनिरूपणोपक्रमे पुनःशब्दस्यायमेवाभिप्रायः, उपसंहारैक्यं च सङ्गच्छते ।

कौमुदी

प्रीतिश्चात्र न तद्योग्यसमुचितवस्तुसतत्वात्त्वादजनेता सहृदयहृदयसंवादसाक्षिणी प्रशंसा-
हेतुत्वेन इहोपात्ता, किं तु स्वयं परमार्थवस्तुपरामर्शपराङ्मुखमानसानां परवचनपारिनिष्यन्नपटुतर-
प्रत्ययमात्रशरणानां काव्यसाराभिमतध्वनिविषयाभिनिवेशविशेषात्मकः प्रेमविशेषो भ्रान्तिमूल
इत्याह—गतेति ॥ गतेऽन्यस्य गमने अनुगतमनुगमनं येषां भवति ते गतानुगतिकास्तेषा-
मनुरागेणेत्यर्थः । सुमतिनेतिपदस्य प्रयोजनं विपक्षे बाधकमुखेन दर्शयति—जडेन त्विति ॥
कथं जडकर्तृके प्रश्ने तत्स्वरूपाह्वानसंभावना न सुमतिकर्तृक इत्याशङ्क्य जडत्वादेय
तस्य यथाकथञ्चित्प्रत्यायनसंभवादित्युक्तम्—भूभङ्गेति ॥ तस्यापि सुमतिसन्निधौ तदसंभावनां
सूचयितुं कामनित्युक्तम् ॥

एवं वृत्तिकृदुक्तांस्त्रीनपि प्रकारान् क्रमेण स्पष्टीकृत्य तेषु कश्चिद्विशेषमुन्नेययति—
एते चेति ॥ शृङ्खलाक्रमेण शृङ्खलान्यायेन ; आगता अवतीर्णाः ; अन्योन्यसंयन्धस्त्यभीष्टां
प्रागेव तात्पर्यार्थप्रकटने तस्मादित्यर्थानुवर्णने, च स्फुटं कृत एवेति भावः । न च मयैवैतत्त्व-
मनीययोऽपेक्षितम्, वृत्तिकारवचनत्रयचैवावगम्यते इत्याह—तथा हीति ॥ पुनःशब्दस्य विशे-
षार्थत्वे सति अपरे पुनरिति प्रत्ययिन्यासौचित्यात् तत्परिहारेण पुनःशब्दस्य प्रथमतः पाठः ।
प्रागुक्तप्रकारापेक्षमुत्तरस्यानन्तर्यं सूचयन् संयन्धमवगमयतीत्यर्थः । ज्ञापकान्तरं चाह—

१. ग. 'अमिदधाति' ।

२. क. ख. 'एव' नास्ति ।

३. क. ख. ग. 'तु' नास्ति ।

४. क. ख. 'कटाक्षैरेव' ।

५. क. ख. ग. घ. ङ. च. 'एवमेते' ।

६. क. ख. 'उपसंहारैक्येन' ।

ध्वन्यालोकः

भाक्तमाहुस्तमन्ये । अन्ये तं ध्वनिसंज्ञितं काव्यात्मानं गुणवृत्तिमाहुः ।

लोचनम्

अभाववादस्य संभावनाप्राणत्वेन भूतत्वमुक्तम् । भाक्तवादस्त्वविच्छिन्नः पुस्तकेष्वित्यभिप्रायेण 'भाक्तमाहुरिति' नित्यप्रवृत्तवर्तमानापेक्षयाभिधानम् । भज्यते सेज्यते^१ पदार्थेन प्रसिद्धतयोत्प्रेक्ष्यतं इति भक्तिर्धर्मः, अभिव्येयेन सामीप्यादिः^२ ; तत आगतो भाक्तः

कौमुदी

उपसंहारैक्यमिति ॥ अत्यन्तमेवासन्नध्वेऽन्योन्यापेक्षतया स्वतन्त्राणाममीषां प्रकाराणामुपपादने सत्पुपसंहारभेदेन भावितव्यम् ; तदभावादन्वोन्यसंबन्धिन एवामी अवान्तरभेदमात्रमेव ; एतन्महाप्रकरणैक्यवदैक्यमेव—इत्यप्यवसेयमित्यर्थः । कारिकायामभाववादविषये जगदुरिति लिटः प्रयोगः ; भाक्तवादे पुनराहुरिति वर्तमानार्थस्य लटः ; तत्र कोऽभिप्राय इत्यपेक्षायामाह—अभाववादस्येति ॥ उक्तमिति ॥ जगदुरित्यनेनेति शेषः । अविच्छिन्नो वर्तमानतया स्थित एव पुस्तकेषु लक्षणकारविरचितेषु लक्षणग्रन्थेष्वित्यर्थः । तेन नाभाववादवदस्य भूतत्वमिति आहुरिति वर्तमानकालावच्छेदनिर्देशो निर्दोष इत्यर्थः । ध्वनेर्भाक्तरूपत्वप्रतिपादनार्थं भाक्तशब्दस्य गौणलक्षणिकनच्छब्दप्रतिपादकत्वमभिधत्तस्तस्य [दधत् तस्य] भक्तिशब्दार्थविशेषाधीनत्वात्तमेव तावदाह—भज्यत इति ॥ भक्तिशब्देन लक्ष्याभिमततीरादिगतो मुख्यार्थसारूप्यादिको धर्मो गृह्यते । कथमस्य तदभिधायकत्वमिति तदाह भज्यत इति । भक्तार्थत्वशङ्कामपाकरोति—सेज्यत इति ॥ अत्र कर्त्रपेक्षां पूरयति—पदार्थेनेति ॥ लक्ष्याभिमततीरादिरत्र पदार्थो विवक्षितः । ननु लक्ष्यतीरादिपदार्थकर्तृका सारूप्यादिधर्मविषया समाश्रयणापरपर्याया कीदृशीयं सेवा नाम चेतनैकनियतस्य सेव्यसेवकभावस्याचेतनेन संबध्यितुमशक्यत्वात्, किमर्था वासावित्याशङ्क्याह—प्रसिद्धतयोत्प्रेक्ष्यत इति ॥ एषोऽर्थः—येयं पदार्थकर्तृका सेवा नामोक्ता, सा वस्तुतः प्रतिपत्तुरुत्प्रेक्षात्मिका काचित् प्रतिपत्तिरेव भवति । यथा राज्ञ इत्युक्ते किमश्चो गजो वेत्येवमादिरूपा जिज्ञासापरपर्याया वस्तुतः प्रतिपत्तुगतापि सती आकाङ्क्षा

१. क. ख. ग. 'गुणवृत्तिमाहुः'

४. ग. 'प्रायेण'

२. घ. ट. च. 'प्रवेण्याह'

५. क. ख. ग. 'उद्घोष्यते'

३. क. ख. 'तमाभ्यने'

६. क. ख. ग. घ. च. 'सारूप्यादिः'

लोचनम्

लाक्षणिकोऽर्थः । यदाह—

“अभिधेयेन सामीप्यात्सारूप्यात्सम्वायतः ।

वैपरीत्याक्रियायोगादुक्षणा पञ्चधा भवति ॥” इति ।

गुणसमुदायवृत्तेऽर्थे शब्दस्यार्थभागस्तैश्चर्यादिर्मक्तिः ; तत आगतो गौणोऽर्थो भाक्तः ।

कौमुदी

पदार्थेऽप्यारोप्य व्यवहियते, तथा गङ्गायां घेष इत्यादौऽपि बाधितमुख्यार्थभूतान्वयप्रतिपत्तेः प्रतिपत्तुः तीरादेः गङ्गादिशब्दप्रतिपादननिमित्तत्वसंभावनारूपप्रतिपत्तिरभिधेयार्थसामीप्यादिविषया या कल्पना सा तीरादिगतत्वेन तत्कर्तृत्वधर्मविषयसेवारूपत्वेन व्यपदिश्यते, सामीप्यादिधर्मसंबन्धनिबन्धनत्वाद्गङ्गादिशब्दप्रतिपाद्यत्वस्य तत्पर्यालोचनायाः सेवारूपत्वोपचारोपपत्तेः । न च कल्पनारूपाया उपप्रेक्षाया निर्बीजत्वाच्च सारूप्यादेः निमित्तत्वमिति शङ्कनीयम्, तीरादेर्गङ्गादिसामीप्यसंबन्धस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरसिद्धत्वादिति ॥ एवं भाक्तशब्दे प्रकृत्यर्थमुक्त्वा प्रत्ययार्थमाह—तत इति ॥ तस्माद्वर्मादेतोः आगतः प्रतीतः लाक्षणिकः लक्षणावृत्त्या प्रतिपाद्यो लक्ष्यस्तीराद्यर्थो भाक्तशब्देनोच्यत इत्यर्थः । लक्षणावृत्तेः सारूप्यादिनिमित्तत्वेऽभिधुक्तोक्तिमाह—यदाहेति ॥ अस्य श्लोकस्फोदोहरणयोजनामुपरिष्ठात् स्वयमेव स्पष्टीकरिष्यति इति नेह प्रकटीक्रियते । इदानीं भाक्तशब्दगौणार्थप्रतिपादकत्वं भक्तिशब्दस्य तत्समुचितार्थप्रदर्शनपूर्वकं प्रदर्शयति—गुणसमुदायवृत्तेरिति ॥ गुणानां शौर्यादीनां समुदाये संघाते एव वृत्तिवर्तनं यस्य सिंहादिशब्दस्य स तथोक्तः । सिंहादिशब्दा हि यथासंकेतं जातिं व्यक्तिं वा प्रतिपादयन्तः तद्गुणसमुदाय एव वर्तन्ते, न तदंशे; शब्दप्रवृत्तेरर्थप्रमितिकार्यगम्यत्वात् तत्प्रमितेश्च शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायिन्यां गुणसमुदायविषयतया जात्यादाविशप्रत्यहमुत्पत्तेः सर्वलोकसाक्षिकत्वात् । अत एव गुणसमुदायस्यैवार्थशब्देन ग्रहणम् । अर्प्यते

उपलोचनम्

“सामीप्यतैश्चर्यादौ” इति लोचनम् । अत्र प्रतिपत्तेः श्रद्धाविशयस्य भक्तिप्रयोजनत्वेन वर्णयन्ति लोचनकाराः भक्तिमात्रमभ्युपगच्छता ध्वनिमनभ्युपगच्छतां दृष्ट्या, ननु ध्वनिवाददृष्ट्या । ध्वनिवादे खलु प्रयोजनं पावनत्वादिकम् । अतः “सामीप्यतैश्चर्यादौ” इति लोचनग्रन्थः कौमुदीकारानुसारेण लेखकप्रमादादिकल्पनाखलीकारं नार्हति ॥

१. क. ख. ग. द. ‘आहुः’

घ. ङ. च. ‘सामीप्यात् सारूप्यात्’

२. फ. छ. ‘सारूप्यात् सादृश्यात्’

३. क. ख. ग. ‘च’ नास्ति ।

लोचनम्

भक्तिः प्रतिपाद्ये सामीप्यतैक्षण्यादौ श्रद्धातिशयः ; तां प्रयोजनत्वेनोद्दिश्य तत्
आगतो भाक्त इति गौणो लाक्षणिकश्च ; मुख्यस्य चार्थस्य भङ्गो भक्तिः—इति ;
एवं मुख्यार्थवाधा निमित्तं प्रयोजनमिति त्रयसङ्गाव उपचारबीजमित्युक्तं भवेति ॥ काव्या-
त्मानं गुणवृत्तिमिति^१ ॥ सामानाधिकरण्यस्यायं भावः—यद्यप्यविवक्षितवाच्ये ध्वनिभेदे

कौमुदी

गम्यते ज्ञायते इत्यर्थशब्दव्युत्पत्तेः अर्थस्य गुणसमुदायरूपस्य भाग एकदेशस्तैक्षण्यादिः
सिद्धादिशब्दे शौर्यादेः । एवं भाक्तशब्दस्य गौणलाक्षणिकार्थसमर्पकत्वं प्रदर्श्य तत्स्यैव तदुभय-
शब्दप्रतिपादकत्वमपि दर्शयति—भक्तिरिति ॥ कथमत्र सामीप्यस्य प्रतिपाद्यतया श्रद्धा-
तिशयविरयत्वमिति चेत्, सत्यम् । इयं तु लेखकानां प्रमादविजृम्भश्चेति मन्यामहे । पावनत्व-
तैक्षण्यादविति हि ग्रन्थपाठो युक्तः । अथ वा सामीप्यशब्देन पावनत्वस्यैव ग्रहणमस्तु,
एकार्थसमवायलक्षणसंगन्धात्तस्यैव प्रयोजनत्वादन्वस्य निमित्तमात्रत्वात् । भक्तिशब्देन भजना-
त्मको मनोव्यापारः श्रद्धातिशय उच्यते । तच्छब्देन प्रतिपाद्यं पावनत्वशौर्यादिकं गृहीतम् ॥
तत इति ॥ श्रद्धातिशयरूपाया भक्तेर्हेतोरगतः गौणो लाक्षणिकश्च शब्द इति शेषः । सत्येवं हि
न पुनरुक्तम् अपेक्षितत्वाच्चैवमेव व्याख्यानं गरीयः । एवं निमित्तप्रयोजनगोचरतया “भज सेवा-
याम्” इति धातोः भक्तिशब्दसिद्धयङ्गाकारेण व्याख्याय मुख्यार्थवाधविरयतया “भङ्गो आमर्दे”
इति धातोस्तत्सिद्धिमुपजीव्य भक्तिशब्दं व्युत्पादयति—मुख्यस्य चेति ॥ गङ्गास्रोतआदेः इहापि
तत् इत्यादेरनुपगमो द्रष्टव्यः । कथितव्याख्याप्रकारस्य फलमाह—एवमिति ॥ भङ्गार्थ-
व्याख्यानस्य मुख्यार्थवाधारूपबीजसिद्धिः फलम्, सेवाभागार्थव्याख्यानस्य निमित्तसिद्धिः,
श्रद्धातिशयार्थव्याख्यानस्य प्रयोजनम्—इति समप्रोपचारबीजमूचकत्वं भाक्तशब्दस्य प्रदर्शयि-
तुमित्यं वितत्य व्याख्यानमस्माभिः कृतमिति, काव्यात्मानं गुणवृत्तिमित्यनेनेव व्याख्यात-
प्रायःशदानर्पक्यं नाशङ्कनीयमित्यभिप्रायः ॥ ननु ध्वनिर्नाम गुणवृत्तिव्यतिरेकी नास्ति
कश्चित् पक्षव्यः । तदनुसंज्ञितं काव्यात्मानं गुणवृत्तिमाहुरिति विधिमुख्येन सामाना-
धिकरण्यनिर्देशे कोऽभिप्राय इत्यावगृह्यायामाह—सामानाधिकरण्यस्यायं भाव इति ॥
सामानाधिकरण्येन निर्देशस्येति यावत् । ध्वनिगुणवृत्त्योस्तादात्म्यमेव ध्वनिवादिभिर्निश-

लोचनम्

“निःश्चासान्ध इवादर्शः” इत्यादावुपचारोऽस्ति, तथापि न तदात्मैव ध्वनिः, तद्व्यतिरेकेणापि भावात् विवक्षितान्यपरवाच्यप्रभेदादौ; अविवक्षितवाच्येऽप्युपचार एव न ध्वनिरिति वक्ष्यामः । तथा च वक्ष्यति—

“भक्त्या विभर्ति नैकत्वं रूपभेदादयं ध्वनिः ।

१ अतिव्यातेरवाव्यातेर्न चासौ लक्ष्यते तथा ॥”

“कस्यचिद् ध्वनिभेदस्य सा तु स्यादुपलक्षणम् ॥” इति च ।

गुणाः सामीप्यादयः, धर्मास्तैर्दृष्ट्यादयश्च ; तैरुपायैर्वृत्तिरर्थान्तरे यस्य, तैरुपायैर्वृत्तिर्या

कौमुदी

कर्तव्यम्, न तु ध्वनेः सर्वयोपचारस्पर्शित्वमपि इतीममर्थमुद्घोषयितुं सिद्धान्त-
विरुद्धतादात्म्यपक्षोपक्षोपार्थोऽयं सामानाधिकरण्यनिर्देश इत्यर्थः । कुतो न
तादात्म्यमित्याशङ्क्य यस्य यद्व्यतिरेकेऽपि भावः न तत्तदात्मकम्, यथा दृक्षत्वं
क्षिप्तात्त्व्यमित्यतिरेकेणापि भवन्न तदात्मकम् । ध्वनिश्चोपचारव्यतिरेकेणापि विवक्षितान्य-
परवाच्यप्रभेदे भवति । तस्मान्न तदात्मक इत्याह—तद्व्यतिरेकेणेति ॥
ननु “निःश्चासान्धः” इत्यादौ यत्र तत्सद्भावोऽनुज्ञातस्तत्रास्तु तादात्म्यं न सर्वत्र,
तावतापि चरितार्था भवाम इत्याह—अविवक्षितवाच्येऽपीति ॥ “पुवर्णपुष्पात्” इत्यादौ
व्यापारचतुष्टयप्रकटनेन तत्रापि तादात्म्यं नास्तीति तदवसरे वक्ष्याम इत्यर्थः । तत्रापि न
स्वकपोखपरिकल्पितमेव वक्ष्यामः, करिकाकाराभिप्रेतमेवेत्याह—तथा च वक्ष्यतीति ॥
अथ व्यञ्जकशब्दव्यञ्ज्यार्थव्यञ्जनव्यापारात्मनो ध्वनेर्गुणवृत्तिव्यतिरेकेणाभावमेव प्रति-
पादयितुं गुणवृत्तिशब्दस्यामुख्यशब्दार्थव्यापारवाचितां व्युत्पत्तिपूर्वकमाह—गुणा इति ॥
सामीप्यादय इति लक्षणाभिप्रायेण ॥ धर्मा इति ॥ गुणशब्दो द्रव्यपरतन्त्रवस्तुमात्रवचन इति
भावः ॥ तैर्दृष्ट्यादय इति ॥ गौणाभिप्रायेण ॥ उपायैरिति ॥ निमित्तभूतैः ॥ अर्थान्तरे तीरादि-

१. ध. ‘विवक्षितवाच्यो’ क. ख.

३. ग. ‘स्मृतिः’

ग. ड. च. ‘विवक्षिते वाच्ये’

४. ग. ‘तैरुपायैर्वृत्तिर्ना शब्दस्य यत्र

२. ध. ‘इदमर्थम् नास्ति ।

गुणवृत्तः’

लोचनम्

नोक्तम् “शब्दः छन्दोऽभिधानार्थः” इत्यभिधानस्य शब्दाम्नेदं व्याख्यातुं भट्टोद्भटो वभाषे—
“शब्दानामभिधानमभिधाव्यापारो मुख्यो गुणवृत्तिश्च” इति । वामनोऽपि “सादृश्यालक्षणा

कौमुदी

गुणालंकारप्रकार इति नोक्तम्, तथा भाक्तवादिभिरपि ध्वनिगुणवृत्तिरेवेति स्वयण्ठनो नोक्तमिति
दृष्टान्ताभिप्रायेणात्र ‘अन्यो वा’ इत्युक्तमित्यर्थः । दर्शयतेत्येकवचनेन प्रकाशनकर्तृत्वेनोक्तेभ्यः
काव्यलक्षणकारेभ्योऽन्यस्य न ग्रहणम् । किं तु त एव सद्वातरूपेणैकत्वमापद्यमानास्तद्रहण-
गोचरा इत्याशयेन कर्त्राकाङ्क्षां पूरयति—भट्टोद्भटवामनादिनेति ॥ तत्र तावत्
भामहश्चनमुदाहरति—भामहेनोक्तमिति ॥

“शब्दश्छन्दोऽभिधानार्थः इतिहासाश्रयाः कथाः ।

लोको युक्तिः कलाश्चेति मन्तव्याः कार्यहेतवः ॥” इति ।

काव्यकरणज्ञाननिदानतया शब्दादिनवकमुक्तम् । ततः किमित्यत आह—
अभिधानस्येति ॥ पुनरुक्तिशङ्कां परिहरुमित्यर्थः । अभिधानशब्दोऽयं नाभिधायकशब्द-
वचनः ; किंतु तस्यापारस्वार्थप्रतिपत्तिकार्यावगम्यस्य पारस्पर्यादिविलक्षणस्य मुख्यगुण-
वृत्तिभेदभिन्नस्याभिधाख्यस्यायमभिधायक इति न पुनरुक्तिरित्यर्थः । एवं भट्टोद्भटभणिति-
मुक्तार्थोपपादनार्थमुदाहृत्य तत्रैव वामनवचनमुदाहरति—वामनोऽपीति ॥ वभाष
इति संबन्धः । सादृश्यं नाम भूयोऽवयवसामान्ययोगः तन्निमित्ता या लक्षणा सा वक्रोक्ति-
र्नामालंकार इति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु—

“उन्मिमील कुमुदं सरसीनां पङ्कजं च निमिमील मुहूर्तात् ॥”

अत्रोन्मीलननिमीलनशब्दौ बाधितमुख्यार्थौ सादृश्यात्संकोचविक्रमसलक्षकतया प्रयुक्तौ ।
यथा वा, ममैव—

“अरुणमणिसहोदराधरेपुंरिण्ये] हसदसितोत्पलपत्रदीर्घनेत्रम् ।

मदपति मधुरं गृधुस्मितं ते वदनमिदं मदिराक्षे मानसं मे ॥”

अत्र सहोदरादिशब्दा बाधितमुख्यार्थाः सन्तः सादृश्यादारुण्यादिगुणविशेषलक्ष-
कतया प्रयुक्ताः । ध्वनिमर्गो मनाक् स्पृष्टोऽपि न लक्ष्यत इत्यमुं भागं पूर्वपक्षोप-
क्षेपानुगुण्येन व्याचष्टे—तैस्तावदिति ॥ संप्रतिपत्तौ तावच्छब्दः गुणवृत्तेः प्रयोजना-

ध्वन्यालोकः

मनाक्स्पृष्टोऽपि न लक्ष्यते इति परिकल्प्यैवमुक्तम्—‘भाक्तमाहुस्तमन्ये’ इति ॥

लोचनम्

यक्रोक्तिः^१ इति ॥ मनाक्स्पृष्ट इति ॥ तैस्तावद्ध्वनिदिगुन्मीलिता ।
यथालिखितपाठकैरतु स्वरूपविवेकं कर्तुमशक्नुवद्भिस्तत्स्वरूपविवेको^२ न कृतः,

कौमुदी

भावात् तस्य च वक्ष्यमाणविधया व्यञ्जनव्यापारैकगोचरत्वात् गुणवृत्तिव्यवहारं दर्शय-
द्भिरेव तैः ध्वनिमार्गोऽप्युत्सृजित एवेत्यर्थः । हन्त तर्हि ध्वनेर्भाक्तत्वोद्घाटनं निर्मूलमेव स्यात् ;
न हि तैः स्वकण्ठेन गुणवृत्तिरेव ध्वनिरित्यभ्यधायि, प्रत्युत ध्वनिमार्ग एव पर्यप्राद्वीत्याशङ्क्य
तथापि लक्षणकरणेन पृथक् तत्स्वरूपानिरूपणात् ‘गुणवृत्तिरेव ध्वनिः, न तदतिरिक्तः’
इति तद्वृत्तिमर्थसिद्धानुपजीव्येदं भाक्तवादप्रस्थानं प्रवृत्तमित्याह—यथालिखितेति ॥
गुणवृत्तिव्यवहारविषयम्—

‘उन्मिमील कमलं सरसीनां कैरवं च निमिमील मुहूर्तात्’ ॥

इत्यादि काव्यं लेखनानतिक्रमेण पठद्भिः ‘न लक्ष्यते’ इत्यस्य व्याख्या ‘तत्स्वरूपविवेको न
कृतः’ इति । तत्र हेतुः—स्वरूपविवेकं कर्तुमशक्नुवद्भिरिति ॥ न केवलं ध्वनिस्वरूप-

उपलोचनम्

‘मनाक्स्पृष्टोऽपि न लक्ष्यते’ इति ध्वन्यालोके । अयमेव पाठो ज्यायान् लोचनसंमतश्च ।
कौमुदीकारेणापि अयमेव पाठः समाहृतः । अत्रेदं बोध्यम्—‘न लक्ष्यते’ इत्यस्य ‘न लक्षणेन
पिदिच्य प्रतिपाद्यते विवेचनीयोऽपि ध्वनिः’ इत्यर्थो वर्णनीयः । अन्यथा ‘न लक्ष्यते’ इति यथा-
धुतार्थग्रहणे ‘गुणवृत्तिध्वनिः’ इति पूर्वपक्षकल्पनामूलमुच्छिद्येतेति । ‘ध्वनिगुणवृत्त्योर्भेदो नाभ्युप-
गन्तव्यः’ इति प्राचामुद्रटादीनां मताम् । भेदानभ्युपगमे प्रमाणं योग्यानुपलब्धिः ; तल योग्यता
‘न लक्ष्यते’ इत्यनेन सन्व्यते । अलक्षणेन भेदानभ्युपगमः कुतः प्रतीयेत ? ध्वनिस्वरूपापरिज्ञाना-
देव अलक्षणं कुतो न स्यादित्यत आह लोचने—प्रत्युतोपालभ्यत इति । एवं खलु ध्वनिगुणवृत्तिभेदा-
नभ्युपगमसाधकानुपलब्धौ योग्यता सम्यक् समर्पिता स्यादिति भावः ।

१. क. ग. ‘स्पृष्टो लक्ष्यते’

४. च. ‘प्रतिपाठकैः’ ग. ‘प्रतिपादकैः’

२. फ. ख. ‘प्रतिपादकैः’

३. क. ख. ‘विवेकोद्यतः’

ध्वन्यालोकः

केचित्पुनर्लक्षणकरणशालीनबुद्धयो ध्वनेस्तत्त्वं गिरामगोचरं सहृदयहृदय-

लोचनम्

प्रस्युतोपालम्ब्यते, अभग्ननारिकेलवर्त्त यथाश्रुततद्ग्रन्थोद्ग्रहणमात्रेणेति । अत एवाह—परि-
कल्प्यैवमुक्तमिति ॥ यद्येवं न योज्यते तदा ध्वनिमार्गः स्पृष्ट इति पूर्वपक्षविधानं विरुध्यते ॥

कौमुदी

विवेकाकरणमेव विवेचनाहं तत्स्वरूपापलापश्च, अहो महदमीपामपाण्डित्यमिति सोत्प्रासमाह—
प्रस्युतेति ॥ ध्वनिरिति शेषः । किमिति ध्वनिमार्गस्पर्शेऽपि सति तद्विवेकामावतदुपालम्भा-
वित्याशङ्क्याह—अभग्नैति ॥ दृष्टान्तेन विवेके सति ध्वनिवस्तुस्वरूपं स्पुष्टतरमवभासेतैवेति
प्रतिपत्तुपुरुषापराध एवायमिति दर्शितम् । तद्ग्रन्थः ध्वनियुक्तग्रन्थः—उन्मिमीलेत्यादि ।
गुणवृत्तिव्यवहारदर्शनात् ध्वनिमार्गस्पर्शे सत्येव तत्स्वरूपविवेकाकरणात् भक्तिरेव ध्वनिः ।
तदतिरिक्त इति तदभिप्रायमुक्तिपर्यन्तमुरीकृत्यायं भाक्तवादः प्रवृत्त इत्यर्थः । लक्षणकरण-
योग्यत्वे सति तदनुपलब्धिलक्षणप्रमाणगम्यत्वेनोपपादिते भाक्तव्यतिरिक्तध्वन्यर्याभाव-
रूपेऽर्थे वृत्तिगतं परिकल्प्येतिपदमनुकूलयति — अत एवेति ॥ नन्वत्र
ध्वनिमार्गविस्पृष्टत्वं न दृश्यत इति प्रतीयमानमर्थमपहाय किमित्येवं कृष्णव-
बोधार्थस्वीकरणमित्याशङ्क्याह—यद्येवमिति ॥ भक्तिरेव ध्वनिः न तु तदतिरिक्त
इति हि पूर्वपक्षोऽत्र दिदर्शयिषितः । तस्योद्घटादिना स्वग्रन्थेषु ध्वनिमार्गस्पर्शे
केवलं गुणवृत्तिव्यवहारमात्रकरणे विरोधः स्यात्, योग्यत्वा[ग्यानु]पलब्धेरभावोपस्थाप-
कस्य तदानीमनुद्भावितत्वात् । यथोक्तप्रकारे तु व्याख्याने वलापादननिबन्धना तदुक्तिः
शक्योपपादा स्यादित्येवैव ग्रन्थयोजना गरीयसीत्यर्थः ॥

१ क. स. य. ड. च.

‘उल्लापश्च’

४. ग. ‘योद्घने’

५. ग. ‘मनात्’

२. क. ग. ‘ग्रन्थनोद्ग्रन्थन’

६. क. स. ‘क्षेपि’

ड. ‘श्रुततद्ग्रन्थोद्ग्रहणदर्शानुग्रहण’

७. च. ‘क्षेपि’

३. ड. ‘इति परि’

अन्यालोचः

संवेधमेव समाख्यातवन्तः । तेनैवंविधासु विमतिषु स्थितासु सहृदयमनःप्रीतये

लोचनम्

शालीनबुद्धय इति ॥ अप्रगल्भमतय इत्यर्थः । एते च त्रय उत्तरोत्तरं मन्यबुद्धयः । प्राच्या हि विपर्यस्ता एव सर्वथा ; मध्यमास्तु तद्रूपं जानाना अपि संदेहेन निर्द्भुवते ; अन्यास्तु अनिर्द्भुवाना अपि लक्षयितुं न जानन्त इति क्रमेण विपर्ययसंदेहाज्ञानप्राधान्यमेवमाह ॥ तेनेति ॥

कौमुदी

नन्विह प्रथममभाववादः, तदनन्तरं माक्तवादः, तदनन्तरमलक्षणीयत्ववाद इत्यस्मिन् क्रमाङ्गीकारे को हेतुरित्याकाङ्क्षायामर्थसतत्त्वसंस्पर्शभूमिभूतसिद्धान्तपक्षावतारहेतुत्वं सोपानपरंपरान्यायेनामीपामस्ति, तदौचित्यानुसृत्य कर्मसमाश्रयणं समञ्जसमेवेत्याह—एते चेति ॥ त्रिविध्यभावप्रकारेषु कथितविशेषास्तित्वशङ्कामेकपक्षत्वोक्त्या निराकर्तुं त्रय इत्युक्तिः । भाक्तालक्षणीयत्वपक्षयोः प्रकारभेदाभावादेव परिशेषादाद्यपक्षप्रकारभेदापरिग्रहः त्रित्वसंख्याव्यपदेशप्रयोजनमिति भावः । एतदेव स्पष्टीकरोति—प्राच्या हीत्यादिना ॥ प्राच्या अभाववादिनः । सर्वधेसनेन परमार्थज्ञानगन्धवन्व्यतया देहात्मवादिचार्वाक्यदर्वाचीनत्वममीपां दर्शितम् । अत एवात्तरवाक्ययोर्विशेषार्थः तुशब्दः । तमेव विशेषमाह—तद्रूपं जानाना इति ॥ संसृज्यतया 'यत्किञ्चिदस्ति वाच्यातिरिक्तम्' इत्युल्लिखन्तोऽपीत्यर्थः । तद्रूपज्ञत्वादेव तर्हि तदुक्तपक्षोपादेयत्वप्रसक्तिरिति शङ्कां शमयति—सन्देहेन निर्द्भुवत इति ॥ ते हि तत्त्वावबोधजन्यपरितोषाभावादपहुवते । अतश्च पर्यन्तदशाया-मभाववादिसोदरतैवैवामपीति भावः । मध्यमेभ्योऽप्यन्त्यनामुत्कर्षनिबन्धनं विशेषमाह—अनिर्द्भुवाना इति ॥ तद्रूपमित्यनुपपन्नः । एतत्पक्षानुपादेयत्वमूलमपकर्षमाह—लक्षयितुं न जानन्त इति ॥ विपर्ययस्य स्वरूपजिज्ञासाप्रतिबन्धकत्वाद्विपर्ययप्रधानतोकथाभाववादिनां सर्वपक्षयात्यन्तापकर्षो दर्शितः । सन्देहस्य जिज्ञासाप्रसङ्गकतया माक्तवादिनां तत्प्रधानत्वाभिधानेन शिक्षाधिकारयोग्यतया तेषामभाववाद्यपेक्षयोत्कर्षो दर्शितः । अन्यानां तु वस्तु-तत्त्वावबोधवतां लक्षणवर्णनमात्रविषयमेवाज्ञानं न वस्तुतत्त्वविषयम्; तच्च सुखोच्छेदमिति तेषां

लोचनम्

एकैकोऽप्ययं विप्रतिपत्तिरूपो वाक्यार्थो निरूपणे हेतुत्वं प्रतिपद्यत इत्येक-
वचनम् । एवंविधासु विमतिष्विति निर्धारणे सप्तमी । आसु मध्ये एकैकोऽपि यो
विमतिप्रकारस्तेनैव हेतुना तत्स्वरूपं ब्रूम इति ध्वनिस्वरूपमभिधेयम् । अभिधानाभिधेय-
लक्षणेयोर्ध्वनिशास्त्रयोर्वक्तृश्रोत्रोर्व्युत्पाद्यव्युत्पादकभावः संबन्धः । विमतिनिवृत्त्या तत्स्वरूपज्ञानं

कौमुदी

सर्वपूर्वपेक्षयोत्कर्षः । ध्वनिवाचपेक्षया कियानप्यपकर्ष इति दर्शितम् । अतश्च सिद्धान्त-
पक्षानन्तरितपूर्वभूमिस्वादन्त्यपक्षस्य तदारोहे सति सम्यग्भूतध्वनितत्त्वदर्शनमयत्नलभ्य-
मधिकारिधियः सिद्धमिष्येतत् क्रमेणेत्यनेन घोषितम् । तेनेत्यत्र यदेकवचनं तत् तच्छब्द-
परामृष्टवाक्यार्थभूतहेतुगतैकत्वप्रतिपादकत्वेन नाविवक्षितमिति मन्तव्यमित्याह—एकै-
कोऽपीति ॥ तच्छब्देन हि त्रयो विप्रतिपत्तिरूपा वाक्यार्थाः प्रकृतत्वेन परामृश्यन्ते । कारक-
त्रिमक्या च तेषां ध्वनिस्वरूपनिरूपणं प्रति हेतुत्वमुच्यते । एकवचनेन तु नैतेषां समुदिता-
नामेव हेतुत्वम्, किन्तु अन्यानपेक्षतयामीषां प्रत्येकमेव हेतुत्वमस्ति ; ततश्चैकस्यापि
हेतेरेव कर्तव्ये सति ध्वनिस्वरूपनिरूपणेन बहुषु सखु हेतुषु तन्निरूपणमस्यन्तमावश्यकम्
—इत्ययमर्थो दर्शितः । सप्तम्या अनेकार्थवृत्तितया प्रसिद्धत्वात् प्रतिपिपादयिषितार्थसमुचित-
मर्थमाह—निर्धारण इति ॥ तदेव स्फोटयति—आसु मध्य इति ॥ एकोऽपीति ॥ अभावा-
दिविषयः । अतश्च तेभ्यस्तस्य प्रत्येकेषु प्रकृतेषु त्रिषु वाक्येषु यथाक्रममभिसम्बन्धोऽनुसन्धेयः ।
ततः 'तस्याभावं जगदुरपरे' तेन 'तत्स्वरूपं ब्रूमः' इत्यादिः सहृदयमनःप्रीतये व्याकुवर्ती
वृत्तिकारेण पार्यन्तिकमेव प्रयोजनं प्रदर्शितम् ; न तु विषयसंबन्धमुख्यप्रयोजनानि
प्रदर्शितानि । न च तैर्विना श्रोतृप्रवृत्तिसंभव इति स्वयमेव 'तत्स्वरूपं ब्रूमः' इति भागस्य
तत्प्रतिपादकतां वृत्तिकारेण स्वकण्ठतोऽनुकामपि हृदयस्थितां श्रोतृमनस्समाधानार्थं प्रदर्श-
यति—ध्वनिस्वरूपमिति ॥ वचनक्रियारूपकारकतया ध्वनिस्वरूपस्य निर्देशात्तस्याभिधेयत्वं
तावत् साक्षादुपदर्शितम् ; अत एव तयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः ब्रूम इति
वचनकर्तृरभिधानाद्वचनस्य श्रोतृप्रतिपर्ययत्वात् श्रोतृर्यलभात् तत्सम्बन्धोऽपि सम्बन्धि-

१. घ. 'रिति'

२. ग. ग. 'निरूपणेऽपि'

३. ग. ग. 'एकोऽपि' नास्ति ।

४. ड. 'बोऽपि'

५. घ. ड. च. 'स्तुतयः'

६. घ. च. 'व्युत्पादकव्युत्पाद्य'

लौचनम्

साध्यसाधनभावः संबन्ध इत्युक्तम् । अथ श्रोतृगतप्रयोजनप्रयोजनप्रतिपादनं^१ सहृदयमनः-

कौमुदी

शब्दसामर्थ्यात् सिध्यति । विमतिप्रयुक्तत्वात्तत्स्वरूपमिधानस्य तन्निवृत्त्यर्थं प्रायगतेस्तत्त्वा-
वधारणप्रतिपक्षभूतविमतिप्रतिपक्षेपमुखेन तत्फलत्वं ध्वनिस्वरूपमिधानस्य दर्शितम् ।
तद्द्वारेण च शाब्दप्रयोजनयोरुपायोत्पादकभावसंबन्धोऽपि सूचित एवेति श्रोतृप्रवृत्त्युपयुक्त-
मनुबन्धत्रयमत्र तत्स्वरूपं भ्रम इति कारिकाखण्डेन दर्शितं भवतीत्यर्थः ॥ उक्तमिति ॥
तत्स्वरूपं भ्रम इत्यनेनेति शेषः । इदानीम् “सहृदयमनःप्रीतये” इति कारिकाखण्डस्य
प्रयोजनम् “तस्य हि” इत्यादेः “लक्षयताम्” इत्यतः प्राक्तनस्य वृत्तिग्रन्थस्योपयोगं च दर्शय-
न्व्यतारयति—अथेति ॥ ज्ञानस्य स्वतःमुखप्राप्त्यादिरूपत्वरहितस्य प्रयोजनत्वायोगात्
प्रयोजनान्तरहेतुत्वेनैव तथात्वस्यावश्यकत्वत्वात्तस्यैव प्रीतिरूपस्य स्वतःप्रयोजनतया
प्रवृत्तावन्तरङ्गत्वं तदाक्रान्तिसमासादितप्रयोजकभावस्यैव मुख्यप्रयोजनस्य प्रयोजनत्वम् ; अतः
एव वृत्तिकारेण मुख्यप्रयोजनानभिधानेन सहृदयमनःप्रीतये इति भागं व्याकुर्वतेदमेव प्रयोजनं
प्रादर्शि । अस्यैवेतरापेक्षयोद्धुरकन्धरीभावेन स्वसाधनसंक्रान्तिमुखेन वस्तुसामर्थ्यबलादेव
श्रोतृप्रवृत्तिमूलकारणत्वादन्वस्य तदुपजीवनलब्धजीवितस्यैव प्रयोजकत्वमिति तत्प्रतिपादनं
न व्यर्थमित्याशयेनाह—श्रोतृगतेति ॥ श्रोतृगतं यत्प्रयोजनं ध्वनिस्वरूपज्ञानरूपं तस्य
प्रयोजनं प्रीतिरूपं तस्य प्रतिपादनमिति कर्तरि करणे वा ल्युट्प्रत्ययः ॥ व्याख्यातु-
माहेति ॥ अस्यार्थः “तस्य हि” इत्यादेः तावद्वृत्तिग्रन्थस्य साक्षाद्याख्यानरूपत्वं नास्ति, तथापि
नानुपयोगः । आनन्दस्य सहृदयमनःप्रतिष्ठारूपप्रयोजनप्रतिपादनार्थतया तत्प्रयोजनत्वसम्बन्ध-
नार्थं ध्वनेः काव्यजीवितत्वानन्व्यप्रतिपादितत्वप्रदर्शनमुखेन लक्षयतामित्यादिन्याख्यानशेष-
तथोपयोगसंभवात् । न हि प्रीतेः प्रीतिरूपत्वं तादृष्येण प्रयोजनत्वं वा तद्विषयस्य
तथोग्यतोपाधिभूतनिरतिशयसाम्राज्यपदानभिधेके मुखोपपादं भवति इति तत्तादृश-
सौभाग्यविशेषभाजनत्वप्रतिपादकतया तस्य ह्रीत्यादेरत्यन्तोपयोगित्वमनपवादमिति । तस्येत्यत्र
तच्छब्दो न ध्वनिसंज्ञिपरः, किं तु तत्प्रकाशनावश्यकत्वसिद्ध्यर्थं विप्रतिपत्तिमयमहान्ध-

१. क. ख. ‘साधकभाव
इत्युक्तम्’

४. क. ख. ग. घ. च. ‘प्रयो-
जनप्रति’

२. ग. ‘अतः’

५. क. ख. ग. घ. ‘प्रतिपादकम्’

३. क. ख. ‘विवक्ष’

ध्वन्यालोकः

तत्स्वरूपं ध्रूमः । तस्य हि ध्वनेः स्वरूपं सकलसत्त्वविकाव्योपनिषद्भूतमतिरमणीयमणी-

लोचनम्

प्रीतये' इति भागं व्याख्यातुमाह—तस्य हीति ॥ विमतिपदपतितस्येत्यर्थः । ध्वनेः स्वरूपं लक्षयतां संबन्धिनि मनसि हृदये आनन्दो निर्वृत्त्यात्मा चमत्कारपरपर्यायः प्रतिष्ठां परैर्यपर्यासाद्युपहतैरनुमील्यमानत्वेन स्थेमानं लभतामिति प्रयोजनं संपादयितुं तत्स्वरूपं प्रकाशयत

कौमुदी

कारतिरोहितत्वधर्मवैशिष्ट्यपर इत्याह—विमतिपदपतितस्येति ॥ ग्रन्थस्य चास्य स्पष्टसंगतिकत्वात् सुग्रहत्वाय सङ्गतिमाह—ध्वनेः स्वरूपमिति ॥ लक्षयता-मित्यस्याव्यवधानादानन्दशब्देनैव सङ्गतिः सपदि भायात् ; तद्यावृत्त्यर्थमुक्तम्—सम्बन्धिनि मनसीति ॥ न संकल्पवियन्त्यात्मकवृत्तिकमत्र मनो विवक्षितम् । किञ्च अध्यवसाय-वृत्तिकमन्तःकरणमात्रमित्याह—हृदय इति ॥ आनन्दप्रतिष्ठाशब्दयोरर्थान्तरपरतया व्याख्यास्यमानत्वाद्वा विवक्षितमर्थं पदं ना[वदन्]नन्दशब्दस्य तावन्निर्वृत्यामेति आनन्दस्य निर्वृत्यामनोऽप्यव्यपदेश्यत्वाच्छब्दान्तरेणापि स्पृष्टयति—चमत्कारेति ॥ प्रतिष्ठामित्यस्याप्यर्थमाह—स्थेमानमिति ॥ हेत्वन्तरप्रापिताप्रतिष्ठत्वं एवानन्दस्य प्रतिष्ठालम्भन-प्रसक्तिरित्यत उक्तम्—परैरिति ॥ वक्ष्यमाणप्रकारेण यावदेतद्ध्वनिस्वरूपप्रतिपादनं न क्रियते, तावत्सहृदयहृदयमयमहालवालमध्यसीमनि तत्सतत्त्वसमास्वादनकन्दादानन्द-मन्दारतरुप्ररोहः प्रादुर्भवन्नेव वा अभावादिवादिगदितयुक्तिसहस्रखनित्रसमुत्खातमूढोऽ-नुदितप्राय एव स्यादिति तदुन्मूलनहेतुनिरासेन तद्व्यतिष्ठापनं संगतमेवेत्यर्थः । परोक्तयुक्तीनां वास्तवे तदुन्मूलनसामर्थ्यं कुतोऽनुगम्यमानत्वमपीत्याशङ्क्य तासामाभासतां दर्शयितु-मुक्तम्—विपर्यासाद्युपहतैरिति ॥ आदिशब्देन सन्देहाज्ञानयोः संग्रहः । ननु “सहृदयमनःप्रीतये” इत्यस्य वाक्यान्तरेण प्रयोजनप्रयोजनप्रतिपादकत्वेनोक्तिः प्रतिष्ठां लभतामिति वाक्यान्तरेण निर्देशश्च कारिकायां सहृदयमनःप्रीतये तत्स्वरूपं ध्रूम

लोचनम्

इति संगतिः । प्रयोजनं च नाम तत्संपादकवस्तुप्रयोक्तृताप्राणतयैव तथा भवतीत्याशयेन प्रीतये तत्स्वरूपम् इत्येकवाक्यतया व्याख्येयम् । तत्स्वरूपशब्दं व्याचक्षाणः संक्षेपेण तावत्पूर्वो-
दीरितविकल्पपञ्चकोद्वेरणं प्रथयति—सकलेत्यादिना ॥ सकलशब्देन सत्कविशब्देन च

कौमुदी

इत्येकवाक्यत्वप्रतीतिविरुद्ध इत्याशङ्क्य कारिकामनुकूलयितुमुक्तम्—इति प्रयोजनं संपा-
दयितुमिति ॥ न भिन्नवाक्यत्वेनैव व्याख्या वृत्तिकारस्याप्यभिप्रायः । प्रयोजनप्रयोजनप्रति-
पादकत्वोक्तिः पुनर्यवक्ष्येयव, न शाब्दी । तन्मूल एव च वाक्यान्तरेण निर्देशः । वस्तुतस्तु
एकवाक्यताङ्गीकारेणैव यथाकारिकाक्षरं व्याख्या अवसेया, न भिन्नवाक्यतयेति भावः ।
एतदेवोपपत्त्येदयन्नाह—प्रयोजनं चेति ॥ चो हेत्वर्थः; नाम प्रसिद्धौ;
तच्छब्दः प्रयोजनस्वरूपवचनं प्रयोजनस्वरूपसंपादकं यद्वस्तु कियारूपं तस्य प्रेरकत्व-
स्वभावशालितया तथा प्रयोजनत्वेनावभासते । प्रयोजयति स्वनिष्पादके साधने पुरुषं प्रवर्त-
यतीति प्रयोजनमित्युच्यते । न खलु डिप्तादिशब्दव्याघृष्टिकशब्दत्वमस्य शक्याङ्गीकारम्;
अतस्तादृशप्रयोजनत्वप्रतीतिर्वाक्यभेदेन व्याख्याने न सिध्यतीति द्वन्द्वे कृत्वा वृत्तिकार
एकवाक्यतया व्याख्येयतामेवासिंहितवान् । यथाभ्रुतग्रन्थच्छापानुरूपार्थावसामिनां
पुनरन्यथापि प्रतीयतेति भावः ॥ इत्याशयेनेति ॥ यस्मादेवमाशयो वृत्तिकारस्य तस्मादेक-
वाक्यतया व्याख्येयमिति योजना । अथवा व्याख्या इयमिति पदद्वयं वृत्तिकारस्य व्याख्यानमेत-
दित्यर्थः । सकलेत्यादिविशेषणानामुपयोगमाह—तत्स्वरूपशब्दमिति ॥ तद्याख्यानं वा
किमर्थमित्यत उक्तम्—पूर्वेति ॥ तदप्युत्तरत्र कृतत्वादनर्थकमित्यत उक्तम्—संक्षेपत इति ॥
संक्षेपविस्तारान्मां प्रतिपाद्यमानो ह्यर्थः प्रतिपित्सूनां प्रतिपत्तिपथमनायासेनावतरेदिति भावः ।
उद्धरणं निरासः; तदेव विविच्य दर्शयति—सकलेति ॥ प्रकारलेशत्वं किमलिलकाव्य-
विषयव्याप्यभावकृतम्, आहोस्विदप्राधान्यकृतम्? आद्यं सकलपदेन शक्यलपति,
सकलकविकाव्यविषयव्याप्यपलन्धेरनपलपनीयत्वादस्य न तत्कृतं प्रकारलेशत्वमिति ।
द्वितीयं सत्कविशब्देन निर्दल्यति, कालिदासप्रभृतिभिर्महाकविभिस्तस्यात्यन्तमाहृतस्य

१. घ. 'तत्स्वरूपसंपादक-'

४. ख. 'रूपम्'

२. क. छ. ग. 'तत्स्वरूपं नृपः'

५. च. 'कार-'

३. क. छ. ग. 'व्याख्यानम्'

६. घ. क. च. 'एवमिति'

ध्वन्यालोकः

यसीभिरपि चिरंतनकाव्यलक्षणविधायिनां बुद्धिभिरनुन्मीलितपूर्वम् । अयं च रामायण-

लोचनम्

प्रकारलेशे कस्मिंश्चिदिति निराकरोति । अतिरमणीयमिति भाक्ताद्यतिरेकमाह । न हि 'सिंहो
घटुः', 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र रम्यता काचित् । उपनिषद्भूतशब्देन ॥ अपूर्वसमाख्यामात्र-
करण इत्यादि निराकृतम् । अणीयसीभिरित्यादिना गुणालंकारानन्तर्भूतत्वं सूचयति । अप-
चेत्यादिना तत्समयान्तःपातिन इत्यादि यत्सामयिकत्वं शङ्कितं तन्निराकाशीकरोति ।
रामायणमहाभारतशब्देनादिकवेः प्रभृति सर्वेषु सूत्रिभिरस्यादर इति दर्शयति । लक्ष्यता-
मित्यनेन वाचा स्थितमविषय इति परास्यति । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षो लक्षणम् । लक्षणे

कौमुदी

नाप्राधान्यनिमित्तं लेशत्वमाशङ्कितमपि शक्यमित्यर्थः । व्यतिरेकेमेव स्फोरयति—न
हीति ॥ काचिदिति ॥ दूरेऽतिरम्यत्वकथेति भावः । भाक्तशब्दस्य गुणलक्षणाद्भूति-
साधारणतयोक्तत्वादिह तदुभयोदाहरणदानम् । किं सिंहादिशब्दैः घटार्थप्रतिपादने
रम्यत्वम् उत शौर्यादिप्रत्यायने ! नाद्यः, अनुरलम्भात् । न द्वितीयः, यतो गुणादिसंबन्ध-
मुन्दरविरहात् ध्वनित्वापादनपर्याप्तं रामणीयकमिह सचेतसामवभासत इति भावः ।
उपनिषद्भूतत्वेन सर्वोक्तत्वमुक्तम्, तेन च समाख्यामात्रत्वस्य सुदूरनिरासः सूचित इत्यर्थः ॥
ननु लक्षणकृद्भिरनुन्मीलितपूर्वत्वे प्रत्युत तस्य नृशृङ्गादिबदत्यन्तासत्यमेव पर्यवस्येदिति
तद्विशेषणं तावन्न परपक्षप्रतिषेधकमित्याशङ्क्य, तस्य लक्ष्येषु प्रसिद्धतरत्वात् नृशृङ्गादिसमान-
योगक्षेमत्वस्य दूरदुर्वचत्वात् स्थूलबुद्धिगम्यगुणादिव्यतिरिक्तत्वं तद[न]भिधानमिरेण सूच्यत
इत्युक्तम्—अणीयसीभिरित्यादिनेति ॥ रामायणादीति ॥ लक्ष्यविशेषोपादानेऽभिप्रायमाह—
आदिकवेः प्रभृतीति ॥ ननु विकल्पपक्षकोद्वरणपरेऽस्मिन् ग्रन्थे अभावभाक्तादिराकरण-
बदलक्षणायित्वपक्षापाकरणं न लक्ष्यत इत्याकाङ्क्षायां लक्ष्यतामित्यस्य तन्निराकरणपरत्व-

१. क. ख. 'अपि' नास्ति।

२. क. ख. ड. च 'व्यतिरिक्त'

३. ख. 'बन्धित'

४. घ. 'करणमात्र'

५. क. ख. ग. 'इत्यादिना'

६. घ. 'भारतः'दि

७. क. ख. ग. 'मुनिभिः'

८. क. ख. ग. 'लक्ष्यो'

९. क. ख. ग. 'लक्ष्येण'

ध्वन्यालोकः .

महाभारतप्रभृतिनि लक्ष्ये सर्वत्र प्रसिद्धव्यवहारं लक्षयतां सहृदयानामानन्दो मनसि

लोचनम्

निरूपयन्ति लक्षयन्ति तेषाम्, लक्षणद्वारेण निरूपयतामित्यर्थः ॥ सहृदयानामिति ॥
 येषां काव्यानुशीलनाभ्यासवशाद्विशदीभूते मनोमुकुरे वर्णनीयतन्मयीभवनयोग्यता ते
 स्वहृदयसंवादभाजः सहृदयाः । यथोक्तम्—

कौमुदी

२.

माह—लक्षयतामित्यनेनेति ॥ तदेव तच्छब्दनिर्वचनेनोपपादयति—लक्षयतेऽनेनेति ॥
 लक्षणं निरूपयन्तीत्यस्मिन्नर्थे लक्षयन्तीति रूपं भवति । “प्रातिपदिकात् धात्वर्थे बहुल-
 मिष्टवच्च” इति निरूपयन्तीति धात्वर्थे वर्तमानाल्लक्षप्रातिपदिकाणिच्, तस्यैष्टवद्भावाद् ।
 टिलोपः । एवं चैतच्छास्त्रप्रदर्शितलक्षणद्वारा सहृदयानां ध्वनिस्वरूपनिरूपणरूपो
 योऽर्प्यस्तमाभिदधतां लक्षयतामिति सहृदयविशेषणेनालक्षणीयत्वपक्षः प्रतिक्षित इत्यर्थः ।
 अस्मिन् शास्त्रे यत्र यत्र सहृदयशब्दस्तात्सर्वसाधारण्याभिप्रायेण वृत्तिप्रत्ययस्थं सहृदयशब्दं
 सहृदयलक्षणाभिधानेन व्याचष्टे—येपामिति ॥ अनुशीलनं शब्दपाठः अर्थपर्यालोचनं
 च ; तस्याभ्यास आग्नेडनम् ; ततो हेतोर्विशदीभूते पूर्वमविशदे संप्रति विशदतां गते
 मनोमुकुरे मणिमुकुरवदतिरवच्छे मनसि वर्णनीयं विभावादि तत्संबन्धिनस्ताद्विपयतया तन्मयी-
 भवनस्य तत्तादाभ्यासधत्तिरूपस्य योग्यता सागर्भ्यमस्ति, ते सहृदया इति लक्षणमुक्तम् ।
 अप सहृदयशब्दार्थनिर्वचनाभिप्रायेणाह—स्वहृदयसंवादभाज इति ॥ हृदयस्य ताद्रूप्येण
 सर्वत्रैकत्वात्तरय यस्मिन्नर्थे संवादोऽस्ति, तत्र संवादकान्तरनैरपेक्ष्येण ये काव्यार्थमनुभवन्ति,
 ते विशुद्धतया तत्क्यावधारणनिपुणतया प्रशस्तहृदयवन्तः सहृदया इत्युच्यन्ते । एतच्च
 सर्वत्रानुसन्धेयमित्यर्थः । यथोक्तलक्षणसहृदयसिद्धौ संवादकं किञ्चिद्वाक्यमुदाहरति—यथो-
 क्तमिति ॥ यो विभावादिरूपः सत्कविवर्णनाधिरूढोऽर्थः । हृदयसंवादी हृदयसंवादविषयी-

लोचनम्

“योऽर्थो हृदयसंवादी तस्य भावो रसोद्भवः ।

शरीरं व्याप्यते तेन शुष्कं काष्ठमिवाग्निना ॥” इति ।

आनन्द इति ॥ रसस्य चर्वणात्मनः प्राधान्यं दर्शयन् रसध्वनेरेव सर्वत्र मुख्यभूतमात्मैवं दर्शयति^१ । तेन यदुक्तम्—

“ध्वनिर्नामापरो योऽसौ व्यापारो व्यङ्गनात्मकः ।

तस्य सिद्धेऽपि भेदे स्यात् काव्येऽशक्तं न रूपतो ॥” इति ।

कौमुदी

भवनशीलः ; तस्यार्थस्य भावः निर्मलहृदयमणिमुकुरसीमनि समुन्मेषः, रसोद्भवः रसोत्पत्ति-
हेतुर्मवति ; तेन च तथाभूतनार्येण न केवलं हृदयमेव व्याप्यते ; तद्व्याप्तिपूर्वकं कृत्स्नमेव
शरीरं व्याप्नोति ; तत्र कात्स्न्येन स्रष्टिस्त्येव तदैकरूप्येण च व्याप्तौ दृष्टान्तः—“शुष्कं काष्ठमिवा-
ग्निना” इति ; काष्ठमेव च व्याप्यते, न शिलादिकम् ; तेन च दार्ष्टान्तिके रस्यादिवासनाविरहित-
हृदयस्य श्रोत्रियादेः सहृदयत्वाभावः ; शुष्कमिति काव्यानुशीलनकृतमनेवैशेषशास्त्रित्वं
सूचितम् ; अग्निनेति गुणालंकारसंबन्धसौन्दर्यनिबन्धनं विभावत्वं दर्शितम् । इदानीमानन्द-
शब्दोपादानस्य परपक्षप्रतिक्षेपपर्यवसायितां दर्शयितुं प्रयोजनमाह—आनन्द इतीति ॥
रसचर्वणैवात्मा स्वरूपं यस्य स आनन्दस्तत्पोकः । वक्ष्यति हि रसचर्वणाव्यापारो रसनीप
इति । अथवा रसचर्वणाया आत्मा य आनन्दस्तत्स्येति वस्त्वलंकाररसेषु रसध्वनेरेव
मुख्यमात्मत्वमिति । इतरयोस्तु तत्पर्यवसायिनया गौणमिति दर्शयितुमानन्दस्य प्राधान्येन
प्रयोजनत्वं दर्शितमित्यर्थः । अस्य फलं परपक्षनिरास इत्याह—तेनेति ॥ तत्प्रदर्शनेन
हेतुना तदपहस्तितं भवतीत्यन्वयः । किं तदित्यत्र उक्तम्—यदुक्तमिति ॥ वक्ता चेह
भट्टनायकः । ध्वनिर्वचनम् । नामरस्यः परप्रसिद्धिमुच्यते । योऽपीत्यपिशब्दः
तुरान्दस्पर्शः । अपरः प्रसिद्धिम्योऽभिधादिम्योऽन्यः विलक्षणश्च । स किलक्षण इत्यत्र

१. घ. द. ध. ‘रसवर्ध’

४. ग. ‘अभिदे’

२. क. ख. ग. द. ‘आत्मचर्चानि’

५. क. ख. ‘काव्याश्रयं न रूपिना’

३. द. ‘ईश्वरानि’ नास्ति ।

६. ‘काव्येऽशक्तं न रूपता’

ध्वन्यालोकः

रुमतां प्रतिष्ठामिति प्रकाशयते ॥

लौचनम्

तदेपहस्तितं भवति । तथा हि अभिधाभावनारसचर्वणात्मकेऽपि^१ त्र्यंशे काव्ये रसचर्वणा-
तावज्जीवितभूतेति भवतोऽप्यविवादः । यथोक्तं त्वयैव—

“काव्ये रसयिता सर्वो न बोद्धा न नियोगभाक्” इति ।

कौमुदी

उक्तम्—व्यञ्जनात्मक इति ॥ सिद्धेऽपीत्यनेनाभ्युपगम्ययादोऽयमिति दर्शयति । न
तायदभिधादिभ्योऽस्य भेदो न्यायाघातसहः । तथाप्यभ्युपगम्यापि ब्रूमह इत्यर्थः । तस्य
काव्येऽशत्वमेव स्यात्, न स्वरूपत्वमात्मत्वं यद्व्यवतोऽभिलषितमित्यर्थः । विमतो ध्वनिः
काव्यांशभूतो भवितुमर्हति, शब्दव्यापारत्वादभिधादिव्यापारवत्, इत्यनुमानवाधितं
काव्यात्मत्वाभिधानमित्यर्थः ॥ अपहस्तितं भवतीति ॥ साक्षात्तदपहस्तनप्रतिपत्तावपि
तदभिप्रायसद्भावे दर्शित इति तमुद्घाटयति—तथा हीति ॥ उक्तानुमानस्य स्वाभ्युपगम-
विरोधं दर्शयिष्यन् स्वाभ्युपगमं तावदाह—अभिधेत्त्यादि ॥

व्यापारस्त्रिविधो बुधैरभिमतः काव्येऽभिधाभावना-

भोगोत्पादकतात्मना तदधिको नास्ति ध्वनिर्नाम नः ।

सिद्धाया व्यवहारभूमिषु विभावाचर्यसाधारणी-

कारात्मा त्वपरा निर्गलरसात्वादात्मिकैवान्तिमा ॥

रसचर्वणेति भोगकृतमित्यर्थः ॥ त्र्यंश इति ॥ त्रयोऽंशा व्यापाररूपा अत्येति ।
भवतोऽपीत्यापिशब्दः त्र्यंशोऽपीत्यत्र योज्यः । रसचर्वणाया जीवितत्वेन तदभ्युपगमे
तदीयमेव वचनं प्रमाणयति—यथोक्तमिति ॥ त्वयैवेति ॥ नास्माकगिदमलीकारोपणदीर्जन्य-
विष्कृजितमित्यर्थः । रसयिता रसचर्वणशीलः सर्व एव काव्येऽधिक्रियत इति शेषः । न
बोद्धा जनः इतिहासादाविव, न नियोगभाक् नियोज्यः वेदादाविव ; तेन रसचर्वणाया अधि-
कारसंपादकत्वं स्वकण्ठतो वदता तस्याः प्राधान्येन जीवितत्वमुक्तमेव भवतीति भावः ।
एवं पराभ्युपगमं प्रदर्श्य तद्विरोधमनुमानस्य वक्तुं किं वस्त्वलंकारध्वन्योरंशत्वमात्रं

लोचनम्

तद्वस्त्वलंकारध्वन्यभिप्रायेणांशमात्रत्वमिति सिद्धसाधनम् । रसध्वन्यभिप्रायेण ॥ स्वाभ्यु-
पगमप्रसिद्धसंवेदनविरुद्धमिति ॥

तत्र कवेस्तावत्कीर्त्यापि प्रीतिरेव संपाद्या । यदाह —“कीर्तिं स्वर्गफलमाहुः” —
इत्यादि^१ । श्रोतॄणां च व्युत्पत्तिप्रीती यैषापि स्तः, यथोक्तम्—

“धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिपेवणम् ॥” इति ।

कौमुदी

सिसाधयिपितं किं वा रसध्वनेरिति विकल्पं हृदि कृत्वा आद्यं दूषयति—तदिति ॥ तत्र
एवं स्वाभ्युपगमं स्थिते सतीत्यर्थः । यदंशमात्रत्वसाधनं तद्वस्त्वलंकारध्वन्यभिप्रायेण चेत्
क्रियते, तयोरेवांशत्वं साध्यते चेदित्यर्थः, तदा सिद्धसाधनत्वं रसध्वनेरेव मुख्यतया-
ध्वनेनास्मानिरभ्युपगमात्, इतरयोस्तु तत्पर्यवसायितया वाण्यादुत्कृष्टत्वमात्रमेव न वास्तवं
मुख्यमात्मत्वमित्ययमर्थः “काव्यस्यात्मा स एव” इत्यत्रान्तरे वक्ष्यत इत्यर्थः । द्वितीयं
दूषयति—रसध्वनीति ॥ स्वाभ्युपगमः काव्यस्य त्रयंशत्वस्वीकारः । तत्र प्रसिद्धं यद्रसचर्चणाया
जीवितत्वसंवेदनं तेन विरुद्धं तदंशत्वानुमानमित्यर्थः ; स्वाभ्युपगमेन च प्रसिद्धेन रसविदां
संवेदनेन च विरुद्धमिति वा, स्वाभ्युपगमप्रसिद्धिस्वसंवेदनविरुद्धमिति वा पाठे स्वाभ्युपगमेन
रसविदां प्रसिद्धया स्वसंवेदनेन च विरुद्धमित्यर्थः । इतिशब्दः परमतनिराससमाप्त्यर्थः ॥

नन्वानन्दस्य प्राधान्ये सिद्धे स्यादेवम् ; तदेव कथमिति तावद्वाच्यम् ; फलत्वादिति
चेत् भवत्येवम् ; तथापि फलान्तरस्यापि विद्यमानत्वात् तस्यैव प्राधान्यमिति नियमेनाप्यवसातु-
मशक्यमित्याशङ्क्य फलान्तरं किमेतत् कवेराहोस्विच्छ्रोत्रुरिति विकल्पमुपजीव्याद्यं प्रत्याह—
तत्रेति ॥ काव्यविषय इत्यर्थः । तावदिति संप्रतिपत्तौ ; कीर्त्यापीति फलान्तरानुवादः, कीर्तेः
स्वरूपेण सुखप्राप्त्यादिरूपत्वाभावेन पुरुषार्थत्वाभावादिति । एतदभियुक्तोक्या द्रढयति—
यदाहेति ॥ स्वर्गशब्दस्य निरतिशयप्रीतिवचनत्वेन प्रसिद्धत्वादिति भावः । द्वितीयमनुव-
दति—श्रोतॄणां चेति ॥ धर्मार्थेति ॥ अत्र पूर्वार्धेन व्युत्पत्तिक्षणं फलमुक्तम् ; कीर्तेः
प्रीतिपर्यन्तत्वात् तृतीयपादेन प्रीतिरेवोक्ता भवति ; एवमुभयोरपि सममेव फलरूपत्वं
प्रतीयत इत्यर्थः । तथापि परमार्थपर्यालोचनायां प्रस्तुतायां प्रीतिरेव फलं पर्यवस्यतीत्याह—

१. क. ख. —“कृत्वमा—”

३. क. ख. ‘व्युत्पत्तिर्धर्मा’

२. क. ख. ‘स्वादी’

४. क. ख. ग. ‘निबन्धनम्’

लोचनम्

तथापि तत्र प्रीतिरेव प्रधानम् । अन्यथा प्रभुसंमितेभ्यो वेदादिभ्यो मित्र-
संमितेभ्यश्चेतिहासादिभ्यो व्युत्पत्तिहेतुभ्यः कोऽस्य काव्यरूपस्य व्युत्पत्तिहेतोर्जाया-
संमितत्वलक्षणो विशेष इति प्राधान्येनानन्द एवोक्तः । चतुर्वर्गव्युत्पत्तेरपि चानन्द
एव पार्यन्तिकं मुख्यं फलम् । आनन्द इति च ग्रन्थकृतो नाम । तेन स
आनन्दवर्धनाचार्यः एतच्छास्त्रद्वारेण सहृदयहृदयेषु प्रतिष्ठां देवतायतनादिबदनवर्धनं

कौमुदी

तथापीति ॥ तत्रेति व्युत्पत्तिप्रीत्योर्म्य इत्यर्थः ॥ प्रधानमिति ॥ फलमिति शेषः । एतदेव
विपक्षे बाधकप्रदर्शनेन द्रव्यति—अन्यथेति ॥ यस्मादानन्दस्यैव प्रधानतया काव्यफलत्व-
मितरस्यानुपङ्गिकत्वमेव तस्मादिह आनन्दो मनसि इति तस्य फलत्वं सूक्तमित्याह—इतीति ॥
एवमनिच्छन्तमेव विपक्षे दण्डोद्यमनेनाभ्युपगमस्य परमतानुरोधेन व्युत्पत्तेः फलत्वमभ्युप-
गम्य कीर्तयितुं तस्या अपि स्वयमपुरुषार्थतया फलान्तरशेषत्वेन तयात्वसिद्धौ तद्वलादेवा-
नपेक्षतया आनन्दस्य प्रधानफलत्वं पर्यवस्येदित्याह—व्युत्पत्तेरपि चेति ॥ आनन्दो मनसि
प्रतिष्ठामित्येतत् ग्रन्थकारप्रयोजनाभिधानोपयोगितया प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—आनन्द इति
चेति ॥ न केवलं प्रीतिवचन एवेत्यर्थः । भीमसेनो भीम इतिवदानन्दवर्धन एवानन्द
इत्युच्यत इत्यर्थः । कथं पुनरस्य मनसि प्रतिष्ठालाभो नेय इत्यत्राह—तेनेति ॥ नामत्वे
स्थिते तदानुगुण्येन कथञ्चिदितरपदगमनिका सुगमेति तेनेति नामत्वस्य हेतुत्वेन
निर्देशः । मनसीत्यस्य व्याख्या सहृदयहृदयेष्विति । एकवचनं तु इहाभ्यविधक्षितमिति
भावः । केन प्रकारेण तस्य मनसि प्रतिष्ठेत्याशङ्क्य ग्रन्थग्रन्थकृतोरभेदाभिप्रायेण-
त्याह—एतच्छास्त्रेति ॥ प्रतिष्ठामित्यस्य व्याख्या—अनश्वरीमिति ॥ प्रवाहनित्यतया
सहृदयहृदयमन्दिरेषु श्रूयमाणव्याख्यायमानशास्त्रात्मना नित्यप्रतिपन्नत्वरूपनित्यसन्निहि-
तत्वलक्षणा स्थितिः प्रतिष्ठाशब्देनोच्यत इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः—देवतायतनादि-

१. क. ख. ग. 'तत्र' नास्ति ।

२. क. ख. 'वेदादिशास्त्रेभ्यो'

३. ग. 'हेतुजायाः'

४. क. ख. ग. 'त एव'

५. घ. ङ. च. 'देवाः'

६. घ. 'चिच्छब्द'

लोचनम्

स्थितिं लभताम् गच्छत्विति भावः । यथोक्तम्—

“उपेयुषामपि दिवं सन्निबन्धविधायिनाम् ।

आस्त एव निरातङ्गं कान्तं काव्यमयं वपुः ॥” इति ।

तथा—मनसि प्रतिष्ठामिति ॥ एवंविधमस्य मनः । सहृदयचक्रवर्ती खल्वयं ग्रन्थकृदिति यावत् । यथा—

कौमुदी

वदिति ॥ यथा विष्णवादीनां विशिष्टसन्निवेशशालिषु क्षेत्रशब्दयाचिषु [याच्येषु] स्थानविशेषेषु भक्त्यादिसमुपबृंहितसाधकजनमनोवृत्तिविशेषसमारोपकृता स्वरूपेण तथा स्थित्यभावेऽपि नित्यसन्निध्यलक्षणा प्रतिष्ठाशब्दवाच्या विशिष्टा काचन लोकशास्त्रादिप्रसिद्धा, तथा अस्यापि सहृदयहृदयेषु भक्तिबहुमानादिसमुपचितसमुचितप्रतिपत्तिविशेषे विषयीभावेनाभूतसंग्रहवमवस्थानमेव प्रतिष्ठेत्युच्यत इत्यर्थः । लभतामित्यस्य व्याख्या—गच्छत्विति ॥ उक्तमानन्दपदस्य नामत्वमुपजीव्य मनसि प्रतिष्ठां लभतामित्यस्य अर्थान्तरमाह—तथेति ॥ अस्मिन्नर्थे लभतामिति लङन्तत्वेन विपरिणमय्य योज्यः—मनसि प्रतिष्ठां लभत इति । एतत् व्याचष्टे—एवंविधमस्य मन इति ॥ अस्य ग्रन्थकृत आनन्दवर्धनाचार्यस्य मन एवंविधं प्रतिष्ठां लब्धवद्भवति नेतरहृदय[वत्] परिनिष्ठितार्थविषयसमुन्मेषरहितम्—इत्ययमर्थो मनसि प्रतिष्ठां लभत इत्यनेनोच्यत इत्यर्थः । उक्तार्थस्य पर्यवसानभूमिं निष्कृष्याह—सहृदयेति ॥ प्रतिष्ठाशब्दस्योक्तार्थयाचकत्वं प्रयोगप्रदर्शनेन साधयति—यथेति ॥ ननु अनर्थकमिदं

उपलोचनम्

“यथा मनसि प्रतिष्ठा भवति—एवंविधमस्य मनः; सहृदयचक्रवर्ती खल्वयं ग्रन्थकृत् इति यावत्”—इति पाठः अञ्जनानुसारी । सहृदयहृदयेषु तात्पर्यरूपिणीं प्रतिष्ठाम्, यथा युदेर्जुनस्य तात्पर्यरूपिणीं प्रतिष्ठा—इति व्याख्यात्यञ्जनकारः । वस्तुतस्तु मनसि मनोविषये सहृदयताविषये, प्रतिष्ठा यथा—इति सुयोगम् ॥

१. क. ज. 'स्थितिं लभताम्' नास्ति।

२. ग. 'आस्तयेव'

ग. 'स्थितिं लभता सिद्धि'

३. क. ख. ग. 'एवं विधस्य मनसः'

घ. ङ. च. 'स्थितिं गच्छ'

४. ग. 'भावः'

लोचनम्

“युद्धे प्रतिष्ठा परमार्जुनस्य” इति ।

स्वनामप्रकटीकरणं श्रोतॄणां प्रवृत्त्यङ्गमेव संभावनाप्रत्ययोत्पादनमुखेनेति ग्रन्थान्ते
पश्यामः । एवं ग्रन्थकृतः कवेः श्रोतुश्च मुख्यं प्रयोजनमुक्तम् ॥

तत्रेति ॥ एवंभूतेऽभिधेये प्रयोजने च स्थिते इत्यर्थः । ननु

कौमुदी

स्वनामप्रदर्शनम्, प्रत्युत आत्मबहुमानातिशयसूचकतया दौर्जन्यावहम्, शिष्ट-
प्रतिपिद्धत्वादनुचितं चेन्नब्राह्म—स्वनामेति ॥ नामनिर्देशे खल्ववसितासभावाः
व्याख्यातृश्रोतार एतच्छास्त्र[त्रे] व्याख्यानश्रवणयोग्योऽयमित्यवधार्य निराशङ्कमेव प्रवर्तैरन् ।
अनबधृतासभाविषय एव आत्मबहुमानशङ्कादिदोषावसरः नैवंविधेषु प्रख्यात-
प्राप्तकाष्ठाप्रकर्षप्रामाण्येषु विद्वदप्रगण्येषु । अत एव नायं शिष्टप्रतिषेधविषयोऽपीति
भावः । संभावनात्मकः प्रत्ययो विश्वासः ॥ ग्रन्थान्त इति ॥ “आनन्दवर्धन इति
प्रयिताभिधानः” इत्येतद्व्याख्यानावसर इत्यर्थः । प्रवृत्तस्य व्याख्यानप्रपञ्चस्य
प्रयोजनं वदन् प्रेक्षावदुपादेयत्वं सूचयति—एवमिति ॥ उक्तेन व्याख्यानप्रकारेण
ग्रन्थकृतः स आनन्दवर्धनाचार्य इत्यादिना, कविश्रोतोः कवेस्तावदित्यादिना
प्रयोजनमुक्तमित्यर्थः ॥

एवं “काव्यस्यात्मा” इत्याद्यकारिकार्थविषयं वृत्तिग्रन्थं व्याख्यायाधुना “अर्थः
सहृदयश्चाप्यः” इति द्वितीयकारिकार्थगोचरं व्याचिख्यासुः प्रथमं तत्रेति तच्छब्देन
किं परामृश्यत इत्याकाङ्क्षायां पूर्वकारिकायां तात्पर्यविषयतया प्रदर्शितं श्रोतृप्रवृत्त्यङ्गभूतं
विशिष्टमभिधेयं प्रयोजनं च ध्वनिलक्षणारम्भहेतुतया प्रतिपाद्यत इत्याह—
एवंभूत इति ॥ यतो विमतिपदपतितत्वाविशिष्टध्वनिस्वरूपात्मकमभिधेयमनन्यार्थतया

१. प. च. 'त्यर्थः'

२. क. ख. 'स्यादक'

६. 'स्यादन्त्येनेति'

३. क. ख. ड. 'तत्रेने ॥ एवंभूतोऽभिधेये

प्रयोजने च स्थित इत्यर्थः' नास्ति ।

४. ग. 'विधे'

ध्वन्यालोकः

तत्र ध्वनेरेव लक्षयितुमारब्धस्य भूमिकां रचयितुमिदमुच्यते—

लोचनम्

‘ध्वनिस्वरूपं, द्रूमः’ इति प्रतिज्ञाय बाध्यप्रतीयमानाख्यौ द्वौ भेदावर्थस्येति व्याख्याभिधाने का संगतिः कारिकाया इत्याशङ्क्य संगतिं कर्तुमवतरणिकां करोति^१—
ध्वनेरेवेत्यादिना ॥ भूमिरिव^२ भूमिका । यया अपूर्वनिर्माणे चिकीर्षिते पूर्वं भूमिरेव^३
विरच्यते तथा ध्वनिस्वरूपे प्रतीयमानाख्ये निरूपयितव्ये निर्विवादासिद्धवाच्याभिधानं

कौमुदी

विश्रान्तिधामभूतं निर्वृत्त्यात्मकं सद्द्वयप्रतिरूपं प्रयोजनं च स्थितम्, अतोऽवश्यं ध्वनिलक्षणं प्रारम्भव्यम्, सन्दिग्धत्वसंप्रयोजनत्वयोर्लक्षणारम्भप्रयोजकत्वात् । ततश्च लक्षणरूपनारम्भहेतुत्वविषयतात्पर्यपर्यवसायितया सप्तमी व्याख्येयेति भावः । यद्यपि प्रतीयमानार्थाभिधानपर्यलोचनायां लक्षणाभिधानोपयोगितया लक्ष्यार्थनिर्देश-परतयोत्तरकारिकाया नासङ्गतिः शङ्का^४, तथापि बाध्यार्थाभिधानप्रसङ्गिका कस्यचिदसङ्गतिशङ्का प्रादुःप्यात् ; तत्परिहारार्थं ध्वनेरेवेत्यादिग्रन्थ इत्याह—ननु ध्वनि-स्वरूपमित्यादिना ॥ पूर्वकारिकाया हि ध्वनिस्वरूपाभिधानं सहेतुकं प्रतिज्ञातम्, उत्तरकारिकायां तु बाध्यार्थाभिधानं कृत्वा किं केन सङ्गतम्—इतीमां शङ्कां निराकर्तुं ध्वनेरेवेत्यवतरणिकाग्रन्थ इत्यर्थः । यो लक्षयितुमारब्धो ध्वनिस्तस्यैव भूमिकां रचयितुमित्युक्त्या बाध्यार्थोत्तरसङ्गतिरेवकारेण निवारिता । “इवे प्रतिर्कृते”^५ इति कन्प्रत्ययान्तमिदं भूमिकेति पदमित्याह—भूमिरिवेति ॥ तदेव स्फुटी करोति—यथेति ॥ अपूर्वं यन्निर्माणं निर्मायत इति ॥ निर्विवादेति ॥ ध्वनिवादिन-स्तद्वसवादिनश्च संप्रतिपत्तिविषयतया सिद्धो योऽयं बाध्योऽर्थस्तस्य भूमिसादृश्यात्

१. ग. ‘अस्य’

२. क. ख. घ. ङ. ‘एव’

३. क. ख. घ. ‘करोति’—

४. च. ‘इव’

करोति । पराविधेऽभिधेये प्रयोजने च स्थित इत्यर्थः

५. क. ख. ‘निरूपितव्ये’

लोचनम्

भूमिः, तत्पृष्ठेऽधिवप्रतीयमानांशोऽङ्घ्रिज्ञानार्त् । वाच्येन समशीर्षिकगणनं तस्याप्यनपद-
यनीयत्वं प्रतिपादयितुम् । स्मृतावित्यनेन 'यः समाम्नातपूर्वः' इति द्रढयति ।

कौमुदी

भूमिावम्; वाच्यप्रतीयमानार्थयोरधिष्ठानाधिष्ठेयभावेन प्रतीतेः प्रतीयमानार्थोपयोगितयेद्
वाच्यार्थमिधानं सङ्गतमेवेत्यर्थः । कथं तस्य भूमिसाधर्म्यमित्यत उक्तम्—तत्पृष्ठ इति ॥
तस्य वाच्यस्य पृष्ठे तत्प्रतीत्युत्तरकालमिति यावत् । अधिकतया वाच्यव्यति-
रिक्तत्वेन प्रतीयमानांशस्य ध्वनेरुङ्घ्रिज्ञानादुङ्घ्रिखनाद्धेतोः वाच्यस्य भूमित्वं युज्यत इति
योजना । तत्पृष्ठोपितीति पाठे तस्य वाच्यस्य पृष्ठेऽनन्तरमुपितत्वेनोद्भुरफन्धरी-
भावेन व्यतिरिक्तत्वेन प्रतीयमानस्योङ्घ्रिज्ञानादुङ्घ्रिखनादित्यर्थः । नन्वेवं वाच्यव्यङ्ग्ययोः
पूर्वोत्तरभूमिभावेन व्यवस्थानाम्युपगमे वाच्यप्रतीयमानाविति तुल्यव्यभिदेशो विरुध्यते ।
तुल्यव्यभिदेशस्य तयोरगृह्यमाणविशेषत्वममकत्वेन तदभावे सत्यनुपपत्तेरिति शङ्का
तत्प्रयोजनोक्त्या परिहरति—वाच्येनेति ॥ तस्यापीति ॥ अपिशब्देन वाच्यतमुच्यते ।
ननु “तस्य भेदावुभौ स्थितौ” इति वक्तव्ये “स्मृती” इति वदतः कोऽभिप्रायः ?
न ह्येतद्विषयं धर्माचार्यवचनं सूचयितुमिति संभावयितुं शक्यमित्याशङ्क्य
तदभिप्रायमाह—स्मृतावित्यनेनेति ॥ ध्वनेः यत् स्वकपोलपरिफल्पितत्वशङ्काकलङ्क-
संक्षालनार्थं बुधेः समाम्नातपूर्वत्वमाधकारिकायामुक्तं तन्नाशवादमात्रमिति मन्तव्यम्,
किन्तु तथाभूतार्थमेवेति सूचयितुं तदर्थस्यैव पुनर्वचनं स्मृतावित्यनेन कृतम् ।
'अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति' इति न्यायादित्यर्थः । ननु अभाववादिगदितयुक्ति-
शतप्रस्तस्य वाच्यातिरिक्तस्य ध्वननव्यापारगम्यस्य प्रतीयमानाख्यपर्यार्थस्य कथं वाच्यवदन-
पद्धयनीयत्वं, तुल्यनिर्देशमात्रेण सेद्धमर्हति ; न हि गहीतलसरसीरुहसदृकयनमात्रेण
नभस्तलनलिनसत्ता शक्याधिगमा प्रेक्षावतामित्याशङ्क्य सद्दयस्त्राय्य इति विशेषण-

ध्वन्यालोकः

अर्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः ।

वाच्यप्रतीयमानास्थौ तस्य भेदाबुभौ स्मृतौ ॥ २ ॥

लोचनम्

‘शब्दार्थशरीरं काव्यम्’ इति यदुक्तं तत्र शरीरग्रहणार्थं केनचिदात्मना तदनुप्राणकेन भाव्यमेव । तत्र शब्दस्तावच्छरीरभाग एव संनिविशते, सर्वजनसंवेद्यधर्मत्वात् स्थूल-

कौमुदी

संगृहीतमर्थं दर्शयन् परिहरति—शब्दार्थशरीरमिति ॥ यदुक्तमित्यत्र वक्तारोऽभाववादिनो ब्राह्मणः । शब्दार्थयोः शरीरत्वं तावत् भवद्विरेवासम्प्रदीयं पक्षं प्रतिक्षिपद्विः स्वकण्ठेनोक्तमिति तत्र शरीरविशेषस्य स्वव्यतिरिक्तात्मशब्दवाच्यवस्त्वन्तरानुप्राण्यमानत्व-
नियमोपलम्भात् इहापि तदनुप्राणकः स्वव्यतिरिक्तात्मशब्दाभिधेयौऽप्येवद्वयाम्युपेयः । विमतं स्वव्यतिरिक्त्वस्त्वन्तरानुप्राणितं भवितुमर्हति, विशिष्टशरीरशब्दवाच्यत्वात्, संप्रतिपन्नवदिति प्रयोगबलात्सामान्यतस्तावद्वाच्यानिरिक्त्वस्त्वन्तरसिद्धिरित्यर्थः ॥ ननु शब्दार्थोभयव्यतिरिक्त्वस्त्वन्तरसद्भावस्यानुपलम्भहतत्वात् अनुपलब्धस्य नृशृङ्गादिवदम्युप-
गमनीयासद्भावत्वात् तयोरन्यतरस्यैवात्मतयानुप्राणकत्वमम्युपगम्यतामिति कथं प्रतीय-
मानांशसिद्धिरित्याशङ्क्य शब्दस्यात्मत्वं तावदपाकरोति—तत्रेति ॥ आत्मतया कस्मिं-
श्चित्कल्पयितव्ये स्थिते सतीत्यर्थः । शब्दार्थसमुदायस्य शरीरत्वात् शब्दस्य शरीरभागे
विनिवेश इहोक्तः । तत्र हेतुमाह—सर्वजनेति ॥ सर्वजनसंवेद्यास्तीव्रत्वादयो धर्मा
यस्य स तथा तद्भावस्तत्त्वं तस्मादेतोरित्यर्थः । दृष्टान्तमाह—स्थूलेति ॥
स्थूलादिशरीरं हि सर्वजनसंवेद्यस्थूलत्वकृशत्वादिधर्मकत्वाच्छरीरतां नातिवर्तते ;
एवं शब्दोऽपि । तदयं प्रयोगः—विमतः शब्दो नात्मा भवितुमर्हति, सर्व-
जनसंवेद्यधर्मकत्वात्, स्थूलकृशादिशरीरवदिति । तत्र शब्दस्यात्मतया काव्यशरी-

लोचनम्

कृशादिवत् । अर्थः पुनः सकलजनसंवेद्यो न भवति ; न ह्यर्थमात्रेण काव्यव्यपदेशः, लौकिकवैदिकवाक्येषु तदभावात् । तदाह—सहृदयश्चाप्य इति ॥ स एक एवार्थो द्विशाखतया त्रिवेकिभिर्विभागबुद्ध्या विभज्यते । तथा हि—तुल्येऽर्थरूपत्वे किमिति

कौमुदी

रानुप्राणकत्वमित्यर्थः । अर्थस्य पुनरात्मत्वमस्माकमनुमतमेवेति दर्शयितुं तस्य सामान्यसिद्धिसिद्धस्य वाच्यतिरिक्तविभक्त्यगमकं विशेषमाह—अर्थ इति ॥ अमुमेव विशेषं पुनःशब्देन प्रत्यापयति । वक्ष्यति हि “शब्दार्थशासन-ज्ञानमात्रेणैव न वेद्यते । वेद्यते स तु काव्यार्थतत्त्वज्ञैरेव केवलम्” ॥ इति । काव्यार्थस्य सर्वजनसंवेद्यत्वाभावमनुपलम्भप्रमाणसिद्धमपि व्युत्थितं प्रति प्रमाणान्तरेण दर्शयति—न हीति ॥ व्युत्पत्तिसंस्कृतमात्रगम्येनेत्यर्थः । काव्यवाक्यस्य लौकिक-वाक्यान्तर्भावोऽपि ‘नद्यास्तोरे फलानि सन्ति’ इत्यादिकं काव्यव्यपदेशानाघातमत्र वाक्य-जातं लौकिकवाक्यशब्देन गृहीतम् ॥ तदभावादिति ॥ काव्यव्यपदेशविषयत्वा-भावादित्यर्थः । यदिदं शब्दस्यानात्मत्वम्, अर्थस्य सहृदयसहृदयैकसंवेद्यत्वेन काव्यात्मी-भावयोग्यत्वं चास्माभिरुपपादितं तत् “अर्थः सहृदयश्चाप्यः” इति प[पा]देन दर्शित-मित्याह—तदाहेति ॥ यदि काव्यार्थस्येतरवाक्यार्थवदखिलजनसंवेद्यता स्यात्, तदा यथोक्तलक्षणसहृदयवदविशेषेण तस्य सकलजनश्चाप्यतापि स्यात् ; न चैवमुपलभामहे ; तेनेतरवाक्यार्थवैलक्ष्येण काव्यार्थस्य सहृदयैकसंवेद्यत्वं सिद्धमित्यर्थः । भवतु सहृदयैकसंवेद्यत्वं तैरेव श्लाघ्यत्वमपि, तथापि कथमस्य आत्मत्वमित्यपेक्षायामुक्त्यदेव सहृदयश्चाप्यत्वाद्धेतोस्तत्समर्थनार्थं तस्य हेयोपदेयांशद्वयवचामपोद्धारयुद्धिगम्यामुत्सूत्रयति—स एक एवेति ॥ स इति सहृदयश्चाप्यभूतः ॥ एक एवेति ॥ प्रयमानः सन्निति शेषः ॥ न हि गवाश्चादिवदात्यन्तिको भेदो वाच्यव्यङ्ग्ययोः धर्मधर्मिभावव्यायस्य समनन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वात् इति भावः । कथमेकरथैव सतोऽनेकत्वलक्षणो विभाग इत्याशङ्क्य ऐक्यसहिष्णुं विभागं दर्शयति—द्विशाख-

लोचनम्

कस्मैचित् सद्दयाः श्लाघन्ते । तद्ववितव्यं तत्र केनचिद्विशेषेण । यो^१ विशेषः स प्रतीयमानभागो विवेकिभिर्विशेषहेतुत्वादात्मेति व्यवस्थाप्यते । वाच्यसंवलनाविमोहितद्वयस्तु

कौमुदी

तयेति ॥ शाखाशब्दोऽश्वचनः श्वशकनयेत्यर्थः । अत एव वक्ष्यति “श्वशत्वे सति” इत्यादि ॥ विभज्यत इति ॥ विभक्ततयोल्लिख्यत इत्यर्थः । अभिभक्ततयावभासमानस्य कथं विभक्ततया परिच्छित्तिः इत्यत उक्तम्—विभागबुद्धयेति ॥ विभागमुद्बुध्यन्त्या यौक्तिकया बुद्ध्या इत्यर्थः । तादृश्या बुद्धेरनुपलम्भात्, कथं नदिभाग इत्याशङ्क्य विवेकासमर्थानामेव तदनुपलब्धिः न तु तत्समर्थानामित्याह—विवेकिभिरिति ॥ तमेव विभागप्रकारं विवृणोति—तथा हीति ॥ द्विविधो ह्यर्थः—काव्यार्थः तदितरवाक्यार्थश्च । तयोरुभयोरप्यर्प्यते गम्यते ज्ञायत इति यदर्थरूपत्वं तत्तावत् समानमेव । सद्दयश्चाप्यत्वतद्राहित्यकृतस्तु तयोर्विशेषो दृश्यमानो मापलापमर्हति । तस्यास्य विशेषस्य हेतुविशेषमन्तरेणाप्यतमानत्वादप्यथानुपपत्तिप्रसूतार्थापत्तिप्रमाणसिद्धोऽयं काव्यार्थगतो विशेषो धर्मरूपः ; स प्रतीयमानारूपोऽश्वः, यत्संवलनादश्लाघ्योऽपि वाच्याशः श्लाघ्यतां प्रतिपन्नः दहनसंवलनादिव अयःपिण्डो दहनव्यवहारगोचरताम् ; स एव तु काव्यस्यात्मेति विवेचनकुशलैर्निर्णीतः । कथमस्यात्मत्वमित्यपेक्षायामात्मगुणयोगात् गौणोऽयं वाद इत्याह—विशेषहेतुत्वादिति ॥ आत्मनो हि स्वसानिध्यविशेषमात्रेण जडरूपकषटादिविलक्षणतया सशिरस्कदेहपिण्डेषु स्वचैतन्यारोपणमुखेनात्मभावप्रतीतिहेतुत्वम् अत एव तच्छ्लाघ्यतापादकत्वं च प्रसिद्धम् । एवं प्रतीयमानभागोऽपीतरवाक्यार्थापेक्षया कमप्यतिशयं काव्यार्थे संपादयतीत्यात्मगुणयोगादात्मत्वं विवेकिभिरुपपत्त्या निर्वार्यत इत्यर्थः । कुतस्तर्हि सर्वेषां तथा न प्रतीतिः प्रत्युत विमतिश्चेत्याशङ्कायां ‘तदप्यात्माप्रतीतिविपरीत-प्रतीतिवदेवेति हेतुप्रदर्शनपूर्वकमाह—वाच्येति ॥ प्रतीयमानस्य वाच्यसंवलना

१. क. ख. ‘सद्दयः श्लाघने’

२. क. ख. ‘तत्र’ नास्ति ।

१. ग. ‘यतो’

४. क. ख. ‘सद्दयः’

लोचनम्

तत्पृथग्भावे विप्रतिपद्यते चार्वाकैरिवात्मपृथग्भावे^१ । अत एवार्थ इत्येकतयो-
पक्रम्य सहृदयश्चाध्य इति विशेषणद्वारा हेतुमभिधायोपोद्धारदृशा तस्य
द्वौ भेदावशादित्युक्तम्, न तु द्वावप्यात्मानौ काव्यस्येति^२ । कारिकागतं

कौमुदी

तावत्प्रसिद्धा लावण्यदृष्टान्तेन । ततश्च वाच्यस्य शरीरत्वं दर्शितं भवति ।
तया निरूढनिश्चिदतरताद्व्युत्पन्ननावासनाधिरूढया विमोहितं विवेकसामर्थ्य-
विरहितं हृदयं कृतं येषां तथाभूतैः ॥ पृथग्भाव इति ॥ तस्य प्रतीयमानात्मनो
वाच्यपञ्चरीरभूतात्पृथग्भावे । व्यतिरिक्तत्वं विपरीकृत्योक्तमर्थं ग्रन्थारूढं करोति—
अत एवेति ॥ यस्मादेहात्मन्यायेन वाच्यव्यङ्ग्ययोः व्यवस्थानम्, विवेकविवेचकजनदृष्टि-
द्वयानुरोधिनी च तत्पृथग्भावादिपरिच्छिन्तिः अत एवेत्यर्थः ॥ एकतया ॥ अविवेचकजन-
दृष्टपनुरोधिण्या अविभागबुद्ध्योपस्थापितेन वाच्यव्यङ्ग्यांशभेदद्वयावधारणेन काव्यार्थ-
इत्येतावन्मात्ररूपेण अखण्डात्मनेत्यर्थः ॥ उपक्रम्येति ॥ एकस्यैवार्थस्य काव्यात्मतया
व्यवस्थानमनुवादभागे विनिवेश्येत्यर्थः । अपोद्धारदृक् प्रागुक्तलक्षणा विभाग-
बुद्धिः । भेदावित्यस्य व्याख्या अंशाविति, अत्यन्तभेदप्रतिपत्तिनिरासार्थम् ।
ननु अविमक्तबुद्धिवैकत्वेनावमासमानस्य कथं विभागबुद्धौ वंशत्वेनावभासः ? वंशत्व-
प्रयोजकपरामर्शमुखेन हि विभागबुद्धेरंशद्वयोल्लेखित्वं भवेत् ; न च
तत्प्रयोजकं किञ्चिदत्र कथितमित्यत उक्तम्—विशेषणद्वारा हेतुमभिधायेति ॥
लौकिकवैदिकवाक्यार्थाधिकस्य सहृदयश्चाध्यत्वलक्षणस्य काव्यार्थगतस्य धर्मस्य दर्शनात्
“तुल्येऽर्थरूपत्वे” इत्युक्तदिशा तदर्थस्येतरवाक्यार्थविलक्षणं वंशत्वं गम्यते । तत्र
यो वाच्यभागः स पूर्वमात्मत्वेन व्यवस्थितोऽपि प्रसिद्धशरीरवच्छ्लाघाविषयावाञ्छरीर-
भागनिवेश्येवेति निगम्यते—यस्तु प्रतीयमानभागः स आत्मवदतिशयसमर्पकत्वेन
सारतया स्थितत्वादात्मेति । सहृदयश्चाध्यत्वहेतुबन्धदेवायमर्थः सर्वोऽपि निरूपणायां
लभ्यत इत्यर्थः ॥ न तु द्वावपीति ॥ अपि तु एक एव प्रतीयमानोऽंश इत्यर्थः ।

१. क. ख. 'भावो विप्रतिपद्यते चार्वा-

कैरिवात्मपृथग्भावः'

घ. 'भावे विप्रतिपद्यते'

२. ग. 'एवार्थतया'

३. क. ख. 'कारण'

४. क. ख. 'वाच्यात्मेति'

ग. 'काव्यस्य । काव्यात्मेति'

५. क. ख. 'कारिकाभागतं'

ध्वन्यालोकः

काव्यस्य हि ललितोचितसंनिवेशचारुणः शरीरस्येवात्मा साररूपतया स्थितः सहृदयश्चाप्यो योऽर्थस्तस्य वाच्यः प्रतीयमानश्चेति द्वौ भेदौ ।

लोचनम्

काव्यशब्दं व्याकर्तुमाह—काव्यस्य हीति ॥ ललितशब्देन गुणालङ्कारानुग्रहमाह । उचितशब्देन रसविषयमेवौचित्यं भवतीति दर्शयन् रसध्वनेः जीवितत्वं

कौमुदी

अत्रेयं कारिकाक्षरयोजना—यः सहृदयश्चाप्योऽर्थः काव्यात्मेति लोके व्यवस्थितः तादृशस्य तस्य द्वावंशौ स्मृताविति । अत्राविभागबुद्धिगम्याकारेण प्रसिद्धस्यार्थस्य पूर्वार्धे यच्छब्देनानुवादः, उत्तरार्धेन तु विभक्तबुद्धिगम्याकारेण प्रसिद्धसहृदयश्चाप्येत्युक्तिनिर्देशपूर्वकं विधानमिति विवेकः । अथवा यः सहृदयश्चाप्योऽर्थः तस्य द्वौ भेदौ वाच्यप्रतीयमानाख्यौ ; तत्र प्रतीयमानांशः काव्यात्मेति व्यवस्थित इति ॥ वृत्तिग्रन्थोऽप्येवमेव योज्यः । ललितोचितसंनिवेशचारुण इति पदं न व्यवच्छेदकतया काव्यविशेषणम्, स्वरूपप्रतीतिहेतुतयैवेति नानुपयोगित्वमाशङ्कनीयमित्याह—काव्यशब्दं व्याकर्तुमिति ॥ काव्यशब्दवाच्यस्वरूपं प्रदर्शयितुमिति यावत् । ननु गुणालंकारकृतसौन्दर्यस्य व्यञ्जकत्वस्य चानेन पदेनाप्रतिपादनात् कथं स्वरूपप्रतिपादनपरत्वमपीत्याशङ्क्य ललितोचितपदार्था तत्प्रदर्शनाददोष इत्याह—ललितशब्देनेति ॥ शब्दार्थसंनिवेशललितत्वं नाम गुणामिसम्बन्धकृतं सौन्दर्यमत्र विवक्षितम्, स्वरूपसंघटनापर्यवसितस्य तस्यान्यतोऽसंभवात् । विशिष्टरसाभिव्यञ्जनसामर्थ्यमेवौचित्यं नाम, “प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा” इति वक्ष्यमाणत्वात् । ततश्च न केवलं रसादिव्यञ्जनसामर्थ्यमेवोचितशब्देन दर्शितम्, यावत्तन्मुखेन तस्यैव काव्यजीवितत्वं न वस्तुवर्णकारध्वन्योरित्यपि दर्शितं भवति । तयोर्हि रसध्वनिपर्यवसायितयैव न मुख्यमात्मत्वमिति वक्ष्यति । कथमुचितशब्देन तत्प्रदर्शनमित्याह—

१. क. ख. 'रस्य'.

२. क. ख. 'यः' नास्ति ।

३. ग. 'मिलित'.

४. क. ख. 'कारणरूप'.

५. घ. 'चित्य शब्द'.

लोचनम्

मूचयति । तदभावे हि किमपेक्षयेद्देगौचित्यं, नाम सर्वतोद्वोष्यत इति भावः ।
 योऽर्थ इति यदा अनुवदन् परेणाप्येतत्तार्त्तदुपगतमिति दर्शयति । तस्येत्यादिना
 नदम्युपगम एव^१ शब्दे^२ सत्युपपद्यत इति दर्शयति । तेन यदुक्तम् 'चारुत्व-
 हेतुत्वाद् गुणालङ्कारव्यतिरिक्तो न ध्वनिः' इति, तत्र ध्वनेरात्मरूपत्वाद्देतुरसिद्ध इति
 दर्शितम् । 'न ह्यात्मा चारुत्वहेतुः देहस्येति भवति । अथाप्येवं स्यात्, तथापि

कौमुदी

तदभावे हीति ॥ रसध्वनेरभावे ॥ सर्वत्रेति ॥ लक्षणग्रन्थेषु ॥
 ननु अर्थस्य वाच्यः प्रतीयमानश्चेति द्वौ भेदावित्येव वक्तव्ये योऽर्थस्तस्य
 भेदाविति पञ्चदेनानुवादः किमभिप्राय इत्याशङ्क्य तत्फलमाह—योऽर्थ इति ॥
 यदा ॥ पञ्चदेन । सहृदयश्चाप्यत्वं हेतुरुक्त इत्याह—तस्येत्यादिनेति ॥
 तदम्युपगमः सहृदयश्चाप्यत्वाम्युपगमः । एवं ध्वनेरात्मत्वप्रदर्शनपरं कारिकां तद्वृत्तिः च
 व्याख्याय तयोरेवाभाववायुक्तहेत्वामासीकरणेऽभिप्रायमाह—तेनेति ॥ काव्यार्थस्य
 शब्दत्वाभिधानपूर्वकं प्रतीयमानांशस्य काव्यात्मत्वाभिधानेनेत्यर्थः । तेन इति दर्शित-
 मित्यन्वयः । ध्वनिर्गुणालङ्कारव्यतिरिक्तो न भवति, चारुत्वहेतुत्वाद्—इत्यनुमाने
 ध्वनेरात्मत्वेनाम्युपगमात् आत्मनश्च कटककुण्डलादिबच्छरीरशोभाहेतुत्वस्याप्रसिद्धत्वादसिद्धो
 हेतुरित्यर्थः । ननु प्रतीयमानार्थस्य वाच्यार्थश्चाघातिशयहेतुत्वादात्मत्वमिदानीमेव व्यवस्था-
 पितवता भवतैव चारुत्वहेतुत्वमात्मनोऽप्यङ्गीकृतमेवेति कुतोऽसिद्धत्वमित्याशङ्क्याम्युप-
 गम्याह—अथाप्येवं स्यादिति ॥ एवमिति देहस्य चारुत्वहेतुरात्मेत्येवमित्यर्थः ।
 यदि यथाकथञ्चिदात्मत्वेऽपि चारुत्वहेतुत्वं प्रतीयमानास्यस्य ध्वनेः स्यात् तर्हि
 तद्वदेव तन्नित्यसंवलनोपाधिकं वाच्यस्यापि चारुत्वहेतुत्वं दुर्निवारोपनिपातमिति
 गुणालङ्कारव्यतिरिक्तत्वेन विपक्षभूते वाच्यार्थे चारुत्वहेतुत्वहेतोः वर्तमानत्वा-

१. ग. 'मूचयति'

२. घ. 'क्षयेद[म]नौ'

३. ग. 'ह्येवेति'

४. क. ख. ग. 'अभ्युप-

५. ङ. 'तदभावे' इत्यादि 'दर्शयति'

इत्यन्ता नास्ति ।

६. घ. 'गतमेव'

७. क. ख. ग. 'बुद्धयंशत्वे'

८. क. ख. 'चारुत्वहेतुत्वादेतुरसिद्ध
इति दर्शितम्'

९. क. ख. ग. 'स्वरूप'

१०. ग. 'न तु'

ध्वन्यालोकः

तत्र वाच्यः प्रसिद्धो यः प्रकारैरूपमादिभिः ।

बहुधा व्याकृतः सोऽन्यैः

काव्यलक्ष्मविधायिभिः मट्टोद्घट्टप्रभृतिभिः^१ ।

ततो नेह प्रतन्यते ॥ ३ ॥

केवलमनुधत्ते ययोपयोगमिति ।

लोचनम्

वाच्येनानैकान्तिको हेतुः ; नै ह्यलङ्कार्य एवालङ्कारः, गुणी वा गुणः ; एतदर्थमपि वाच्यांशोपक्षेपः । अत एव वक्ष्यति “वाच्यः प्रसिद्धः” इति ॥

तत्रेति ॥ “द्व्यंशकत्वे सत्यपीत्यर्थः ॥ प्रसिद्धं इति ॥ वनितावदनोद्यानेन्दूदयादि-

कौमुदी

दनैकान्तिकत्वापत्तिरित्यर्थः । वाच्यस्य गुणादिव्यतिरिक्तत्वमुक्तानैकान्तिकत्वसिद्धयर्थं समर्थयते—न हीति । अलंकार्यत्वादलंकारव्यतिरिक्तत्वं गुणित्वाच्च गुणव्यतिरिक्तत्वं वाच्यस्य स्वप्पवसानमित्यर्थः । अनैकान्तिकत्वदोषोद्भावनं चैतत् कारिकायामेव वाच्यांशोपक्षेपमुखेन दर्शितत्वान्नोत्सृज्येवास्माभिरत्र कृतमि-याशयेनाह—एतदर्थमपीति ॥ न केवलं ध्वनेः भूमिस्वर्यमेव अनैकान्तिकत्वप्रदर्शनार्थमपीत्यर्थः । उत्तरकारिकायां वाच्यस्य प्रसिद्धत्वोक्तिरप्येतदभिप्रायेत्याह—अत एवेति ॥

पूर्वकारिकायां प्रतीयमानोऽश एव काव्यस्यामेति पार्यन्तिकोऽर्थ उक्तः ; ततस्तत्रेति तत्परामर्शकतां प्रतीयेत ; तद्व्युदासस्य वाच्यव्याप्यपक्षपांशद्वयपरामर्शकतामाह—द्व्यंशकत्व इति ॥ न च पूर्ववन्निर्धारणसप्तम्येया, किन्तु सतिसप्तम्येत्याह—सतीति ॥ द्वयोरंशयोः सतीत्यर्थः । द्वयोरंशयोः सतीरेकस्येव प्रतिपादनं विरुद्धमिति अपिना

१. क. ग. ‘य’ ‘मिः’ नास्ति ।

४. क. ग. ‘एतदर्थे’

२. घ. ‘स’

५. क. ख. ग. ड. च. ‘द्वयस्ये’

३. क. ग. ‘एव’

६. घ. ड. च. ‘प्रसिद्धवनिता’

धन्यालोकः

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।
यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥ ४ ॥

लोचनम्

वैज्ञानिक एवेत्यर्थः । उपमादिभिः प्रकारैः स व्याकृतो बहुधा इति सङ्गतिः ।
अन्यैरिति कारिकामागं काव्येत्यादिना व्याचष्टे । “ततो नेह प्रतन्यते” इति^१
विशेषप्रतिषेधेन शोषामनुज्ञा इति दर्शयति—केवलमित्यादिना ॥

• पुनःशब्दो वाच्यांशाद्विशेषघोतकः ॥ अन्यदेव वस्त्वस्ति ॥ तस्यतिरिक्तं

कौमुदी

दर्शितम् । अत्र वाच्यस्याप्रतिपादने हेतुः प्रतिपक्षम् । तद्यङ्गवस्यापि प्रसिद्धत्वाभ्युप-
गमादगमकमित्याशङ्क्याह—लौकिक एवेति ॥ व्याख्यस्य हि रसात्मनो मुख्यस्य
अलौकिकत्वं वितनिष्यत इति भावः । आपातप्रतीयमानं प्रकारैः प्रसिद्ध इति
पूर्वभेदतयान्वयं प्रतिषेधनाह—उपमादिभिरिति ॥ स्वरूपेण व्याकरणानुपपत्तेः
विधेयांशनिवेशितया संगतिर्युक्तैत्यर्थः । काव्येत्यादेः वृत्तसम्बन्धात् कारिकान्तःपातित्व-
शङ्कामपाकर्तुमाह—अन्यैरितीत्यादि ॥ विशेषप्रतिषेधेनेति ॥ अज्ञातज्ञापनलक्षणं
प्रतिपादने हि प्रतननम् ; तस्य विशेषरूपस्य प्रतिषेधे कृते तत्प्रतिद्वन्द्वितया
परिशिष्टमनुष्यदनमनुज्ञातं भवति, यथा दक्षिणेनाक्षया न पश्यतीत्युक्ते सव्येन
पश्यतीति तद्वदित्यर्थः । अनुवादस्य प्रयोजनविशेषाक्षिततयोपादानादोपायवहतामाह—
यथोपयोगमिति ॥

प्रतीयमानमित्यादिकारिकाभिप्रायकरणेनेव “स ह्यर्थः” इत्यतः प्राक्तनस्तथाख्यान-
रूपो वृत्तिग्रन्थोऽपि प्रदर्शिताभिप्रायो भवतीत्यभिप्रायेण व्याचष्टे—पुनःशब्द इति ॥
वाच्यांशादिति ॥ स खल्वत्र प्रकृत इति भावः । अन्यदित्येतावता भेदे सिद्धेऽपि
यदेवकारग्रहणं तच्च देहात्मनोऽपि वा भेदाभिमाने [देहात्मनोरिवभेदाभिमाने]

१. ग. ‘आयाति’

३. घ. ङ. च. ‘शति’ नास्ति ।

२. घ. ङ. ‘अव’ नास्ति ।

४. क. रा. च. ‘वाच्यांशविशेष’

छेचनम्

रजताद्यपि नात्यन्तमसद्भाति ; अनेन सत्त्वप्रयुक्तं तावद्भातिमिति भांतात्
सत्त्वमवगम्यते ; तेन यद्भाति तदस्ति तथा—इत्युक्तं भवति । तेनायं
प्रयोगः—प्रसिद्धं धार्ढ्यं धर्मि प्रतीयमानेन व्यतिरिक्तेन तद्वत्,

कौमुदी

न च रजतादेरेव तदस्ति, कांताकरनगरादावप्यत्र विद्यमानस्यैव शुक्तिकादौ
संसर्गमात्रेणारोप्यमाणत्वादित्याह—रजताद्यपीति ॥ भाति ॥ शुक्तिकादाविति शेषः ।
अन्यथाह्यातिमतोपजीवनेन चैवोक्तिरिति तन्मतानुसारिभिरुक्ता युक्त्य इदानी-
सरणीयाः प्रस्तुतानुपयुज्यमानदर्शनान्तरलेखनेन सहृदयजनमनःखेदसंपादनपरिभयादिह
न लिखिताः । कारिकायाः प्रतीयमानसत्त्वासाधकानुमानपर्यवसायितां दर्शयति—
अनेनेति ॥ उक्त्याथानुगृहीतेन अस्तीति भातीति च कारिकाखण्डलकोनेत्यर्थः ॥
तावदिति ॥ न कस्याप्यत्र विमतिरित्यर्थः । तेनेत्यस्य [अनेनेत्यस्य] उक्तं
भवतीत्यनेन संबन्धः ॥ सत्त्वप्रयुक्तमिति ॥ सत्त्वस्य भानोत्पत्तौ हेतुत्वात् तत्प्रयुक्तत्वम् ;
यस्मात्सत्त्वकार्यभूतं भानं तस्माद्धेतोः भूमाद्भूमन्वजवत् कारणतया भानात्
सत्त्वमवगम्यत इत्याह—इतीति ॥ अस्तु भानात् सत्त्वावगतिः, तथापि किमित्यत्राह—
तेनेति ॥ भानात् सत्त्वावगमेन हेतुनेत्यर्थः ॥ तथेति ॥ यथा भाति तथा तद्वस्तु भवत्ये-
वेत्यर्थः । एवं सत्त्वावभासमानत्वयोः व्याप्तिं कारिकार्थभूतां प्रदर्श्य तयोरेवाभिप्रेतमनुमानं
प्रकटीकरोति—तेनेति ॥ यस्माद्भानसत्त्वयोरस्त्यत्रिनाभावसम्बन्धस्ततो हेतोरित्यर्थः ।
अयं वक्ष्यमाणप्रकारः ; प्रयुज्यत इति वाक्यरचनपाभिधीयत इति परार्थानुमानं प्रयोग
इत्युच्यते ; प्रयोगार्थ इति पाठे प्रयोगो वाक्यं, तस्यार्थोऽनुमानम् ; अथवा अनुमानस्य
प्रयोग इत्यनित्यर्थः ; प्रयोगोऽनुमानं, तद्वर्षोऽर्थः कारिकावृत्त्येतिभिधेय इति वा । धर्मिवि
हेतुः—प्रसिद्धमिति ; यदाह—“सिद्धं धर्मिणमुद्दिश्य साध्यधर्मा विधीयते” इति ।
ननु वाच्यस्यैव प्रतीयमानस्वरूपत्वमभ्युपगच्छतः, स्वरूपमूलेन प्रतीयमानेन
तद्वत्त्वं सिद्धमेवेति सिद्धसाधनत्वमुद्धर्तुमुक्तम्—व्यतिरिक्तेनेति ॥ तथेति ॥ व्यतिरिक्त-

१. क. ख. 'भासनात्मात्वं'

२. ग. 'जले'

३. क. ख. ग. घ. ङ. च. 'प्रयोगार्थः'

४. प. 'वाच्यधर्मम्'

लोचनम्

तथाभासमानत्वात्, लावण्योपेताङ्गनाङ्गत्वं । प्रसिद्धशब्दस्य सर्वप्रतीतत्वमलङ्कृतत्वं चार्थः । यत्तदिति सर्वनामसमुदायः चमत्कारसारताप्रकटीकरणार्थमव्यपदेश्यताम् अन्योन्यसंबलनाङ्गत्वं चाव्यतिरेकभ्रमं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्दर्शयति । एतच्च किमर्पात्सनेन व्याचष्टे । लावण्यं हि नामावयवसंस्थानाभिव्यङ्ग्यमवयवव्यतिरिक्तं

कौमुदी

प्रतीयमानवत्तया । प्रसिद्धशब्देन “त्रिभुवने सिद्धाः प्रसिद्धास्ततः” इत्यादायिव सर्वजन-प्रतीतत्वं कङ्कणादिविभूषणजनितशोभाविशेषशालित्वं च विवक्षितम्, संभवादुपयोगाच्चेत्याह—प्रसिद्धशब्दस्येति ॥ करचरणाद्यवयवव्यतिरिक्तत्वं भूषणशोभाया अपि समानमिति ततोऽपि लावण्यस्य व्यतिरेकं परामर्शपदवीमारोपयितुमलङ्कृतत्वमपि ग्रहीतव्यमिति भावः । अत एव वृत्तौ वाशब्दः समुच्चयार्थ इति शिक्षितम् ॥ ननु यदि प्रसिद्धावयवव्यतिरिक्तमिति वा [एव] वक्तव्ये यत्तदिति वचनस्योपयोगमाह—सर्वनामेति ॥ समुदायशब्देनैतदाह—न पृथक् पृथगेवैते स्वार्थं प्रत्याययतः, किन्तु समासादितसमुदायभावे एव ; न च ‘अपि च’ इत्यादिवत् एकार्थत्वलक्षणं समुदायरूपत्वम्, किं तु संभूयकारित्वलक्षणमिति ॥ अव्यपदेश्यतामिति ॥ इदमीदृशमित्यादिवदभिव्यदनं व्यपदेशः ; तद्विषयत्वानर्हतां यच्छब्दसहितस्तच्छब्दो दर्शयत्यनुभवैकगम्यत्वप्रत्यायनद्वारेणेत्यर्थः । किमर्थं तत्प्रदर्शनमित्यत उक्तम्—चमत्कारेति ॥ रसादं प्रतीयमानार्थस्याङ्गनालावण्यस्य चासाधारणस्वरूपप्रदर्शनार्थमित्यर्थः । वक्ष्यति हि “चर्व्यमाणतासारः” इति ॥ एतत्प्रदर्शनद्वारान्यदपि प्रदर्शितमित्याह—अन्योन्येति ॥ उक्तं हि प्राक् “वाच्यसंबलनाविमोहितद्वयैः” इति ऐक्यभूतमिति [ऐक्यं भ्रान्तमिति ।] दार्ष्टान्तिके वाच्यप्रतीयमानयोः दृष्टान्तेऽङ्गलावण्ययोरिति विभागः । उक्तार्थस्य वृत्तावनुद्भिन्नत्वाशङ्कां शमयितुमाह—एतच्चेति ॥ दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्पशङ्का शिथिलयितुमाह—लावण्यं हीति ॥ हिः प्रसिद्धौ ; नामेत्यपि ; तेन प्रसिद्धयन्निगयोऽप्यगमितः । अस्तु विशिष्टसन्निवेशाद्यवयवसमुदाय एव लावण्यं न धर्मान्तरमिति, तत्राह—अवयवव्यतिरिक्तमिति ॥ समुदायस्य समुदायिव्यतिरेकेणानि-

१. घ. ‘ज्ञानामद्वन्द्व’
२. क. ख. ‘शब्दप्रती-’
३. क. ख. ग. ‘देश्यत्वम्’
४. घ. ‘चाप्यतिरेकिभ्रम’

- क. ख. ‘चाव्यतिरेकि भ्रम’
५. घ. ‘इत्यादिना’
६. ग. ‘ज्याह्नव एवावयव-’
७. ‘ज्यन्तथावयव-’

ध्वन्यालोकः

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वाच्याद्वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् । यत्तत्सहृदय-
हृदयसुप्रसिद्धं प्रसिद्धेभ्योऽलंकृतेभ्यः प्रतीतेभ्यो वाचयवेभ्यो व्यतिरिक्तत्वेन
प्रकाशते लावण्यमिवाङ्गनासु ; यथा ह्यङ्गनासु लावण्यं पृथक्पृथङ्निर्वर्ण्यमान-

लोचनम्

धर्मान्तरमेव ; न चावयवानामेव निर्दोषता वा मूषणयोगो वा लावण्यम् ।
पृथक्पृथङ्निर्वर्ण्यमानकर्णादिदोषशून्यशरीरावयवयोगिन्यामलङ्कृतायामपि 'लावण्यशून्येयम्'
इति, अतथाभूतायामपि कस्यांचित् 'लावण्यामृतचन्द्रिकेयम्' इति च सहृदयानां व्यवहारात् ।

कौमुदी

रूपणादित्यर्थः । तथाप्यवयवव्यतिरेके किं प्रमाणमित्यत उक्तम्—अवयव-
संस्थानाभिव्यङ्ग्यमिति ॥ संस्थानं विशिष्टसन्निवेशः, तेनाभिव्यङ्ग्यं निरूपणीयम् ।
विमतम् अवयवव्यतिरेकि भवितुमर्हति, तत्सन्निवेशाभिव्यङ्ग्यत्वात् आकृतिवदिति
न साप्यवैकल्यं दृष्टान्तस्येति भावः ॥ धर्मान्तरम् ॥ धर्मविशेषः । अस्त्येतदनुवृत्त-
प्रत्ययव्यवहारादर्शनात् नाकृतिसमानयोगक्षेमत्वं शक्यावसानम् ; तद्व्यतीतेश्चावयव-
निर्दोषत्वगुणवत्वान्यतरविषयतयान्यथासिद्धेर्न तावन्मात्रे व्यतिरिक्तधर्मान्तरासिद्धिरित्यत
आह—न चावयवानामिति ॥ अन्यव्यतिरेकावगम्यं हि तद्व्यवहारस्य तदुभया-
न्यतरविषयत्वम् । तत्र निर्दोषत्वेऽलंकृतत्वे वा सत्यपि लवण्यव्यवहारादर्शनादन्वप-
स्तावनास्तीत्युक्तम्—पृथक्पृथगिति ॥ प्रत्येकं निर्वर्ण्यमानैः सद्भिः काणत्वादि-

उपलोचनम्

यद्यपि 'अपृथक्पृथङ्निर्वर्ण्यमानम्' इति ग. पुस्तके, 'पृथङ्निर्वर्ण्यमानम्' इति क. ख.
पुस्तकयोश्च पाठः, तथापि 'पृथक्पृथङ्निर्वर्ण्यमाननिखिलवयवव्यतिरेके' इत्येव पाठः लोचन-
स्वरसानुरोधीत्युपरि निवेक्षितः ॥

१. क. ख. 'हृदय-' नास्ति ।

५. ड. 'वा' नास्ति ।

२. ख. 'चावयव-'

६. ड. 'वा' नास्ति ।

३. क. ख. 'पृथङ्निर्वर्ण्यमानं'

७. क. ख. ग. ड. च. 'पृथङ्नि-'

ग. 'अपृथक्पृथङ्निर्वर्ण्यमानं'

८. च. 'कारणा-

४. ग. 'धर्माक्रमं'

ध्वन्यालोकः

निखिलावयवव्यतिरेकि किमप्यन्यदेव सहृदयलोचनामृतं तत्त्वान्तरम्, तद्वदेव

लोचनम्

ननु लावण्यं तावत् व्यतिरेकं प्रथितम् ; प्रतीयमानं किं तदित्येव न जानीमः ।
दूरे^१ व्यतिरेकप्रयेति^२ तथाभासमानत्वमसिद्धो हेतुः इत्याशङ्क्य “स ह्यर्थः” इत्या-
दिना स्वरूपं तस्याभिधत्ते । सर्वेष्वेवेत्यादिना च व्यतिरेकप्रयां साधयति । तत्र

कौमुदी

दोषशून्यैरवयवैः संयुक्तायामपीति निर्दोषत्वान्वय उक्तः ; अलंकृतायामपीति भूषण-
योगान्वयः । अतथाभूतायामपीति तयोरुभयोर्व्यतिरेकः । ‘लावण्यामृतचन्द्रिका’
इति अखिलपरंपारितरूपकेण लावण्यस्य पारिपूर्णमुपवर्णितम् । तथा च लक्षितम्—
“भूवमानमिवाभाति यदङ्गं कान्तिपाथसि । मनःप्रह्लादजननं तल्लावण्यमिति स्मृतम् ॥”
इति । स ह्यर्थ इत्यादिना यत्प्रतीयमानस्वरूपाभिधानं तस्य प्रागुक्तानुमानदूषणो-
च्चारपरत्वेनासङ्गतिं परिहरन्वतारयति—ननु लावण्यमिति ॥ विवेचकानामविवेचकानां
च व्यतिरेकतया प्रसिद्धमित्यर्थः । तद्वदेव तर्हि प्रतीयमानमपि कुतो न प्रसिद्धमिति
नेत्याह—प्रतीयमानमिति ॥ यत्प्रतीयमानं वस्तु भवद्विरुद्धोप्यते तदेव किं
तदीयं स्वरूपमपि कादृशम्—इति न जानीमः ; व्यतिरेकस्य भेदस्य, प्रया प्रतीतिस्तु दूर
एव ; धर्मिस्वरूपसिद्धमधीनत्वाद्वर्गसिद्धेस्तदसिद्धौ तद्वर्गभूतव्यतिरेकसिद्धिर्दूरनिरस्तावकाशे-
त्यर्थः । कथं वृत्तिकारेण वस्त्वलंकाररसभेदेनानेकप्रकारत्वमुक्तमित्यपेक्षायामुपपादयति
—तत्रेति ॥ प्रतीयमानस्यास्तित्वे स्थिते सतीत्यर्थः ; तावच्छब्दः प्राथम्ये ; काव्यशब्देन
शब्दार्थयोरुभयोर्ग्रहणम् ; तस्य यो व्यापारो व्यञ्जनात्मकस्तस्यैव केवलं विषयभूतः ;
अत एवालौकिको न पूर्ववल्लोकप्रसिद्धोऽपि स द्वितीयो भेद इत्यर्थः । भवत्वेवं ततः

१. ग. ‘तदित्येव’

२. क. ख. ग. ‘दूरे तु’

३. क. ख. ‘व्यतिरेक’-

४. ख. ग. ‘सर्वेषु च’

५. ग. ‘तत्तु’

अन्यालोकः

सोऽर्थः । स ह्यर्थो वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तं वस्तुमात्रमलंकारा रसादयश्चेत्यनेकप्रभेद-

लोचनम्

प्रतीयमानस्य तावत् द्वौ भेदौ, लौकिकः काव्यव्यापारगोचरश्च । लौकिको यः स्वशब्दवाच्यतां कदाचिदप्यशेते, स च विधिनिषेधाद्यनेकप्रकारो वस्तुशब्देनोच्यते ; सोऽपि द्विविधः ; यः पूर्वं कापि वाक्यार्थेऽलङ्कारभावमुपमादिरूपतयान्वभूत्, इदानीं तु

कौमुदा

किमित्यपेक्षायामाद्यं भेदं लक्षयति—लौकिक इति ॥ स्वशब्द आत्मीयवचनः ; आत्मनो वाचको यः शब्दः तेन वाच्यताम् अभिधेयताम्, कदाचित् वाच्यत्वावस्थायाम् ; अत एव वाच्यत्वं व्यङ्ग्यत्वं च कालभेदाद्वस्तु भजते, न रसादिवद्व्यङ्ग्यत्वमात्रमिति दर्शितम् ; एवंविधो यः ॥ लौकिक इत्यन्वयः । एवमाद्यभेदं प्रदर्श्य तद्विषयतां वृत्तिगतस्य वस्तुशब्दस्य दर्शयति—स चेति ॥ “भम धम्मिअ” इत्यादौ विध्यदेरेव व्यङ्ग्यत्वात् कथं तत्र वस्तुध्वनिव्यपदेश इत्याशङ्क्य वस्तुन एव प्रकाररूपत्वाद्विध्यादेर्न व्यपदेशान्तरापादकत्वमित्याह—विधिनिषेधाद्यनेकप्रकार इति ॥ किमर्थमत्र मात्रग्रहणमित्याशङ्क्य तस्य वस्तुविशेषभूतालंकारव्यवच्छेदकत्वेनोपयोगं दर्शयन् लौकिकावान्तरभेदत्वेनालंकारध्वनिं दर्शयति—सोऽपीति ॥ न केवलं प्रतीयमानस्यैव द्वैविध्यं तद्विशेषस्य लौकिकस्यापि द्वैविध्यमस्तीत्यर्थः । वार्तमानिकौ व्यङ्ग्यत्वावस्थामपेक्ष्य वाच्यत्वावस्था पूर्वमित्यनेनोच्यते । उक्तं हि प्राक् लौकिकस्यावस्थाद्वयम्—वाक्यार्थे रसादौ प्रधानतया, अलंकारार्थे स्वयमुपमाद्यन्यतरा[मा]त्मनालंकारभावमनुभूय पक्षादिदानीं व्यङ्ग्यत्वावस्थायामलंकारभावमपहायालंकार्यतया प्राधान्येन वर्तमानः सन् वस्तुध्वनिरित्येव व्यपदेष्टुं योग्योऽपि अलंकारध्वनिरिति

१. ग. ‘व्यवहारगोचरश्चेति-’
ङ. ‘व्यापारैक’
२. ग. ‘लौकिको’ नास्ति ।
३. ग. ‘अः’ नास्ति. ।
४. ‘यथा’

४. क. ख. ‘स्व-’ नास्ति ।
५. क. ख. ‘अधि शेते’
६. क. ख. ‘अनेन’
७. क. ख. ‘वाक्यार्थो’
- ग. ‘वाक्यालङ्कार-’

ध्वन्यालोकः

प्रभिन्नो दर्शयिष्यते । सर्वेषु च तेषु प्रकारेषु तस्य वाच्यादन्यत्वम् । तथा

लोचनम्

अनलङ्काररूप एवान्यत्र गुणीभाषामावात्, स पूर्वप्रत्यभिज्ञानबलात् अलङ्कारध्वनिरिति व्यपदिश्यते ब्राह्मणध्रमणन्यायेन ; तद्रूपताभावेन तपलक्षितं वस्तुमात्रमुच्यते ; मात्रग्रहणेन हि रूपान्तरं निराकृतम् । यस्तु स्वप्नेऽपि न स्वशब्दवाच्यो न लौकिकव्यवहारपतितः

कौमुदी

व्यपदिश्यत इत्यर्थः ॥ अन्यत्रेति ॥ वाच्येऽर्थे । व्यपदेशान्तरावाप्तौ हेतुः—पूर्व-
प्रत्यभिज्ञानबलादिति ॥ पूर्वमतिचिरमनुभूतस्यालङ्कारभावस्य प्ररूढसुदृढसंस्कारद्वारेणेदानीं
प्राधान्यावस्थायामपि वस्तुसामर्थ्यायातस्य स एवायमित्युक्ततया नुसन्धीयमानत्वादित्यर्थः ।
नन्वेवं वस्तुशब्देनालङ्कारस्यापि संप्रहसंभवात् किमिति पृथक् ग्रहणमित्याशङ्क्य, वस्तुत्वे
सत्यपि उक्तादेव विशेषात् पृथक् चमत्कारकारित्वात् अवान्तरभेदोपजीवनेन पृथक् तद्ग्रहण-
मिति प्रदर्शयन्—यस्तुमात्रमिति मात्रग्रहणमुक्ताभिप्रायगर्भितं वृत्तिगतमनुकूल्यन्नाह—
तद्रूपताभावेनेति ॥ अलङ्काररूपत्वाभावेन यदुपलक्षितं वस्तु तत् वस्तुध्वनिव्यपदेश्यम् ;
अलङ्कारत्वविशिष्टं यद्वस्तु तत्प्रागुक्तनीत्यालङ्कारध्वनिः इत्येवमवान्तरभेदनिबन्धन एव
तद्भेदः, न तु रसादिध्वनिवदात्मन्तिकभेदनिबन्धन इत्यर्थः । रूपान्तरं वस्तुरूपव्यतिरेक-
मलङ्कारत्वादिरूपम् । एवं वस्तुलङ्कारध्वनिस्वरूपमभिधाय रसादयश्चेति वृत्त्युक्तं रसादिध्वनि-
स्वरूपं प्रदर्शयति—यस्त्वित्यादिना ॥ स्वप्नेऽपीति ॥ तत्र स्वल्पघटमानमपि घटामटतीति
[घटमानतीति]प्रसिद्धमदः । यदाहुः—“खमपि खादति खण्डितमीक्षते निजशिरो
नयनेन करार्पितम् । किमपि दुर्घटमस्य न विद्यते यदि विमूढमतिर्भवति स्वयम् ॥”
इति । स्वशब्दवाच्यन्याभावेऽपि लौकिकत्वं किं न स्यादिति नेत्याह—न लौकिक-
व्यवहारपतित इति ॥ इन्त तर्हि नभोनलिनादिवदसत्त्वमेव स्यात्, नालौकिक-

१. घ. 'ध्वन्य-'
२. क. ख. 'आवात्स्य-'
ग. 'आवात्स्य-'
घ. 'आवात् स्व-'

३. क. घ. 'अप-'
४. क. ख. 'रूपमा-'
५. घ. ख. 'स्वरूपा-'
६. घ. 'तु' नास्ति ।

लोचनम्

किन्तु शब्दसमर्प्यमाणहृदयसंवादसुन्दरविभावानुभावसंमुचितप्राग्निविष्टरत्यादिवासना-
नुरागमुकुमारस्वसंविदानन्दचर्चवैभवापाररसनीयरूपो रसः, स काव्यव्यापारैकगोचरो
रसध्वनिरिति ; ■ च ध्वनिरेवेति स एव मुख्यतयात्मेति ॥

कौमुदी

त्वमिति नेत्याह—किन्तु शब्दसमर्प्यमाणेति ॥ शब्दः गुणालङ्कारसुन्दरैः
सम्यक्तया रसामिव्यञ्जनसमुचितत्वेन अर्प्यमाणाः सहृदयहृदयमणिमुकुरोदरे संक्रामिता
इत्यनेन विभावादेर्वास्तवत्वमप्रयोजकमिति दर्शितम् ; उपलक्षणमेतन्नटगतचतुर्विधा-
भिनयसामग्रीसमर्पणस्यापि ; न केवलं काव्यशब्दसमर्पणकृतमेव विभावादित्त्वं सहृदय-
हृदयसंवादकृतमपीत्युक्तम्—हृदयसंवादसुन्दरेति ॥ शब्दसमर्प्यमाणा हृदयसंवाद-
सुन्दराश्च ये विभावानुभावास्तेषां समुचिताः, प्राक् स्थायित्वादेव जन्मन आरभ्य न ह्येत-
च्चित्तवृत्तिशून्यः प्राणी भवतीत्युक्तदिशा आत्मनि विशेषतो निविष्टा या रत्यादिवासनाः
तासामुद्बोधद्वारकेणानुरागेण रञ्जनेन, मुकुमाराया रसचर्चणयोग्यतां गतायाः, स्वस्य
चर्चयितुः, संवित् सम्यक् वेश्यनेनेति संविन्मनः, तस्य य आनन्दघनः चर्चणारूपो
व्यापारस्तेन रसनीयमात्वादनीयं रूपं यस्य । यदाह मुनिः—“आत्वादयन्ति मनसा
तस्मान्नाव्यरसाः स्मृताः” ॥ इति । “स काव्यव्यापारैकगोचरः” इत्यनेन विभागोद्देशे
“काव्यव्यापारैकगोचरश्च” इति यदुक्तं तद्वद्वयति । इतिशब्दस्यानन्तरम् उच्यत
इत्यनुषङ्गः । रसध्वनेरेव काव्यात्मत्वमिति दर्शयितुं वस्त्वलङ्कारध्वनिभ्यां विशेषमाह—स
चेति ॥ चशब्दः तुशब्दस्यार्थः ; स रसादिः ध्वनिरेव भवति, न वाच्यादिरूपोऽपि ;
इतरयोर्हि वाच्यत्वमपि कदाचिद्भवतीत्युक्तं प्राक् । ततः किमेत्यत
आह—इति स एव मुख्यतयात्मेति ॥ यस्मात्तस्य ध्वन्यात्मकत्वमेव न
रूपान्तरसंबन्धोऽपि तस्मात्स एव काव्यस्यात्मा भवति, न वस्त्वलङ्कारध्वनी अपि ॥
ननु तयोरपि रसध्वनिपर्यवसायितया काव्यात्मत्वं स्यात्यति तत् कथं
तदवध्रियत इत्यत उक्तम्—मुख्यतयेति ॥ औपचारिकमेवेतरयोरात्मत्वं न मुख्य-

१. प. 'शब्द' नास्ति ।

ग. 'शब्दसमीक्ष्यमाणः'

२. क. ख. 'समुदितप्राग्निविष्ट'

३. क. ख. च. 'चर्चणः'

४. क. ख. 'स च'

लोचनम्

यच्चोच्यते भट्टनायकेन—“अंशत्वं न रूपता”, इति तत् वस्त्वलङ्कारध्वन्योरेव यदि नायोपालम्भः, रसध्वनिस्तु तेनैवात्मतयाङ्गीकृतः, रसचर्वणात्मनः तृतीयस्यांशस्याभिधा-
भावनांशद्वयोर्त्तार्णत्वेन निर्णयात् ; वस्त्वलङ्कारध्वन्योः रसध्वनिपर्यन्तत्वमेवेति वयमेव

कौमुदी

मित्यर्थः । इतिशब्दानन्तरमत्रापि उच्यते इत्यनुपपन्ननीयम् ॥

यद्यप्यानन्दपदव्याख्यानान्तरे भट्टनायकमणितमेतदेवानुभाष्य दूषितम् ; तथापि तत्र ध्वनेरंशत्वप्रसाधनं सिद्धसाधनत्वाद्युद्धावनया निरस्तम् , अंधुनात्वात्मत्व-
नियेधो यः “न रूपता” इत्यंशेन , तद्वृणामिप्रायेणोपक्रमते—यच्चोच्यते इति ॥ उपालम्भ आत्मत्वप्रतिषेधः । “यदि नाम” इति निश्चये सत्यनिश्चयवचनम् ; तद्वचनं वस्त्वलङ्कारध्वन्योरात्मत्वोपालम्भरूपमेव न रसध्वनेरात्मत्वोपालम्भरूपम् । तच्चात्मदभिमतमेवेति सिद्धसाधनमेवैतदित्यर्थः । ननु सामान्यवाचिष्वनिशब्दवाच्यस्यात्मत्वं निराकृतमेवेति कथं सिद्धसाधनत्वमित्याशङ्क्य स्वाभ्युपगमविरोधान्नैवमित्याह—रसध्वनि-
स्त्विति ॥ तुर्हेतौ । ननु रसध्वनेरात्मत्वविषया तदुक्तिर्न दृश्यत इति कुतः स्वाभ्युपगम-
विरोध इत्यत्राह—रसचर्वणात्मन इति ॥ कथं पुनः रसध्वनेरेवात्मत्वं यावता ‘ध्वनिः काव्यस्यात्मा’ इति ध्वनेरेव काव्यात्मत्वं प्रतिजानता भवता वस्त्वलङ्कारध्वन्योरप्यात्मत्वमनुमत-
मेवेत्याशङ्क्याह—वस्त्वलङ्कारेति ॥ विश्रान्तिधामत्वकृतं हि मुख्यमात्मत्वं युक्तम् ; न च ध्वन्यमानयोरपि वस्त्वलङ्कारयोः विश्रान्तिधामत्वम् , तयोर्वाच्यवद्विभावतया अन्ततो रसध्वनिं प्रति धावनात् ; ध्वन्यमानत्वकृतस्त्वनयोर्वाध्यादुत्कर्ष इत्यमुख्यमात्मत्वमपेक्ष्य ‘ध्वनिः काव्यात्मा’ इति सामान्यनिर्देश इत्यर्थः ॥ वयमेवेति ॥ ये वयं ध्वन्यात्मसद्भाववादिन

१. क. र. ग. ह. च. ‘यदूचे’

घ. ‘यत्तूचे’

२. ग. ‘भट्टनायकः’

३. ग. ‘अङ्गत्वे’

४. क. र. ‘रूपिता’

५. र. ‘उपालम्भः’

ग. ‘उपारम्भः’

६. घ. ‘स ध्व.’

७. क. ‘रसता’

८. ग. ‘द्वयोक्तिः न तैरुक्त्यादिसर्वः’

घ. ‘द्वयोः निर्णयित्वेन’

९. ह. ‘श्रुतानी’

ध्वन्यालोकः

हि—आद्यस्तावत्प्रभेदो वाच्यार्दूरं विभेदवान् । न हि कदाचिद्वाच्ये विधिरूपे प्रतिपेक्षरूपः । यथा —

“मम धम्मिव वीसत्थो सो सुणवो अज्ज मारिओ देण ।

गोलाणइक्कच्छकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ॥”

लोचनम्

वक्ष्यामस्तत्र तत्र इत्यास्तां तावत् । ‘वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तम्’^१ इति भेदत्रयव्यापकं सामान्यलक्षणम् । यद्यपि हि ध्वननं शब्दस्यैव व्यापारः, तथाप्यर्थसामर्थ्यस्य सहकारिणः सर्वत्रानपायात् वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तत्वम् । शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्येऽप्यर्थसामर्थ्यादेर्य प्रतीयमानावगतिः, शब्दशक्तिः केवलमवान्तरसहकारिणीति वक्ष्यामः ॥

कौमुदी

इत्यर्थः ॥ तत्र तत्रेति ॥ “काव्यस्यात्मा स एवार्थः” इत्याद्यन्तरेष्वित्यर्थः । वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तमिति वस्तुनो विशेषणत्वेनोक्तत्वात् वस्तुध्वनेरेवैतदसाधारणं लक्षणमिति प्रतीतिर्मा भूदित्याह—सामान्यलक्षणमिति ॥ तदेवोपपादयति—भेदत्रयव्यापकमिति ॥ यत एतद्वस्त्वलङ्कारसादिष्वनिरूपं भेदत्रयमपि व्याप्नोति, तदेव च व्याप्नोति, ततोऽस्य सामान्यलक्षणत्वं युक्तम्, अग्यास्यादिदोष-विशहितत्वादित्यर्थः । ननु व्यञ्जनाव्यापारस्याभिधादिव्यापारवत् शब्दाश्रयत्वात् व्यङ्ग्यत्रयस्य वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तत्वलक्षणमसम्भवलक्षणमिति शङ्कामनूय दूषयति—यद्यपीति ॥ एतच्चान्युपगम्योक्तम् अर्थशक्तिमूलेऽर्यस्यापि व्यञ्जनव्यापारसद्भावाभ्युपगमात् । नन्वेवं शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यप्रकारे कथमेतद्योग्यताम्, तस्य वाच्य-सामर्थ्याक्षेपलभ्यत्वान्मुपगमे शब्दशक्तिमूलत्वभावाभेदापत्तेरित्यत आह—शब्दशक्ति-मूलेति ॥ दूरशये दूरदृष्टाशय [दूरशब्दः ‘दूरदृष्टाशयः’] इतिवत् अत्यर्थवाची स्याभाविकविरोधमूलत्वेन भेदस्यात्यन्तिकतां दर्शयितुं प्रयुक्त इत्याशयेनाह—

१. ग. ‘दूषयति.’
२. क. ‘तत्र तत्रेति.’
- ख. ग. ‘तत्रेत्यास्तां’
३. ग. ‘-क्षिप्तः’
४. क. ख. ‘हि’ नास्ति ।

५. घ. ‘अर्थः’
६. क. ख. ‘एव’ नास्ति ।
७. ग. ‘प्रत्ययमानाव’ नास्ति ।
८. क. ख. ग. ‘-करण मिति’

लोचनम्

दूरं विभेदवानिति ॥ विधिनिषेधौ विरुद्धाविति न च तस्यापि विमतिः । एतदर्थं प्रथमं तावेवोदाहरति—भूम धम्मिअ इति ॥

“अम धार्मिक विसम्भः स शुनैकोऽथ मारितस्तेन ।

गोदावरीनदीकूललतागहनवासिनो दत्तसिंहेन ॥”

कस्याश्चित् सङ्केतस्थान जीवितसर्वस्वायमानं धार्मिकसंचरणान्तरायदोषात्तदवलुप्यमान-

कौमुदी

विधिनिषेधाविति ॥ विरुद्धौ इति ॥ अमुमर्थं विषयीकृत्येत्यर्थः ; भावाभावयोरेव साक्षाद्विरोधस्तन्मुखेनैवेतरेषामिति सकलतीर्थिकसम्मतैषा स्थितिरिति भावः । विपर्यस्ता वा मतिर्विमतिः, ‘न विरुद्धौ’ इत्येवंरूपा । ननु विधिरूपयोरपि वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भेद-सम्भवात् तत्प्रदर्शनार्थमुदाहरणसम्भवे विधिनिषेधात्मकवाच्यव्यङ्ग्ययोदाहरणे किमस्ति कश्चिदभिप्राय इति शङ्कायामस्येवेत्याह—एतदर्थमिति ॥ आत्यन्तिकभेदप्रदर्शनार्थ-मित्यर्थः । गाथा चैषा मुक्तकरूपमपि प्रवन्धायमान इवेति गाढतरकाव्याभ्यास-पुरातनपुण्यपरंपरापरिप्रापितकाष्ठाप्राप्तसङ्ख्ययाग्रेसरभावः परिमितविभाषाद्युन्मीलनेऽपि विमलतरमतिमणिमुकुरतलपरिलसितचाकृतगायारूपकव्यार्थसतत्त्वस्थितिराचार्यस्तत्समुचित-पूर्वापरपरिकल्पनपुरःसरं वक्तृतदभिप्रायतदवसरादिविशेषप्रदर्शनेन गाथां व्याख्यातुं पीठबन्धं विधत्ते—कस्याश्चिदिति ॥ ‘कस्याश्चिदियमुक्तिः’ इत्यनेन वक्तृ-विशेषोपदर्शनम् ; संकेतस्थानं परित्रातुमिति प्रयोजनम् ; अनेनाभिप्रायविशेषः अवसरविशेषश्च दर्शितः । तस्य रक्षितव्यत्वे हेतुः—जीवितसर्वस्वायमानमिति ॥ धार्मिकस्य सञ्चरणेन योऽन्तरायः—न तु रहस्योद्भेदः, धार्मिकत्वादेवैतादृग्विषयवैदे-शिकत्वात्—तादृशस्तस्य सञ्चरणमात्रेणापि स्वच्छन्दसम्भोगमहोत्सवस्य घुटिमात्रकाल-विच्छेदेरूपोऽपि दोषः प्रादुःभ्यात् इति तत्तादृशान्महामयाद्रक्षितुमित्यर्थः । तादृशस्या-न्तरायदोषस्य परिमितविशेषकालसम्भविनः परिहारे किमेतावानपि यत्न आस्थेय इति मन्वानं प्रति सार्वकालिकदोषापाकरणार्थतां तदुक्तेर्दर्शयति—तदवलुप्यमानेति ॥

१. क. ख. ड. च. ‘कस्याश्चिरपि’ नास्ति ।

२. क. ख. ‘तावदेवो-’

ग. ‘तावदेवावेवो-’

३. क. ख. ‘अम धम्मिअ इति’

४. क. ख. घ. ड. च. ‘आद्य’

५. ग. ‘वाग्मिना’ नास्ति ।

लोचनम्

पल्लवकुसुमादिविच्छायाकरणञ्च परित्रातुमियमुक्तिः । तत्र स्वतस्सिद्धमपि भ्रमणं
 अभयेनापोदितमिति^१ प्रतिप्रसवात्मको निषेधाभावरूपः न तु नियोगः प्रैपादिरूपः अत्र
 विधिः । अतिसर्गप्राप्तकालयोर्हि अयं छोट् ; तत्र भावतदभावयोर्विरोधाद्

कौमुदी

तेन धार्मिकेण अवलुप्यमानैः पल्लवादिभिर्हेतुभिः यदानुपपन्नं तत्कारुण्यं
 स्वतो निरतिशयच्छायास्य विच्छायात्वापादनं तस्मादपि परित्रातुमित्यर्थः ।
 अथास्यामुदाहृतायां गाथायां यो व्यङ्ग्योऽर्थः प्रतिषेधरूपः तत्स्वरूपमधिकृत्य न
 किञ्चिद्वक्तव्यमस्तीति यो वाच्यो विधिरूपः तस्य स्वरूपं निरूपयति—तत्रेति ॥
 गाथाया यथोक्तार्थपरत्वे स्थिते सतीत्यर्थः । अत्र वाच्यार्थकक्ष्यायां यो भ्रमेति विधिः
 स निषेधाभावरूप एव, न तु प्रैपादिरूपो नियोगः । नियोगो ह्यप्रवृत्तप्रवर्तनात्मको
 मुख्यतयावस्थितो विधिः प्रसिद्धः ; स च प्रवर्त्यपुरुषापेक्षया क्रमेण ज्यापःसम-
 कनीयोभिर्नियोक्तुभिः पुरुषैः प्रतिपाद्यमानः सन् प्रैषामन्त्रणाच्चेपणभेदेन भिन्नव्यपदेश-
 गोचरभावमाचरतीति विधिस्वरूपनिरूपणधुरीणविपणाः प्रतिषेदिरे ॥ यथाहुः—
 “कार्यमेव हि वक्तृणां ज्यायःसमकनीयसाम् । प्रवर्त्यपेक्षया भेदात् प्रैपादि-
 व्यपदेशभाक् ॥” इति । इह तु नास्तिबुक्तरूपो विधिः सम्भवति प्रवृत्तपुरुष-
 विषयत्वात् ; अतः प्रवृत्तिप्रतिबन्धकप्रतिषेधेन प्रवृत्तिहेतुत्वस्य प्रतिषेधाभावे विधौ च
 तुल्यत्वात् उपचारात् प्रतिषेधाभावोऽपि विधिरित्युच्यत इत्यर्थः । प्रसिद्धश्चापेक्षया विधौ च
 विधिरन्यत्र विधिवृत्तपरीक्षकन्यत्रहारेथिति दर्शयति—प्रतिप्रसवात्मक इति ॥
 प्रथमं सामान्योपाधौ प्रतिषिद्धस्य पश्चात् कचिद्विशेषविषयेऽनुज्ञानं प्रतिप्रसवः प्रतिषेध-
 निवर्तनरूपः । तदेवोपपादयति—स्वतस्सिद्धमिति ॥ अपवादः प्रतिषेधः । उक्तरूप-
 विधिवाचकत्वं मुख्यविषयस्य छोटः कथमित्यत्राह—अतिसर्गेति ॥ ‘अतिसृष्टोऽसि’
 इत्यादिनैतदेव स्पष्टयिष्यति । इदानीं गाथायाः प्रतिषेधरूपस्यार्थस्य वाच्यत्वनिरासेन
 पारिशेष्याद्यजनव्यापारैकगम्यत्वं साधयितुं वाच्यत्वपक्षे किं द्वयोरप्यर्थयोर्वाच्यत्वं यौगपद्येन,
 आहोस्वित् पर्यायेणेति त्रिकल्पं हृदि कृत्वा आद्यं तावदपनुदति—तत्र भावतदभाव-

१. क. ख. ग. ‘-दितमिति’

४. ग. ‘रूपो विधिरिति सर्वं प्राप्तकाल-

२. ग. ‘असवार्थको न विषयाभावरूपो’

योगश्च । तत्र’

३. क. ख. ग. ‘वियोगः’

लोचनम्

द्वयोस्तावन्ने युगपद्वाच्यता ; नै क्रमेण, विरम्यव्यापारोभावात् ; “विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्” इत्यादिनाभिधाव्यापारस्य विरम्योसंभवाभिधानात् । ननु तात्पर्यशक्तिरपर्यवसिता विवक्षया दृष्टधार्मिकतैदादिपदार्थानन्वयरूपमुख्यार्थवाधकत्वेन विरोधनिमित्तया विपरीत-

चौमुदी

योरिति ॥ वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वविचारे सतीत्यर्थः । परस्परस्वरूपोपमर्दनस्वभावत्वेन युगपदुभयोरपि प्रतिपत्तुबुद्धिपथानारोहिवादित्यर्थः । द्वितीयमपवादति—न क्रमेणेति ॥ कथं विरम्यव्यापारासंभव इत्यत आह—विशेष्यमिति ॥ विशेषणविवये क्षीणा विरतिमुपगता शक्तिः अर्थप्रतीतिजननसामर्थ्यलक्षणा यस्याः सा पुनर्विशेष्यं यस्तु न गच्छेत् स्पृशेत् बोधयितुं शक्नोतीत्यर्थः । एवमभावस्य वाच्यत्वाभावाद्यङ्गत्वम् संभाव्य संप्रत्यभिहितान्वयवादिमीमांसकमतानुसारेण तावद्वाच्यत्वमुपपादयितुमशक्यमिति वक्तुं तन्मतानुसारेण वाच्यत्वोपपत्तिमुद्भावयति—ननु तात्पर्यशक्तिरिति ॥ तात्पर्यरूपा शक्तिस्तात्पर्यशक्तिः, सैव निषेधप्रतीतिं करोति इत्यत्र हेतुः निषेधस्य वाक्यार्थभूतत्वम् ; यद्विश्रान्तिधामभूतं तदेव हि वाक्यार्थः ; निषेधस्य च विश्रान्तिधामत्वमस्त्येवेति तस्यैव वाक्यार्थत्वमित्यर्थः । वाक्यार्थत्वेऽपि कथं तत्प्रतीतिजनकत्वमित्यत उक्तम्—अपर्यवसितेति ॥ वाक्यार्थ एव हि तत्परस्य वचनस्य पर्यवसानं युक्तम्, इतरथा तत्परत्वस्यैवाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । निषेधस्य वाक्यार्थत्वे हेतुः—विवक्षयेति ॥ शब्देनार्थप्रतिपिपादयिषा हि विवक्षा । सा चेह निषेधविवक्षैव, न विधिविवक्षा । अतस्तस्मिन्नर्थे वचनस्य तात्पर्यतस्यैव वाक्यार्थत्वम्, तत्रैव च तात्पर्यपर्यवसानं वाच्यम्, न विधिरूपेऽर्थे, तस्य द्वारमात्रत्वादित्यर्थः ॥ ननु पदार्थस्यैव विशिष्टावस्थस्य वाक्यार्थत्वात् निषेधस्य चापदार्थत्वात् न वान्यार्थत्वमित्याशङ्क्य तस्य वाच्यत्वाभावेऽपि लक्ष्यत्वेन पदार्थत्वसम्भवाददोष इत्याह—दृष्टेति ॥ ‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादाविवान्वयप्रतीत्यनुत्पत्ति-लक्ष्णोऽत्र मुख्यार्थवाधो भावाभावात्पक्षप्रयुक्तश्च विरोधो लक्ष्णाया निमित्तमिति ‘अमणविधेर्निषेधलक्षकत्वं विधेर्भुङ्क्व’ इत्यादाविवोपपन्नमित्यर्थः ॥ भवतु तात्पर्यशक्तेः

१. घ. ‘न’ नास्ति ।

ग. ‘विरम्य व्यापारासंभ-’

२. क. ख. ‘न’ नास्ति ।

५. घ. ङ. च. ‘तादि’

३. क. ख. ग. ‘व्यापारद्वया-’

६. क. ख. ग. ‘शान्वय-’

४. क. ख. ‘विरम्य’ नास्ति ।

लोचनम्

लक्षणाया च वाक्यार्थाभूतनिषेधप्रतीतिगमिहितान्वयदृशा करोतीति शब्दशक्तिमूल एव सोऽर्थः ; एवमनेनोक्तमिति हि^१ व्यवहारः ; तत्र वाच्यानिरिक्तोऽन्योऽर्थ इति ॥

नैतत् । त्रयो ह्यत्र व्यापाराः संवेद्यन्ते—पदार्थेषु सामान्यात्मसु अभिधा-
व्यापारः । समयापेक्षार्थविगमनशक्तिः^२ अभिधा । संकेतश्च तावत्पेव न विशेषांशे,

कौमुदी

निषेधप्रतीतिकरत्वम्, ततः किमित्यत्राह—इति शब्दशक्तिमूल एव सोऽर्थ इति ॥
शब्दशक्तिरभिधाव्यापारस्तन्मूलत्वं तात्पर्यशक्तेः बाध्यवाचकमावाश्रयत्वेन व्यवस्थानात् ।
न केवलं वाक्यवित्तमयप्रसिद्धमेवैतत् लोकव्यवहारसिद्धमपीत्याह—एवमिति ॥
हि^३ । निगमयति—तच्चेति ॥ अन्य इति यो व्यङ्ग्यत्वेन भवतोऽभिमतः ।

सिद्धान्तमुपक्षिपति “नैतत्” इत्यादिना “एवममिहितान्वययादिनाम्” इत्यतः
प्राक्तनेन ग्रन्थेन ॥ नैतदिति । वक्ष्यमाणन्यायविरोधादेतद्व्यत्ययस्थानं न युक्तमित्यर्थः ।
तमेव प्रदर्शयन् वाचकत्वाश्रयाभिधातात्पर्यलक्षणाव्यापारगम्यत्वनिरासेन तदतिरिक्तरूप-
व्यञ्जनव्यापारावगम्यत्वं व्यङ्ग्यमभिमतस्यार्थस्य प्रदर्शयितुं प्रथमं तेषां स्वरूपं तावदाह
—त्रयो हीति ॥ हिशब्दः प्रसिद्धौ ; अस्मिन्नर्थे तावन्न कस्यापि विमतिरित्यर्थः ।
ते चाभिधातात्पर्यशक्तिलक्षणाख्या इति वक्ष्यमाणत्वा सिध्यन्ति । संवेद्यन्त इति
कार्पल्लिङ्गकानुमानगम्यत्वमपीता दर्शितम् । किविपया किलक्षणा वा ते व्यापारा
इत्याकाङ्क्षायामाह—पदार्थेष्विति ॥ सामान्यसदृश आत्मा अनुवृत्तत्वरूपं स्वरूपं
येषां ते तथा । तस्य तथाविधपदार्थमात्रविषयत्वे हेतुमाह—समयापेक्षयेति ॥
शब्दस्य व्यापारो नामार्थविषयस्तद्बुद्धिजननसामर्थ्यलक्षणः । तत्र “शब्दाः संकेतितं
प्राहुः” इति दर्शितदिशा संकेतस्मरणं सहकारितयापेक्षार्थबोधनसामर्थ्यं यच्छब्दस्य
तदभिधाव्यापार इति शब्दप्रस्थानविदां प्रसिद्धमित्यर्थः । ततः किमित्यत आह—
संकेतश्चेति ॥ तावतीति ॥ सामान्यात्मरूपपदार्थांशमात्र एवेत्यर्थः । एवकारव्यावर्त्यमाह—

१. क. ख. “शक्ति” नास्ति ।

२. घ. ‘हि’ नास्ति ।

३. क. ख. ‘तत्र’

४. ग. ‘व्यवहाराः’

५. क. ख. ग. घ. ङ. च.

“समयापेक्षार्थः” ।

६. क. ख. ग. ‘हि’ इत्यधिकम् ।

७. क. ख. ग. घ. ङ. च.

‘समयश्च’

लोचनम्

आनन्त्याद्यभिचाराच्चैकस्य ; ततो विशेषरूपे वाक्यार्थे तात्पर्यशक्तिः परस्परान्विते ;
“सामान्यान्यन्यथासिद्धेर्विशेषं गमयन्ति हि” इति न्यायात् । तत्र च द्वितीयकस्यायां

कौमुदी

न विशेषांश इति ॥ कुत इत्यत आह—आनन्त्यादिति ॥ विशेषाणां व्यावृत्तरूपाणा-
मनन्तत्वेन प्रतिविशेषं संकेतकरणमशक्यसंपादमित्यर्थः । इतोऽपि न तत्संभव इत्याह
—व्यभिचाराच्चेति ॥ एकस्येत्यत्र वीप्सालोपोऽवगन्तव्यः एकैकस्येति । एकस्मिन्स्ताव-
द्विशेषे शब्दस्य संकेतग्रहेऽपि तस्य विशेषान्तरे व्यभिचारादबोधकत्वमेव शब्दस्यापद्येते-
त्यर्थः । न च विशेषसमुदाये भवति संकेतग्रह इति बाध्यम् ; सामान्यस्यैव नामान्तरेण
संकेतविषयतयोपयुक्तत्वात् समुदायसमुदायिभेदाभेदादिविकल्पदोषप्रस्तत्वात् । न च सकल-
विशेषगोचर एक एव सङ्गतिग्रह इति बाध्यम् ; एकस्मादेव शब्दादवनिवलय-
निलयसकलसमुदायिरूपविशेषसंयेदनापत्तेरखिलव्यवहारविशेषविलोपापत्तेः । यदाहुः—
“आनन्त्याद्यभिचाराच्च न शक्या व्यक्तयो मताः” इति । नन्वेवं सति विशेषा-
र्थावगतिरुपलभ्यमाना निर्निबन्धनैवापन्नेत्याशङ्क्य तात्पर्यशक्तेस्तन्निबन्धनत्वाददोष
इति दर्शयन् द्वितीयं व्युत्पादयति—तत इति ॥ यतोऽभिधाव्यापारः[रा]स्पृष्टो
विशिष्टोऽर्थस्तस्माद्वेतोः, विशेषस्यैव रूपं व्यावृत्तबुद्धिविषयत्वलक्षणं यस्य तथाभूते ।
तथापि किं तत्स्वरूपमित्यत उक्तम्—परस्परेति ॥ आकाङ्क्षादिवशात् गुणप्रधान-
भावेनान्विते पदार्थसमुदाय इत्यर्थः । यदाहुः—“पदार्थान् प्रतिपाद्यैव नियतन्ते
पदान्यतः । पदार्था एव संसर्गं बोधयन्त्यूर्ध्वमञ्जसा ॥” इति । पदार्थमुखेन वाक्यार्थ-
प्रतिपादकत्वं तात्पर्यशक्त्या शब्दानामित्यत्राभियुक्तवचनं प्रमाणयति—सामान्यानीति ॥
सामान्यात्मकाः पदैः प्रतिपादिताः पदार्था एव विशेषं विशिष्टरूपं वाक्यार्थमवगम-
यन्तीति ; अत्र हेतुः—अन्यथासिद्धेरिति ॥ विशेषस्यानवगमे सति “न हि पदं
पदार्थमात्रप्रतिपत्तये प्रयुञ्जते” इत्याहुःकुदिशा पदार्थप्रतीतेरेव परिनिष्पत्त्य-
संभवादित्यर्थः । एवमभिधातात्पर्यशक्तिरूपं व्यापारद्वयं प्रदर्श्य तृतीयं लक्षणा-
व्यापारं दर्शयन् तस्य तात्पर्यशक्तिविषयानुप्रवेशे तत्सहकारिधुरंधरत्वं[धरं] पूर्वपक्ष्यमिमत्
प्रतिक्षिपन्नाह—तत्र चेति ॥ तस्यां तात्पर्यशक्तिविषयतायाम् अभिधाव्यापारविषयापेक्षया

लोचनम्

भ्रमेति प्रतीयते, अन्वयमात्रस्यैव प्रतिपन्नत्वात् । न हि—‘गङ्गायां घोषः’ ‘सिंहे वटुः’ इत्यत्र यथा अन्वय एव बुभूषन् प्रतिहन्यते योग्यताविरहात्, तथा—तव भ्रमणनिषेधात् । या सिंहेन हतः, तदिदानीं भ्रमणनिषेधकारणवैकल्यात् भ्रमणं तवोचितम् इत्यत्रान्वयस्य—‘काचित् क्षतिः’ अत एव मुख्यार्थवाधा नाशङ्क्या इति न विपरीतार्थलक्षणाया अवसरः । भवतु वासौ । तथापि द्वितीयस्थानसंक्रान्तां तत्रदसौ न भवति । तथा हि—मुख्यार्थवाधायां लक्षणायाः प्रवृत्तिः ; बाधा च विरोधप्रतीतिरेव ; न चात्र पदार्थानां

कौमुदी

द्वितीयस्यां कक्ष्यायां यो वाच्यो भ्रमणविधिः स एव प्रतीयते ; न तु सपरिकरो लक्ष्याभिमतोऽर्थ इत्यर्थः । कुतो विधेरेव प्रतिपत्तिरित्यत उक्तम्—अन्वयमात्रस्येति ॥ गुणप्रधानभावेन योऽन्योग्यं पदार्थानां संसर्गः सोऽन्वयः । ननु ‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादाविव मुख्यार्थवाधकत्रलेन निषेधस्य विपरीतलक्षणया प्रतीतिरत्रास्त्येवेति कुतो विष्यतिरिक्तार्थ-प्रतिपत्तिः इत्याह—न हीति ॥ ‘बुभूषन् प्रतिहन्यते’ इत्यन्वयप्रतीत्यनुत्पत्तिरुक्ता । गङ्गाक्रोतःप्रभृतेर्घोषाद्यधिकरणत्वयोग्यताविरहादित्यर्थः । बाधाभावमेव दर्शयितुम् अन्वयस्य स्वरूपमुक्तम्—तवेति ॥ एषप्रकारस्यान्वयस्येत्यन्वयः । क्षतिर्बाधा । बाधाभावे फलितमाह—अत एवेति ॥ अन्वयक्षत्यभावादेव हेतोः । मुख्यार्थवाधा या लक्षणाजीवतया प्रसिद्धा ॥ विपरीतार्थलक्षणाया इति ॥ सा खल्वत्र तात्पर्यशक्तिसहकारितया भवतामभिप्रेतेत्यर्थः । नन्वेवमपि वक्तुरोचित्याद्यनुसरणेऽन्वयक्षत्यवभासरूपमुख्यार्थवाधवलात् विरोधनिवन्धना लक्षणावसरं लभेतैवेति कथं द्वितीयकक्ष्यायां तदभाव उक्त इत्याशङ्क्य अभ्युप-गम्यापि लक्षणाम्, तस्या द्वितीयकक्ष्यायां निवेशं निषेधति—भवतु वासाविति ॥ उक्तमेवोपपादयति—तथा हीति ॥ विरोधप्रतीतिरेवेति ॥ न त्वनन्वयरूपेत्यर्थः ।

१. ग. ‘त्रापि’

लक्षणायाः

२. ग. ‘ख. ‘निषेधकत्वा-’

३. क. ख. ग. ‘संक्रान्ताभावादसौ’

३. क. ग. ‘अत्र’ नास्ति ।

४. क. ‘लक्षणायां प्रवृत्तिः’

४. क. ख. ग. ड. च. ‘न काचित्’

५. ग. ‘लक्षणाप्रवृत्तिः’

५. घ. ‘अत एव’ इत्यादिः ‘बाधा च’

६. क. ख. ‘सा च’

इत्यन्तो भागो नास्ति ।

७. च. ‘बाधा च न’

८. क. ख. ग. घ. च. ‘विपरीत-

लोचनम्

स्वात्मनि विरोधः ; परस्परं विरोध इति चेत्, सोऽयं तर्हि अन्वये विरोधः प्रत्येयः ; न चोपप्रतिपन्नोऽन्वये विरोधप्रतीतिः^१ ; प्रतिपत्तिश्चान्वयस्य नाभिधाशक्त्या, तस्याः पदार्थप्रतिपत्त्युपक्षीणाया विरम्योऽन्यापारात्—इति तात्पर्यशक्त्यैवान्वयप्रतिपत्तिः । नन्वेवमपि 'अङ्गुल्यग्रे करिवर्षातम्' इत्यत्रान्वयप्रतीतिः स्यात् ; किं न भवत्यन्वय-प्रतीतिः^२ दशदाडिमादिवाक्यवत् ! किं तु प्रमाणान्तरेण सोऽन्वयः प्रत्यक्षादिना बाधितः

कौमुदी

तत्रान्वयी पदार्थसार्थोऽन्वयश्चेति द्वावर्थौ स्तः । तत्रान्वयिनां पदार्थानामेव स्वरूपनिष्ठोऽयं विरोधः आहोस्विदन्वयोपाधिगत इति विवेकव्यम् । तत्र नाद्यः, स्वात्मनि विरोधे वस्तुनो नृशृङ्गादिबन्धिरूपाख्यत्वापातादित्याह—न चेति ॥ द्वितीयमुत्पाप्य कदर्ययति—परस्परमिति ॥ सोऽयमिति ॥ यो लक्षणानिदानत्वेन मूर्धाभिषिक्त इत्यर्थः ॥ न चाप्रतिपन्न इति ॥ 'अस्य विरोधः' इति विशिष्टप्रतीतिर्विशेषणभूता-न्वयप्रतीतिपुरःसरत्वादित्यर्थः । भवतु तर्हि तत्प्रतिपत्तिरित्याशङ्क्य तत्प्रतीतेस्तात्पर्यशक्ति-जन्यत्वासदुत्तरकालीनबाधादिप्रतिपत्तेस्तात्पर्यशक्तिकक्ष्यानवतारमाह—प्रतिपत्तिश्चेति ॥ नन्वान्वयप्रतीतिरत्र प्रतिहन्यमा[ना]नैवोत्पद्यते इति तद[इत्येतद]वश्याभ्युपेयम्, इतर[रथा] अङ्गुल्यग्रेदिवाक्येभ्योऽपि कथितन्यायेनान्वयप्रतीतिप्रसङ्गात् ; न च तत्रान्वयप्रतीतिरस्ति, असंभावनाप्रत्ययप्रनिबन्ध[बद्ध]प्रसरत्वात्—इति शङ्कामुद्भाव्य परिहरति—नन्वेवमिति ॥ प्रमाणसामग्रीबलात् तत्प्रतीतिरनुत्पत्तुमपारयमाणा वस्त्वसंभावनामपि तिरस्कुर्वन्नेव समुत्पद्यमाना न निवारयितुं शक्येत्यर्थः । तत्किमिदानीं "मम धम्मिअ" इत्यादि-वाक्यार्थप्रतीतिनिर्विशेषैव तत्प्रतीतिरित्यत्राह—किं तु प्रमाणान्तरेणेति ॥ प्रतिपन्नोऽपि सोऽन्वयो नैतदेवमिति प्रमाणान्तरेण बाधितः संवृत्त इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—

१. ड. 'प्रत्येयः'

२. क. ख. ग. 'च प्र.'

३. घ. 'प्रतिपत्तिः'

४. क. ख. ग. 'अन्वया'

५. ग. ड. 'अपि' नास्ति ।

६. घ. ड. च. 'वर-' नास्ति ।

७. घ. 'प्रतिपत्तिः'

८. घ. ड. च. 'वाक्य-' नास्ति ।

९. घ. 'समान्वयः'

लोचनम्

प्रतिपन्नोऽपि^१ शुक्तिकायां रजतमिवेति तदवैगमकारिणो वाक्यस्याप्रामाण्यम् ।
 'सिंहो माणवकः' इत्यत्र तु^२ द्वितीयकक्ष्यानिविष्टतात्पर्यशक्तिसमर्पितान्वयबोधक-
 समुल्लासानन्तरमभिधातात्पर्यशक्तिद्वयातिरिक्ता र्तावत् तृतीयौ शक्तिः तद्वाधकविधुरी-
 करणनिपुणा लक्षणाभिधाना समुल्लसति । नन्वेवं 'सिंहो यदुः' इत्यत्रापि
 काव्यरूपता^३ स्यात्, ध्वननलक्षणस्यात्मनोऽपि समनन्तरमेव^४ धेक्ष्यमाणतया भावात् ।
 ननु^५ घटेऽपि जीवव्यवहारः स्यात्, आत्मनो विमुत्वेन तत्रापि भावात् ।

कौमुदी

शुक्तिकायामिति ॥ ततः किमित्यत आह—इतीति ॥ तर्हि 'सिंहो यदुः' इत्यादा-
 वप्यङ्गुल्यप्रादिवाक्यवदुक्तन्यायेनाप्रामाण्यमेव गृह्यतामित्याशङ्क्य नेति विशेषं दर्शयन्
 लक्षणादास्तृतीयकक्ष्यानिवेशमाह—सिंह इत्यादि ॥ एवं 'त्रयो ह्यत्र व्यापाराः संवेद्यन्ते'^६
 इत्येतन्निर्वाहितम् । इदानीमभिधादिव्यापारत्रयोत्तीर्णं प्रतितन्त्रसिद्धान्तसिद्धं ध्वननव्यापारं
 चतुर्थकक्ष्यानिवेशिनं प्रदर्शयित्वा प्रथमं तृतीयकक्ष्याविनिवेशेन काव्यव्यवहारप्रयोजकत्व-
 प्रसङ्गदूषणमपाकर्तुमाह—नन्वेवमिति ॥ लक्षणायास्तृतीयकक्ष्यानिवेशाभ्युपगमे
 सतीत्यर्थः । कुत इत्याह—ध्वननेति ॥ समनन्तरमेवेति ॥ चतुर्थ्यां तु
 कक्ष्यायामित्यादिसमनन्तरप्रत्ये । अत्र प्रतिबन्धि गृह्यति—ननु घटेऽपीति ॥ कुत
 इत्याह—आत्मन इति ॥ अणुपरिमाणत्वं तावदात्मनो न संभवति, युगपदुभयत्र
 वेदनानुसन्धानानुपपत्तेः ; कार्यत्यादिभिरनित्यत्वप्रसङ्गान्मध्यमपरिमाणत्वमपि नेति
 परिशेषप्रमाणसिद्धं धिभुत्वमात्मन इति घटे तत्सद्भावोऽवश्यमभ्युपेय इति तन्निबन्धनो
 जीवव्यवहारो दुर्वार इति भावः । नात्मसद्भावमात्रं जीवव्यवहारं प्रति प्रयोजकम् ;

१. घ. 'त्रोऽपि'
२. घ. ड. च. 'रजतमिवेति'
- ग. 'रजतमेवेति'
३. ग. 'तदपगमः'
- ड. 'तदनवगमः'
४. क. ख. ग. च. 'तु' नास्ति ।
- घ. 'चतुर्थ्या'
५. क. ख. ग. 'अधकोत्तासना'
- ड. 'वाधकोत्तासना'

६. ग. 'तावत्' नास्ति ।
७. क. ख. ग. 'तृतीयैव'
८. क. ख. ग. 'कक्ष्यानिवि'
९. ग. 'रूपत्वं'
१०. घ. ड. 'ध्वनि-लक्षणात्'
- घ. च. 'ध्वनिः'
११. क. ख. 'एव' नास्ति ।
१२. ग. 'लक्ष्म'
१३. क. 'न घटे'

लोचनम्

शरीरस्य खलु विशिष्टाधिष्ठानयुक्तस्य सत्त्वात्मनि जीवव्यवहारः, नेतरत्र—इति चेत्, तर्हि गुणालङ्कारौचित्यसुन्दरशब्दार्थशरीरस्य सति ध्वननाख्यात्मनि काव्यरूपताव्यवहारः ; न चात्मनोऽसारता कौचिदिति समानम् ॥

न चैवं भक्तिरेव ध्वनिः । भक्तिर्हि लक्षणाव्यापारः तृतीयकक्ष्यानिवेशी ; चतुर्थ्यां तु कक्ष्यायां ध्वननव्यापारः । तथा हि—त्रयसन्निधौ लक्षणा प्रवर्तत इति तावत् भवतां मतम् । तत्र मुख्यार्थवर्धा तावत् प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तर-मूला । निमित्तं च यदभिधीयते सामीप्यादि, तदपि प्रमाणान्तरार्थगम्यमेव ।

कौमुदी

अपि तर्हि भोक्तृभोगायतनभावेन अधिष्ठानाधिष्ठेयभावः संबन्ध इति परिहरति— शरीरस्येति ॥ विशिष्टं भोक्तृत्वेनाधिष्ठेयामिमतस्य शरीरस्य यदधिष्ठानमात्मकर्तृकं शरीरकर्मकं तेन युक्तस्येत्यर्थः ॥ नेतरत्रेति ॥ तद्वदिते घटादाविति शेषः । तुल्यमुत्तरमस्माकमित्याह—तर्हीति ॥ गुणाधालङ्काराधौचित्यं चेति द्वन्द्वः ॥

नन्वेवमपि न भवदभिमतव्यञ्जनव्यापारसिद्धिः, अभिधातात्पर्यशक्तिभ्यां व्यतिरेके- सत्यपि लक्षणातो व्यतिरेकानिरूपणात् 'सिंहो वटुः' इत्यादौ लक्षणाविषय एव प्रयोजनरूपव्यङ्ग्यार्थव्यवस्थितेः स्वयमेव संपन्नत्वात् व्यञ्जनव्यापारस्य लक्षणाव्यतिरेकेण दुर्निरूपत्वाच्चेति भक्तिरेव ध्वनिरिति शङ्कां परिहरति—न चैवमिति ॥ यथाभिधा- तात्पर्यशक्तिकक्ष्यानन्तर्भूतस्तृतीयकक्ष्यानिवेशी लक्षणाव्यापारः, तथा तद्व्यतिरिक्तध्वन्यु- कक्ष्यानिवेश्येव व्यञ्जनाव्यापार इत्यर्थः । तथा हीत्युक्तार्थोपपादनम् । मुख्यार्थवर्धा निमित्तं प्रयोजनम्—इतीदं त्वयं तस्य सन्निधिः सहकारितयावस्थानरूपः ।

१. ग. 'अन्यस्य कस्यचित्.'

क. ख. घ. ङ. च.

'न यस्य कस्यचित्'

२. क. ख. ग. 'तर्हि' नास्ति ।

३. ग. 'गुणालङ्कारौचित्य' नास्ति ।

४. क. ख. 'ध्वननात्मनि'

ग. 'ध्वन्याख्ये आत्मनि'

ङ. 'ध्वन्यास्यात्मनि'

५. घ. च. 'कदाचित्'

६. क. ख. 'व्रित्तय.'

ग. 'व्रित्त व्रित्तय.'

७. क. ख. 'मबल एव वदन्ति'

८. क. ख. 'वापरा'

९. घ. 'प्रत्यक्षान्तरप्रमाणदि.'

१०. च. 'शब्द.'

लोचनम्

यत्तु इदं घोषस्य अतिपवित्रत्वशीतलत्वसेव्यत्वादिकं^१ प्रयोजनमशब्दवाच्यं
प्रमाणान्तराप्रतिपन्नं वैद्यै वा पराक्रमातिशयशालित्वं तत्र शब्दस्य न तावन्न
व्यापारः । तथा हि—तत्सामीप्यात् तद्धर्मत्वानुमानमनैकान्तिकम्, सिंहशब्दवाच्यत्वं
च वैद्यैः असिद्धम् ; अथ यत्र यत्र एवंशब्दप्रयोगः तत्र तत्र तद्धर्मयोगः
इत्यनुमानम्, तस्यापि व्याप्तिग्रहणकाले मौलिकं प्रमाणान्तरं वाच्यम् ; न चास्ति ;

कौमुदी

तत्रेति त्रये । तावदिति संप्रतिपत्तौ ॥ यत्त्विति ॥ तुशब्दो विशेषे । अशब्दवाच्य-
मित्यभिधादिव्यापारत्रयविषयत्वव्युदासः । प्रमाणान्तराप्रतिपन्नमिति शब्दातिरिक्त-
प्रमाणविषयत्वनिरासः । तत्र प्रमाणान्तराविषयत्वेन शब्दव्यापारैकगम्यत्वं तावदाह—तत्र
शब्दस्येति ॥ नन्वनुमानगम्यमस्तु तत् प्रयोजनम् ; तथा हि—विमतो घोषोऽतिपवित्रः
गङ्गासमीपस्थत्वात् तटगततरुलतादिवत् ; अयं वटुः शौर्यादिधर्मकः सिंहशब्दवाच्यत्वात्
संप्रतिपन्नसिद्धवत् इति ; तत्र शब्दगोचरत्वमित्यत आह—तत्सामीप्यादिति ॥
समीपावस्थितनरशिरःकपालादी विपक्षे तत्सामीप्यहेतोः विद्यमानत्वाभ्याप्यत्वासिद्धि-
रित्यर्थः । द्वितीयानुमाने स्वरूपासिद्धो हेतुरित्याह—सिंहशब्देति ॥ अनुमानान्तर-
माशङ्क्य परिहरति—अथेति ॥ एवमिति ॥ ‘गङ्गायां घोषः’ ‘सिंहो वटुः’
इत्येवमन्यविषयस्य शब्दस्यान्यस्मिन्नर्थे विशिष्टार्थविवक्षया प्रयोग इत्यर्थः ॥ तद्धर्मयोग
इति ॥ घोषवृद्धादेः प्रधानतया प्रतिपाद्यस्य मुख्यार्थधर्मभूतपवित्रत्वशूरत्वधर्मसम्बन्ध
इत्यर्थः । एकसामान्योपधानसमासादितैकभावसकलव्यक्तिविशेषविषयप्रमाणमूलत्वं हि
व्याप्तिग्रहणस्य सर्वत्रावस्थान्युपेयम्, यथा धूमत्वमित्त्रसामान्यरूपसंगृहीतसकल-
धूमामित्यक्तिविषयप्रत्यक्षप्रमाणैकनिबन्धनम् ‘यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निः’ इति व्याप्ति-

१. ग. ‘-स्तादिः’
२. क. ‘सशब्दश्चर-’
ग. घ. ‘शब्दान्तर-’
ख. च. ‘अतश्चान्तरवाच्यं’
३. क. ख. ‘वयोः’
ग. ‘पदेन’

४. क. ख. च. ‘न’ नारिण ।
५. ग. ‘चरव’
६. ड. ‘वर्थ न’
७. घ. ‘गङ्गानुमानयो’
८. क. ख. ‘इत्यनुमानान्तरं कथं तथापि’
९. क. ख. ‘वाच्यं’ नारिण ।
१०. क. ख. ग. ‘च’ नास्ति ।

लोचनम्

न च स्मृतिरियम्, अननुभूते^१ तदयोगात्, नियमाप्रतिपत्तेः वक्तुरेतदेवं विवक्षित-
मित्यवसायाभावप्रसङ्गाच्च—इत्यस्ति तावदत्र शब्दस्य व्यापारः ; व्यापारश्च

फीमुर्दा

प्रहणम् । तदिह यत्र यत्रेति सामान्यरूपसंप्राहकं विज्ञान [न विज्ञान] प्रमाणमस्ति, अत्यन्त-
व्यावृत्तात्मनामसमासादितैकसामान्यरूपसंप्रहणामेव विशेषाणां व्याप्तिप्रहविषयत्वादिति
व्याप्तिप्राहकप्रमाणाभावप्रयुक्ता व्याप्यत्वासिद्धिरुद्ध[रनुद्ध]तैवेत्यर्थः । नन्वेवमपि न शब्दैक-
गम्यत्वम्, स्मरणविषयत्वसंभवात्प्रयोजनस्य ; गङ्गापदेन हि मुख्यार्थवाधावगमे सामीप्यादि-
निमित्तं प्रमाणान्तरेणावगच्छतः प्रतिपत्तुः प्रयोजनं पर्यालोच्य तीरादिविषया लक्षणाव्यापार-
निवन्धना प्रतीतिरुत्पद्यते ; पर्यालोचना च नामोत्प्रेक्षा स्मृतिरेव नाम्या,
प्रमाणसामान्यजन्यत्वात्—इति स्मर्यमाणमेव प्रयोजनमित्यत्राह—न चेति ॥ स्मृतिः
पुनः “पूर्वविज्ञानसंस्कारमात्रजं ज्ञानमुच्यते ।” इत्युक्तत्वादित्यर्थः । ननु मुदयवृत्ति-
परित्यागे गुणवृत्त्यर्थप्रतिपादने प्रयोजनास्तित्वं तावदवगम्यते ; कीदृशं तु तत्—इति
धीक्षणायां ‘नूनमनेनैव प्रयोजनेन भवितव्यम् ; अन्यस्यासंभवात्, समाने वाक्यान्तरे वा
तत्स्यैव वा तज्जातीयस्य वा प्रयोजनस्यानुभूतचरत्वात्’ इति युक्त्यनुसन्धानसनाधीकृता
विमर्शापरपर्याया स्मृतिरेवेत्यं प्रयोजनं गोचरीकरिष्यतीति कुतोऽत्र शब्दव्यापारो-
पारोहपरिकल्पनाप्रयासोपगम इत्याशङ्क्याह—नियमाप्रतिपत्तेरिति ॥ नियामकस्य कस्य-
चित् एतदेवानेन प्रयोजनमत्र विवक्षितमित्यस्मिन्नर्थेऽनुपलम्भादित्यर्थः । व्यञ्जनव्यापारो-
पगमे हि सहकारिविशेषबलावियमः सेत्स्यतीति भावः । संप्रति शब्दव्यापार-
गम्यत्वमुपप्य पारिशेष्यसिद्धमिति निगमयति—इत्यस्ति तावदिति ॥ प्रतीतिकार्यो-
त्पत्तेरखण्डिताया उपलम्भात् तस्याश्च वर्णितदिशान्यतोऽसंभवे शब्दनिवन्धनं [नत्वं] बलायातं
नापोदितुं शक्यमित्यर्थः । तथापि कथं व्यञ्जनव्यापारसिद्धिरित्याशङ्क्य तदपि
पारिशेष्यादेवेत्याह—व्यापारश्चेति ॥ उक्त[उक्तात्] लक्षणायास्तु [त्रय]सामिप्यापेक्षत्व-
नियमात् तस्य च प्रमाणान्तरानवगम्यतया प्रयोजनासम्भवात् न प्रयोजनविषये

१. घ. ‘न च... प्रसङ्गाच्च’ नास्ति ।

२. क. ख. ग. ‘तेः’

३. ग. ‘नियम्या’

४. क. ग. ‘रेव विव.’

५. ‘रेतदिव.’

६. ग. ‘शब्दस्यैव’

लोचनम्

नाभिधात्मा, समयाभावात् ; न तात्पर्यात्मा, तस्यान्वयप्रतीतिवेव परिक्षयात् ; न लक्षणात्मा, उक्तादेव हेतोः स्वैलङ्घितत्वाम्भावात् ; तत्रापि हि स्खलद्रतित्वे पुनर्मुख्यार्थत्राधा निमित्तं प्रयोजनमित्यनवस्था स्यात् ; अत एव यद् केनचित् लक्षितलक्षणेति नाम कृतं तत्त्वसैनमात्रम् । तस्मात् अभिधातात्पर्य-लक्षणव्यतिरिक्तः चतुर्थोऽसौ व्यापारो ध्वननद्योतनैव्यञ्जनप्रत्यायनाद्यगमनादिसोदर-व्यपदेशनिरूपितोऽभ्युपगन्तव्यः । यद्वक्ष्यति—

कौमुदी

स्खलद्रतित्वं शब्दस्य शक्यावगमम्, येन तत्र लक्षणा स्यादित्यर्थः । विपक्षे दण्डं क्षिपति—तत्रापीति ॥ प्रथमं तदादौ लक्ष्ये त्रयम्, अनन्तरं तत्रैव प्रयोजने तदपेक्षणीयम् ; पुनस्तत्रान्य [अन्यत्] एव[ं] न कचिदवस्थातुं पर्याप्तो भवति ; अतो [अन्ततो, गत्वा यत्र-लक्षणानभ्युपगमः, तत आरभ्य मूलपर्यन्तं सन्निव्यमाभात् [त्रयसन्निव्यमाभात्] लक्षणा-प्रवृत्तयसम्भवदोषइति मूलक्षयकारिण्यनवस्था स्वयमुत्पास्यतीत्यर्थः । प्रयोजनविषयस्य व्यापारस्य लक्षणात्वक्षेपेण 'नासी लक्षणेन किन्तु लक्षितलक्षणेन' इति वदतः पक्षोऽपि प्रतिक्षिप्त इत्याह—अत एवेति ॥ नाम कृतमिति ॥ नाममात्रमेवैतत् ; वस्तुतस्तु व्यञ्जन-व्यापार एवायम् ; न च नाम्नि विमतिरित्यर्थः ॥ व्यसनमात्रमिति ॥ ध्वनिष्वसननिरव-प्रहदुराप्रहिकताविलसितमित्यर्थः । इदानीं चतुर्थकक्ष्यायां ध्वननव्यापार इत्येतन्निर्वाहो-पसंहरति—तस्मादिति ॥ चतुर्थे इति वचनं प्रतिद्वतराभिधाव्यापारतुल्ययोगक्षेमतां प्रदर्शयितुम् ; तस्य स्वरूपं स्पुटयितुमिह बहुपर्यायपदोपादानम् । ध्वननं द्योतनं व्यञ्जनं प्रत्यायनं अवगमनमिति व्यपदेश आदिर्येषां तैः सोदरैः पर्यायेः व्यपदेशीर्निरूपित इत्यर्थः । अभिधातात्पर्यशक्तिभ्यां भेदस्य स्पुटत्वात् लक्षणातोऽस्पुटत्वात् ततो भेदं प्रसाधितं कारिकाकारोक्त्या ब्रूयति—यद्वक्ष्यतीति ॥ अथ श्रोतृमुखावबोधार्थं व्यापाराणां

१. घ. ड. न. 'नाभिधानात्मा'

२. ग. 'न' नास्ति ।

३. ग. 'रसमिति' ।

४. क. ग. घ. 'हि' नास्ति ।

५. ड. 'व्यसन' ।

६. क. ग. घ. 'लक्षणम्' ।

७. ग. 'द्योतन' नास्ति ।

८. ड. 'अवगमनादि' ।

९. 'अवगमनादि' ।

लोचनम्

“मुह्यं वृत्तिं परित्यज्य गुणवृत्त्यर्थदर्शनम् ।
यदुद्दिश्य फलं तत्र शब्दो नैव स्वलङ्घतिः ॥” इति ।

तेन समयापेक्षा वाच्यार्थावगमनशक्तिः अभिधाशक्तिः ; तदन्यथानुपपत्तिसंहायार्थवि-
बोधनशक्तिः तात्पर्यशक्तिः ; मुख्यार्थबाधादिसहकार्यपेक्षार्थप्रतिभासनशक्तिः

कौमुदी

स्वरूपमुपसंहारच्छलेनाह—तेनेति ॥ समयापेक्षत्वे हेतुगर्भं विशेषणम्—वाच्यार्थेति ॥
तदन्यथेति ॥ तच्छब्देन वाच्यार्थपराभर्शः । तस्य सामान्यात्मनो वाच्यार्थस्य अन्यथा
विशेषाभावे या अनुपपत्तिः तत्सहायार्थस्य विशेषस्यान्वितरूपस्यावबोधने या शक्तिरिति ।
तदेव शक्तित्रयं तदुपजनितं यदर्थानां पदार्थवाक्यार्थलक्ष्यरूपाणामवगमनं तदेव मूलं
तस्माज्जाता तत्प्रतिभासपवित्रितस्य प्रतिपत्तुः प्रतिभा तत्सहाया अर्थस्य प्रयोजनात्मनो
धातने शक्तिः ध्वननव्यापार इत्यर्थः । नन्वर्पत्रयावगममूलजातत्वं प्रतिपत्तुप्रतिभाया
असङ्गतम्, अवगमनानामाशुतरविनाशशीलानां क्रमेण युगपद्वा निदानत्वायोगात्
इत्याशङ्क्य तन्मूलजातत्वसमर्थनार्थमुक्तम्—तत्प्रतिभासपवित्रितेति ॥ तत्प्रतिभासोऽर्थ-
त्रयावभासः तेन पवित्रितः संस्कारलक्षणातिशयविशेषसनापतया संपादितः ।
अयमर्थः—न तावदर्थवगमानां स्वरूपेण प्रतिभोत्पादं प्रति हेतुत्वमभिमतम् ;
किन्तु प्रतिपत्तात्मनि विशिष्टसंस्काराधानद्वारेण ; प्राचीनार्थत्रयावगमाहितसंस्कारस्य
हि प्रतिपत्तुः स्वयमेव काचित् परामर्शवितर्कादिशब्दाभिधेया प्रतिभाख्या मनीया
तावत्समुन्निपति ; तत्सहकारिसमवधानवांश्च शब्दः प्रमाणान्तरानवगम्यं प्रयोजनं
प्रतिपादयति ; तत्प्रतिपादकशक्तिर्व्यञ्जनव्यापार इत्युच्यते । व्यञ्जनशब्देन ह्यभिधादि-
वैलक्षण्येन ज्ञानजननसामर्थ्यमात्रमपदिश्यते, प्रदीपादेरपि व्यञ्जकत्वावगमात् । अतः
एवास्य बहुपर्यायपदवाच्यत्वमिदं तद्विरहश्चेति सर्वथा प्रसिद्धसामग्रीसंपातदुरुत्पाद-
प्रतीतिविशेषकार्ष्णिलिङ्गानुमानावगम्यमानसद्भावो व्यञ्जनव्यापारः समञ्जसमतिभिरसन्दिहानै-
रेवायमभ्युपगन्तव्य इति । ननु केन बाभिप्रायेण प्रयोजनविषयो व्यञ्जनव्यापार

१. प. 'समयापेक्षवाच्यमिधा.'

३. च. 'गमक.'

२. क. ख. ग. द. च.

४. घ. 'साहा.'

'वाच्यवागम.'

५. ख. घ. 'येषां.'

लोचनम्

लक्षणाशक्तिः ; तच्छक्तित्रयोपजनितार्थविगममूलज्ञाततत्त्वतिमासंपवित्रितप्रतिपत्तृप्रतिभा-
सहायार्थचोतनशक्तिः ध्वननव्यापारः । स च प्राग्वृत्तं व्यापारत्रयं न्यक्कुर्वन्
प्रधानभूर्तः काव्यात्मा इत्याशयेन निषेधप्रमुखतया च, प्रयोजनविषयोऽपि
निषेधविषय इत्युक्तं । अभ्युपगममात्रेण चेदमुक्तम् । न तत्र लक्षणा,
अत्यन्ततिरस्कृतत्वादन्यसंक्रमणयोरभावात् । न चार्थशक्तिमूलेऽस्या व्यापारः ।
सहकारिभेदाच्च शक्तिभेदः स्पष्ट एव ; यथैतत्स्यैव शब्दस्य व्याप्तिस्मृत्यादिसहकृतस्य

कौमुदी

इहोक्तः । “स हि वाच्ये विधिरूपे कदाचित् प्रतिषेधरूपः” इति व्यङ्ग्यस्य
प्रतिषेधरूपत्वं श्रुतत्वा प्रतिषेधविषयत्वेनैवायमुक्तः न तु प्रयोजनविषयत्वेन । तत्र च
को हेतुरित्यपेक्षायामाह—स चेति ॥ प्रयोजनविषयव्यञ्जनव्यापारकथनं पूर्वप्रवृत्त-
व्यापारत्वस्य न्यकारहेतुकं प्रधानत्वं हेतुकत्वं [तद्वेतुकं] काव्यात्मत्वं च सम्भावयितुं
प्रयोजनविषयस्यापि सतो विधिनिषेधविषयत्वकथनं निषेधाभिमुखत्वादिद्वन्द्वनमेव न
वास्तवमिति न कश्चिद्विरोध इत्यर्थः । यथोक्तप्रयोजनाभिप्रायेणैवात्र लक्षणासद्भावोऽ-
भ्युपगम्यात्माभिरुक्तः । नस्तुतस्तु नात्र लक्षणापीत्याह—अभ्युपगममात्रेणेति ॥ अत्र
हेतुमाह—अत्यन्तेति ॥ यत्र हि वाच्यस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वार्थान्तरपरिणतत्वादन्यतरसंभवस्तत्र
नियमेन लक्षणाप्रवृत्तिः ; इह तु न तदन्यतरसद्भाव इति न लक्षणेत्यर्थः । तथापि कुनो न-
लक्षणेत्याशङ्क्योपपत्तिमाह—न चेति ॥ व्यापारो व्यञ्जनाव्यापारोत्पामोपयोगित्वरूपः ।
नन्येकस्यैव शब्दस्यान्योन्यविलक्षणा अभिधादिभेदभिन्नाः शक्तयो भेदयुः ; अर्थप्रतीति-
लक्षणस्य कार्यस्य चैकत्वादकैत्र शक्तिः किं न स्यादित्यत्राह—सहकारिभेदाच्चेति ॥

१. ग. ‘वाच्ये’

८. क. ख. ‘प्रधानम् । अत्र एव’

२. प. ड. च. ‘व्यगमन’

९. क. ख. ग. ‘विधिनिषेध’

३. ग. ‘ज्ञात’

१०. ग. ‘चन्’

४. क. ख. ग. ‘प्रतिभाप’

११. क. ख. ‘येन दु’

५. क. ‘प्रतिपत्तृ’ नास्ति ।

१२. क. ख. ग. घ. ङ. च. ‘न हि’

६. घ. ‘प्रतिवस्तु’

१३. क. ख. ग. ‘तथा’

७. ग. ‘प्रमा’

१४. ग. ‘धर्मस्य’

८. प. ‘नगरस्य कुर्वन्’

लोचनम्

विवक्षावगतावनुमापकत्वव्यापारः, अक्षादिसहकृतस्य वा विकल्पकत्वव्यापारः । एवमभिहितान्वयवादिनां तावदियदनपह्वनीयम् ॥

योऽप्यन्विताभिधानवादी “यत्पुरः शब्दः स शब्दार्थः” इति हृदये

कौमुदी

अभिधादिशक्तीनां भेदप्रयोजकः समयादिसहकारिभेदः प्राक् प्रपञ्चेन प्रदर्शित एव ; विषयभेदाच्च तत्प्रतीतिकार्यभेदात् एकत्वमसिद्धमिति भावः । स्पष्ट एवेति संप्रतिपक्षस्थले तदर्शनमुक्तम् । तदेवाह—यथेति ॥ तस्यैवेति ॥ यस्यैव वाच्यावर्षेऽभिधादिव्यापारः । अनुमापकत्वशक्तिसिद्धौ सहकारिभेद उक्तः—व्याप्तिस्मृत्यादीति ॥ आदिशब्देन पक्षधर्मत्वादिः । अक्षं चक्षुरादि । आदिशब्दाल्लिङ्गादि ॥ विकल्पकत्वव्यापार इति ॥ सविकल्पकज्ञानजनकत्वव्यापार इत्यर्थः । देवदत्त इत्यादयो हि नामशब्दाः स्वसंज्ञलिप्तं वस्तु प्रत्यक्षमवगमयन्तश्चक्षुरादय इव सविकल्पकज्ञानोत्पादने व्याप्रियन्ते ॥ यथाहुः—
“संज्ञा हि स्मर्यमाणापि प्रत्यक्षत्वं न वाधते । संज्ञेनः सा तटस्था हि न रूपाच्छादनक्षमा ॥”
इति ॥ संप्रति प्रभाकरमतानुरोधिभिर्भूतज्ञेयोऽयं व्यञ्जनव्यापार इति वक्तुमुज्जृम्भमाणः कौमारिल्यपक्षप्रतिक्षेपपर्वणि लब्धलक्षतामरमन उपक्षिपन्नुपसंहरति—एवमिति ॥ इयदिति ॥ त्रयो द्यत्रेत्यादिना विकल्पकत्वव्यापार इत्यन्तेनोपपादितस्यार्थपिण्डस्य परामर्शः ॥ अनपह्वनीयमिति ॥ सिद्धमिति शेषः । योऽप्यभिधाव्यापारमेवेच्छतीति संबन्धः । एवकारस्तात्पर्यशक्त्यादिष्वनच्छेदार्थः । अत एव ध्वनिसिद्धान्तपूर्वपक्षत्वमस्याः सूत्रितम् ॥

ननु पदार्थप्रतिपक्षेतरभिधाजन्यत्वेऽप्यन्वयस्य मुख्यस्यामुख्यस्य तत्तामर्ध्यलभ्यस्य चार्थस्य तज्जन्यत्वासम्भवात्तादार्ध्येन व्यापारान्तरकल्पनावयानुज्ञेयेत्याशङ्क्य तत्प्रतीतिरप्यभिधाजन्यत्वमेवेति वक्तुं चतुर्थकस्यापर्यन्तधावितामभिधाया दर्शयति—दीर्घदीर्घमिति ॥ तत्रान्वयस्याभिधाविषयत्वे हेतुमाह—अन्विताभिधानवादीति ॥ पदैरेवान्वितस्वार्थप्रतिपादनशक्तिभिः गुणप्रधानभावात्मा संसर्गः प्रतिपाद्यत इत्यन्वयोपहितानामेव पदार्थानामभिधानम्, न तु सामान्यात्मनां पदार्थानामिति नियमेन वदन्वादीत्यर्थः ।

१. ग. ‘कृत्य’

४. ग. ‘क्ष’

२. क. ख. ग. ‘विकल्पक’

५. ग. ‘इदमे’ नास्ति ।

३. क. ख. ‘आदिनामिव’

लोचनम्

गृहीत्वा शरवदभिधाव्यापारमेव दीर्घदीर्घमिच्छति तस्य यदि दीर्घदीर्घो व्यापारः तदेकोऽसाविति कुतः ? भिन्नविषयत्वात् । अयानेकोऽसौ, तद्विषयसहकारिभेदात् असजातीय एव युक्तः । सजातीये च कार्ये विरम्य व्यापारः शब्दकर्मबुद्ध्यादीनां

कौमुदी

तथापि कथं पर्यन्तकस्याविनिवेशिनोऽर्थस्याभिधानव्यापारविषयत्वमित्याशङ्क्य तदर्थ-
प्रत्यापनपरतयैव शब्दप्रयोगात्तत्पर्यस्य च वाक्यार्थत्वप्रयोजकत्वात् सोऽप्यभिधाविषय
एवेत्याह—यत्पर इति ॥ अन्तरालिकव्यवधायकस्यानविशेषसंभवेऽपि क्रमेण
तत्प्राप्तिद्वारा पर्यन्तस्थानपर्यवसायिके दृष्टान्तः—शरवदिति ॥ यथा धानुष्केण केनापि
क्षिप्रहस्तेन क्षितः शरः शरीरावरणं शरीरं च विनिर्भिद्य प्राणानादाय पृथिवीं
प्राप्नोति, तद्वदान्तरालिकानेककस्यात्कन्दनक्रमेण पर्यन्तकस्यापर्यन्तमेकैवाभिधाभि-
धावलेख्यर्थः । यद्यपि कार्यकावगम्यसद्भावस्य स्वयमतीन्द्रियस्य व्यापारस्य घण्टानुरणि-
तादिवन्मुख्यं दीर्घत्वं नोपपद्यते, तथापि तन्मतानुसारेण तत्स्वरूपान्युपगम-
पूर्वकं स किमेकोऽनेको वेति विकल्पं हृदि कृत्वा आद्यं दूषयति—तस्येति ॥
अभिमत इति दोषः । कुत इत्याक्षेपे । एकत्वे न कश्चिदपि हेतुरित्यर्थः । तत्र
हेतुमाह—भिन्नविषयत्वादिति ॥ व्यापारस्य हि विषयमुखेनैव स्वरूपप्रतिष्ठम्,
न स्वरूपेण । यदाहुः—“विषयस्यैव हि समप्रभरसहिष्णुत्वात्” इति ।
अतो विषयभेदे स्थिते सति तन्निबन्धनो व्यापारभेदोऽप्यवश्यं भवन् न
निवारयितुं शक्य इत्यर्थः । द्वितीये दोषमाह—अयानेक इति ॥ तदिति तर्हीत्यर्थः ।
असजातीयत्वं विजातीयत्वम् । तत्र हेतुः विषयेत्यादि । विषयभेदाच्चावदनेकजातीयत्वमुक्त-
प्रकारेण सिद्धम्; सहकारिभेदाच्च विजातीयत्वमस्य शब्दस्यानुमापक्यविकल्पकत्वा-
शुक्तन्यायप्रसिद्धम्—इत्येकविषयावच्छेदेन भिन्नादेकस्माद्यापाराद्विषयान्तरसंबन्धी व्यापारो-
ऽन्यो विजातीयश्च युक्त इति सिद्धमस्मदभिलषितमित्यर्थः । किं च व्यापारस्य यत्कार्य-
मनेकार्थविषयज्ञानलक्षणं तदपि किं सजातीयम्, विजातीयं वा ? नाद्य इत्याह—

१. इ. च. 'दीर्घो'

२. क. घ. 'कार्ये' नास्ति ।

३. ग. 'इह' नास्ति ।

४. 'एव' शब्दः ॥ युक्तः'

लोचनम्

पदार्थविद्धिः निषिद्धः ; असजातीये चात्मन्य एव । अयं योऽसौ चतुर्थ-
कक्ष्यानिविष्टोऽर्थः स एवं झटिति वाक्येनाभिधीयते इत्येवंविधं दीर्घदीर्घत्वं
विवक्षितम् ; तर्हि^३ तत्र संकेताकरणात् कथं साक्षात् प्रतिपत्तिः ? निमित्तेषु

कौमुदी

सजातीये चेति ॥ तत्रापि किमेकस्यैव व्यापारस्य विरम्य प्रवृत्तिः, व्यापारान्तरं वा ?
नायः न्यायवित्प्रतिषेधविरोधात् । द्वितीयेऽस्मदभिमतसिद्धिः । न चास्ति प्रकारान्तर-
मित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—असजातीये चेति ॥ अस्मन्नय इति ॥ अस्मत्सिद्धान्त-
सिद्धिरित्यर्थः । व्यापारस्य दीर्घत्वं नाम एकस्यैव स्वरूपेण सतोऽनेकविषयप्रवृत्ति-
सामर्थ्यलक्षणम्, अनेकत्वेऽप्येकजातीयत्वं वा—इत्येतन्मतं निरस्य अधुना प्रतिविपाद-
यिपितार्थप्रतिपादनञ्चाटिल्यविशेष एव दीर्घत्वं नैकत्वमेकजातीयत्वं वेति मतमुद्भाव्य
दूषयति—अथेति ॥ चतुर्थशब्दोऽभ्यमात्रविवक्षयात्रोपात्तम्, तेनाभिधामूले ध्वनौ
नाभ्यासिः । प्रतिपादितञ्चाटिल्यमप्यस्माकमभिमतमेव ; अभिधानञ्चाटिल्यं पुनरसंभवि,
संकेतस्मरणत्वप्राणत्वादभिधायाः अन्यकक्ष्याविनिवेशिनो व्यङ्ग्याभिमतस्यार्थस्य संके-
तागोचरत्वात् । न हि गङ्गादिशब्दस्तटादिगतपवित्रत्वाद्यर्थे केनचिदपि गृहीतसंकेत
इति तदपेक्षस्याभिधाव्यापारस्य न व्यङ्ग्यार्थावगाहित्वमस्तीत्यर्थः ॥ साक्षादिति ॥
मुद्ग्याभिधाव्यापारणेत्यर्थः । ननु पदार्थवाक्यार्थयोः निमित्तनैमित्तिकभावाभ्युपगमा-
निमित्तभूतेषु च पदार्थेषु संकेतग्रहणात् पृथग्वाक्यार्थविषयसंकेतानपेक्षयैव पदार्थसंकेत-
मात्रेण तदन्वयावस्थवाक्यार्थप्रतीतिः साक्षादेवाभिधाव्यापारजन्या भविष्यतीति शङ्कामुद्भाव्य
व्युदस्यति—निमित्तेष्विति ॥ तुशब्दावघोषित एवार्थः संकेतानपेक्ष इत्यनेनोक्तः ।
वाक्यार्थस्य प्राथमिकप्रतीतिपयाभ्यासित्वाभ्युपगमे हि नियतपूर्वोत्तरकालसम्बन्धित्व-
व्याप्तत्वस्य निमित्तनैमित्तिकमावस्य व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तिनीत्या निवृत्तिरेव
स्यादिति न तदङ्गीकारपूर्वको व्यङ्ग्यार्थाभिधेयत्वनिर्वाह इत्यर्थः ॥ प्रपौलं
प्रतीति ॥ प्रपौलं निमित्तमपेक्ष्यात्मनो नैमित्तिकत्वमभिमतं स्यादित्यर्थः ।
पदार्थस्वरूपप्रतिपत्तेः पश्चात्तनत्वेऽपि तद्विषयस्य संकेतग्रहणस्य पूर्वमेव वृत्त-

१. ग. 'च' नास्ति ।

२. क. ख. 'इति'

३. क. ख. 'तत्र तर्हि'

लोचनम्

संकेतः नैमित्तिकत्वसावर्थ इति संकेतानपेक्ष एवेति चेत् पश्य श्रोत्रियस्योक्तिः
कौशलम् ! यो ह्यसौ पर्यन्तकक्ष्यामार्ग्यर्थः प्रथमं प्रतीतिपथमवतीर्णः तस्य पश्चात्तनाः
पदार्थावगमौ निमित्तभावं गच्छन्तीति नूनं मीमांसकस्य अपौरुषेयं प्रति नैमित्तिकत्व-
नभिमतम् । अथोच्येत—पूर्वं तत्र संकेतग्रहणसंस्कृतस्य तथा प्रतिपत्तिर्भवतीति

कौमुदी

त्वात्, तद्द्वारकः पदार्थानां निमित्तत्वव्यपदेशो न विरुध्यते । उपलभ्यते हि
गृहीतसंकेतस्य प्रतिपत्तुः 'गङ्गायां घोषः' इति वाक्यश्रवणसमनन्तरमेव झटिति
पवित्रत्वप्रभृतिपार्यन्तिकार्थविशेषविषया प्रतिपत्तिरिति शङ्कामुत्थाप्य कदर्थयति—
अथोच्येतेत्यादिना ॥ तस्याः पार्यन्तिकार्थविषयायाः प्रतिपत्तेरनुसरणे स्वमतेन
निर्वहणे यदुपयोगि तथाविधं न किञ्चिदुक्तं स्यात् । अयमर्थः—इह गृहीत-
सङ्गतेरसङ्गेन तथाविधार्थप्रतीतिरुपलब्धेति दर्शनमेव भवद्विरपि प्राणत्वेनोपवर्णितम्,
नान्यत्किञ्चित् ; प्रतीतिश्चैवंविधेषास्याभिरूपनवखण्डिताङ्गीक्रियत एव । यत्र हि संकेतो
गृहीतचरः तद्विषयप्रतीतिहेतुरेवासौ भवितुं युक्तः ; नान्यविषयप्रतीतिहेतुः, अतिप्रसङ्गात् ।
न च वाक्यार्थं कदाचित् कस्यचित्संकेतग्रहणं वृत्तमिति न तद्विषयः
शब्दस्याभिधाव्यापारः शक्यः कल्पयितुम् । अन्यविषयस्य संकेतस्यान्यविषयप्रतीतिहेतु-
त्वेऽभ्युपगम्यमाने सत्येकशब्दसंकेतग्रहणशालिनः सकलवाक्यार्थप्रतीतिः प्रसज्येत,
अविशेषात् । निमित्तनिमित्तिभार्यः पूर्वापरभावनियतः तद्विरुद्धे कथंचिदपि न
शक्योपपादनः । न च संस्कारद्वारा तात्पर्यनसंभवः प्रागुक्तातिप्रसङ्गानतिवृत्तेः ।
निमित्तनैमित्तिकाभेदे तथाभावमङ्गः, भेदे चान्यविषयसंकेतस्यान्यधाहेतुत्वानुपपत्तिः ।
प्रतीतिज्ञाटिलं तु झटित्वेव समनन्तरमुपपादयिष्यतीति । अभ्युपगम्य च पदार्थगतसम्बन्ध-
ग्रहणं तस्य वाक्यार्थप्रतीतावकिञ्चित्कस्त्वमुक्तम् । वस्तुतस्तु तदपि न संभवतीत्याह—

१. ग. . घ. 'इति' नास्ति ।

२. ग. 'यत्' नास्ति ।

३. ग. 'पदवत्' ।

४. क. ख. ग. 'श्रोत्रियस्या-
नुवाक्यहेतुस्योक्ति-

५. घ. 'रि' नास्ति ।

६. क. ख. ग. 'भागायः'

७. क. ख. 'अवगम' नास्ति ।

८. ख. 'अवग-

९. क. ख. ग. घ. च. 'उच्येत'

१०. ख. 'निमित्तनैमित्तिकभावः'

लोचनम्

अमुया वस्तुस्थित्या निमित्तत्वं पदार्थानाम्, तर्हि तदनुसरणोपयोगि न किञ्चिदप्युक्तं स्यात् । न चापि प्राक् पदार्थेषु सन्वन्धग्रहणं वृत्तम्, अन्वितानामेव सर्वदा प्रयोगात् । आवापोद्वापाम्यां तथाभाव इति चेत्, संकेतः पदार्थमात्र एवेत्यमुपगमे पाश्चात्यैव विशेषप्रतीतिः^१ । अयोच्यते—‘दृष्टैवै स्मृतिति तात्पर्यप्रतिपत्तिः,

कौमुदी

न चेति ॥ अन्वितामिधानवादे पदानामन्वितामिधायकत्वमेव सर्वदा प्रयोगनियमात् पृथक्पृथक् प्रातिस्विकार्थे प्रयोगाभावात् न पदपदार्थसंकेतग्रहणोपायोऽस्ति, सकलपद-कदम्बकसमर्पितार्थपिण्डस्य फलसमुदायसाधारणसन्निधेः विशेषसम्बन्धायधारणस्य दुर्लभत्वादित्यर्थः । स्यादेतत्—‘गामानय’ इति वाक्ये यत् आनयेतिपदं तस्योद्वापे वधानेतिपदप्रक्षेपे च आनयनार्थस्योद्वापात् बन्धनलक्षणस्य चावापात् अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् आनयेतिपदांशस्य आनयनांशोऽर्थो गृह्यते । एवं प्रयोगान्तरेषु पदान्तराणां प्रातिस्विकार्थेषु संकेतग्रहः सुलभ एव । यदाहुः—

“सामान्यतः प्रथममेव पदार्थपिण्डो वाच्योऽस्य वाचकमिदं पदपिण्डरूपम् ।

इत्याकलय्य पुनरेव विशेषतोऽपि शब्दार्थसङ्गतिमवैति जनस्तदस्यः ॥” इति ॥

अतः पदार्थेषु संभवत्येव संकेतग्रह इति शङ्कित्वा परिहरति—आवापेति ॥ तथा प्रातिस्विकार्थेषु संकेतग्रहस्य भावः सद्भावः ; सामान्यप्रतीत्यपर्यवसानलभ्यत्वाद् द्विशेषप्रतीतिः इह प्रथमं सामान्यरूपाः पदार्थाः परामृश्यन्ते ; तदनन्तरं विशेषरूपो वाक्यार्थः प्रतीयते ; तदेतन्न्यायबलदेवास्येयमित्यर्थः । दृष्टविशेषावष्टम्भेन तदसंभवाशङ्कया परिहरति—अयोच्यत इति ॥ तात्पर्यशब्दः पार्यन्तिकल्पङ्गव्याभिमतार्थवचनः । तत्प्राति-

१. क. ख. ‘आणुपवेनेन’

ग. ‘रणनोपयोगि’

२. ग. ‘सदृशि’

३. क. ख. ‘संकेत-’

४. क. ख. ‘सदा’

ग. ‘सर्वथा’

५. घ. ‘नृ’ नास्ति ;

६. घ. ‘प्रतिपत्तिः’

७. ग. ‘आनय स्मृति’

लोचनम्

किमत्रं कुर्म इति ; तदिदं वयमपि^१ न नाह्नीकुर्मः ; यद्वक्ष्यामः—

“तद्वत्सचेतसां सोऽयों वाच्यार्थविमुखात्मनाम् ।

बुद्धौ तैत्त्वार्थदर्शिन्यां श्रुतिर्येवावमासते ॥”

इति ; किं तु सातिशयानुशीलनाभ्यासात्तत्र संभाव्यमानोऽपि क्रमः सजातीय-
तद्विकल्पपरम्परानुदयात् अभ्यस्तविषयव्याप्तिसमयस्मृतिक्रमवत् न संवेद्यते इति । निमित्त-

कौमुदी

पत्तिश्रुतिर्यमङ्गीकरोति—तदिदमिति ॥ अत्र वक्ष्यमाणकारिकां संवादयति—यदिति ॥
कथं तर्हि विद्यमानस्य क्रमस्यासंवेद्यमानत्वमिति पृच्छति—किञ्चिदिति [किं त्विति] ॥
हेतुमुद्धाटयन्तुस्तरमाह—सातिशयेति ॥ तत्र श्रुतिरिति तात्पर्यार्थप्रतीतौ संवेद्यमानतया
संभाव्यमानोऽपि क्रमो न संवेद्यत इत्यन्वयः । तत्र हेतुः—सजातीयेति ॥ वाक्यार्थ-
प्रतीत्या सजातीयाः शब्दप्रतिपाद्यार्थविषयत्वेन सदृशा ये ते तादृशा विकल्पाः
पदार्थादिविषयाः प्रत्ययाः, तेषां परम्परया पूर्वोत्तरक्षणवर्तितया अनुदयाच्छब्दश्रवण-
पर्यन्तिकार्यप्रतिपत्त्योरन्तरालेऽनुदयादनुल्लेखनाद्वेतोरिति ; तत्रापि हेतुः—सातिशयानु-
शीलनाभ्यासादिति ॥ सातिशयं यदनुशीलनं पर्यालोचनं तस्याभ्यासादाग्रेणनादिति ।
कान्यत्रैतत् दृष्टचरमिति तत्राह—अभ्यस्तविषयव्याप्तिसमयस्मृतिक्रमवदिति ॥
अभ्यस्तो भूयोभूयः पर्यालोचितः विषयो व्याप्यव्यापकवाच्यशाचक्रमावसम्बन्धलक्षणः
ययोस्ते तया ; व्याप्तिस्मृतिः समयस्मृतिश्च व्याप्तिसमयस्मृती, तयोः अनुमाने
व्याप्तिस्मृतौ शाब्दे समयस्मृतौ यथा क्रमो न संवेद्यते तद्वदित्यर्थः । यद्वक्ष्यति
“अभ्यस्ते हि विषये विभावप्रतीतिक्रम इत्येव न लक्ष्यते । अभ्यासो ह्ययमेव
यप्रणिधानादिना विनैव संस्कारस्य बलवत्त्वात् सदैव प्रबुधुत्सुतया अवस्थापनमिति ।
एवं यत्र धूमस्तत्राग्निरिति हृदयस्थितत्वात् व्याप्तेः पञ्चधर्मताज्ञानमात्रमेवोपयोगि भवतीति
परामर्शस्थानमाक्रामति श्रुत्युत्पत्तेऽपि धूमज्ञाने तस्याप्तिस्मृत्युपप्लवते तद्विजातीयप्रणिधानानु-

१. ग. ‘अत्र’ नास्ति ।

४. ग. ‘अशुनि वनवत्’

२. क. ख. ‘अपि न’ नास्ति ।

ख. ‘अशुत्यरू’

३. क. ख. ‘तस्याव्याप्तिन्यां’

लोचनम्

नैमित्तिकभावश्चावश्योऽवश्यणीयः । 'अन्यथा गौणलाक्षणिकयोः मुख्याद्वेदः, श्रुतिलिङ्गादि-
प्रमाणपट्टस्य पारदौर्बल्यम्' इत्यादिप्रक्रियाविधातः, निमित्ततावैचित्र्येणैवास्याः समर्थित-
त्वात् ; निमित्ततावैचित्र्ये चाम्युपगते किमपरमस्मार्त्तसूयया ॥

कौमुदी

सरणादिप्रतीत्यन्तरानुप्रवेशविरहात् आशुभाविन्यामप्रिप्रतीतौ क्रमो न लक्ष्यते" इति ॥
ननु संविलसादमात्रलभ्यत्वात् संवेद्यवस्तुसत्तायाः क्रमस्यासंविदितस्य सत्ताङ्गीकारो
निर्मूल इत्याशङ्क्य सामान्यविशेषप्रतीत्योः कार्यकारणभावनिक्षयात् संभाव्यत
एव क्रमः ; कथितक्रमेण तदसंवेदनमात्रम् ; उपलब्धियोग्यत्वे सत्यनुप-
लब्धेरेवाभावगमकत्वादिह च तदभावादित्याह—निमित्तेति ॥ आवश्यकत्वमुपपादयन्
हेतुमाह—अन्यथेति ॥ निमित्तनैमित्तिकभावानभ्युपगमेनाभिधाया एव पार्यन्तिकार्थ-
पर्यन्तधावित्वे सतीत्यर्थः । गौणलाक्षणिकयोरन्योऽन्यं भेदः, तयोश्च मुख्यार्थाद्वेदो
भवतीत्येतत् व्याहृतं स्यात्, अभिधाव्यापारैकगोचरत्वस्य सर्वत्राविशेषात् ; न केवल-
मस्मिन् पक्षे लौकिकशान्दव्यवहारविरोध एव वैदिकव्यवहारमर्यादापि पर्याकुला
स्यादित्याह—श्रुतिलिङ्गादीति ॥ कुतो निमित्तनैमित्तिकभावानभ्युपगमे कथित-
व्याघातदोषापात इत्यत्राह—निमित्ततावैचित्र्येणेति ॥ अस्या इति लौकिकवैदिकशान्द-
प्रमाणप्रक्रियाया इत्यर्थः । शीघ्रविलम्बितप्रवृत्तिकत्वनिबन्धने ह्येतेषां पूर्वप्राबल्यपरदौर्बल्ये ;
तच्च निमित्तनानात्वकृतमेव ; तुल्यव्यापारत्वे सति हि तद्वृत्तेः शीघ्रविलम्बितत्व-
विशेषनिबन्धन [यः निर्निबन्धनः] एव स्यात् । अतः "स्थपक्षहानिकर्तृत्वायः कुलाङ्गारतां
गतः" इत्याभाणकविषयनापत्तिं परिनिहीर्यता कथितलौकिकवैदिकप्रमाणव्यवस्थापन-
स्थापयता निमित्तनैमित्तिकभावोऽवश्यमभ्युपेय इत्यर्थः । यत्तुक्तदोषपारिजिहीर्षया
निमित्तवैचित्र्यमभ्युपगम्येत, तदास्मदमीष्टस्य व्यापारचतुष्टयस्य परिधिंसः प्रद्वेय-
मात्रप्रवृत्त इति स्यात् । तच्च ॥ समञ्जसं प्रामाणिकापेसरमानिनो भवत
इत्याह—निमित्ततावैचित्र्य इति ॥

१. क. ख. ग. घ. च 'अवश्यणी'.

२. ग. 'प्रक्रियाविकल्पात्प्रतिमित्त'.

३. क. ख. 'सामर्थ्याभिनिमित्त'.

घ. ड. च. 'समर्थत्वात्'.

४. घ. 'अस्य'.

लोचनम्

येऽप्यविभक्तं स्फोटं वाक्यं तैर्दर्शमाहुः तैरप्यविधापदैपतितैः सर्वेयमनुसरणीया प्रक्रिया । तदुत्तीर्णत्वे ॥ सर्वं परमेश्वराद्वयं ब्रह्म इति अस्मच्छास्त्रकारेण न न विदितं तत्त्वालोकप्रण्यं विरचयता इत्यास्ताम् ॥

कौमुदी

इत्थं प्राभाकराणां प्रत्यक्संस्थानं प्रत्याख्याय संप्रति वैयाकरणानां वचनविजृम्भितं वैयाख्यमात्रमिति वक्तुमाह—येऽपीति ॥ अविभक्तं वर्णपदादिविभागरहितम् । ननु विभागप्रसिद्धि-
लौकिकपरीक्षकसंप्रतिपन्ना कथमपह्नयतामित्याशङ्क्य वर्णपदादीनां प्रत्येकं समुदिततया वा
अर्थप्रत्यायकत्वासंभवात्तदतिरिक्तं तदभिव्यङ्ग्यमेकमिदं वाक्यमित्यवाधितासन्दिग्धविस्पष्ट-
प्रतीतिसिद्धं स्फोटापरपर्यायं वस्तुन्तरेमेव वाक्यमर्थप्रतीतिहेतुरिति नाविभक्तत्वहानिरित्याह
—स्फोटमिति ॥ तस्य वाक्यार्थत्वं [वाक्यस्य अर्थ]च अविभक्तं स्फोटमाहुरिति योज्यम् ।
वैयाकरणाः खलु ब्रह्मवादिन इव विधाविधावस्थे द्वे आस्थियतः ; तत्र अविधावस्यामास्याय वा
ईदृशी वाचोयुक्तिः विधायस्थां वा ? आद्ये वाचन्तरेभ्यो न मिद्यत इत्याह—तैरपीति ॥
इयमिति ॥ येयमस्माभिः प्रागुन्मीलिता । द्वितीये त्वस्मदभीष्टमेव चेष्टितमिति परितुष्टिमेव
भजामह इत्याह—तदुत्तीर्णत्वे त्विति ॥ कुतो विदितमेवेत्यवगतम् ; न हि ध्वनिशास्त्रपर्या-
लोचनात्तदवगमः । यत्तु विपक्षिदृष्ट्यवलम्बनमात्मनोऽनेनाचार्येणान्तेऽभिहितं तत्तु
कविदृष्टिमाहर्च्यसंकीर्तनसामर्थ्यात् । काव्यार्थतदुपयोग्यार्थान्तरमात्रविषयमवसेपमित्याशङ्क्य
तदवगमे लिङ्गमाह—तत्त्वालोकप्रण्यं विरचयतेति ॥ लक्षणेऽत्र शतृप्रत्ययः । तत्त्वालोक-
प्रण्यविरचनादवगम्यत इत्यर्थः । यदिपयज्ञानजनकं हि यच्छास्त्रं तत्ततोऽप्यधिकज्ञान-
पुरुषप्रणेत्तुकं दृष्टं यथा व्याकरणादि । तत्त्वालोकश्च पारमेश्वरसत्त्वविषयविज्ञानजनक
इति तद्विज्ञानेनैतद्व्यवहृतस्तद्विषयनिरतिशयविज्ञानशास्त्रितानुमीयत इति भावः । इत्य-
मुपक्षितस्य स्वसिद्धान्तस्य भाट्टप्रामात्रवैयाकरणव्यवस्थापितसिद्धान्तविरोधपरिहारप्रकार-
मुपपादितमुपसंहरति—इत्यास्तामिति ॥ एषा कथेति वाक्यशेषः ॥

१. ग. 'स्फोटक'

२. क. ख. 'तदर्थरूपमित्याहुः'

३. ड. 'पद' नास्ति ।

४. ग. 'ब्रह्मदे'

५. क. ख. 'अप्यनुसरणीया विदितं'

६. क. ख. ग. ड. च. 'तन्त्रालोक'

७. क. ख. ग. 'विवारदत्ता'

लोचनम्

यत्तु भट्टनायकेनोक्तम्—इह दृष्टसिंहादिपदप्रयोगे^१ धार्मिकपदप्रयोगे च भयानकरसावेशकृतैव निषेधावगतिः, तदीयभीरुत्वधीरत्वेप्रकृतिनियमावगममन्तरेणैकान्ततो निषेधार्थगत्यभावादिति, तन्न केवलार्थसामर्थ्यं निषेधगतेर्निमित्तमिति ; तत्रोच्यते—केनोक्तमेतत् वक्तृप्रतिपत्तुविशेषावगमविरहेण शब्दगतध्वननव्यापारविरहेण

कौमुदी

संप्रति काव्यमीमांसकैकदेशिभिरेव स्वसमये समुद्रावितं दौषमपाकर्तुमनुभाषते—यस्त्विति ॥ तुशब्दो विशेषे ॥ इहेति ॥ “भम धम्मिअ” इत्युदाहरणे । आदिपदेन गोदावरीत्यादिपदसंग्रहः । दृष्टसिंहादिपदप्रयोगे धार्मिकपदप्रयोगे च सत्येव जायमाना येयं मा भ्रमेति भ्रमणनिषेधप्रतीतिः ॥ भयानकरसावेशकृतैव भवितुमर्हति, नार्थसामर्थ्यनिवन्धनैवेति संग्रन्धः । व्याघ्रादीनां भयानकरसालम्बनत्वप्रसिद्धेः दृष्टसिंहपदाम्नां तदालम्बनस्य समर्पणे सति धार्मिकपदेन भयशीलप्रकृतेः प्रतिपत्तुश्चोपक्षेपात् भयोत्पत्तिसामग्री तावदस्मिन् काव्ये समुन्मीलिता । ततश्च भयमेव देशकालाघनालिङ्घितमित्याद्युक्तदिशा समाप्तसमासादित्वापरिपूर्णभयानकरसनिमग्नचित्तवृत्तितया स्वयमेव स्वच्छन्दसञ्चारासमर्थतां प्रतिपत्तासौ प्रतिपद्यत इति रसावेशवशादेव सा निषेधप्रतिपत्तिरित्यर्थः । एतदेव व्यतिरेकद्वारा स्पुष्टयति—तदीयेति ॥ तच्छब्देन दृष्टसिंहधार्मिकयोः परामर्शः । अर्थसामर्थ्यं जाप्रत्येव भीरुत्वादिस्वाभावानवधारणे निषेधावगमाभावात्तद्भावे च भावादन्वयव्यतिरेकाभ्यां रसावेशकृतत्वमवगम्यत इत्यर्थः । ततः किं सिद्धमित्यत्राह—तन्नेति ॥ यस्माद्रसावेश एव निषेधावगमहेतुस्तस्मादित्यर्थः । अर्थसामर्थ्यस्यापि सहकारितया हेतुत्वानपायं दर्शयितुं केवलशब्द उपात्तः । इतिशब्दस्योक्तमित्यनेन संग्रन्धः । एवमनुभाष्य समाधत्ते—तत्रोच्यत इत्यादिना ॥ यदुक्तं तदीयभीरुत्वादिप्रकृतिनियमावगमं विना न निषेधावगतिरिति तदनुमतमेवास्माकमित्याह—केनोक्तमिति ॥ किं च यथा शब्दव्यापारेण ध्वननात्मना विना न निषेधावगतिस्तथा वक्त्रादिविशे-

१. क. ख. घ. च. ‘वदयोगेऽपि’

२. क. ख. ग. घ. ङ. च. ‘अपि’
अधिक ।

३. घ. ‘धार्मिकपदप्रयोगेऽपि’ इत्यधिकम् ।

४. क. ख. घ. ङ. च. ‘भीरु’

५. घ. ङ. च. ‘वीरत्व’

६. क. ख. ग. ‘निषेधगत्य’

७. ख. ‘तत्र’

८. क. ख. ग. ‘सामर्थ्यात्’

लोचनम्

च निषेधावगतिः इति ? प्रतिपत्तृप्रतिभासहकारित्वं हास्माभिः धोतनस्य
प्राणत्वेनोक्तम् ; भयानकरसावेशश्च न वार्यते, तस्य भयमात्रोत्पत्त्यभ्युपगमात् ;
प्रतिपत्तुश्च रसावेशो रसाभिव्यक्त्यैव ; रसश्च व्यङ्ग्य एव ; तस्य च शब्द-

कौमुदी

पावगतिरपि तद्धेतुरेवेति दृष्टान्ताभिप्रायेणाह—शब्दगतेति ॥ इति केनोक्तम्,
नास्माभिरेतदुक्तमित्यर्थः । प्रत्युत एतदेवास्माभिर्निषेधावगतिसामग्रीपदे मूर्धाभिषिक्ततयो-
क्तमित्याह—प्रतिपत्तिरिति ॥ यत्पुनरुक्तं भयानकरसावेशकृतैव प्रतीतिरिति तत्रा-
विरुद्धमंशमनुजानन् विरुद्धमंशं प्ररिसञ्चष्टे—भयानकेति ॥ किन्तु [किं न] तन्मात्रकृतत्वं
निषेधावगतेरिति शेषः । तस्यापि व्यञ्जनव्यापारसहकारित्वाभ्युपगमादिति भावः । कुतो
न वार्यत इत्यत उक्तम्—तस्येति ॥ भयानकरसस्य भयमात्राद्धेतोरुत्पत्तेरभ्युपगमात्
यतो मयमेव विशिष्टसामग्रीलब्धजन्म विशिष्टस्वरूपं भयानको रसः ; यदुक्तम्
“भयमेव देशकालाद्यनालङ्घितं तत एव भीतोऽहं भीतोऽयं वयस्यः शत्रुर्मध्यस्थो
वेत्यादिप्रत्ययेभ्यो दुःखसुखादिकृतहानादियुद्धयन्तरोदयनियमवत्तया विघ्नबहुलेभ्यो
विलक्षणनिर्विघ्नप्रतीतिनिर्माणं साक्षादिव हृदये विधीयमानं चक्षुर्योरिव विपरिवर्तमानं
भयानको रसः” इति । इह विशिष्टतत्तादृशस्वभावाभावेऽपि भयमात्रस्य सङ्गादादेव
भयानकरसोत्पत्तेरनिवार्यत्वादित्यर्थः । किं च प्रतिपत्तापि किं कविनिबद्धो धार्मिकः
स्य रसावेश उच्यते, किं वा तदनिबद्धः सहृदयः ? आद्ये रसावेशकृतत्वं
निषेधावगतेरभिदधता व्यङ्ग्यवादिनामानुकूल्यमेवाचरितमित्याह—प्रतिपत्तुश्चेति ॥ अभि-
व्यक्तिः प्रतीतिः, तस्याश्च कारणापेक्षायां व्यञ्जनव्यापार एवेति पर्यवस्यतीत्याह—
रसश्चेति ॥ न केवलं रसस्य व्यङ्ग्यत्वनियमोऽस्माभिः साधयितव्यः यावता
स्वयमभ्युपगत एवायमर्थ इत्याह—तस्य चेति ॥ भट्टनायकमते हि अभिधातो
द्वितीयेनांशेन भाववत्त्वव्यापारेण रसस्य भाव्यमानत्वं स्थितमिति रसव्यङ्ग्यत्वं न

१. क. ख. ग. च. ‘अनुप्रतिपत्तु-’

२. क. ख. ‘न वार्यस्य’

५. क. ख. ग. घ. ङ. च. ‘अस्य’

४. क. ख. ग. घ. ङ. च. ‘अस्य’

२. घ. ‘प्रामण्यत्वेन’

५. क. ख. ग. ‘रसस्य च’

लेखनम्

वाच्यत्वं तेनापि नोपगतमिति व्यङ्ग्यत्वमेव ; प्रतिपत्तुश्च रसावेशो न नियतः ; न ह्यसौ नियमेन भीरुधार्मिकसब्रह्मचारी सहृदयः^१ ; अथ तद्विशेषोऽपि सहकारी कल्प्यते तर्हि वस्तुप्रतिपत्तृप्रतिभाप्राणितो ध्वननव्यापारः किं न सहाते ? किं च वस्तुध्वनिं दूषयता रसध्वनिस्तदनुग्राहकः समर्थत इति सुतरां ध्वनिध्वंसोऽयम् । यदाह—“क्रोधोऽपि देवस्य वरेण तुल्यः” ॥

कौमुदी

यत्नसाध्यमित्यर्थः । अथ अनिवद्धः प्रतिपत्ता सहृदयोऽभिमनस्तत्राह—प्रतिपत्तुश्चेति ॥ कविनिबद्धस्य प्रतिपत्तुः रसावेशनियमे सत्यपि रसास्वादयितुरनिबद्धस्य मुख्यप्रतिपत्तुः सहृदयस्य दैवगत्या भीरुधार्मिकसादृश्यमानः कस्यचित् संभवे सत्यपि सर्वस्य तदभावान्न तन्नियम इत्यर्थः । तद्विशेषः सहृदयरूपप्रतिपत्तृविशेषः भीरुधार्मिकसदृशत्वविशेषविशिष्ट इत्यर्थः । तर्हि कल्पनागौरवाश्रयणाद्वरं पारिशेष्यप्रमाणसिद्धव्यञ्जनव्यापाराश्रयणमित्याह—तर्हीति ॥ किं च किमत्र रसध्वनिस्वरूपसद्भावसमर्थनमेतत्, किं वा वस्तुध्वन्यपेक्षया रसध्वनेः प्राधान्यसमर्थनम्, आहोस्विदिह रसध्वनेरपि सद्भावाद् वस्तुध्वनिमात्रोदाहरणत्वासंभवोपपादनमिति वक्तव्यम् । आद्ये सोपहासं दूषणमाह—किं च वस्तुध्वनिमिति ॥ वस्तुध्वनेरनुग्राहकोऽत्र रसध्वनिः, अनुग्राहो वस्तुध्वनिः सहृदयसहृदयमणिमुकुरतलमधिशेते । तत्र वस्तुध्वनिदूषणार्थं रसध्वनिसमर्थनं वृत्तिकभयात्पलायमानस्य विपमाशीक्वियमुखनिपातसमानमित्युपहसनीयमिदमित्यर्थः । तदाह—ध्वनिध्वंसोऽयमिति ॥ अहो मौर्ख्यविजृम्भितमिति भावः ॥ सुतरामिति ॥ रसध्वनेरेव मुख्यमात्मत्वं तत्पर्यवसायितयेतरयोमुख्यमिति स्यास्यति ; तस्य चेयता समर्थितत्वाद् “अस्माभिर्ष्यदनुष्ठेयम्” इति नीत्या ध्वनिः कान्यात्मेत्ययमेव मत्पक्षो भवता साधितः । अतोऽयं दिष्ट्या वर्धामह इत्यर्थः ॥

१. क. ख. ग. घ. ङ. च. ‘अपि’

२. ग. ‘एव’ अधिकम् ।

२. क. ख. ‘भीरुधार्मिकस्य सब्रह्मचारी-
हृदय एव’

४. क. ख. ग. घ. च. ‘सहृदय’

लोचनम्

अथ रसस्यैवेयतां प्राधान्यमुक्तं तैत्तिको न सहते । अथ वस्तुमात्रध्वनेरेतद्बुदाहरणं न युक्तमित्युच्यते, तथापि 'काव्योदाहरणत्वात् द्वावप्यत्र' ध्वनी स्तार्म्, को दोषः ? 'यदि तु रसानुवेधेन विना न तुष्यते, तद्वयानकरसानुवेधोऽपि नात्र सहृदयहृदयदर्पणमव्यास्ते । अपि तैत्तिकीत्या संभोगाभिलाषविभावसंकेतस्थानोचित-

कौमुदी

ननु न ध्वनिसमयध्वंसनम्यसनितया इत्यमाचक्ष्महे, किं तु 'भग धम्मिअ' इत्यत्र न वस्तुध्वनेः प्राधान्यम् । रसध्वनेरेवेति तत्र क उपहासावसर इति द्वितीयमुत्पाप्य दूषयति—अथेति ॥ अनुप्राहकत्वेऽपि रसस्य प्राधान्यं वास्तवमास्थीयत एवास्माभिरित्यर्थः ॥ ननु वयमेवं ब्रूमः—उक्तप्रकारेणास्यां गायत्र्यां रसवस्तुध्वन्योरुभयोरपि संभवे यदिदं वस्तुध्वनेरुदाहरणं कृतं तदेतच्छोभनमनसामशोभनमिति तृतीयं पक्षमाशङ्क्य परिहरति—अथेति ॥ द्वावपीति ॥ रसध्वनिर्वस्तुध्वनिश्च । तर्हि वस्तुमात्रध्वन्युदाहरणत्वमस्य कथमिति चेदब्राह्म—काव्योदाहरणत्वादिति ॥ काव्यरूपमुदाहरणं काव्योदाहरणम् ; यद्वा काव्यलक्षणोदाहरणमिति । शास्त्रोदाहरणेषु हि प्रतिनियतैकैकलक्षणविषयत्वमेवोदाहरणस्य व्यवस्थितम्, न तु काव्योदाहरणेष्वेवम्, तेष्वयोगव्यवच्छित्तिमात्रस्यैवापेक्षणीयत्वात्, तथैव लक्षणकृतां प्राचां प्रवृत्तिदर्शनात्, अशक्यसंपादत्वाच्च, बहुविषयत्वादेकस्यापि काव्यस्य नियतगोचरत्वासंभवादित्यर्थः । किञ्च किं रसध्वनिमात्रमत्रायुष्मतः सिपाधयितुं किं वा भयानकरसध्वनिसत्तासमर्थनम् ? न तावत् द्वितीय इत्याह—यदि त्विति ॥ भयानकरसानुवेधामात्रे काष्ठाधिष्ठितसहृदयभावस्य संवेदनानुपलब्धिं प्रमाणयितुमुक्तम्—नात्र सहृदयेति ॥ आद्ये तु न विवाद इत्याह—अपि त्विति ॥ उक्तनीत्येति ॥ अभिधादिव्यापारत्रयोत्तीर्णध्वननन्यापारतद्विषयप्रदर्शनोक्तन्यायेनेत्यर्थः । संभोगाभिलाषाभिलाषा रत्याभिलाषायाः स्याधि-

१. क. 'इयता'
२. घ. 'प्रमाणं'
३. क. ख. 'उक्तेन गल्पे'
४. क. ख. 'आद्यो'
५. क. ख. 'अत्र' नास्ति ।

६. ग. 'स्तः'
७. क. ख. ग. 'यदि तु
अप्यामे' नास्ति ।
८. क. ख. ग. 'लोचन'

लोचनम्

विशिष्टकाकाद्यनुभावसंवलनोदितशृङ्गारसानुबोधः, रसस्यालौकिकत्वात्, तावन्मात्रेण चानुगमात् । प्रथमं निर्विवादसिद्धविविक्तविधিনিषेधप्रदर्शनाभिप्रायेण चैतद्वस्तुध्वने-

कौमुदी

चित्तवृत्तेः विभावभूतमालम्बनं यत्संकेतस्थानं तेन उचितैः विशिष्टकाकादिभिः काकुविशेषैः, आदिशब्दकथितैः स्वरस[स्वरभङ्गा]दिभिधानुभावैः, 'भम धम्मिअ' इति वचनस्य संवलनान्मिश्रणात् अन्योन्यं वामीपां मिश्रणात् उदितस्याभिव्यक्तस्य शृङ्गाररसस्यैवानुबोधः, न ॥ भयानकस्य ; तस्य आमुख एव प्रतीयमानस्य विशिष्टसद्व्ययबुद्धावनारोहादित्यर्थः । ननु रसध्वनेरेव प्रधानत्वात्तस्य चास्यां गाय्यायां प्रतिपादितत्वात् किमिति तदवधीरणया अत्र वस्तुध्वनेरुदाहरणमुक्तम् इत्याशङ्क्य तत्र हेतुमाह—रसस्यालौकिकत्वादिति ॥ विधिप्रतिषेधादिवल्लोकसिद्धत्वाभावादसस्य झटिति प्रतिपत्तुबुद्धावनारोहादित्यर्थः । तर्हि तत एव हेतोस्तदवगमार्थमुदाहरणदानमावश्यकमित्येव स्यात्, न तु तदभाव इत्यत्राह—तावन्मात्रेणेति ॥ स्वरूपप्रतिपादनमन्तरेणोदाहरणमात्रेण तस्याद्यगन्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ प्रथममिति ॥ वाच्याद्यङ्गस्य व्यतिरेकसिद्धयर्थमेव ह्येतदुदाहरणम् ; तस्य चेयता सिद्धे व्यतिरेके पश्चात् स्वावसरे रसध्वनेः स्वरूपप्रतिपादनं तदुदाहरणं च भविष्यति । वाच्यव्यतिरेकप्रदर्शनं चोक्तगोचरवस्तुध्वन्युदाहरण एव सुकरमिति तस्यैवादौ प्रदर्शनं युक्तमित्यर्थः । अत एवाह—निर्विवादसिद्धेति ॥ उक्तं हि प्राक् “विधिनियेधौ विरुद्धाविति न कस्यापि विमतिः” इति । एतदुक्तं भवति—रसादेतदेवम्, यद्युदाहरणमात्रेण रसस्वरूपावधारणं शक्योपपादं भवेत् ; तच्च तत्स्वरूपोपपादनमन्तरेण व्युत्पादानां चित्तवृत्तिपद्धतावप्यारोहयितुमशक्यमिति व्यङ्ग्यस्य वाच्यव्यतिरेकप्रसाधनप्रस्तावानुरोधेन तदव्यतिरेकशङ्काकलङ्काङ्कुरविरहितविधिनियेधरूपवाच्यव्यङ्ग्यविषयत्वादियं गायत्र रसध्वन्युदाहरणावधीरणयापि वस्तुध्वन्युदाहरणतया वृत्तिकृता प्रयोजनविशेषाभिप्रायेण प्रदर्शितेति न कश्चिदोप इति । एवं भट्टनायकमाश्रितं दूषयित्वा घनिगार्गावलम्बिन एव कस्यचित्त्याख्यानविषय-

१. ग. 'अनुभाव स्ववलनोदित-'

ग. 'एव चानुगमात्'

२. क. ख. 'श्रवणनोदित-'

क. ख. 'एव भेदस्यानुगमात्'

१. क. ख. ग. घ. ङ. च. 'तावन्मात्रादेव'

४. ग. 'रसध्वनेः'

लोचनम्

रुदाहरणं दत्तम् । यस्तु ध्वनिव्याख्यानोद्यतस्तात्पर्यशक्तिमेव विवक्षासूचकत्वमेव वा ध्वननमवोचत् स नास्माकं हृदयभावर्जयति । यदाहुः—“भिरुचिर्हि लोकः” इति^१ । तदेतदग्रे यथायथं प्रतनिष्याम इत्यास्तां तावत् ॥ अमेति ॥ अतिसृष्टोऽसि,^२ प्राप्तस्ते भ्रमणकालः ॥ धार्मिकेति ॥ कुसुमाद्युपयोगार्थं युक्तं ते भ्रमणम् ॥ विस्रब्ध इति ॥ शङ्काकारणवैकल्यात् ॥ स इति ॥ यस्ते भयप्रकम्पामङ्गलतिकाग्रकृत ॥ अवेति ॥ दिष्ट्या वर्धस इत्यर्थः ॥

कौमुदी

विपर्यासमुपन्यस्य सोऽप्राप्तं तदसम्भवाद्—यस्त्विति ॥ ध्वनिव्याख्यानोद्यत इत्यनेन काव्यलक्षणकाराग्रेसरमानितां द्योतयति । तात्पर्यशक्तिमभिहितान्वयवादिभिरभिहिताम् ; विवक्षासूचकत्वं सुगतमत्तानुगामिनिगदितम् ॥ अस्माकमिति ॥ ये वयं वस्तुसतत्त्वा-
न्वेषणसातत्यव्यसनिनः ; न चास्मदीयहृदयावर्जनासंपादनमात्रं दोषाय भवति—[इति] ताभिप्रायमाह—यदाहुरिति ॥ तदेतदिति ॥ पूर्वपक्षिभिरुल्लेखिततत्तद्रूपान्तरपरिनिर्मुक्तं परमकाव्यार्थसारभूमिमिगतम् ॥ तावदिति ॥ इदानीमित्यर्थः । संप्रति प्रागुदाहृतगाथा-
पदाकृतसर्वस्वमुन्मीलयति—अमेत्यादिना ॥ यदुक्तम् “अतिसर्गप्राप्तकालयोर्द्वयं लोद्” इति तदनुसारेण व्याचष्टे—अतिसृष्टोऽसि ॥ अतिसर्गोऽनुज्ञा । कुसुमादिभिर्य उपयोगः प्रयोजनं यदि वा कुसुमादीनामुपयोग उपार्जनम् । विस्रब्धतात्र भयराहित्यं विवक्षित-
मित्याह—शङ्काकारणेति ॥ सर्वनाम्नोऽत्रौचित्यादनुभूतमर्थ इत्याह—यस्त इति ॥ [प्रकम्पामिति ॥] प्रकर्षेण भयातिरेकात् विधारकप्रयत्ने जाप्रत्यपि हठात् स्वयमेव कम्पन-
शीलमित्यर्थः । अत एवोक्तम्—अङ्गलतिकामिति ॥ न तु सौकुमार्यादिगुणयोगादिह लतिकारूपणम् ; धार्मिके तदनुचितमेव । “सो सुणओ मारिओ देण” इत्येतावता सिद्धेऽपि अजेति वचनम्—इतः पूर्वस्मिन् काले विधिना वामत्वमवलम्बितम्, इदानीं तु भयद्राग्यसौभाग्यमहिम्ना प्रादक्षिण्यमिताममर्थं द्योतयितुमित्याह—दिष्ट्येति ॥

१. ग. ‘वचु’

२. ग. ‘अप्राप्तो-’

३. ख. -‘इति’ नास्ति ;

ग. ‘इति वरदाग्रे’

४. ग. ‘अमेति’

५. क. ख. ‘अपि’

६. क. ख. ग. ‘अनन्तरम्’

ध्वन्यालोकः .

कचिद्वाच्ये^१ प्रतिषेधरूपे^२ विधिरूपो यथा—

“अत्ता एत्य णिमज्जइ एत्य अहं दिवसअं पत्तेएहि ।

मा पहिअ रत्तिअन्धअ सेज्जाए महुँ^३ मज्जहिसि ॥”

लोचनम्

मारित इति ॥ पुनरस्यानुत्थानम् ॥ तेनेति ॥ यः पूर्वं कर्णाकर्णिकया त्वयाप्या-
कर्णितो गोदावरीकच्छगहने प्रतिवसतीति । पूर्वमेव हि तद्रक्षायै एतत्तयोप-
श्रावितोऽसौ ; अधुना तु दसत्वात् ततो गहर्नानिस्सरतीति प्रसिद्धगोदावरी-
परिसरानुसरणमपि तावत् कर्थाशेषीभूतम् का कया तल्लतागृहप्रवेशशङ्काया^४ इति
भावः ॥

ध्वन्यत्र शेते अपया निमज्जति अत्राहं दिवसकं प्रलोकय ।
मा पयिक रात्र्यन्ध शय्यायामावयोः शैविष्ठाः ॥

कौमुदी

अनुत्थानमिति ॥ प्राणवियोजनरूपत्वान्मारणस्य । तेनेत्यनुभूतत्वपरामर्शकमित्याशयेनाह
—यः पूर्वमिति ॥ आकर्णितपूर्वत्वमेवोपपादयति—पूर्वमेव हीति ॥ तद्रक्षायै
संकेतस्थानस्य रक्षां कर्तुम् उपश्रावित इति अन्यापदेशेनानयैव कर्णावतारिते-
दशवृत्तान्त इत्यर्थः । कथं तस्मिन्नेव प्रतिवसतस्तस्य निःसरणेन चमारणव्यापार
इत्यत्र दसपदं हेतुतया योजयति—अधुना त्विति ॥ एवं पदयोक्त्यर्थं प्रदर्श्य
वान्माभिप्रायमाह—प्रसिद्धेति ॥ प्रसिद्धं यत् गोदावरीपरिसरानुसरणं तदपीत्यर्थः ॥

१. ग. 'वाच्ये' नास्ति ।

२. ग. 'प्रतिषेधे'

३. क. ख. ग. 'महुँ'

४. क. ख. ग. ड. च. 'कर्णाकर्णिकया'

५. क. 'यत्त्वयापश्रावि'

ख. 'एतत्त्वया'

ग. 'सर्वतयोपश्रावितः स च'

६. क. ख. ग. 'गहनाश'

७. ग. 'वीरपारि-'

८. क. 'कथावशेषीकृतं'

९. क. ख. ग. 'गहन'

१०. ग. 'माशङ्कया'

११. ख. 'अत्रा इति' इत्यधिकम् ।

१२. क. ख. 'माशङ्कीः । अत्र
अभिष्ठा वा'

लोचनम्

महँ इति निपातोऽनेकार्थवृत्तिरत्र, आवयोरित्यर्थे न तु ममेति ; एवं हि विशेषवचनमेव शङ्काकारि भवेदिति प्रच्छन्नाभ्युपगमो न स्यात् । काञ्चिद्योषितपतिकां तरुणीमवलोक्य प्रवृद्धमदनाङ्कुरः पान्थः अनेन निषेधद्वारेण तयाभ्युपगत इति निषेधाभावोऽत्र विधिः ; न तु निमन्त्रणरूपोऽप्रवृत्तप्रवर्तनास्वभावः, सौभाग्याभिमानखण्डनप्रसङ्गात् । अत एव 'रात्र्यन्ध' इति समुचितसमयसंभाव्यमानविकाराकुलितत्वं ध्वनितम् । भाव-
तदभावयोश्च साक्षाद्विरोधात् वाच्याद्यङ्गस्य स्पृष्टमेवान्यत्वम् ॥

कौमुदी

ननु 'महँ' इत्यस्यैकार्थवृत्तित्वं प्रसिद्धमिति ममेत्येव व्याख्येयम्, न त्वावयोरिति-
त्याशङ्क्य तदसम्भवमाह—महँ इति ॥ निपात इति ॥ अनेकस्मिन् द्वित्वविशिष्टेऽर्थे
वृत्तिरस्येति तथोक्तः । कुतो वा प्रसिद्धार्थपरित्याग इत्यत्राह—एवं हीति ॥
कथमस्यां गाययां प्रच्छन्नाभ्युपगमः यद्विरोधित्वं विशेषवचनस्येत्याशङ्क्य तद्व्याख्यानाय
पीठग्रन्थं विधत्ते—काञ्चिदिति ॥ आलम्बनस्वभावादेवोदञ्चतो मदनाङ्कुरस्य तत्तादृश-
संपूर्णतारुण्यविजृम्भाविशेषवशात् प्रथमावलोकसमय एव परां काष्ठामधितिष्ठन्
प्रकर्षो जात इतीममर्थमवयोतयितुमुक्तम्—काञ्चित्तरुणीमिति । प्रोषितपतिकामिति अभ्युपगमे
हेतुत्वेनोपात्तम् । अनेन अश्रूरित्यादिवचनेन । यस्मान्निषेधद्वारकमभ्युपगमनं तस्माद्धेतो-
रित्याह—इतीति ॥ प्रवृत्तिप्रतिबन्धकप्रतिषेधस्यापि प्रवृत्तिपर्यन्तत्वादीपचारिकं
विधित्वमित्यर्थः । स्वतःप्राप्तनिमन्त्रणरूपार्थत्यागेन निषेधाभावार्थत्वाङ्गीकारे हेतुमाह—
सौभाग्येति ॥ सौभाग्याभिमानसद्भावे गमकमाह—अत एवेति ॥ शृङ्गारस-
समुचितानां विकाराणां काष्ठप्राप्त्योक्तेः तन्निवन्धनतयालम्बनस्य लौकोत्तरत्वसूचनात्
सौभाग्याभिमानमेदुरिमा अत्र स्फुटतरमवभासत इत्यर्थः । संभोगसमुचिते निशासमये
संभाव्यमानैः विकारैराकुलितत्वं रात्र्यन्धपदेन ध्वनितम् । अन्धशब्दो हि याधितमुत्थार्थः
सन्नपटुत्वं निमित्तीकृत्य व्याकुलत्वं ध्वनयति । भवतु निषेधाभावरूप एव विधिः,
ततः किमित्यत आह—भावतदभावयोश्चेति ॥

१. क. ख. 'महँ'

ग. 'हे'

२. घ. ङ. च. 'आवयोरित्यर्थे' नास्ति ।

३. घ. ङ. च. 'प्रच्छन्नो'

४. क. ख. 'काञ्चित्'

५. ग. 'प्रवृद्धमदनाङ्कुरं संपन्नं'

६. क. ख. 'मन्वन्' इत्यधिकः ।

७. घ. 'प्रवर्तनारूपः'

८. क. ख. 'शृङ्गद्वारादेरादयव' ।

९. घ. ङ. च. 'प्रवेशात्'

१०. ग. 'साक्षात्' नास्ति ।

११. ग. 'व्यक्ताय'

लोचनम्

यत्त्वाह भट्टनायकः “अहमित्यभिनयविशेषेणोत्तमदशावेदनात् शब्दमेतदपि” इति,^१ तत्र अहमिति तावत् शब्दस्य नायं साक्षादर्थः ; काकादिसहायस्य च तावति ध्वननमेव व्यापार इति ध्वनेर्भूषणमेतत् ॥

‘अत्ता’ इति प्रयत्नेनानिर्भूतसंभोगपरिहारः । अयं च यद्यपि मयान् मदन-
शरासारदर्पिमाणहृदयः उपेक्षितुं न युक्तः, तथापि किं करोमि पापो दिवसकोऽयम् ।
अनुचितत्वात् कुत्सितोऽयमित्यर्थः । प्राकृते पुनपुंसकयोरनियमः । न च सर्वथा त्वामुपेक्षे ;
यतोऽत्रैवाहं तत्प्रलोक्ये नान्यतोऽहं गच्छामि । तदन्योऽन्यवदनावलोकनविनोदेन दिनं

कौमुदी

व्याख्यानान्तराल एवावसरायातं भट्टनायकमणितं ध्वनिमञ्जनमनुभाष्य दूषयति
—यत्त्वाहेति ॥ एतदित्यभ्युपगमनम् । अपिशब्दः प्रथमगाथाव्यङ्ग्यार्थसमुच्चयार्थः ॥
तत्रेति ॥ शब्दत्वाम्भ्युपगमे सतीत्यर्थः । शब्दत्वं भाषमाणो भट्टनायकः प्रष्टव्यः—किमयं
विधिरूपोऽर्थोऽहेशब्दस्य केवलस्य मुख्योऽर्थः, आहोस्विकाकादिसहायस्य ! नायः ;
संकेतितत्वाभावात् । द्वितीये नास्माकं पक्षभतिरित्याह—काकादीति ॥ तावतीति ॥
अभिधावृत्त्यतिलङ्घनीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् “अहमित्यभिनयविशेषेण” इत्यादि-
यदुक्तं तद्वनिदूषणाभिप्रायेणोक्तमपि न दूषणम्, प्रत्युत दैवगत्या ध्वनेर्भूषणमापन्नम् ।
काकादेर्ध्वननव्यापारसहायकपदे भूषाभिषिक्ततया अस्माभिरुक्तत्वादित्याह—इति
ध्वनेरिति ॥

इदानीं प्रस्तुतमेव गाथापदव्याख्यानमनुवर्तयति—अत्ता इति ॥ शत्रुसान्निध्यसूचन-
मुखेन प्रवृद्धमकरम्बजाङ्गुरत्वप्रयुक्तप्रकाशसंभोगप्राकट्यप्रागभावपरिपालनप्रयत्नविधानपर-
मित्यर्थः ॥ अनुचितत्वादिति ॥ सकलजनसंछादनसर्वस्वभाजनभूतस्वच्छन्द-
संभोगमहोत्सवारम्भयोग्यत्वाभावादित्यर्थः । दिवसशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात् कथमिह नपुंसक-
निर्देश इत्यत्र उक्तम्—प्राकृत इति ॥ अत्रैवाहम् ॥ आस इति शेषः । कालकलामपि
प्रतिपालयितुमपारयमाणस्य कथं नाम दिव्यरूपसहस्रायमाणदिवसातिवाहनसाहससम्भव

१. ग. ‘सकापि’	७. क. ख. ग. ङ. ‘च’ नास्ति ।
२. क. ख. ग. न. ‘शेषः’	८. क. ख. ग. ‘दीर्घः’
३. घ. ‘शति’ नास्ति ।	९. घ. ‘तु’
४. क. ख. ‘शब्दस्य तावत्’	१०. क. ख. ग. ‘समुपेक्षः’
५. ग. घ. ङ. ‘च’ ‘अत्रेति’	११. घ. ‘उत्प्रलोकं येन’
६. ग. ‘अमृत’	

ध्वन्यालोकः

कचिद्वाच्ये विधिरूपेऽनुभयरूपो यथा—

"वच्च महं त्विदं एकेहं होन्तु णीसासरोद्वच्चाहं ।

मा तुञ्ज वि तीव विणा दक्खिण्णहवस्स जावन्तु ॥"

लोचनम्

तावदतिवाहयाव इत्यर्थः । प्रतिपन्नमात्रायां च रात्राकन्धीभूतो मदीयां शय्यां मा श्लिष्टः अपि तु निभृतनिभृतमेतदन्तर्भाधाननिकटकण्टकनिद्रान्वेषणपूर्वकमितीयद्वेन ध्वन्यते ॥

व्रज ममैवैकस्यो भवन्तु निःश्वासरोदितव्यानि ।

मा तवापि तया विना दाक्षिण्यद्वयस्य जनिपते ॥

कौमुदी

इति तदुपायं प्रलोकयेतिपदसूचितमाह—तदन्योऽन्येति ॥ 'अन्योऽन्यदनेति' 'अति-
वाहयावः' इति 'च' समानानुरागात्सौभाग्यसूचनमुखेन "अहृत्कार्येऽपि मनसिजे रतिमुभय-
प्रार्थना कुरुते" इति न्यायेन दिवसातिवाहदुःखस्य कथकथमपि सद्यत्वं दर्शितम् ।
'प्रतिपन्नमात्रायाम्' इति 'अन्धीभूतः' इति च निषेधविषयताभिप्रायेणोक्तम् । दिवसं
कथमभ्यतिवाहयतः शर्वरीसमयागमनमेव प्रतीक्षमाणस्य तदागमनमात्र एव प्रतीक्षणीया-
न्तरावधिरूपेणानिभृतमेव ससंभ्रमतया च शय्याप्राप्तिः सम्भाव्यते ; तदुभयमपि मा भूदिति
अन्धीभूतत्वप्रतिषेधे शेषविधिः ॥ निभृतनिभृतमिति ॥ अत्यर्पमेव प्रशमनसहितं यथातथे-
त्यर्थः । रात्रिप्रमुख एव तत्प्राप्तिप्रतिषेधे अस्य शेषविधिः ॥ निद्रान्वेषणपूर्वकमिति ॥ शय्यां
प्राप्नुहीत्यप्याहारः ; माहा विना 'श्लिष्टः' इत्यस्यानुपपत्त्यासम्भवात् । एतस्यान्तर्भाधानस्य
अधूनामधेयस्य निकटवर्तिनः कण्टकस्येति ईर्ष्यातिरेककृतः कण्टकत्वारोपः । 'निभृत-
निभृतमेव दत्तावधान' इति पाठे अस्मद्वृत्तान्तवेदनेऽवधानवत इत्यर्थः ; अत्रापि अशूरेष्व-
कण्टकशब्देनोक्ता । एकप्रमनस्तामवलम्ब्य किमियमन्याजं स्वपिति किं वा नेति
सम्प्रविचार्य स्वयमेवाव्यभिचारिस्वापलिङ्गेन स्वापमवधारयितुं शय्यां प्राप्नुहीत्यर्थः ॥

१. ग. 'मदीयाया शय्यायां'

४. घ. 'इव...न्यते' नन्विति ।

२. क. घ. ग. 'एव'

५. घ. ङ. 'एव' अपि रम् ।

३. क. ख. 'दत्तावधान'

६. क. ख. 'अनिष्यते'

ग. 'दत्तावधान'

ध्वन्यालोकः

कचिद्वाच्ये प्रतिषेधरूपेऽनुभयरूपो यथा—

“दे आ पसिब णिवत्तसु मुहससिजोद्धाविलुत्तमणिवहे ।

अहिसारिआणं विग्गं करोसि अण्णाणं वि हवासे ॥”

लोचनम्

अत्र व्रजेति विधिः । न प्रमादादेव नायिकान्तरसङ्गमनं तव, अपि तु गाढानुरागात्, येन अन्यादृङ्मुखवैर्णगोत्रस्त्रलितादि च । केवलं पूर्वकृतानुपाल-
नात्मनो दाक्षिण्येनैकरूपताभिमानेन त्वमत्र स्थितः, तत्सर्वथा शठोऽसि इति गाढ-
मनुरूपोऽयं खण्डितनायिकाभिप्रायः अत्र प्रतीयते । न चासौ ब्रज्याभावरूपो
निषेधः ; नापि त्रिविधान्तरमेव अन्यनिषेधाभावः ॥

“दे” इति निपातः प्रार्थनायाम् । आ इति तावच्छब्दार्थे ।

कौमुदी

विधिरिति ॥ वाच्य इति शेषः । न प्रमादादित्यादि प्रतीयमानार्थकथनम् ॥
एकरूपताभिमानेन ॥ यस्तुतो हि भिन्नरूपत्वमेव वर्तते ; तन्निगूहनेनैव विद्यमान-
मेकत्वमारोप्येत्यं मयि त्वं वर्तसे ॥ सर्वथेति ॥ अन्विष्यमाणे सति सर्वमेवैतच्छ्रवणमक-
मित्यर्थः । प्रतीयमानार्थं प्रदर्श्य तस्यानुभयरूपत्वमाह—न चासाविति ॥ यथा भ्रमेति
विधौ वाच्ये भ्रमणाभावरूपस्य निषेधस्य व्यङ्ग्यत्वम्, यथा वा शब्दां मा क्षिप्र इत्यत्र
निषेधे वाच्ये प्राप्तिनिषेधाभावात्मकविधेर्व्यङ्ग्यत्वम्, न तथेहाभिप्रायविशेषस्य व्यङ्ग्यत्वस्य
ब्रज्याभावरूपनिषेधात्मकत्वं ब्रज्यापेक्षयान्यनिषेधाभावादिरूपविधिरूपत्वं वा अयगम्यते ;
अभिप्रायस्य व्यङ्ग्यत्वस्य तदनुभयरूपत्वाभावात् तन्मात्रस्य चेह प्रतीयमानत्वादित्यनुभय-
रूपत्वं व्यङ्ग्यत्वस्येत्यर्थः ॥ दे आ इति निपातौ प्राकृतसिद्धौ ; कथं दे आ :

१. ख. ग. ‘तमोणिवहे’

२. क. ख. ‘एव’

३. क. ख. ‘राग’

ग. घ. ‘वर्णो’

४. क. ख. ‘ध्वन्यादि’

ग. ‘स्वध्वन्यादि, तानि’

५. ग. ‘मातनं न’

घ. ‘मात आत्मना’

६. क. ख. ‘एव’ अधिकम् ।

७. ग. घ. ‘आस्थितः’

८. क. ख. ‘विषयभावः’

९. क. ख. ग. ‘मातः’

१०. क. ख. ग. ‘दे’

११. क. ख. ‘तेनायमर्थः’ अधिकम् ।

अचैनम्

प्रार्थये, प्रसीद तावत्, निवर्तस्व मुखशशिज्योत्स्नाविलसतमोनिवहे ।

अभिसारिकाणां विघ्नं करोष्यन्यासामपि हताशे ॥

अत्र व्यवसितात् गर्मनान्वर्तस्व इति प्रतीतेः निषेधो वाच्यः । गृहागतौ नायिका गोत्रस्त्रलिताद्यपराधिनि नायके सति ततः प्रतिगन्तुं प्रवृत्ता नायकेन चार्द्रपक्रम-पूर्वकं निवर्त्यते—न केवलं स्वात्मनः मम च निवृत्त्या विघ्नं करोषि यावदन्यासा-मपि । ततस्तत्र न कदाचन सुखस्वलागोऽपि भविष्यति । अत एव हताशासि इति बल्लभाभिप्रायरूपः “चाटुविशेषो व्यङ्ग्यः ।” यदि चा सख्योपदिष्टसाक्षात्पि तदवधारणया गच्छन्ती सख्या उच्यते—न केवलमात्मनो विघ्नं करोषि लाघवादर्बहुमानास्पदम् आत्मानं कुर्वता, अत एव हताशा, यावद्वदन-चन्द्रिकाप्रकाशितमार्गतया अन्यासामर्थ्याभिसारिकाणां विघ्नं करोषि—इति सख्यभि-प्रायरूपश्चाटुविशेषो व्यङ्ग्यः । अत्र तु व्याख्यानद्वयेऽपि व्यवसितात् प्रतीप-

कौमुदी

इत्युदाहरणस्य वाच्यस्य विधिरूपत्वम् ‘मा श्लिंश्चः’ इत्यादाविष निषेधकमदाभावात् इत्याशङ्क्य तदभावेऽपि निषेधप्रतीतेरदोष इत्याह—अत्र व्यवसितादिति ॥ प्रतीय-मानार्थप्रकटनार्थं पीठिकां रचयति—गृहागतेत्यादिना ॥ इत्थं व्याख्यानद्वयं प्रदर्श्य तस्य स्वानभिप्रेतत्वं हेतुप्रदर्शनेनाह—अत्र त्विति ॥ तुशब्दोऽयमरुचिं धोतयति । यदिदं व्याख्यानद्वयं तस्मिन्निहास्यां गायया प्रेयोरसवदलङ्कारस्वैवोदाहरणं स्यात् ; न ध्वनेः उदाहार्यतया प्रस्तुतस्य ध्वनेरिति सम्बन्धः ॥ प्रेयांश्च रसवांश्चेति प्रेयोरसव-दिति द्वन्द्वस्यैकवद्भावः ; तच्चालङ्कार इति च पश्चात् कर्मधारयः ; प्रेयसो रसवतो वा

१. क. स. : ‘तावत्प्रसीद’
२. ग. ज्योत्स्नामा-
३. क. स. ‘अप्यवसि-
४. क. स. च. ‘गमनात्’ नास्ति ।
५. क. स. ‘गृहागतेत्या-
६. ग. ‘चारूपक्रम-
७. ग. स. ड. च. ‘निवृत्ति-
८. ‘निवृत्त्या’

९. प. ‘सुगलागो’
१०. ग. ‘इति’ अधिकः ।
१०. ग. ‘चाविदे-
११. क. स. ‘यदि वा’ नास्ति ।
१२. क. स. ग. ‘उपदिश्यते’
१३. क. ‘अवदुमानम्’
- ख. ‘अवदुमानमागानम्’
१४. क. स. ग. च. ‘अपि’ नास्ति ।

लोचनम्

प्यतीति का प्रत्याशा । अत एव मदीयं वा गृहमाणच्छ त्वदीयं वा गच्छाव
इत्युभयत्राप्यतोऽपर्यादनुभयरूपो बल्लभाभिप्रायश्चाट्टात्मा व्यङ्ग्य इत्येवावतिष्ठते ।
अन्ये तु तटस्थानां सद्ब्रह्मदानामभिसारिकां प्रतीयमुक्तिरित्याहुः । तत्र हताशे
इत्यामन्त्रणोदि गुक्तमयुक्तं वेति सद्ब्रह्म एव प्रमाणम् ॥

एवं वाच्यव्यङ्ग्ययोः धार्मिकपथिकप्रियतमामिसारिकाविषयैक्येऽपि स्वरूपविरोधात्

कौमुदी

ध्वन्युदाहरणत्वमनुभयरूपत्वं वा व्यङ्ग्यस्येत्यत उक्तम्—अत एवेति ॥ आत्मप्रत्यभि-
ज्ञापनोपयोगितया नर्मवचनमात्ररूपत्वादित्यर्थः । अनुमपश्चाट्टात्मा यो बल्लभाभिप्रायो
व्यङ्ग्यः स इत्येव उक्तरूपव्यङ्ग्यस्वरूपमात्र एवावतिष्ठते ; न पश्चाद्वाच्यार्थोपस्काराय
धावतीति योजना । अतोऽस्मिन् ध्वन्युदाहरणत्वमप्रत्युहमित्यर्थः । व्याख्यानान्तरमनुभूय
सावष्टम्भमपाकरोति—अन्ये त्विति ॥ भीमांसकश्रोत्रिपादीनामीदृशी चाट्टाक्तिः
दुर्लभेति सद्ब्रह्मदानामित्युक्तम् । सद्ब्रह्मदानामपि न हृदयबल्लभादिप्रायाणामनुप्रविष्टाना-
मित्याह—तटस्थानामिति ॥ आदिशब्देन प्रसीदत्यादिः संप्रहः । ताटस्थे सति
सर्वमनुचितमेवैतत् स्यादित्यर्थः ॥

उक्तोदाहरणैरेवात्यन्तिकविरोधनियन्धनस्य वाच्यव्यङ्ग्यभेदस्य सिद्धत्वात् किमर्थं
भिन्नविषयोदाहरणप्रदर्शनमित्याशङ्क्य विषयभेदप्रयुक्तां कामप्यभेदशङ्कामपि निराकृत्य
तद्वेदस्यातिस्फुटीकरणार्थं तदित्याह—एवमिति ॥ आशोदाहरणे द्वयोरपि वाच्य-
व्यङ्ग्ययोरैको धार्मिक एव विषयः, द्वितीये पथिकः, तृतीये प्रियतमः, चतुर्थे
अभिसारिकेति विषयैक्ये सत्यपीत्यर्थः । 'व्यवस्थितः' इति वक्तव्ये 'व्यवस्थापितः' इति
पचनं किमर्थम्, निष्ठाप्रत्ययसामर्थ्यात् भूतत्वं च प्रतीयमानं कथं सङ्गच्छताम्—इत्य-
पेक्षायाम् "प्रवृत्तस्य निचोक्तिः स्यात् पचन्तं पाचयेद्यथा" इति नीत्या प्रयोजकव्यापारस्य
प्रयोजकव्यापारनिष्पत्तिपर्यन्तीभावनैयत्यात् व्यवस्थितिसामर्थ्यद्योतनमुखेन तदार्थप्रति-
पत्त्यर्थम्, व्यवस्थापितत्वोक्तिश्च व्यवस्थापनशक्यत्वामिप्राया, इदानीमेव तद्व्यवस्थापनस्य

१. क. ख. ग. 'आपि कालं'

५. ग. घ. ङ. च. 'आमन्त्रणीक्य'

२. ङ. 'प्रति' नास्ति ।

६. क. ख. ग. 'वाच्य'

३. क. ख. ग. 'न व्यर'

७. क. ख. ग. 'भेदात्'

४. घ. 'सप्त' नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

कचिद्वाच्याद्विभिन्नविषयत्वेन व्यवस्थापितो यथा—

“कस्स वा ण होइ रोसो दट्ठूण पिआएँ सज्जणं अहरम् ।

सभमरपउमग्घाइणि वारिअवामे सहस्सु एहिम् ॥”

लोचनम्

भेद इति प्रतिपादितम् ; अधुना तु विषयभेदादपि व्यङ्ग्यस्य वाच्याद्भेद इत्याह—
 कचिद्वाच्यादिति ॥ व्यवस्थापित इति ॥ विषयभेदोऽपि विचित्ररूपो व्यवतिष्ठमानः
 सहृदयैः व्यवस्थापयितुं शक्यतै इत्यर्थः ।

“कस्य वा न भवति रोपो दट्ठु प्रियायाः सत्रणमधरम् ।

सभ्रमरपद्माग्राणशीले वारितवामे सहस्वेदानीम् ॥

“कस्स वेति ॥ अनीर्घ्यालोपरि “भवति रोपः । दट्ठवैव” अकृत्वापि । कुतश्चि-
 देवापूर्वतया प्रियायाः सत्रणमधरं विलोक्य” । सभ्रमरपद्माग्राणेशीले । शीलं हि कथं-
 चिदपि वारयितुं नै शक्यम् । वारिते वारणायां “वामे तदनङ्गीकारिणि सहस्वेदानीम्

कौमुदी

वर्तमानत्वात् ; अतो न दोषः कश्चिदित्याह—विषयभेदोऽपीति ॥ विचित्ररूप इति ॥
 वक्ष्यमाणाभिप्रायः । कस्य वेत्याक्षेपस्याभिप्रायमाह—अनीर्घ्यालोरेति ॥ एवकारस्यार्थ-
 माह—अकृत्वापीति ॥ यस्तुतः सत्रणत्वाभावेऽपीति यावत् । तर्हि कथं तदव-
 लोचनमित्युक्तम् ॥ कुतश्चिदेवेति ॥ केनापि कारणेन न प्रागदृष्टविशेषान्तरवत्तया
 प्रमुखतः सत्रणतयावभासमानत्वादित्यर्थः । आग्राणशीलत्वोक्तिरुपालभमर्पणव्यसनस्य
 दुर्निवारत्वेन सुहृदः प्रतिविधेयत्वसूचनार्थेत्याह—शीलं हीति ॥ शीलत्वादेवेति
 भावः । यथाग्न्यादेः दहनादिशीलत्वम् । वारित इति निष्ठाप्रत्ययस्य भावविषयत्वमभिप्रेत्ये-
 व्याह—वारणायामिति ॥ वामशब्दोऽयं प्रतिकूलार्थवृत्तिरित्याह—तदनङ्गीकारिणीति ॥

१. क. ख. ग. ‘क ..वि’ नास्ति ।

२. च. ‘व्यवतिष्ठान.’

३. घ. ‘शुभवः’

४. घ. ड. च. छया नास्ति ।

५. क. ख. ग. घ. च. ‘करव वेति’

६. क. ख. ग. ‘न भवति’

७. क. ख. ग. ‘दट्ठवेति’

८. क. ख. ग. ‘दट्ठवावलोच्य’

९. च. ‘ग्राणन-’

१०. घ. ‘न’ नास्ति ।

११. क. ख. ग. ‘हे’ अधिकः ।

१२. क. ख. ग. ‘तदनङ्गीकारिणि’

ध्वन्यालोकः

अन्ये चैवंविधाः प्रकाराः वाच्याद्विभेदिनः प्रतीयमानभेदाः संभवन्ति ।

लोचनम्

उपालम्भपरम्परामित्यर्थः । अत्रायं भावः—काचिद्विनीता कुतश्चित् खण्डिताधरा, निश्चिततत्सविधसन्निधाने' तद्भर्तारि, तमनवलोकैकमानयेव कयाचिद्विदग्धसख्या तद्वाच्यतापरिहारायैवंमुच्यते । सहस्वेदानीमिति तु वाच्यमविनयवती विषयम् । भर्तृविषयम् अपराधो नास्तीत्यावेद्यमानं व्यङ्ग्यम् । सहस्वेत्यापि च तद्विषयव्यङ्ग्यम् । तस्यां प्रियतमेन गाढमुपालभ्यमानायां तद्यलीकशङ्कितप्रातिवेशिकलोकविषयं चाविनयप्रच्छादनेन प्रत्यायनं व्यङ्ग्यम् । तदसपत्न्यां च तदविनयप्रह्लादितयां सौभाग्यातिशयव्यापनम्

कौमुदी

गाथाभिप्रायं वक्तुं पीठिकां रचयति—काचिदिति ॥ कुतश्चित् चौर्यकामुक्तात्, हेतुतया निर्देशः तद्यापारस्य नायिकाविनयातिरेकप्राधान्यप्रवृत्तत्वसूचनार्थः । सख्या निश्चितं तस्या नायिकायाः सविधे सन्निधानं मस्येति तथा । तद्भर्तृनवलोकनाभिनये हेतुः—विदग्धसख्येति ॥ तद्वाच्यता भर्तृरूपालम्भविषयत्वम् । वाच्यव्यङ्ग्ययोर्विषयभेदमाह—सहस्वेत्यादिना ॥ वाच्यमुपालम्भपरम्परासहनात्मकम् अपराधाभावरूपमावेद्यमानमत्र व्यङ्ग्यम् । तच्च भर्तृविषयं भवतीति विषयभेद इत्यर्थः । यदविनयवतीविषये वाच्यं तदेव भर्तृविषये व्यङ्ग्यमपि केवलं कोपोपशमनरूपं तदित्येतावदित्याह—सहस्वेति ॥ इयं वराक्येवमेव खण्डिताधरा वर्तते ; अतोऽन्यहेतुत्वाशङ्कया कोपोपरागकलुषीकृतद्वयो मा भूः ; प्रथीयांसं भ्रष्टादमेवावलम्बस्वेत्यर्थः । प्रातिवेशिकजनविषयेऽपि व्यङ्ग्यान्तरमङ्कुरयति—तस्यामिति ॥ नायकोपालभदर्शनात् नायिकापरार्थं सन्दिहानो यः प्रातिवेशिकजनः तद्विषयप्रत्यायनं निरपराधेयेति

१. क. ख. ग. 'तत्सविधसन्निधाने

भर्तारि'

२. क. ख. 'अनवगम्यमानयैव'

३. ग. 'तदनायैपरि'

४. क. ख. 'यत्तत्'

५. क. ख. ग. 'सह...द्वयम्'

नासि ।

६. क. ख. ग. 'च' अधिकः ।

७. क. ख. ग. 'वेत्तिम्'

८. घ. 'तु'

९. क. ख. ग. घ. ङ. 'तदन्त्याम्'

१०. क. ख. ग. 'तदुपालम्भन' इत्यधिकः ।

११. क. ख. ग. 'प्रह्लादयाम्'

तेषां दिङ्मात्रमेतत्प्रदर्शितम् । द्वितीयोऽपि प्रभेदो वाच्याद्विभिन्नः सप्रपञ्चमग्रे

लोचनम्

‘प्रियायाः’ इति शब्दबलादिति सपत्नीविषयं व्यङ्ग्यम् । सपत्नीमध्ये इयंता खिलीकृता-
स्मीति लाघवमात्मनि ग्रहीतुं न युक्तम्, ‘प्रत्युतायं बहुमानः ; सहस्य शोभस्वे-
दानीम्—इति सखीविषयं सौभाग्यैख्यापनं व्यङ्ग्यम् । अयेयं तव प्रच्छन्नानुरागिणी
हृदयवल्लभा इत्थं रक्षिता ; पुनः प्रकटावरदंशनविधिरत्र न युक्तः—इति तच्चौर्य-
कामुकविषयसंवेधनं व्यङ्ग्यम् । इत्थं मयैतदपहृतमिति स्ववैदग्ध्यख्यापनं तटस्थ-
विदग्धलोकविषयं व्यङ्ग्यमिति । तदेतदुक्तं व्यवस्थापितशब्देन ॥ अग्रे इति ॥

कौमुदी

निश्चयोत्पादनम् । ख्यापनरूपं [सौभाग्यख्यापनरूपम्] यद्यङ्ग्यं तत्सपत्नीविषयम् ।
कथं सपत्नीषु तत्ख्यापनम् उत्पापकाभावादित्याह—प्रियाया इतीति ॥ सामान्य-
विषयमपि ‘प्रियायाः’ इति पदं विशेषे पर्यवस्यत् “यत्रेर्था तद्गतः स्नेहः” इत्युक्तदिशा
निरतिशयेर्थाविरमत्वात् भवतीभ्योऽपीषमेवास्व प्रियेति सौभाग्यातिशयोऽस्या इहाव-
गम्यत इत्यर्थः । उक्तव्यङ्ग्यबोधपञ्जीवनेन नायिकाविषयमेव व्यङ्ग्यमाह—सपत्नी-
मध्य इति ॥ इयतां अविनयस्फुटोद्भावनेन, खिलीकारः निःसारीकरणम् ;
सहनमिह सपत्न्यभिभवनरूपम् ; सख्यत्राविनयवत्येव । अथ चौर्यकामुकतटस्थ-
लोकविषये क्रमेण व्यङ्ग्यं प्रदर्शयति—तव हृदयवल्लभा कथञ्चिद्रक्षिता ;
इत ऊर्ध्वं त्वमेवेदंशुर्देशोदयावकाशविश्रान्तव्यापार एव स्थिरमुपभुङ्क्ष्वेति शिक्षाक्रमो
व्यञ्ज्यत इत्यर्थः । इतिशब्दो भावकथनसमाप्त्यर्थः । न चैतदुपेक्षामात्रेणोक्तम्,
विविधमवस्थापितो व्यवस्थापित इति वृत्तिग्रन्थानुरोधादित्याह—तदेतदुक्तमिति ॥

१. इ. ‘तत्सप-’

२. ग. ‘इयत्’

३. घ. ‘गोहृत्’

४. ङ. ‘प्रत्यु’ नास्ति ।

५. क. ख. ग. ‘प्रख्या-’

६. क. ख. ‘प्रकटरदनदंशनविधिर्न
विषेयः’

७. ग. ‘प्रत्युतायं बहुमानः’ इत्यधिकः ।

८. क. ख. ‘लोक’ नास्ति ।

९. च. ‘इति’ अधिकः ।

ध्वन्यालोकः

दर्शयिष्यते । तृतीयस्तु रसादिलक्षणः प्रभेदो वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तः प्रकाशते,
न तु साक्षाच्छब्दव्यापारविषय इति वाच्याद्विभिन्न एव । तथा हि वाच्यत्वं तस्य

लोचनम्

द्वितीयोद्घोते “असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः क्रमेण द्योतितः परः” इति विवक्षितान्य-
परवाच्यस्य द्वितीयप्रभेदवर्णनावसरे । यथा हि विधिनिषेधतदनुभयात्मना रूपेण
संकलव्य वस्तुध्वनिः संक्षेपेण सुवचैः तथा नालङ्कारध्वनिः, अलङ्काराणां भूयस्त्वात् ।
तत एवोक्तम्—संप्रपञ्चमिति ॥ तृतीयस्त्विति ॥ तुशब्दो व्यतिरेके । वस्त्वलङ्कारावपि
शब्दाभिधेयत्वमध्यासाते तावत् ; रसमावतदामासतध्वशमाः पुनर्न कदाचिदभिधीयन्ते ;
अथ चास्वाद्यमानतैः प्राणतया भवन्ति ; तत्र ध्वननव्यापारादहो नास्ति कल्पनान्तरम्,

कौमुदी

अप्र इत्येतद्विशेषे पर्यवसाययति—द्वितीयोद्घोत इति ॥ वाच्यात् विभिन्नत्वं यद्यपि
वस्त्वलङ्कारध्वन्योरपि अविशिष्टम्, तथापि संक्षेपाह्वतदनर्हत्वकृतो विशेषोऽस्तीति
संप्रपञ्चं वृत्तिकृतोक्तमित्याह—यथेति ॥ वस्तूनां हि विधिनिषेधतदनुभयात्मकतया
त्रिप्रकारान्यतरान्तर्भूतत्वं प्रमाणन्यायप्रसिद्धमिति संकलनया सामस्येन तदभिधानं
संगच्छते । नैवमलङ्काराणाम्, वाग्विकल्परूपतया तेषामानन्यादेकरूपोपादानेन
संकलनस्याशक्यत्वादिति नात्र तदुदाहरणम् ; किं तु तत्रैव तत्प्रपञ्चप्रदर्शनं
करिष्यत इति तत्रैव वाच्याद्विज्ञत्वमवधारणमित्यर्थः ॥ व्यतिरेक इति ॥ न
विशेषमात्रार्थस्तुशब्द इत्यर्थः । व्यतिरेकमेव स्फोरयति—वस्त्वलङ्कारावपीति ॥ शब्दाभिधे-
यत्वमपि तदनभिधेयत्वमपीत्यर्थः । तावदित्ययिमतौ । वृत्तिगतादिशब्दं व्याकुर्वन्नाह—
रसमावेति ॥ उक्तं हि “यस्तु स्वप्नेऽपि” इत्यादि ॥ अभिधीयन्ते ॥ अभिधाव्यापारस्य
विषयीभवन्तीत्यर्थः । तर्हि नृशृङ्गादिवदसत्त्वमेयमीशामापतितम्, नेत्याह—अथ चेति ॥

१. क. छ. ‘प्रकाशते’
२. क. छ. ग. ‘प्रमेजो’
३. क. छ. ग. ‘तथा हि’
४. क. रा. ग. ‘तदुभय’
५. क. छ. ग. ‘सुवचनः’

६. घ. ‘तृतीयमिति’
७. क. छ. ‘नारवाद्यप्रपञ्चया’
८. ग. ‘नारवाद्यप्रपञ्चया’
९. क. छ. ग. ‘प्रतिमानि’
१०. ग. ‘अथ तु’

लोचनम्

स्खलद्रुतित्वाभावे मुख्यार्थवाधादेर्लक्षणा निवन्धनस्यानाशङ्कनीयत्वात् । औचित्येन प्रवृत्तौ चित्तवृत्तेरास्याद्यत्वे स्थायिन्या रसो व्यभिचारिण्या भावः ; अनौचित्येन तदाभासः, रावणस्येव सीतायां रतेः । यद्यपि तत्र हास्यरसरूपतैव “शृङ्गाराद्धि भवेद्भासः” इति वचनात्, तथापि पाश्चात्येयं सामाजिकानां स्थितिः । तन्मयीभवनदशायां तु

कौमुदी

न भानमात्रं तत्सत्तायेदकम्, असतोऽपि शुक्तिरजतादेर्भानात् ; तेन बाधराहित्यसूचनार्थं भान्तीति वर्तमानलकारप्रयोगः । यदाकारं हि यद्भानं तत्तदाकारवस्तुसद्भावोपस्थापकं प्रसिद्धम् । तेन रस्यमानतैकसाररसाद्यर्थसत्तासिद्धयर्थं भानस्य तत्समुचिताकारशालितां दर्शयितुमुक्तम्—आस्थाद्यमानताप्राणतयेति ॥ ननु किंप्रमाणजन्यमेतत् भानम् ? न तावत्प्रत्यक्षम्, इन्द्रियसंप्रयोगसमनन्तरमनुपजायमानत्वात् । नानुमानिकम्, तद्यास्त-
लिङ्गविशेषजनितत्वविरहात् । नापि शाब्दम्, तदभिधाव्यापारगोचरीभाषानर्हत्वात् । न चास्ति प्रमाणान्तरमेतदनुगुणमित्यत्राह—तत्रेति ॥ रसादिभानोत्पादने विषय इत्यर्थः ॥ ननु लक्षणावृत्तौ क्लृप्तायामेव जाग्रत्यां तदवधारणे कुतोऽनवकल्लषध्वननव्यापार-
कल्पनापरिक्षेश इति कल्पनान्तरमसिद्धमित्यत्राह—स्खलद्रुतित्वाभाव इति ॥ स्खलद्रुतित्वास्थाने चानवस्थादौस्थापत्तिरित्यर्थः । रसादीनां सर्वेषामपि चित्तवृत्ति-
रूपत्वेनाविशेषे कुतो हेतोरयं विशेष इत्याकाङ्क्षायां विषयकृतो भेद इत्याह—औचित्ये-
नेति ॥ स्थायिन्या इति भावनिवृत्त्यर्थम् । औचित्येन प्रवृत्तावित्यभ्यासशुदासार्थम् ।
अयमर्थः—लोकसिद्धापि हि सती चित्तवृत्तिरनेकरूपा लौकिकविभावादिसमास्वादनसामग्री-
समुपजायमानास्वादनरूपा लौकिकप्रतीतिगोचरभावमापद्यमाना अनेकरसादिशब्दव्यप-
देशभाजनी भवति । तत्र यदा स्थायिनी हेतुनिरपेक्षतया स्वभावसिद्धा चित्तवृत्तिरास्वाद-
गोचरस्तदा रसः ; यदा तु तद्विपरीततया व्यभिचारिणी तदा भावः । आभासत्वं तु
तयोशौचित्यानीचित्यप्रवृत्तत्वनिमित्तमेव, न स्वरूपगतविशेषान्तरनिवन्धनम् ॥ तदाभास
इति ॥ तच्छब्देन रसभावयोर्ग्रहणम् । नन्वौचित्यप्रवृत्तत्वस्य रसान्तररूपतापत्तिहेतुत्व-
स्थितेः कयमाभासत्वमात्रापादकत्वोक्तिरित्याशङ्क्य कालभेदेनोपपत्तिः प्रतिपत्तिभेदेन वा ;
तदुभयाविरोधगाह—यद्यपीति ॥ तत्रेति ॥ अनौचित्येन प्रवृत्तौ ॥ स्थितिः ॥ युक्तिकृतौ

लोचनम्

रतेरेवास्वाद्यतेति शृङ्गारतैव भाँति पौर्वापर्यविवेकावधीरणेन, “दूराकर्षणमोहमन्त्र इव मे तन्नाम्नि याते ध्रुतिम्” इत्यादौ । तदसौ शृङ्गाराभास एव ; तदङ्गं भावाभासः । चित्तवृत्तेः प्रशम एव प्रक्रान्ताया हृदयैमाह्लादयति यतो विशेषेण, तत एव तत्संगृहीतोऽपि पृथग्भाणितोऽसौ । यथा

“एकस्मिञ्शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतो-

रन्योन्यं हृदयस्थितेऽप्यनुनये संरक्षतोर्गौरयम् ।

दम्पत्योः शनकैरपाङ्गयैलनामिश्रीमवच्चक्षुषो-

र्भग्नो मानकलिः सहासरभसव्यावृत्तकण्ठमर्हः ॥”

कौमुदी

वस्तुतत्त्वाध्यवसायः ॥ पाश्चात्येति ॥ तन्मयीभवनकालादुत्तरकालीनेत्यर्थः ॥ रतेरिति ॥ यथा रामस्य सीतायां रतिरास्वाद्यते ततो मात्रयापि निर्विशंपमित्यर्थः ; यः पूर्वापरविवेकः तमुत्पाद्यमानमपि स्थगयित्वेत्यर्थः । उपसंहरति—तदसाविति ॥ प्रतीतिप्राणत्वादसत्स्वरूपत्वस्थितेरिति भावः ॥ तदङ्गमिति ॥ उक्तलक्षणरसाभासस्याङ्गभूतो यो भावः स भावाभास इत्यर्थः । भावस्य प्रशमो नाम अभावः, स च भावान्तरमेव । “भावान्तरमभावोऽन्यो न कश्चिदनिरूपणात्” इति स्थितेः । तथा च भावशब्देनैव तद्ग्रहणसंभवे किमर्थः पृथक् तद्ग्रहणप्रयास इति शङ्कां निराकुर्वन् तत्स्वरूपमाह—चित्तवृत्तेरिति ॥ प्रशम एव भावान्तरोदयनिरपेक्ष एव निवृत्त्यात्मकोऽभावः, विशेषेण सातिशयमित्यर्थः । यद्भावाज्जन्माह्लादातिरेकेण कमप्याह्लादं पुण्यातीत्यर्थः ॥ तत्संगृहीत इति ॥ भावशब्देन संगृहीतः ॥ एकस्मिन्निति ॥ विशृङ्खलमानग्रह-विजृम्भाविशेषयशंवदमानसयोयदेकशयनस्यतया अत्यन्तसन्निहितयोरेव तत्तादृशं बलापनितं पाराङ्मुख्यपारतन्त्र्यं तदेव अन्योऽन्यवदनारविन्दावलोकनादिमहोत्सवविच्छेदकारित्वात्

१. क. रा. ‘प्रतिमानि’

२. क. रा. ग. ‘तदङ्गभावा-’

३. ग. ‘हृदयं’ नास्ति ।

४. क. रा. ‘एतत्संगृहीतो’

५. क. रा. ग. ‘तथा’

६. ग. घ. ‘अन्योन्यवक्ष्य हरि स्थिते’

७. ग. घ. ङ. ‘वदयान्निधी’

८. ग. ङ. ‘प्ररम्’

लोचनम्

इत्यत्रेध्याक्रोधात्मनो मानस्य प्रशमः । न चायं रसादिरर्थः 'पुत्रस्ते जातः' इत्येतौ यथा हर्षो जायते तथा ; नापि लक्षणया ; अपि तु सहृदयस्य हृदयसंवादबलादिभावानुभाव-

कौमुदी

अवाङ्मनसगोचरसन्तापजनकमभूदित्युक्तम् ॥ वीतोत्तरं ताम्यतोरिति ॥ मानस्य निरति-
शयग्लानिजनकत्वसूचनमुखेन तत्प्रशमस्य तन्मुखमाहादातिशयहेतुत्वमुक्तम् । 'इत्यमेन-
मनुनयामि' 'इत्यमेनाम्' इति परस्परमनुनयहृदयस्थत्वोक्त्या प्रशमावतारमार्गशोधनं
कृतम् ॥ अपीति ॥ अत्यन्तोद्विक्तावस्थाभिरूढस्य मानस्य गौरवरक्षणप्रयोजकतया अनु-
नयस्य बाग्द्वारावतारनिरोधकत्वसूचनमुखेन प्रतिनिवृत्त्य पुनरपि स्वपदप्राप्तप्रतिष्ठत्वमुक्तम् ।
पुनरपि परस्परजीवितसर्वस्वाभिमानात्मकपरिपक्वप्रेमभावप्रेर्यमाणान्योऽन्यापाङ्गद्वयतिर्य-
ग्वलनव्यतिकरसंपन्नमिथीभावलोचनान्योऽन्यसंघट्टनिष्पिष्टत्वोक्त्या मानकलेः सपरिवारस्य
प्रशमावस्थायाः समग्रनिजपरिवारकृतानुग्रहायाः प्रदर्शनद्वारा तस्याश्वमत्काराति-
शयकारित्वं दर्शितम् । मानस्य चित्तवृत्तिरूपत्वमुक्तम्—ईर्ष्याक्रोधात्मन इति ॥
ईर्ष्यालक्षणः क्रोधः । प्रतीयत इति शेषः । एवं तावद्रसादीनां विविक्तं स्वरूपं दर्शितम् ;
अधुना रसादेस्तस्य ध्वननव्यापारगम्यतां पारिशेध्वन्यायेन साधयितुं तात्पर्यशक्तिरूप-
व्यापारगम्यतां तावत्प्रतिषेधति—न चायमिति ॥ अयमित्युक्तलक्षणः ; तथा विशिष्ट-
काव्यवाक्याद् । जायत इति शेषः । यथा 'पुत्रस्ते जातः' इत्यादि वाक्यं प्रियार्थ-
विशेषप्रतिपादनमुखेन श्रोतुर्हर्षरूपचित्तवृत्तिमुपजनयति, तथा विशिष्टविभावादिप्रति-
पादनद्वारेण रसचर्चणां तात्पर्यशक्त्या काव्यवाक्यमुपजनयतीत्यर्थः । हेतोरुत्तरत्र
वक्ष्यमाणत्वादनुक्तिः । तर्हि लक्षणाव्यापारेण भविष्यतीति तदपि निषेधति—नापीति ॥
नास्त्येव तर्हि रसादिरर्थः षष्ठप्रमाणगोचरवदित्यत्राह—अपि त्विति ॥ षष्ठप्रमाण-
गोचरसमानयोगक्षेमत्वशङ्कां प्रतिक्षिपति—परिस्फुरतीति ॥ परित्युपसर्गबलानिर्विघ्न-
प्रतीतिनिर्वाहत्वादिकं रसादेर्दर्शितम् । नन्वेतदयुक्तं सर्वस्य तथा परिस्फुरणाभावा-
दित्यत उक्तम्—सहृदयस्येति ॥ न खलु प्रमित्यनुदयमात्रादर्थसत्ताभावविनिश्चयः,

१. क. ख. 'शेषात्मनो' ग. 'कोपात्मनो'

४. ग. 'सहृदयहृदय'

२. ग. 'रसाधर्मः'

५. क. ख. 'विभावप्रतीति'

३. ग. 'इत्यन'

लोचनम्

प्रतीती तन्मयीभवनेनैवास्वाद्यमान एव रस्यमानतैकप्राणः सिद्धस्वभावसुखादिविलक्षणः
परिस्फुरति । तदाह—प्रकाशत इति ॥ तेन तत्र शब्दस्य ध्वननमेव व्यापारोऽर्थ-

कौमुदी

किं त्वधिकारिणस्तदनुदयादेव ; अधिकारी च काष्ठाप्राप्तसहृदयभावः कश्चिदेव न
सर्वः, मीमांसकश्रोत्रियादेस्तत्प्रकारदर्शनात् । यदाह “अधिकाशी चात्र विमलप्रति-
मानशालिहृदयः” इति । सहृदयस्य परिस्फुरतीत्यन्वयः । रसाद्यर्थपरिस्फुरणे कारण-
मुक्तम्—विभावानुभावप्रतीताविति ॥ विशिष्टशब्दचतुर्विधाभिनयसामग्रीसमर्प्यमाणानां
वस्तुतः सतामसतां वा विभावानुभावव्यभिचारिणामलौकिकानां गुणप्रधानभावलक्षणसंयोग-
विशेषवत्तया प्रतीतिरानन्दचर्वणापरपर्याया रसाद्यर्थपरिस्फुरणे कारणमित्यर्थः । तेन
क्रमेण विभावादेस्तन्निष्पादकत्वमित्यत उक्तम्—तन्मयीभवनेनेति ॥ तन्मयीभवने हेतुः
—हृदयसंवादयलादिति ॥ हृदयसंवादनलक्षणं हि सहृदयत्वम् ; तत्र मीमांसक-
श्रोत्रियादिष्वैलक्षणेन काव्यानुशीलनातिशयविशदीभूतमनोमणिमुकुरस्य काष्ठाधिष्ठित-
सहृदयभावस्य कस्यचित्पुरुषधेयस्य मुख्याधिकारिणस्तत्तादृशं यद्दृश्यम्, तत्त्वाप्यवसाय-
समर्थं तस्य सुहृदसंवादमुखेन वर्णनीयविभावार्थतन्मयीभावो भवति । तदनन्तर-
मलौकिकसंविदानन्दचर्वणागोचरीभावेन रसाद्यर्थः परिस्फुरतीत्यर्थः । तत्किम् ‘अयं घटः’
इत्यादिष्वरसाद्यर्थस्फुरणमित्यत उक्तम्—आस्वाद्यमान एवेति ॥ विभावादिसमुपजनि-
तास्वादापरपर्यायरसनगोचरीभावेनेत्यर्थः । तत्र हेतुः—रस्यमानतैकप्राण इति ॥ स्थाप्येव
विभावादिप्रत्ययारम्भमाणत्वाद्रस इत्युच्यते । व्यभिचार्यपि तथाभूतो भाव इति मतमपास्यति—
सिद्धस्वभावसुखादिविलक्षण इति ॥ सिद्धस्वभावा ये सुखादयो रत्यादयः स्थायिनः
निर्वेदादयो व्यभिचारिणश्च तेभ्यो विलक्षण एव रसादिः न सिद्धस्वभावः चर्वणाव्यतिरिक्त-
कालविलम्बित्वविरहात् ; अतस्तत्त्वभावेभ्यः स्याम्यादिभ्योऽन्य एवेत्यर्थः । यदेतद्योक्त-
लक्षणं परिस्फुरणमुक्तं तदेव प्रकाशत इति वृत्तौ कथितं न त्ववभासमात्रमित्याह—
तदाहेति ॥ ननु शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधापिनस्तत्प्रकाशस्य शब्दजन्यत्वेऽवश्याम्युपेये
अभिधादिव्यापारत्रयान्तरविषयत्वमेवेत्याशङ्क्य कथितन्यायेन तदसंभवे पारिशेष्याद्यापारा-
न्तरहेतुकायासिद्धिरित्याह—तेनेति ॥ यतो न प्रमाणान्तरगम्यत्वं यतश्च नाभिधादि-

१. क. छ. ग. घ. ङ. च. ‘भावेन’ ३. ग. ‘ध्वनन... व्यापारो’ नास्ति ।

२. क. छ. ‘प्रकाशत इति’

लोचनम्

इत्यत्रेर्ष्याक्रोधात्मनो मानस्य प्रशमः । न चायं रसादिरर्थः 'पुत्रस्ते जातः' इत्यादि यथा हर्षो जायते तथा ; नापि लक्षणया ; अपि ॥ सहृदयस्य हृदयसंवादवलादिभिर्भावानुभाव-

कीमुदी

अवाष्मनसगोचरसन्तापजनकमभूदित्युक्तम् ॥ वीतोत्तरं ताम्यतोरिति ॥ मानस्य निरति-
शयलानिजनकत्वसूचनमुखेन तत्प्रशमस्य तन्मुखमाह्लादातिशयहेतुत्वमुक्तम् । 'इत्यमेन-
मनुनयामि' 'इत्यमेनाम्' इति परस्परमनुनयहृदयस्थत्वोक्त्या प्रशमावतारमार्गशोधनं
कृतम् ॥ अपीति ॥ अत्यन्तोद्विगायस्थाधिरूढस्य मानस्य गौरवरक्षणप्रयोजकतया अनु-
नयस्य बाह्यारावतारनिरोधकत्वसूचनमुखेन प्रतिनिवृत्त्य पुनरपि स्वपदप्राप्तप्रतिष्ठत्वमुक्तम् ।
पुनरपि परस्परजीवितसर्वस्वाभिमानात्मकपरिप्रेक्ष्यमप्रेमभावप्रेर्यमाणान्योऽन्यापाङ्गद्वयतिर्य-
ग्वलनव्यतिकारसंपन्नमिध्रीभावलोचनान्योऽन्यसंघट्टनिष्ठत्वोक्त्या मानकलेः सपरिवारस्य
प्रशमावस्थायाः समप्रतिजपरिवारकृतानुग्रहायाः प्रदर्शनद्वारा तस्याश्वमत्काराति-
शयकारित्वं दर्शितम् । मानस्य चित्तवृत्तिरूपत्वमुक्तम्—ईर्ष्याक्रोधात्मन इति ॥
ईर्ष्यालक्षणः क्रोधः । प्रतीयत इति शेषः । एवं तावद्भसादीनां विविक्तं स्वरूपं दर्शितम् ;
अधुना रसादेस्तस्य ध्वननव्यापारगम्यतां पारिशेष्यन्यायेन साधयितुं तात्पर्यशक्तिरूप-
व्यापारगम्यतां तावदप्रतिपेक्षति—न चायमिति ॥ अयमित्युक्तलक्षणः ; तथा विशिष्ट-
काव्यवाक्यात् । जायत इति शेषः । यथा 'पुत्रस्ते जातः' इत्यादि वाक्यं प्रियार्थ-
विशेषप्रतिपादनमुखेन श्रोतुर्हर्षरूपचित्तवृत्तिमुपजनयति, तथा विशिष्टविभावादिप्रति-
पादनद्वारेण रसचर्चणां तात्पर्यशक्त्या काव्यवाक्यमुपजनयतीत्यर्थः । हेतोरुत्तरत्र
वक्ष्यमाणत्वादनुक्तिः । तर्हि लक्षणाव्यापारेण भविष्यतीति तदपि निपेक्षति—नापीति ॥
नास्त्येव तर्हि रसादिरर्थः वष्ट्रप्रमाणगोचरवदित्यत्राह—अपि त्विति ॥ ण्टप्रमाण-
गोचरसमानयोगक्षेमत्वशङ्कां प्रतिक्षिपति—परिस्फुरतीति ॥ परीत्युपसर्गवृत्तानिर्विन्न-
प्रतीतिनिर्वाहत्वादिकं रसादेर्दर्शितम् । नन्वेतदयुक्तं सर्वस्य तथा परिस्फुरणाभावा-
दित्यत उक्तम्—सहृदयस्येति ॥ न खलु प्रमित्यनुदयमात्रादर्थसत्ताभावविनिश्चयः,

१. क. ख. 'शेषात्मनो' ग. 'क्रोधात्मनो'

४. ग. 'सहृदयहृदय'

२. ग. 'रसावर्धः'

५. क. ख. 'विभाषप्रतीति'

३. ग. 'इत्यम्'

लोचनम्

प्रतीती तन्मयीभवनेनास्वाद्यमान एव रस्यमानतैकप्राणः सिद्धस्वभावसुखादिविलक्षणः
परिस्फुरति । तदाह—प्रकाशत इति ॥ तेन तत्र शब्दस्य ध्वननमेव व्यापारोऽर्थ-

कौमुदी

किं स्वधिकारिणस्तदनुदयादेव ; अधिकारी च काष्ठाप्राप्तसहृदयभावः कश्चिदेव न
सर्वः, मीमांसकश्रोत्रियादेस्तत्प्रकारादर्शनात् । यदाह “अधिकारी चात्र विमलप्रति-
भानशालिहृदयः” इति । सहृदयस्य परिस्फुरतीत्यन्वयः । रसाद्यर्थपरिस्फुरणे कारण-
मुक्तम्—विभाधानुभावप्रतीताविति ॥ विशिष्टशब्दचतुर्विधाभिनयसामग्रीसमर्प्यमाणानां
वस्तुतः सतामसतां वा विभावानुभावव्यभिचारिणामलौकिकानां गुणप्रधानभावलक्षणसंयोग-
विशेषवत्तया प्रतीतिरानन्दचर्चणापरपर्याया रसाद्यर्थपरिस्फुरणे कारणमित्यर्थः । तेन
क्रमेण विभावादेस्तन्निष्पादकत्वमित्यत उक्तम्—तन्मयीभवनेनेति ॥ तन्मयीभवने हेतुः
—हृदयसंवादबलादिति ॥ हृदयसंवादनलक्षणं हि सहृदयत्वम् ; तत्र मीमांसक-
श्रोत्रियादिवैलक्ष्येन काव्यानुशीलनातिशयविशदीभूतमनोमणिमुकुरस्य काष्ठाधिष्ठित-
सहृदयभावस्य कस्यचित्पुरुषधेयस्य मुख्याधिकारिणस्तत्तादृशं यद्बुद्धयम्, तत्वाप्यवसाय-
समर्थं तस्य सुदृढसंवादमुखेन वर्णनीयविभावाद्यर्थतन्मयीभावो भवति । तदनन्तर-
मलौकिकसंविदानन्दचर्चणागोचरीभावेन रसाद्यर्थः परिस्फुरतीत्यर्थः । तत्किम् ‘अयं घटः’
इत्यादिवद्भ्रमाद्यर्थस्फुरणमित्यत उक्तम्—आस्वाद्यमान एवेति ॥ विभावादिसमुपजनि-
तात्वादापरपर्यायरसनगोचरीभावेनेत्यर्थः । तत्र हेतुः—रस्यमानतैकप्राण इति ॥ स्थाप्येय
विभावादिप्रत्ययारम्भमाणत्वादस इत्युच्यते । व्यभिचर्यपि तथाभूतो भाव इति मतमपास्यति—
सिद्धस्वभावसुखादिविलक्षण इति ॥ सिद्धस्वभावा ये सुखादयो रत्यादयः स्थायिनः
निर्वेदादयो व्यभिचारिणश्च तेभ्यो विलक्षण एव रसादिः न सिद्धस्वभावः चर्चणाव्यतिरिक्त-
कालावलम्बित्वविरहात् ; अतस्तत्त्वभावेभ्यः स्थाय्यादिभ्योऽप्य एवेत्यर्थः । यदेतद्योक्त-
लक्षणं परिस्फुरणमुक्तं तदेव प्रकाशत इति वृत्तौ कथितं न त्ववभासमात्रमित्याह—
तदाहेति ॥ ननु शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायिनस्तत्प्रकाशस्य शब्दजन्यत्वेऽवश्याम्युपेये
अभिधादिव्यापारत्रयान्यतरविषयत्वमेवेत्याशङ्क्य कथितन्यायेन तदसंभवे पारिशेष्याद्यापारा-
न्तरहेतुत्वसिद्धिरित्याह—तेनेति ॥ यतो न प्रमाणान्तरगम्यत्वं यतश्च नाभिधादि-

१. क. ए. ग. घ. ङ. च. ‘भावेन’

२. ग. ‘ध्वनन ... व्यापारो’ नास्ति ।

३. क. ए. ‘प्रकाशत इति’

ध्वन्यालोकः

स्वशब्दनिवेदितत्वेन वा स्यात्, विभावादिप्रतिपादनमुखेन वा । पूर्वस्मिन् पक्षे स्वशब्दनिवेदितत्वाभावे रसादीनामप्रतीतिप्रसङ्गः । न च सर्वत्र तेषां स्वशब्दनिवेदि-

लोचनम्

सहकृतस्येति । विभावाद्यर्थोऽपि पुत्रजन्महर्षग्यायेन तां चित्तवृत्तिं जनयतीति जननातिरिक्तोऽर्थस्यापि व्यापारो ध्वननमेवोच्यते ॥ स्वशब्देति ॥ शृङ्गारादिना शब्देन अभिधा-
व्यापारवशादेव ॥ निवेदितत्वेनेति ॥ विभावादीति ॥ तात्पर्यशक्यत्वैत्यर्थः । तत्र स्वशब्दस्यान्वयव्यतिरेकौ रस्यमानतासारं रसं प्रति निराकुर्वन् ध्वननस्यैव ताविति दर्शयति—न च सर्वत्रेति ॥ यथा भट्टेन्दुराजस्य—

कौमुदी

व्यापारत्रयजन्यत्वं ततो हेतोरित्यर्थः । “व्यङ्ग्य इति” वक्ष्यमाणपर्यालोचनयोक्तम्—
अर्थसहकृतस्येति ॥ नन्वर्थस्य येन व्यापारेण रसादिप्रतीतिहेतुत्वं तथैव तत्सहकृतस्य
शब्दस्याप्युचितम् । अर्थस्य च पुत्रजन्मादिवत् हर्षादौ रसादिरूपायां चित्तवृत्तौ जननमेव
व्यापार इति शब्दस्यापि न रसादिव्यङ्ग्यकत्वम्, किं तु जनकत्वमेवेत्याशङ्क्याह—
विभावाद्यर्थ इति ॥ जन्यत्वे विभावाद्यपञ्चोधावगमेऽपि रसचर्चणोदयप्रसक्तिरिति न तस्य
तत्र जननरूपो व्यापार इत्यर्थः । अपिशब्देन शब्दसमुच्चयः ॥ उच्यते ॥ ध्वनिवादिभिरिति
शेषः ॥ वृत्तौ “स्वशब्दनिवेदितत्वेन” इत्यादिना यद्विकल्पद्वयमुक्तं तदभिधातात्पर्य-
शक्तिव्यापारद्वयाभिप्रायमिति दर्शयति—शृङ्गारादिनेति ॥ शृङ्गारादिशब्दानां ध्वनिधा-
व्यापारवशादेव तत्प्रतिपादकत्वं शक्यशङ्कमिति भावः ॥ तत्रेति ॥ द्वयोः पक्षयोर्मध्य
इत्यर्थः । स्वशब्दनिवेदितत्वस्य भावे रसादिप्रतीतेः भावोऽन्वयः ; तदभावे रसादिप्रतीते-
रभावो व्यतिरेकः ; तन्निराकरणमुखेन ध्वननव्यापारस्य तत्समर्थनमुत्तरग्रन्थसन्दर्भेण प्रदर्शयत
इत्यर्थः । यत्र स्वशब्दनिवेदितत्वस्याभावः प्रतीतिश्च रसादीनां तादृशकाव्यमुदाहरति—
यथा भट्टेन्दुराजस्येति ॥ “विश्रम्य” इत्यत्र वीप्सा द्रष्टव्या । अनेन “आलस्यं तदभीष्टार्थात्

१. क. ग. ‘स्व’ नास्ति ।

२. क. ख. ‘निवेदितत्वं यथापि’ नास्ति ।

३. ग. ‘न पुत्रजन्मादिव[द्वे]-वायेन’

४. क. ‘अप्यर्थस्यापि’

५. क. ख. ‘शब्देन’ नास्ति ।

६. ग. ‘विभावादिनि’

७. ग. ‘व्यतिरेकस्य मानकसारम्’

८. च. ‘न सर्वत्रेति’

लोचनम्

“यद्विश्रम्य विलोकिनेषु बहुशो निःस्थेमनी लोचने

यद्वात्राणि दरिद्रति प्रतिदिनं लूनाब्जिनीनालवत् ।

दूर्वाकाण्डविडम्बकश्च निबिडो यत्पाण्डिमा गण्डयोः

कृष्णे यूनि सयौवनासु वनितास्येयैव वेपस्थितिः ॥” इति ॥

अत्रानुभावविभावबोधनान्तरमेव तन्मयीभवनयुक्त्या तद्विभावानुभावोचितचित्तवृत्ति-

कौमुदी

ग्रीडादेर्यन्निवर्तनम्” इत्युक्तलक्षणा अलसा नाम दृष्टिरुक्ता । ततश्चातिवेलमाविर्भावमासेदुपो-
रतुराग्रीडयोरन्योन्याभिभावुकतयोन्मज्जननिमज्जनन्यायेन नयनप्रवृत्तिनिवर्तनस्यापारवत्तयो-
स्तूत्रणात् रतेः पारिपूर्ण्यप्रदर्शनेनालम्बनविभावस्य कापि प्रकर्षपदवी समुपदर्शिता ; स्येमा
बुद्धलक्षकता ; तदभावोक्त्या विलोकितानां वैचित्र्यमासूत्रितम् ॥ गात्राणि दरिद्रतीति ॥
तरतम[गात्रतनु]भावेन तनुतनिमानगनुसमुदित[तम्] इति दर्शितम् । अतश्च ततः प्राची-
नानां दशान्तराणां क्रमेणावतारोऽपि नान्तरीयकतयावगमितः ॥ लूनाब्जिनीनालवदिति ॥
करतलभङ्गनपरिमृदितनवकमलनालसादृश्यवर्णनयापि म्लानच्छायत्वलालित्यविशेषान्तर-
शालित्वानुस्मरणीयशोभत्वादिसूचनम् ॥ दूर्वाकाण्डेत्यादिना घनपुलकालिकवदितत्ववर्णा-
न्तराविर्भावादिरस्यनुभावव्यभिचारिसम्बन्ध इयता योजितः ॥ कृष्णे यूनीत्यादिना
विभावः । यूनीति विजृम्भमाणनवयौवने सतीत्यर्थः । वेपस्थितिर्वैपरचना, एषैव
विलोकितानामालस्यनिस्थेमत्वादिलक्षणैव, न पत्रभङ्गविरचनाद्यात्मिकेत्यर्थः । अनेन
विषयनिवृत्तिलक्षणो दशाविशेषो दर्शितः । व्यतिरेकाभावमुदाहरणे योजयति—अत्रेति ॥
पूर्वमनुभावग्रहणमत्र श्लोके प्रथमं तदुपनिबन्धनाभिप्रायम् । युक्तिः योगः । हृदयसंवाद-
यशंवदतया स्वयमेवोपनतत्वाभिप्रायेणेयमुक्तिः । तत एव विभावानुभावाः तद्विभावानुभावाः,
तदुचिता याधित्तवृत्तयोऽमिल्यपादयः, तद्भासनाभिरनुरञ्जिता रूपिता या स्वसंवित्
संवेदनमेव, तस्या या आनन्दमयी चर्चणा तस्या गोचर इति विग्रहः । अयौ
विप्रलम्भशृङ्गाररसः ; तस्याह्मा स्वरूपं स्फुरत्येव ; न ॥ न स्फुरति । न
खलु प्रत्यक्षासेदर्थे विसंवाद इति भावः । एवं रसादिप्रतीतिसद्भावः

ध्वन्यालोकः

तत्त्वम् । यत्राप्यस्ति तत्, तत्रापि विशिष्टविभावादिप्रतिपादनमुखेनैवैषां प्रतीतिः ।
स्वशब्देन सा केवलमनूयते, न तु तत्कृता । विषयान्तरे तथा तस्या भेददर्शनात् ।

लोचनम्

वासनानुरञ्जितस्वसंविदानन्दचर्वणगोचरोऽर्थात्मौ स्फुरत्येवाभिलाषचिन्तीसुख्यनिद्राधृति-
ग्लान्यालस्यभ्रमस्मृतिवितर्कादिशब्दाभावेऽपि । एवं व्यतिरेकाभावं प्रदर्शयन्व्याभावं
दर्शयति—यत्रापीति ॥ तदिति स्वशब्दावेदित्वम् ॥ प्रतिपादनमुखेनेति ॥ शब्द-
प्रयुक्त्या विभावादिप्रतिपत्त्येत्यर्थः ॥ सा केवलमिति । तथा हि—

“यानि द्वारयतीं तदीं मधुरिषौ तद्वत्तन्मृगानतां

कालिन्दीतटरूढवज्जुललतामालिङ्ग्य सौत्काण्डया ।

तद्वीतं गुरुनाप्यगद्गदगलत्तारस्वरं राधया

येनान्तर्जलचारिभिर्जलचरैरप्युक्तमुत्कृजितम् ॥” इति ॥

कौमुदी

समर्पितः । स्वशब्दावेदितत्वाभावं तु दर्शयति—अभिलाषेति ॥ व्यतिरेकाभावमिति ॥
स्वशब्दावेदितत्वाभावे रसादिप्रतीत्यभावो व्यतिरेकः, तस्याभावं ‘यद्विधम्’ इत्यादौ
क्वचिद्विषये प्रदर्शयेत्यर्थः । अन्वयः स्वशब्दावेदितश्चेति [तत्त्वे] रसादिप्रतीतिसङ्भावः ॥
ननु विशिष्टविभावादिप्रतीतिमुखेनैव तेषां प्रतीतिरित्युच्यते, वाच्यसामर्थ्याक्षित
इति ह्युक्तं प्राक् ; विभावादिप्रतिपादनमुखेनेति प्रतिपादनप्राधान्योक्तौ को हेतुरित्याशङ्क्य
व्याचष्टे—शब्दप्रयुक्तयेति ॥ न वस्तुसत्ताप्रयुक्त्यैवेत्यर्थः । शब्दसमर्पितं रूपमेवैषामुप-
योगि, न वास्तवं वहिःसदपि ; असतोऽपि तत्तादृशशब्दविशेषसमर्पितस्य

१. क. ख. ग. ‘तत्’ नास्ति ।

२. ग. ‘अप्रतीतिः’

३. क. ख. ‘सा’ नास्ति ।

४. ग. ‘तथा’ नास्ति ।

५. ग. ‘दर्शनात्’

६. क. ख. ‘चर्वण’ नास्ति ।

घ. ङ. ‘चर्वणा’

७. क. ख. ग. ‘अथो रसार्था’

८. ग. ‘भावप्रम’

९. क. ख. ‘निवेद्यत्वं’

ग. ‘निवेदितत्वं’

१०. च. ‘प्रतिपक्षे-’

११. घ. ‘तथा’

१२. क. ख. ग. घ. ‘कम्पा-’

ङ. ‘संप्रश्रताम्’

च. ‘संपाश्रताम्’

१३. ग. ‘सुत्कण्ठम्’

लोचनम्

अत्र विभावानुभावमैश्वर्यतया प्रतीयते: उक्तं चैर्विणागोचरं प्रतिपद्यत एव ।

कौमुदी

रसप्रतीतिहेतुत्वदर्शनात् ; तेन बहिःसतोऽपि शब्दविशेषोपस्थापितत्वावस्थमेव रसामि-
व्यञ्जकत्वं नान्यत् । अत एव हि विभावोपस्थापितत्वावस्थाव्यञ्जकत्वं व्यवस्थितमिति भावः ।
स्वशब्दस्यानुवादकत्वमेवेत्यत्रोदाहरणमाह—याते द्वारवतीमित्यादि ॥ मधुरिपौ यात
इत्येतावता शौरिविरहो विभाव उपक्षिप्तः ॥ द्वारवतीमिति ॥ महर्णवमध्याध्यासितया
अत्यन्तासुखभावलोचनत्वादिव्यञ्जनेन विरहरूपविभावस्य कश्चिदुत्कर्षातिशय उद्धाटितः ।
मधुरिपावित्यनेनापि परंपरया स एवोपोद्धतः । तदेत्यनेन तत्तादृशदशाविशेषोपनिपातस्य
सुदूरदुःसहत्वमुत्प्रेतम् ॥ तद्वत्तन्मन्यतामिति ॥ तेन दत्ता प्रीतिपुरःसरं समर्पिता समुप-
चितपचेलिमसुचरितनिचयसुजनैकसुखमा या जम्पा विहरणसगवसंभावितक्रमणविशेषः, क्षपि-
धातोराक्रमणार्थत्वात्, “कपिस्त्वितक्रमणकम्पित” इत्यादिप्रयोगाच्च, तथा क्रियासमाभि-
हारसंबृत्तया आनता आनमिता । दानेन हि प्रतिग्रहीतुरानतिः प्रसिद्धेत्यनेन परस्पर-
प्रेमसंभारविजृम्भितविक्षम्भविहरणविशेषसर्वस्वसाक्षिभूतत्वं समधिकतरमधुरिपुप्रेमभाजनतया
तद्वियोगवेदनासंविभागभाजनत्वं तदालिङ्गनस्य मधुरिपुसमालिङ्गनगहोत्सवप्रीतिनिधितया
तद्विप्रयोगव्यथातिभारसङ्घातासंपादनसामर्थ्यं च किञ्चिदावेदितम् ॥ कालिन्दीतटरूढेति ॥
हृदयवल्गुभसततविहितविहरणविशेषस्यानभूततया स्वभावतश्च समप्रसौभाग्यभाजनभूततया-
दृशस्यानविशेषसमासादितप्ररोहत्वेन सौभाग्यातिशयोऽस्या दर्शितः । यथा गोपीनां
राधा मधुरिपोरतिरेकिणः प्रणयस्य पात्रम् एवं उतानामियमपीति तस्या हृदयसंबन्ध-
बलादन्यावधीरणेन तदालिङ्गनयोग्यत्वं वञ्जुललतामित्यनेन दर्शितम् । इयता मधुरिपु-
विरहो विशिष्टप्रदेशात्मकश्च विभावो दर्शितः । तद्वीतमित्यनुभावः । एता नान
गोपीनामन्यतमा कापि भगवतो निरतिशयप्रेमसंभारभाजनतया प्रसिद्धा प्रीतिः ।
तया तत्तादृशमनिकटोरविरहव्यथातिरेकपिशुनं गेयं गीतं गुदना प्रमूनेन जनेन
कण्ठकाण्डभारेतेन गद्गदं यथा तथा, गलन् प्रसरन् तारः विगृह्यते इति सूत्रेण दर्शितम् ।

१. क. रा. ग. 'भावी स्थान-
तया प्रतीयते'

२. क. रा. ग. घ. ङ. च. 'प्रतीतिः'

३. क. रा. ग. 'प्रतिपद्यते' इति च ।

४. क. 'व' इति च ।

५. क. 'व' इति च ।

६. 'व' इति च ।

लोचनम्

सोत्कण्ठाशब्दः केवलं सिद्धं साधयति । उत्कर्मित्यनेन तु उक्तानुभावानुकर्षणं कर्तुं सोत्कण्ठाशब्दः प्रयुक्त इत्यनुवादोऽपि नानर्थकः । पुनरनुभावप्रतिपादने हि पुनरुक्तम्, अतन्मयीभावो वा ॥ न तु तत्कृतेति ॥ अत्र हेतुमाह—विषयान्तर इति ॥ “यद्विश्रम्भ”

कौमुदी

यस्मिन्निति क्रियाविशेषणमेतत् । येन गीतेन जलचरैः सारसादिभिरपि स्वच्छन्दमन्तर्जल एव स्वप्रियतमाभिः सार्धमिच्छाविहारमाचरद्विरपि उत्कम् उन्मनस्कतया राधाकन्दिताकर्णनसमुप-जनितया उच्चैरेष कूजितमिति । अस्मिन् स्वशब्दसमर्पणानपेक्षयैव रसादिप्रतीतिसङ्गावं दर्शयति—अत्रेति ॥ विभावः शौरिविरहादिः ; अनुभावा गीतादयः ; विभावानुभावमित्येकवद्भावो द्रव्यदेवतमिति वत् ॥ अम्लानतयेति ॥ सम्यग्योजितत्वेन ताटस्थमन्तरेण तन्मयी-भवनक्रमेणेत्यर्थः ; प्रतियत इति हेतौ शता ; प्रतिपद्यमानस्य प्रतिपत्तुः सहृदयस्य चर्चणानोचरं प्रतिपद्यत एव ; स्वसंवेदनसाक्षिक एवायमर्थ इत्यर्थः । स्वशब्दसन्निधौ जायमानायास्तत्प्रतीतेस्तज्जन्मभावः कुत इत्याशङ्क्य सिद्धायां तत्प्रतीतौ स्वशब्दस्यानु-यादकत्वं बलापतितं निवारयितुमशक्यमित्याह—सोत्कण्ठाशब्द इति ॥ सिद्धमिति सामान्यद्वारा निर्देशः । चर्चणोपाखण्डामुत्कण्ठाभेदाभिधान्यापारेण प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ नन्वनुवादेऽवश्यं प्रयोजनेन भाव्यम् ; तत्किमर्थोऽयमनुवाद इत्यत्राह—उत्क-र्मित्यनेन त्विति ॥ जलचरकूजितेऽपि कथितानुभावसंयोजन एव हि तदुत्कण्ठाया-स्तन्मयीभवनमुखेन चर्चणानोचरता । अतः पुनस्तत्प्रतिपादनमन्तरेण प्रागुक्तानुभावानु-कर्षणमत्रोक्तशब्देन विधिरितम् । न च सोत्कण्ठाशब्दप्रयोगे विनोक्तशब्देन तदा-कर्षणम्, उत्कशब्दस्य तावत्पर्याप्तत्वात् सति पुनरुत्कण्ठाशब्दे अनुभावानां तत्संगृहीतानामुत्कण्ठाशब्दसमानार्थोरुक्तशब्देनानुकर्षणसंभवाच्चर्चणोपयोगित्वम् तथाविध-जलचरकूजितस्य सिध्यतीत्यनुवादस्य नानर्थक्यमित्यर्थः । पुनरप्यनुभावप्रतिपादनमस्तु किमर्थमनुकर्षणव्यसनावलम्बनमित्यत्राह—पुनरिति ॥ न केवलं पुनरुक्तिरेव तथाविधस्य चानुभावजातस्य न तन्मयीभवनोपयोगितापि स्यात्, अनौचित्यप्रतिपत्तिप्रस्तसौभाग्यत्वात् इत्याह—अतन्मयीभावो वेति ॥ अथवा अनुभावानां कर्षणे किं तेषां पुनःप्रति-

१. क. ख. ‘सोत्कण्ठ’

५. ड. ‘अनुवादन’

२. घ. ‘भाववानु’

६. घ. ‘पुनस्तत्प्रतिपत्तिप्रस्तसौ’

३. क. ख. ‘कर्तुं’ नास्ति ।

८. घ. ‘पुनरुक्तान्मयी’

४. ड. च. ‘प्रयुक्त’ नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

न हि केवलशृङ्गारादिशब्दमात्रभाजि विभावादिप्रतिपादनरहिते काव्ये मनागपि

लोचनम्

इत्यादौ ; न हि यदभावेऽपि^१ यद्भवति तत्कृतं तदिति भावः । अदर्शनमेव प्रथयति—
न हीति ॥ केवलशब्दार्थं स्फुटयति—विभावादीति ॥ काव्य इति ॥ तव मते
काव्यरूपतया प्रसज्यमान इत्यर्थः ॥ मनागपीति ॥

“शृङ्गारहास्यकरुणरीदवीरमयानकाः ।

बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥” इत्यत्र^२ ।

कौमुदी

पादनम् न वा ! आद्ये पुनरुक्तिः, द्वितीये तन्मयीभावानुदयात् रसादिप्रतीत्य-
सिद्धिरित्याह—पुनरनुभावेति ॥ हेतुमाहेति ॥ विनिगमनायां हि हेतु-
र्थक्यव्यः । अन्यथा स्वशब्दसन्निधौ समुपजायमाना तत्प्रतीतिस्तत्कृतैवेति वक्तुं
शक्यत्वात् ; प्रतिज्ञामात्राच्च साध्यासिद्धेरित्याशयः । कथमदर्शनमात्रात्तत्कृतत्वा-
भावावधारणमिवाशङ्क्य हेतुत्वावगमकव्यतिरेकाभावोऽत्र विवक्षित इत्याह—न हीति ॥
“तस्याः” इति तत्कृतायाः प्रतीतिः । तत्र स्वशब्दनिवेदितत्वाभावस्य स्फुटत्वादित्यर्थः । न
हीत्यनेनोक्तमेव व्यतिरेकाभावमन्वयाभावक्यनेन पक्षान्तरे व्यतिरेकसद्भावकपनेन च
स्फुटयतीत्याह—अदर्शनमेवेति ॥ विभावादिप्रतिपादकत्वाभावे कथं काव्यत्वं येन
सिद्धयन्निर्देश इत्याशङ्क्य परानभीष्टस्यैव काव्यरूपत्वस्य प्रसज्यनागिप्रायेयमुक्तिरित्याह
—तव मत इति ॥ स्वशब्दकृता रसादिप्रतीतिः न विभावादिहेतुतेत्यस्मिन् मते
काव्यत्वेनानभिमतमपि काव्यमापद्येत । साध्यतयैवेयमुक्तिर्न सिद्धतयेत्यर्थः । तादृश-
मेषोदाहरणमाह—शृङ्गारेति ॥ यतश्चेत्यादेरानर्थक्यशङ्कामुपसंहाररूपत्वोक्त्या शमयन्नाह

उपलोचनम्

“पुनरुक्तमतन्मयीभावो वा” इत्येव लोचनपाठः कौमुदीकारसमतः । “याते द्वारवतीम्”
इत्यादिपद्ये स्वशब्दमन्तरेणैव रसस्य विप्रलम्भात्मकस्य भावस्य च प्रतीतिः । जलचरोत्कृजिते
“गुरुपाप्यगद्गलत्तारस्परम्” इति कथितस्य अनुभावस्य अनुकर्षणद्वारा योजने, तथाविधजलचर-
कृजितस्य तन्मयीमवनमुखेन जलचरोत्कण्डायाश्चर्वणागोचरतासंपादनद्वारा प्रकृतरसभावचर्वणाया-

१. ड. ‘अपि’ नास्ति ।

नव नाट्ये रसाः स्मृताः ॥

२. क. रा. च. ‘प्रयुज्य’

४. क. रा. ‘अत्र’ नास्ति ।

३. ए. ड. च. ‘बीभत्साद्भुतसंज्ञाश्च’

ध्वन्यालोकः

रसवत्त्वप्रतीतिरस्ति । यतश्च स्वाभिधानमन्तरेण केवलेभ्योऽपि विमावादिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः, केवलाच्च स्वाभिधानादप्रतीतिः, तस्मादन्यव्यतिरेकाभ्यामभिधेयसामर्थ्याक्षिप्तत्वमेव रसादीनाम्, न त्वभिधेयत्वं कथंचित् इति तृतीयोऽपि

लोचनम्

एवं त्वशब्देन सह रसादेर्व्यतिरेकान्वयामावर्मुपपत्त्या प्रदर्श्य तथैवोपसंहरति— यतश्चेत्यादिना कथंचिदित्यन्तेन ॥ अभिधेयमेव सामर्थ्यं सहकारिशक्तिरूपं विमावादिकं

कौमुदी

—एवमिति ॥ वृत्तौ व्यतिरेकस्य पूर्वमुक्तत्वाव्यतिरेकान्वयामावमित्युक्तिः ॥ तथैवेति ॥ अन्यव्यतिरेकप्रदर्शनसाहित्येनैवेत्यर्थः । इह वृत्तौ रसादीनामभिधेयत्वप्रतिषेधेनाभिधेयसामर्थ्याक्षिप्तत्वमुपसंहृतम् । तत्र ध्वनिवाद्यभिप्रेतं यच्छब्दार्थोभयगतध्वननव्यापारमात्रगम्यत्वं तदनुद्भिन्नप्रायमित्यतः तदभिप्रायवर्णनानुकुलं तथोजनाप्रकारं प्रकटयति— अभिधेयमित्यादिना ॥ अनेन प्रतिनियतसहकारिभेदप्रकटनमुखेन शब्दार्थयोर्द्वयोरपि रसाद्यर्थविषयमभिधादिजननादिव्यतिरिक्तं ध्वननलक्षणं व्यापारं प्रतिपादयितुं शब्दस्य ध्वनेन विमावादिरूपाभिधेयसहकारिसनायत्वम्, अर्थस्य तु विशिष्टशब्दसहकारिशालित्वं चाभिधीयते । तत्र तावच्छब्दस्य ध्वनने कर्तव्येऽभिधेयमेव सामर्थ्यम्, अभिधेयस्य च ध्वनने कर्तव्ये विशिष्टसमुचितवाचकसाकस्यं सामर्थ्यमिति संगतिः । अभिधेयं च तत्सामर्थ्यं चेति शब्दपक्षे कर्मधारय इत्याह—अभिधेयमेव सामर्थ्यमिति ॥

उपलोचनम्

मुपयोगः सिध्यतीति लोचनकारणशयस्य निष्कर्षः । “पुनरुक्तस्तन्मयीभावः” इति अञ्जनसंमतः पाठः । उत्कर्मित्यनेन तन्मयीभावयुक्त्या जलचरगता अनुभावाः शक्योच्यन्ते रापालम्बनाननुभावावुक्त्वा जलचरगतानां तेषामाकर्षणे पुनरुक्तः परिपुष्टस्तन्मयीभावो भवति यतः—इत्यञ्जनस्याशयः ॥

१. क. ए. ‘निदिष्टेभ्यः’ अधिकः ।

च. ‘व्यतिरेकारथाया’

२. क. ख. ‘स्वाभिधानमात्राद्’

४. ख. ‘उपदर्श्य समेव’

३. द. ‘व्यतिरेकाभाव’

लोचनम्

रसध्वनने शब्दस्य कर्तव्ये, अभिधेयस्य च पुत्रजन्महर्षमित्रयोगश्चेतया जैननव्यतिरिक्ते दिवा-
भोजनाभावविशिष्टपीनत्वानुमितरात्रिभोजनविलक्षणतया चानुमानव्यतिरिक्ते ध्वनने कर्तव्ये
सामर्थ्यं शक्तिः विशिष्टसमुचितवाचकसाकल्यम्—इति द्वयोरपि शब्दार्थयोर्ध्वननव्यापारः ।
एवं द्वौ पक्षावुपक्रम्याद्यो दूषितः । 'द्वितीयस्तु कथंचिद्दूषितः, कथंचिदङ्गीकृतः—

कौमुदी

कथमभिधेयस्य सामर्थ्यरूपत्वमित्याशङ्क्य ईश्वरस्य जगत्सृष्ट्यादौ यथा शक्तिः सहकारिणी
तथा विभावाद्यर्थोऽपि शब्दस्य ध्वननं प्रतीति सहकारित्वकृतोऽशक्तिरूपेऽपि सति
अभिधेये शक्तिपर्यायसामर्थ्यपदप्रयोग इत्याह—सहकारिशक्तिरूपमिति ॥ तथा चाह
स्मोदयनः “इत्येषा सहकारिशक्तिरसमा” इत्यादि । किं तदभिधेयमित्याह—विभावा-
दिकमिति ॥ अर्थपक्षेऽभिधेयसामर्थ्यमिति पट्टीसास इत्याह—अभिधेयस्य चेति ॥
सामर्थ्यशब्दार्थमाह—शक्तिरिति ॥ तस्य कुत्र शक्तिरित्यत्राह—ध्वनने कर्तव्य इति ॥
किं तच्छक्तिरूपं सामर्थ्यम् अर्थस्य सहकारिधुरंधरमित्यत उक्तम्—विशिष्टसमुचित-
वाचकसाकल्यमिति ॥ विशिष्टत्वं समप्रगुणालंकारसंयोजनसौन्दर्यशालित्वम् ; समुचितत्वं
रसाभिव्यञ्जनयोग्यत्वम् । भवतु नाम शब्दस्य ध्वननं नाम व्यापारः कथित्, अर्थस्य
तु जनकत्वानुमापकत्वयोरन्यतर एव व्यापारो दृष्टचर इति रसादिगोचरोऽपि तयोर्म्यतर
एव भवितुमर्हति, न ध्वननलक्षण इत्याशङ्क्योभयमपि निषेधति—पुत्रजन्मेति ॥
विभावाद्यभावेऽपि रसादिप्रतीतिप्रसक्तेर्न जन्यजनकभावः ; अविनाभावरूपव्यापारश्च
न लिङ्गलिङ्गिभाव इत्युभयवैलक्षण्यसिद्धिरित्यर्थः । इदानीमभिधेयसामर्थ्यसंज्ञिकवैलक्षण्य-
तात्पर्यमाह—इति द्वयोरपीति ॥ शब्दार्थयोर्द्वयोरपि ध्वननव्यापार इत्यनेन प्रकृत्य-
समर्थित इत्यर्थः । वृत्तौ यत् विकल्पद्वयं कृतम् “वाच्यत्वं तत्त्वं” इत्यादि
कंचिद्विशेषमुन्मीलयति—एवं द्वाविति ॥ आद्यः स्वशब्दनिर्देशकनिर्देशकः
द्वितीयो विभावादिप्रतिपादनमुखेन वेति । तुराद्यो विशेषः । इति द्वौ पक्षौ । इति द्वौ पक्षौ

१. ग. 'विधेयस्य पुत्र'
२. घ. 'जननं' नास्ति ।
३. घ. 'विलस्यते' इत्यधिकः ।

४. घ. घ. 'विधेयस्य'
५. घ. घ. घ. 'विधेयस्य'
६. घ. घ. घ. घ. 'विधेयस्य'

ध्वन्यालोकः

प्रभेदो वाच्याद्विन्न एवेति स्थितम् । वाच्येन त्वस्य सहैवं प्रतीतिरित्यग्रे दर्शयिष्यते ॥

लोचनम्

जननानुमानव्यापाराभिप्रायेण दूषितः, ध्वननाभिप्रायेणाङ्गीकृतः । यस्त्वत्रापि तात्पर्य-
शक्तिमेव ध्वननं मन्यते, स न वस्तुतत्त्ववेदी । विभावानुभावप्रतिपादके हि वाक्ये
तात्पर्यशक्तिभेदे संसर्गे वा पर्यवस्येत् ; न तु रस्यमानतोंसारे रसे—इत्यलं बहुना ।
इतिशब्दो हेतुर्वयः ; इत्यतो हेतोस्तृतीयोऽपि प्रकारो वाच्याद्विन्न एवेति संबन्धः ॥
सहैवेति ॥ इवैशब्देन विद्यमानोऽपि क्रमो न संलक्ष्यत इति” दर्शयति ॥ अग्र इति ॥
द्वितीयोद्घोषे ॥

कौमुदी

इत्यपेक्षायामुक्तम्—जननानुमानेति ॥ यस्तु मन्यते—रसादीनामभिधेयसामर्थ्याक्षित्वमे-
वेति निगमयतो वृत्तिकारस्य तात्पर्यशक्तिरेव ध्वननव्यापारोऽभिमतः ; न तद्यतिरिक्तधर्तुर्य-
कस्यानिवेशी कश्चित्, अभिधेयान्ययानुपपत्तिसहायार्थबोधनशक्तेरेव तात्पर्यशक्तित्वात्,
तस्या एव चेहाभिधेयसामर्थ्याक्षेपशब्देन स्फुटमभिहितत्वात् ; अतो न तद्यतिरिक्तध्वनन-
व्यापारविषयतया क्लेशेनेत्यं व्याख्यानमनुचितम् [उचितम्]—इति तं प्रत्याह—यस्त्व-
व्यापीति ॥ न केवलं “भम धमिअ” इत्यत्र प्रतिषेधस्य व्यङ्ग्यत्वाभिमान एवेत्यपि-
शब्दार्थः । ‘न वस्तुतत्त्ववेदी’ इति शब्दयोजनाञ्जस्यपरामर्शकौशलमात्रमनुज्ञातं तत् किं
न तावदेव वस्तुतत्त्वमिति, नैवेत्याह—विभावानुभावेति ॥ विशेषविषया हि तात्पर्यशक्ति-
रित्युक्तं तावदेतदधस्तात् । विशेषश्चैकस्य वाक्यार्थस्य वाक्यार्थान्तरात् भेदापरपर्याया
व्यावृत्तिरेव व्यावर्तकभूतविशेषणसंबन्धो वा ‘गामानय’ इत्यत्र गोकर्मकानयनविशेषस्य
अश्वादिकर्मकानयनादितो व्यावृत्तिप्रतीतिः तस्याः क्रियाकारकसंबन्धनिमित्तत्वाच्च । अत

१. क. ख. ग. ‘सहैव’
२. ग. ‘प्रदर्श’
३. क. ‘अनुव्यापार’
ग. ‘अनुमानव्यापार’
४. ग. ‘शक्तिभेदः’
क. ख. ‘शेदसंसर्गे’
५. ग. ‘सारे रसः’

६. ‘सारे’
६. क. ख. ग. ‘अर्थे’
७. क. ख. ग. ‘अतो’
८. क. ख. ग. ‘सहैवेति’
९. क. ख. ‘इह शब्देन’
१०. क. ख. ‘इति दर्शयति’ नास्ति ।
ग. ड. च. ‘इति दर्शयति’

ध्वन्यालोकः

काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा ।

क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥ ५ ॥

लोचनम्

एवं “प्रतीयमानं पुनरन्यदेव” इतीयता ध्वनिस्वरूपं व्याख्यातम् ।
अधुना काव्यात्मत्वमितिहासव्याजेन दर्शयति—काव्यस्यात्मेति ॥ स एवेति ॥
प्रतीयमानमात्रेऽपि प्रक्रान्ते तृतीय एव रसध्वनिरिति मुन्तव्यम्, इतिहासबलात्

कौमुदी

एव भेदो वाक्यार्थः संसर्गो वेति वैकल्पिकी वाक्यार्थविदां स्थितिः । रसादिरर्थस्तु स न
भेदरूपः संसर्गरूपो वा सिद्धस्वभावत्वाभावात् । रस्यमानतैकसारो द्यसायलौकिकोऽर्थ
इत्यसकृदद्यादिभ्य । तेन तात्पर्यशक्तिगोचरातिलक्ष्णी चतुर्थकस्यानिविष्ट एवायमर्थ इति
स्थितमित्यर्थः ॥

पूर्वोत्तरकारिकयोः सङ्गतिं कर्तुं तात्पर्यमाह—एवमिति ॥ “काव्यस्यात्मा ध्वनिः”
इति ध्वनेः स्वरूपं तस्य काव्यात्मत्वं चोभयमपि विहितम् । तत्र कारिकायां
वाच्यसंघटनविमोहव्युच्छेदनेन वाच्यव्यतिरिक्तं व्यङ्ग्यस्वरूपं निर्धारितम् ; तच्छेयतयैव
हि “अर्थः सहृदयस्त्राघः” इत्यादिकारिकाद्वयं व्यङ्ग्यप्रतिपादनपूर्वभूमिभूतवाच्यार्थप्रति-
पादनपरं प्रवृत्तम्—इति व्यङ्ग्यार्थास्तित्वप्रसाधनमेव इयता प्राधान्येन कृतम् । अधुना
“काव्यस्यात्मा” इत्युत्तरकारिकया तस्य काव्यात्मत्वं प्रतिपाद्यत इति कारिकयोरनयो-
नियतपौर्वापर्यलक्षणा संगतिः स्थितैवेत्यर्थः । कथमस्याः काव्यात्मत्वमेव [स्यैव] प्रधानतया
प्रतिपादकत्वम् इतिहासोपन्यासमात्रप्रवृत्ताया इत्यत्राह—इतिहासव्याजेनेति ॥
सहचरी[चारि]हननोत्थः शोको मुनेः श्लोकत्वमागत इति धरुणरसस्य
काव्यात्मत्वमेव प्रधानतया प्रतिपिपादयिषितं न त्वितिहासोपक्षेपमात्रमित्यर्थः ॥
नन्वत्र रसध्वनेरेव काव्यात्मत्वाभिधानात् प्रकृतत्रिविधप्रतीयमानार्थपरामर्शकतच्छब्द-
विरोध इत्याशङ्क्य तस्य निषयसंकोचमाह—प्रतीयमानमात्र इति ॥ उपसंहाररूपेण
निरवकाशेन सावकाशमुपक्रमस्यं वाच्यत इति भावः । न केवलं कारिकार्थानुरोधमात्रादेव

लोचनम्

प्रकान्तवृत्तिप्रन्थार्ययलाच्च । तेन रस एव वस्तुत आत्मा वस्त्वलंकारध्वनी तु सर्वथा रसे
पर्यवस्येते इति वाच्यदुत्कृष्टौ तावित्प्रमायेण ध्वनिः काव्यस्यात्मेति सामान्येनोक्तम् ॥
शोक इति ॥ कौञ्चस्य द्वन्द्ववियोगेन सहचरी[चारि]हननोद्भूतेन साहचर्यध्वंसेनोत्थितो
यः शोकः स्थायीभावो निरपेक्षभावत्वाद्विप्रलम्भशृङ्गारोचितरतिस्थायिभावोऽन्य

कौमुदी

विषयसंकोचावगमो वृत्तिप्रन्थबलादपीत्यह—प्रकान्तेति ॥ प्रकान्तः समनन्तरभावी यो
वृत्तिप्रन्थः 'प्राधान्यादत्र रसभावमुखेनोपलक्षणम्' इत्येवंरूपः ; तस्य रसस्यैव काव्यात्मत्वं
मुख्यतयेत्येवंरूपो योऽर्थस्तदनुरोधादपीत्यर्थः । तर्हि केनाभिप्रायेण ध्वनिः काव्य-
स्यामेति सामान्येनोपक्षेप इत्यत्राह—तेनेति ॥ यतोऽत्र विशेषनिर्देशस्ततो हेतोरित्यर्थः ।
यदा वाच्यापेक्षोत्कर्षप्रयोजकरसपर्यवसाननैयत्यलाभादेव वस्त्वलंकारध्वन्योरपि काव्यानु-
प्राणनरूपसाम्राज्याभिषेकः तदा किमु वक्तव्यं रसध्वनेर्विश्रान्तिधामभूततया प्रधानस्य
काव्यजीवितत्वसंभवनायाम्—इति कैमुत्यनीत्या रसस्य काव्यात्मत्वं द्रढयितुमियं सामान्यो-
क्तिरित्यर्थः । अत्र कारिकायाम् 'स एवार्थः काव्यस्यात्मा' इति रसध्वनेरितरव्यावृष्ट्या
काव्यस्यात्मत्वं प्रतिज्ञाय "तथा च" इति कारिकाशेषेण पुरावृत्तोपन्यासमुखेन तदुपपादनं
कृतम् । तत्र यथाश्रुतप्रन्थार्यग्रहणे प्रकृतप्रतिज्ञोपपादकत्वं तावन्न सम्पगवभाति , प्रसृत
कथञ्चन तद्विरोध्यपरताप्रतीत्या तद्वाधकत्वमेवेति मन्वानो व्याकरोति—कौञ्चस्येत्या-
दिना ॥ अत्र कौञ्चस्य द्वन्द्ववियोगेन यः शोक उत्थितः स्थायिभावः ॥ एव आदिकथेः
श्लोकत्वमागत इति संगतिः । द्वन्द्ववियोगेनेत्यस्य व्याख्या—साहचर्यध्वंसेनेति ॥ तत्र हेतुः
व्याधकर्तृकं सहचरी[चारि]हननमित्याह—सहचरी[चारि]हननोद्भूतेनेति ॥ नन्वयं
विप्रलम्भोचितरतिस्थायिभाव एव किं न भवति द्वन्द्ववियोगोत्पत्त्यात् सापादिहेतुकवियोगोत्प-
त्तित्वादाङ्ग्य विशेषप्रदर्शनेन तदन्यत्वमाह—निरपेक्षभावत्वादिति ॥ परस्परशोप-
जीवनप्राणत्वेन सापेक्षो हि रतिस्थायिभावः ; न खलु विप्रलम्भे संभोगे वा विभावस्थायिनोः
कश्चिद्वेदोऽस्ति ; तद्विपरीतो निरपेक्ष एवाजप्रत्यपादिकाव्येषु शोक इति निरपेक्षभावत्वादस्य

१. ग. 'अर्थ' नास्ति ।

५. क. ख. 'ध्वंसनेन'

२. क. ख. 'प्रतिपर्यवस्येते'

घ. 'ध्वसन'

३. क. ख. 'कौञ्चस्य द्वन्द्ववियोगेन'

६. ग. 'रति' नास्ति ।

ग. 'कौञ्चद्वन्द्ववियोगेन'

७. क. ख. ग. 'भावादा'

४. घ. 'सहचरी'

लोचनम्

एव । स एव तथाभूतविर्भावतदुत्पाक्रन्दाद्यनुभावचर्चणया हृदयसंवादतन्मयीभवन-
क्रमादास्वाद्यमानतां प्रतिपन्नः करुणरसरूपतां लौकिकशोकव्यतिरिक्तां स्वचित्तवृत्तिद्रुति-

कौमुदी

रस्यात्मकत्वं नाशङ्कनीयमित्यर्थः । अमुमेव विरोधं सूचयितुम् अन्य एवेत्येवकारः ।
शौच [श्री] गतस्य शोकस्य कथं श्लोकत्वप्राप्तिः, तत्राप्राप्तौ वा रसस्य काव्यात्मत्वे
किमायातमित्यत उक्तम्—स एवेति ॥ करुणरसरूपतां प्रतिपन्नः सन् श्लोकरूपतां
प्राप्त इत्यन्वयः । करुणरसरूपताप्रतिपत्तौ हेतुमाह—आस्वाद्यमानतां प्रतिपन्न
इति ॥ रत्यादिचित्तवृत्तिरास्वाद्यमाना हि शृङ्गारादिरसव्यपदेशगोचर इति भावः ।
कथमास्वाद्यमानत्वप्रतिपत्तिरित्यत उक्तम्—हृदयसंवादतन्मयीभवनक्रमादिति ॥ प्रथमं
प्रागुक्तलक्षणसहृदयत्वविशिष्टस्य प्रतिपत्तुः हृदयसंवादः, ततस्तन्मयीभावलाभः,
तदन्तरमखण्डो रसास्वाद इत्यर्थः । तत्रापि कारणमुक्तम्—तथाभूतेति ॥ तथाभूतः
सहचरी[चारि]हृन्नरूपो यो विभावस्तदुत्पास्तादृशविभावोत्पाद्य येऽनुभावा आक्रन्दादयः
आदिशब्दादवनितलपरिलुठनादयः । ननु स्याविभावः शोक एव विभावादिप्रत्ययारम्भमणो
रसः न तद्विलक्षण इति तस्यैव काव्यात्मत्वं स्यात् न रसस्येति शङ्कुकादि-
मतानुबन्धिनीं शङ्कां संश्लायितुमुक्तम्—लौकिकेति ॥ अलौकिकस्य रस्यमानतैक-
सारस्य । अत एव सिद्धस्वभावलौकिकरत्यादिस्थायिविलक्षणस्य न शोकमात्ररूपत्वमाशङ्क्य-
मित्यर्थः । नन्वलौकिकत्वे रसस्य कस्यचित्तप्रमाणस्यासंभवात् नृशृङ्गादिसमानयोगक्षेमत्याप-
त्तिरित्याशङ्क्य स्वसंवेदनसिद्धत्वादनपह्वनीयतां वक्तुमुक्तम्—स्वचित्तवृत्तिद्रुतिसमास्वाद्य-
सारामिति ॥ स्वस्यास्वादयितुरेव यचित्तं तस्य कथितक्रमेण तन्मयीभावसमुपनतयाद्रु-
त्यादवी भावम जनलक्षणया निर्गलविनिर्गलदविरलपुलकपार्थक्यव्यञ्जितसकल-
कलेबरत्वादिसमुपलक्ष्यमाणया केवलं समास्वाद्यः सारः स्मिरांशो यस्या इति काष्ठानाप्त-
सहृदयमायपुरुषधौरेयनिजसंवेदनसंसिद्धस्य नालौकिकत्वयुक्त्या प्रत्याख्यानं युक्तमिति
भावः । ननु रसस्य काव्यात्मत्वं तद्विषयत्वापत्यैव वक्तव्यम्, इतरया नियमाभावादतिप्र-
सङ्गात् । न च समयसत्यपेक्षप्रवृत्तेः शब्दस्य तद्रहितरसविषयत्वं संभावयितुं शक्यमित्या-

लोचनम्

समास्यासारां प्रतिपन्नो रसपरिपूर्णकुम्भोच्चलनवच्चित्तवृत्तिनिष्पन्दस्वभाववाग्विषापादिवच्च
समयानपेक्षत्वेऽपि चित्तवृत्तिव्यञ्जकत्वादिति नयेन अकृतकतयैव विशवशात् समुचितेच्छन्दो-
वृत्तादिनियन्त्रितश्लोकरूपतां प्रांसः

“मौ निपाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत्कौश्लमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥” इति ॥

न तु मुनेः शोक इति मन्तव्यम् । एवं हि “सति तदुःखेन सोऽपि दुःखित
इति कृत्वा रसस्यात्मेति” निरवकाशं भवेत् । न च दुःखसंततस्यैवा दशेति ।
एवं “हि चर्वणोचितशोकस्थायिभावाभेककरुणरससमुच्चलनस्वभावत्वात् स. एव
काव्यस्यात्मा सारभूतोऽपरे शब्दवैलक्षण्यकारकः । एतदेवोक्तं हृदयदर्पणे—“यावत्पूर्णे

कौमुदी

शङ्क्य समयापेक्षवाचकत्वोपाध्यवधीरणया तदनपेक्षव्यञ्जकत्वोपाधौ तद्विषयत्वसंभवात् शो-
कोप इत्याह—समयानपेक्षत्वेऽपीति ॥ अकृतकतयैवेति ॥ अमुमर्थमनेन प्रतिपादयामीति
बुद्धिपूर्वकत्वमन्तरैवेत्यर्थः । कथं तर्हि तत्प्रवृत्तिरित्यत उक्तम्—आवेशवशादिति ॥ अत्र
दृष्टान्तमर्थगतं शब्दगतं चाह—रसपरिपूर्णं इति ॥ ग्रन्थच्छायानुरोधिन्येष व्याख्याने संभवति
किमित्येवं व्याख्यानमित्यतस्तदसंभयमाह—न त्विति ॥ शोकमात्रस्य रसत्वासंभवादिति
भावः । अत्रैव दूषणान्तरमाह—न चेति ॥ एवेति ॥ श्लोकरचनारूपेत्यर्थः । उपसंहरति—
एवमिति ॥ आत्मेत्यस्य व्याख्या सारभूत इति ॥ सारभूतत्वमुपपादयति—अपरेति ॥
व्याख्यातमेतत्—एतदिति ॥ श्लोकस्य रससमुच्चलनस्वभावत्वम् । एतेन रसेन यावत्कविः

१. क. ख. ग. ‘रसः परि’

२. क. ख. ‘कुम्भोच्चलन’

ग. ‘कुम्भो बलवत्’

३. क. ख. ग. ‘निस्पन्द’

४. ग. ‘स्वरूपभाववाग्विषापादि’

५. घ. ‘पारिषत्’

क. ख. ग. च. ‘वादिसमय’

६. क. ख. ग. घ. ङ. च. ‘पेक्षित्वे’

७. क. ख. ‘इति’ नास्ति ।

८. ख. ‘एव’

९. ङ. च. ‘तन्दो’

१०. ग. ‘प्राप्तम्’

११. क. ख. ग. ‘मानिष्येत्यादि’

१२. च. ‘मन्तव्यः’

१३. ग. ‘सति’ नास्ति ।

घ. ‘स हि’

१४. घ. ‘आत्मेति कृत्वा रस्यात्मेति’

१५. क. ‘न तु’

ख. ‘तत्’

१६. ङ. ‘हि’ नास्ति । घ. च.

‘हि चर्वणोचित’ नास्ति ।

१७. क. ख. ‘भाववचनारम्भ’

१८. क. ख. च. ‘समुच्चलन’

१९. क. ख. ‘सारभूतस्वभाव’

ग. ‘रस’

लोचनम्

न चैतेन तावन्नैव वमत्यमुम्” इति । ‘अगमः’ इति छान्दसेनाडागमेन ॥ स एवेति ॥
एवकारेणेदमाह—नान्य आत्मेति^१ । तेन यदाह भट्टनायकैः—

“शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शास्त्रं पृथग्विदुः ।

अर्थे तत्त्वेन युक्ते तु वदन्त्याख्यानमेतयोः ॥

द्वयोर्युणत्वे व्यापारप्राधान्ये काव्यगीर्भवेत् ॥”

इति तदपास्तम् । व्यापारो हि यदि ध्वननात्मा रसनास्वभावः तन्नापूर्वमुक्तम् ।
अयामभिधेयं व्यापारः तथाप्यर्थाः प्राधान्यं नेत्यायेदितं प्राक् ॥

कौमुदी

पूर्णं न भवति तावदमुं रसं काव्यरूपेण नैव वमत्युद्भिरिति किन्तु पूर्ण एव सन् ।
अपूर्णत्वे काव्यस्य रसात्मक्यं न सिध्यति । रसवमनरूपस्य काव्यस्य तद्रूपत्वमेवेत्यर्थः ।
एवकारस्यात्मान्तरवादिपक्षप्रतिक्षेपकत्वेनानर्थक्यं परिहरति—स एवेति ॥ ननु प्रसक्तस्यैव
प्रतिषेधो युक्तः, तत्किमस्याहमान्तरप्रसक्तिः येन तन्निषेध इत्यत आह—तेनेति ॥
तत्रेति ॥ शास्त्राख्यानकाव्येषु मध्य इत्यर्थः ॥ पृथगिति ॥ आख्यानकाव्यापेक्षम् । एतदु-
त्तरप्राप्यनुपपन्ननीयम् । तत्त्वेन प्रधानत्वेन युक्ते सतीत्यर्थः । एतयोः शब्दार्थयोः
द्वयोरपि गुणत्वे व्यापारस्य च प्राधान्ये सति काव्यव्यपदेशो भवेदित्यर्थः । किमयं
व्यापारो ध्वननात्मा किं वा अभिधेयः ; नाद्य इत्याह—व्यापारो हीत्यादि ॥ हिंसेती ।
तदिति ॥ तर्हीत्यर्थः । अस्माभिर्हि ध्वननव्यापारस्य प्राधान्यमितरव्यापारपेक्षमभ्युपगम्यते ।
तस्य तु विषयद्वारेण स्वरूपप्रतिष्ठात्कृतमेव तदित्येतावत् । द्वितीयं तु दत्तदोष इत्याह—
अथेति ॥ अभिधानव्यापारप्राधान्यस्य काव्यत्वप्रयोजकत्वे शास्त्रादेरपि तथामायापत्तिरित्यादि-
दोषसूचनार्थं तथापीत्युक्तम् ॥ प्राप्तिरिति ॥ व्यापारस्वरूपनिरूपणावसरे । काव्यस्यावयविन-
धारुण्यं नाम तदवयवस्यानीयवाच्यवाचकरचनाचारुत्वमेव देहावयवविनस्तदवयवग्रभूत-
परचरणादिचारुत्वे सति चारुत्वव्यवहारदर्शनात् । तच्च निविद्यपदोपातश्चेच्चिन्त्यामंक्रमः ।

१. क. घ. ‘तावन्नैवम्’ घ. च.
‘तावन्नैव मित्रोत्तमुम्’

२. क. घ. ‘इति’ नास्ति ।

३. घ. ‘भट्टनायकः’

४. क. घ. ङ. च. ‘अवर्तध्वन’

५. क. घ. ‘युक्तम्’

६. क. घ. ‘काव्यार्थ’

७. क. घ. घ. ‘अभिधेय’

८. घ. ‘अवय’

९. घ. ‘प्रापदे’

धन्यालोकः

विविधविशिष्टवाच्यवाचकरचनाप्रपञ्चचारुणः काव्यस्य स एवार्थः सारमूतः ।

लोचनम्

श्लोकं व्याचष्टे—विविधेति ॥ विविधं तच्चैदभिव्यञ्जनीयरसानुगुण्येन विचित्रं कृत्वा वाच्ये वाचके रचनायां च प्रपञ्चेन यच्चारु शब्दार्थालङ्कारगुणयुक्तमित्यर्थः । तेन सर्वत्रापि ध्वननसद्भावेऽपि न तथा व्यवहारः । आत्मसद्भावेऽपि हि कचिदेष जीवव्यवहार इत्युक्तं प्राक् । एतेनैतन्निरवकाशम्, यदुक्तं हृदयदर्पणे “सर्वत्र तर्हि काव्य-व्यवहारः स्यात्” इति । निर्वृतसहचरीति विभाव उक्तः । आक्रन्दितशब्देनानुभावः ॥

कौमुदी

वैचित्र्यं चाभिव्यञ्जकस्य विभिन्नाभिव्यञ्जकरसाभिव्यञ्जनयोग्यतासंपादनमित्येतदाह—विविध-मिति ॥ न सिद्धस्य वैचित्र्यस्यानुवादोऽयम्, किन्तु साध्यस्य विधानमित्याह—विचित्रं कृत्वेति ॥ वाच्येऽर्थे प्रपञ्चेनाधिक्येन यच्चारु, वाचके शब्दे प्रपञ्चेन यच्चारु, रचनायां च प्रपञ्चेन यच्चारु, वाच्यादीनां चारुत्वातिशययोगात्तत्समुदायरूपस्य काव्यस्य चारुत्वमनेन विशेषणेनोक्त-मित्यर्थः । एतदेव स्पष्टीकरोति—शब्दार्थेति ॥ अस्य फलमाह—एतेनेति ॥ यतो यथोक्तविशे-पणविशिष्टमेव वाक्यं ततो हेतोः सर्वत्रापि ‘सिंहो बटुः’ इत्यादावपि तथेति । काव्यत्वेनेति कुत इत्याशङ्क्य प्रागुक्तां प्रतिबन्दीं स्मारयन्नाह—आत्मसद्भावं इति ॥ उक्तभाष्यहृतत्वा-दर्पणकारस्य ध्वनिध्वंसो दर्पणानुम्भितमित्याह—एतेनेति ॥ उक्त इति ॥ सहचरी [चारि]

१. ग. ‘विशिष्ट’ नास्ति ।

२. क. ख. ‘प्रपञ्च’ नास्ति ।

३. ड. च. ‘छदभि’

४. क. ख. ‘प्रपञ्चेन’ नास्ति ।

५. ड. च. ‘अर्थ’ नास्ति ।

६. क. ख. ग. ‘न ध्वनन’

७. क. ख. ग. ‘न’ नास्ति ।

८. क. ख. ग. ‘हि’ नास्ति ।

९. क. ख. ‘एव’ अधिक.

१०. क. ख. ‘तेन’

११. क. ख. ‘सप्रदित’

१२. घ. ‘शब्देऽनु’ च. ‘शब्दोऽनु’

ध्वन्यालोकः

तथा चादिकवेः निहतसहचरीविरहकातरक्रीडाक्रन्दजनितः शोक एव श्लोकतया परिणतः ॥

लोचनम्

जनित इति ॥ चर्वणागोचरत्वेनेति शेषः । ननु शोकचर्वणातो यदि श्लोक

कौमुदी

हननमत्र विभाव इत्यर्थः । वृत्तिग्रन्थालोचनायां द्याक्रन्दिताकर्णनजनितो मुनेः शोक इत्युक्त-
मिव प्रतीयते ; तत्कथं पूर्वं तन्निषेध इत्यत्राह—चर्वणागोचरत्वेनेति ॥ “जायमानो ह वै
ब्राह्मणः” इत्यत्र गृहस्थो जायमान इतिषदिनि भावः । नन्वेवमपि रसस्य काव्यात्मत्वं न
ग्रन्थकृदभिमतमिव भाति । चर्वणावस्थस्य शोकस्यैव श्लोकरूपत्वोक्त्या काव्यात्मत्वस्याभि-
धानात् । न खलु शोक एव करुणरस इति शङ्कते—नन्विति ॥ प्रतीयमानत्वं हि रसादेरेष

उपलोचनम्

“तथा चादिकवेर्निहतसहचरीविरहकातरक्रीडाक्रन्दजनितः शोक एव श्लोकतया परिणतः”
—इत्यालोकः । इहादेतत्—अत्र निहतसहचरीत्यादिना क्रीड्या हननं परागृष्टमिव भाति ।
कथमेतत्संगच्छेत ? यतो रामायणे धातुकाण्डे द्वितीयसर्गे “इन्द्रदद्यापरमयोः क्रीडयोरैकं
पुमांसं निपादो जघान; निपादनिहतक्रीडादर्शनोरयः शोकपरीवाहश्चादिकवेः श्लोकतया परिणतः”
इति प्रतिपाद्यमानोऽयं विषयः सुप्रसिद्धः । कथमेवं प्रसिद्धिमुपेक्ष्य क्रीड्याः सहचर्यां हननं
प्रत्यपाद्यानन्दवर्धनाचार्यैः ? एतद्ग्रन्थव्याख्यानभागे लोचने शङ्केयं न परिह्रियते, प्रत्युत दृढीक्रियत
इव । निर्णयसागरमुद्रितलोचने लोचनमातृकासु च प्रायशः प्रकृतकारिकाविभजनावसरे “सहचरी-
हननोद्भूतेन साहचर्यध्वंसनेन” इति दृश्यते । अस्य एतद्विचरणभागे कौमुदीमातृकायां दृश्यमानस्य
सहचरीहननमित्यनुपादस्य च पर्यालोचनायां सर्वथा प्रसिद्धिविरोधमनादस्य क्रीडाहननमेवात्र
विद्वद्वचनद्वयमिव भाति । एवं विपर्यस्तभावनायां लेखकप्रमादादिवशादापातः पाठे व्याकुली

१. क. ए. ‘तथा चादिकवेः’ नास्ति ।

२. ए. ‘इति’ नास्ति ।

२. क. ख. ‘प्रसिद्धिः’

४. क. ए. ‘विरोधः’

ध्वन्यालोकः

‘शोको हि करुणरसस्यायिभावः प्रतीयमानरूप एवेति प्रतिपादितम् ।

लोचनम्

उद्धृतः तत्प्रतीयमानं वस्तु काव्यस्यामेति कुत इत्याशङ्क्याह—शोको हीति ॥

उपलोचनम्

भावो हेतुः स्यात् । तथा हि—वृत्तिग्रन्थे “निहतसहचरीविरहकातरकौश्लान्दजनितः” इति पदस्यार्थ एवं वर्णनीयः—निहतः सहचरीविरहकातरः कौश्लः, विभावः, आक्रन्दश्चानुभावः, ताम्यो जनितः—इति । एवं विवरणे “वियुक्ता पतिना तेन कौश्लेण सहचारिणा” इति रामायणपद्यस्य सर्वथानुग्रहः स्यात् । सहचरणशीलता च सहचारिपदप्रत्ययार्थो वाल्मीकेरभि-
संहिताः सम्यगुद्घाटितः सहचारिपदविवरणपरतया “सहचरीविरहकातरः” इति पदे प्रयुक्तवता सहृदयचक्रवर्तिना ध्वनिकारेण—इति च शङ्कं शक्यते । एतदभिसंधायैव लोचने “निहत-
सहचरीति विभाव उक्तः, आक्रन्दितशब्देनानुभावः” इत्युच्यते । अत्र लोचनग्रन्थे “निहत-
सहचरीति” इत्यन्तेन “निहतसहचरीविरहकातरः” इत्यस्य भागस्य प्रतीकोपादानम्,
न तु निहतशब्दस्य सहचरीशब्देन अन्वयोऽभिप्रेतः । अङ्गनामिधे लोचनव्याख्यानं
अस्मिन् प्रकरणे “आ निपाद” इत्यादिरामायणपद्यविवरणे “एकं पुमांशं काममोहित-
मकृतार्थमवधीः” इति दृश्यमाना वचनव्यक्तिरूपरि प्रकाशितमाशयमेवोपपद्यते ॥

अत्रैवं शङ्क्येत—राजशेखरकृतकाव्यमीमांसायां शरोशनगरे मुद्रितायां सप्तमे पुटे
एवं दृश्यते—“निपादनिहतसहचरीकं कौश्लयुवानं करुणक्रेङ्कारया गिरा ऋन्दन्तमुद्रीस्य शोकवान्
श्लोकमुद्गाद” इति । अस्य ध्वन्यालोकानुवादपरस्य ग्रन्थस्य का गतिः ? अत्रेदमनुंसेधयम्—
“निपादनिहतसाहचरीकं कौश्लयुवानम्, करुणक्रेङ्कारया गिरा च कौश्ल्यं ऋन्दन्तीमुदीस्य” इति
पाठेन भवितव्यम्; स च पाठः मुद्रितपुस्तकादर्शभूतेषु कोशेषु विपर्यस्तः स्यात्; समीचीन-
तया अभ्यूहिते पाठे निहतसाहचरीकः भवत्तसाहचर्यः कौश्लयुवा विभाव उपात्तः—इति ।
अतः परं सहृदयाः प्रमाणमित्यलं विस्तरेण ॥

१. क. ख. ग. “आ निपाद...मोहि-
तम्” अधिकः ।

२. घ. ‘बलु’ नास्ति ।

४. ग. ‘काव्यमेति’

२. ग. ‘रस’ नास्ति ।

लोचनम् . .

करुणस्य तर्च्चर्वणागोचरात्मनः शोकैः स्थायिभावः । शोके हि स्थायिभावे ये विभावानुभावाः तैस्समुचिता चित्तवृत्तिः चर्च्यमाणात्मा रस इत्यौचित्यात् स्थायिनो रसतापत्तिरित्युच्यते ; प्राक्स्वसंविदितं परत्रानुमितं च चित्तवृत्तिजातं संस्कारक्रमेण

कौमुदी

शोकस्याभिधावृत्तिविषयत्वादित्यर्थः । करुणस्यायिभाव इत्यत्र विग्रहं दर्शयति—करुण-
स्येति ॥ करुणस्य लौकिकशोकापेक्षया व्यतिरेकं दर्शयितुं स्वरूपमाह—तर्च्चर्वणागोच-
रात्मन इति ॥ शोकारय या चर्वणा तदीयविभावसमुच्चितचित्तवृत्तिचर्चणोपकृता तदात्मकस्य
आस्थादापरपर्यायस्य आनन्दघनस्य संवेदनस्य गोचरो योऽर्थः स करुणरस इत्यर्थः ।
ननु यदि स्थायिभावादय एव तद्विलक्षणः कश्चिदलौकिको रसः तर्हि स्थायी
भावो रसः ; इहापि “शोकः श्लोकत्वमागतः” इति च सकलसत्त्वविसहृदयव्यवहारभूमिषु
स्थायिनो रसत्वापत्तिव्यवहारो विरुध्येतेत्याशङ्क्य स्थायिभावस्य रसचर्चणोपयोगित्व-
नियन्धनोऽयमौपचारिको व्यपदेश इत्याह—शोके हीति ॥ शोक इत्युपलक्षणं रत्यादेः ।
स्थायिनोऽपि यदि स्थायिभाव एव रसीभूत इत्यास्थीयेत, तर्हि प्राचीनानुमानिकी
स्थायिप्रतीतिरपि रसरूपा स्यात् । न च अनुमानरूपायाः प्रतीते रसात्मकत्वम्, तस्या
अलौकिकत्वात् । अतः स्थायिनियतविभावसमुचितचित्तवृत्तिचर्चणागोचरः कश्चिदलौकि-
कोऽर्थो रस इति स्थायिनो रसीभावव्यपदेश औपचारिक एव, न तु स्थायिन एव रसात्मता-
पर्यपेक्षया मुख्य इत्यर्थः ॥ औचित्यादिति ॥ उपयोगित्वनिमित्तादुपचारादिति यावत् ॥
पदाह—औचित्यं तु तत्स्थायिगतत्वेन प्रसिद्धानामधुना चर्चणोपयोगितया
विभावादिभावालम्बनादिति । इतरचित्तवृत्तिसमवहितस्यायिचित्तवृत्ते रसचर्चणानिमित्तत्व-
मुपचाराजीवं दर्शयति—प्राक्स्वसंविदितमिति ॥ व्यवहारदशायां स्वस्मिन्नात्मनि
संविदितम् इदानीं विलोपादिकार्यदर्शनात् परस्मिन्ननुमीयते ; तदनन्तरं संस्कारोद्बोधः,
तदनन्तरं निर्मलतया हृदयस्य संवादः, तदनन्तरं तन्मयीभावः—इत्येवं स्थायिचित्तवृत्ते चर्चणो-
पापत्वात् स्थायी भाव एव रस इत्युपचर्यत इत्यर्थः । एतद्योत्तरं रसविचारे वितनिध्यत

१. क. र. ‘च चर्वणा’
२. ग. ख. ‘शोकः’ नास्ति ।
३. ग. ‘तस्त्वसमुचिताः’

४. क. र. ग. ‘चर्वणात्मा’
५. घ. ग. ‘इति’ नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

प्रतीयमानस्य चान्यप्रभेददर्शनेऽपि रसभावमुखेनैवोपलक्षणम्, प्राधान्यात् ॥

लोचनम्

हृदयसंवादमादधानं चर्चणायामुपयुज्यते यतः । ननु प्रतीयमानरूपमात्मा, तर्हि त्रिभेदं प्रतिपादितम् ; न ॥ रसैकरूपम् ; अनेन चेतिहासेन रसस्यैवात्मभूतत्वमुक्तं भवतीत्याशङ्क्य अम्युपगमेनैवोत्तरमाह—प्रतीयमानस्य चेति ॥ अन्यो भेदो वस्त्वलंकारात्मा । भावग्रहणेन व्यभिचारिणोऽपि चर्च्यमाणस्य तावन्मात्राविश्रान्तावपि स्थायि-चर्चणापर्यवसानोचितरसप्रतिष्ठापनवैयर्थ्यापि प्राणत्वं भवतीत्युक्तम् । यथा—

“नखं नखाम्रेण विघट्टयन्ती विवर्तयन्ती बल्यं विखोलम् ।

आमन्द्रमाशिञ्जितनूपुरेण पादेन मन्दं भुवमालिखन्ती ॥”

कौमुदी

इति तत एव स्पुष्टतरमवसेयमिति नेह प्रतन्यते । ग्रन्थादौ प्रतिज्ञातस्य ध्वनेः काव्यात्मत्वस्योपपादनमनया कारिकया क्रियत इति यदुक्तं तदयुक्तमिति शङ्कते—नन्विति ॥ रसध्वन्येकविषयत्वादितिहासस्य न त्रिविधप्रतीयमानकाव्यात्मप्रसाधकत्वं घटत इत्यर्थः । ननु भावग्रहणमतिरिक्तमिव रसस्यैवोदाहरणे प्रस्तुतत्वादित्याशङ्क्याह—भावग्रहणेनेति ॥ व्यभिचारिणोऽपीति ॥ लज्जादेर्भावस्य, तावन्मात्रे व्यभिचारिण एव स्वरूपमात्रे, विश्रान्त्यभावेऽपि प्राणत्वं काव्यात्मत्वं भवतीत्यन्वयः । विश्रान्तिधामत्व-लक्षणं हि जीवितत्वम्, तस्याभावेऽपि जीवितत्वस्य भावो विरुद्ध इत्यपिशब्दार्थः । ननु व्यभिचारिचर्चणायाः स्थायिचर्चणापर्यवसायित्वात् तदुचितरसप्रतिष्ठाप्राप्तिमुखेन प्राणत्वं न स्वरूपेणैवेति नेत्याह—स्थायिचर्चणेति ॥ अत्रापि पूर्ववद्विरोधार्थः अपिशब्दः । कथं तर्हि तस्य प्राणत्वमपीत्यत उक्तम्—चर्च्यमाणस्येति ॥ चर्च्यमाणतासारमेव हि रसस्यापि रसत्व जीवितत्वं च । सा तु व्यभिचारिणोऽपि यदि सम्यक् स्लोचितविभावादियोजना-वशात् कदाचित् संपनीपवेत, कस्तस्यापि जीवितत्वं निरुणद्धीति भावः ।

१. क. ख. ग. 'यतः' नास्ति ।

२. क. ख. 'तत्र' ग. 'तत्रेति भेदम्'

३. क. ग. 'उक्त' नास्ति ।

४. घ. ङ. च. 'च' नास्ति ।

५. क. ख. ग. घ. 'ग्रहणम्'

६. क. ख. 'उदित'

७. घ. 'अवाप्य'

८. ग. 'अनुप्राणकत्वम्'

९. क. ख. 'प्राणकत्वम्'

१०. ग. 'भवतीति' नास्ति ।

लोचनम्

इत्यत्र लज्जायाः । रसभावशब्देनै तदाभासतत्प्रशमावपि संगृहीतावेव, अवान्तरवैचित्र्येऽपि तदेकरूपत्वाद् ॥ प्राधान्यादिति ॥ रसपर्यवसानादित्यर्थः । तावन्मात्रविश्रान्तावपि चान्यशब्दवैलक्षण्यकारित्वेन वस्त्वलंकारध्वन्योरपि जीवितत्वमौचित्यादुक्तमिति भावः ॥

कौमुदी

अस्योदाहरणमाह—यथेति ॥ अत्र हि नखत्रियद्वनविलोलवलपत्रिवर्तनकलनूपुरनिन्द-
रुचिरचरणफिसलयविलेखनलक्षणैः सम्यगायोजितैः अनुभावैरभिव्यज्यमानः समु-
चितशृङ्गाररसप्रतिष्ठाप्राप्तिमनपेक्षैव चर्वणोपाखण्डो लज्जारूपो भावः काव्यजीवित-
त्वेन सहृदयहृदयमणिमुकुरतलमधिशेत् एव । तदाह—अत्र लज्जाया इति ॥ प्राणत्व-
मित्यनुपपन्नं योज्यम् । एवं रसभावयोः काव्यात्मत्वमुपपाद्य परिसंख्यानमपात्तदा-
भासतःप्रशमयोरपि तथात्वमस्तीति वक्तुमाह—रसभावशब्देनेति ॥ संगृहीता-
वेवेति ॥ एवकारेण रसभावयोरेव ग्रहणादितरयोर्जीवितत्वशङ्का व्यवच्छिद्यते ।
अथवा एवकारः क्रमभङ्गेन “रसभावग्रहणे[शब्दे]नैव” इत्यत्र घटनीयः । ननु “अनौचित्येन
तदभासः” इत्यादिना तद्वेदस्य प्रतिपादनात् कथं रसभावशब्देन तयोः संप्रह इति
शङ्कां परिहरन् हेतुमाह—अवान्तरेति ॥ तद्वेदस्य विषयभेदोपाधिकृतत्वात् स्वरूप-
भेदस्य चाभावात् अन्तरङ्गभूतस्वरूपैक्योपादानेन तन्निमित्तप्रवृत्तिरिति शब्देन
तत्संप्रहो नानुपपन्न इत्यर्थः । ततो रसादिध्वनेः प्राधान्यम्, इतरयोस्तदभावो वेत्याशङ्क्याह
—रसेति ॥ वस्त्वलङ्कारध्वन्योरिति शेषः । कथं तर्हि तयोः जीवितत्वोद्घोषणमित्यत्राह
—तावन्मात्रेति ॥ स्वरूपमात्रपर्यवसानाभावकृतं हि रसपर्यवसानम् । तथाभावे सति
यद्यपि जीवितत्वमनुचितम्, तथापि रसादिध्वनिगतान्यशब्द[शब्द]वैलक्षण्यकारित्वगुणयोगा-
दौपचारिकं जीवितत्वं न मुख्यमित्यर्थः । “तावन्मात्रविश्रान्तौ” इति पाठे रसमात्र-
विश्रान्तावित्यर्थः ॥

१. क. ख. ‘लज्जाया’

च. ‘चान्य...त्वेन’ नास्ति ।

२. च. ‘शब्दो’

घ. ‘चान्यशब्द’

३. क. ख. ‘च’ अधिकः ।

६. क. ख. ग. घ. च. ‘ध्वनेः’

४. क. ख. ग. च. ‘विश्रान्तौ’

७. द. ‘जीव’

५. क. ख. ड. ‘अन्यशब्दे’

८. ग. ‘त्वौचित्यात्’

अध्यायः

सरस्वती स्वादु तदर्थवस्तु निःप्यन्दमाना महतां कवीनाम् ।

अलोकसामान्यमभिव्यनक्ति परित्स्फुरन्तं प्रतिभाविशेषम् ॥ ६ ॥

लोचनम्

एवमितिहासमुखेन प्रतीयमानस्य काव्यात्मतां प्रदर्श्य स्वसंविस्मिद्धमप्येतदिति दर्शयति—सरस्वतीति ॥ वाग्रूपा भगवतीत्यर्थः । वस्तुशब्देनार्थशब्दं तत्त्वशब्देन च वस्तुशब्दं व्याचष्टे—निःप्यन्दमानेति ॥ दिव्यमानन्दरसं स्वयमेव प्रस्तुतवानेत्यर्थः । यदाह भट्टनायकः—

“वाग्धेनुर्दुग्ध एकं हि रसं यद्वाल्मिल्या ।

तेन नास्य समः स स्याद्दुग्धते योगिभिर्हि यः ॥”

कौमुदी

समनन्तरकारिकाया अपि यद्यपि काव्यात्मत्वप्रसाधकत्वमविशिष्टम्, तथापि तद्विषयप्रमाणान्तरप्रदर्शनेन तद्दृढिमनिवन्धनत्वादानर्थ्यमनाशङ्क्यमित्याह—एवमिति ॥ न केवलमितिहास एवात्र प्रमाणं स्वसंवेदनमपीत्यर्थः । तेन स्वप्रत्यक्षसिद्धत्वादन्तानपहवनीयत्वमर्थस्य समर्थितम् । कारिकायां यत् अर्थवस्तुशब्देनोक्तं तदेव वृत्तौ वस्तुतत्त्वशब्देन व्याख्यानाभिप्रायेणोक्तम् । अर्थधासौ वस्तु चेति अर्थवस्तु ; अर्थशब्दोऽत्र वस्तुवाचकः ; वस्तु चातत्त्वमपि भवति, न त्विदं तथेति सारत्वं द्योतयितुं तत्त्ववाची वस्तुशब्द इति नान्यतरवैयर्थ्यमित्याह—वस्तुशब्देनेति ॥ किं तद्वस्तुतत्त्वमित्याकाङ्क्षायां निःप्यन्दमानेति पदव्याख्याने स्थित्वा लोकोत्तरानन्दसंवेदनरूपरसात्मकमित्याह—दिव्यमानन्दरसमिति ॥ निःप्यन्दमानेति प्रयोज्यव्यापारपरमपीह प्रयोजकव्यापारपरमवगन्तव्यमित्याह—प्रस्तुतवानेति ॥ स्वयमेवेति ॥ स्वसौभाग्यमहिम्नैवार्थानपेक्षया ॥ अत्र भट्टनायकमणिति संवादयति—यदाहेति ॥ वागेव काव्यात्मतया

१. क. र. ‘अवलोकसाम्यं प्रतिभावि-
शेष परित्स्फुरन्तं समभिव्यनक्ति’

२. ग. ‘प्रति’

३. ग. ‘स च संवेत्’

४. क. घ. ‘अर्थशब्देन वस्तुशब्दं वस्तु-
शब्देन तत्त्वशब्दं च वस्तु वस्तुशब्दे व्याचष्टे ।

५. च. ‘शब्दे च’

६. क. ख. ग. ‘निस्पन्द’

७. घ. ‘प्रस्तुवन्ति’

८. ग. ‘यदा’ घ. ‘यदाह’

९. क. र. ‘एवं’

१०. क. ख. ‘यदाह’

ध्वन्यालोकः

वस्तुतत्त्वं निःप्यन्दमाना महतां कवीनां सरस्वती अलोकसामान्यं

लोचनम्

तदावेशेन विनाप्याक्रान्त्या हि^१ योगिभिर्दुह्यते । अत एव

“यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।

भ्रास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च पृथूपदिष्टां दुदुर्धरित्रीम् ॥”

इत्यनेन साराप्रपञ्चस्तुपात्रत्वं हिमवत उक्तम् ॥ अभिव्यनक्ति परिस्फुरन्तमिति ॥

कौमुदी

परिणममाना धेनुः, घाले बालवदनभिज्ञे उपासके वत्से च ; तृष्ण्या कारुण्येन स्नेहेन च ; एकं दिव्यं रसं दोग्धि । हिः प्रसिद्धौ । यत् यस्मात् बालतृष्ण्या दोग्धि तेन ततो हेतोः । यो रसो योगिभिर्दुह्यते स नास्य तृष्ण्या प्रस्तुतस्य रसस्य समः स्यात् ; किन्तु ततोऽति-दूरमर्वाचि पर्वणि निविशत इत्यर्थः । असमत्वे विवक्षितं हेतुमाह—तदावेशेनेति ॥ तदावेशो रसावेशः । अपिरेवार्थः । आक्रान्त्या प्रत्याहारादिप्रयत्नपरम्परात्मकपरिपीडनोपायाश्रयेणेत्यर्थः । स्वयमासादितपरिपाकविशेषस्य फलादेः प्रयत्ननिर्वर्तितपाकफलापेक्षया स्यादुत्तातिरेकस्य लोके दृष्टत्वादित्यर्थः । आक्रान्तिदुग्धात् स्वयंप्रस्तुतरस्य सातिशयत्वे गमकमाह—अत एवेति ॥ मेरुदोग्धकर्तृके पृथिवीदोहने हिमवतो वत्सत्वाभिधानेनेत्यर्थः । यथा गोः स्नेहस्तुतं पयः प्रयमे वत्स एव पिबति, तत्तीतशेषं दोग्धारो दोहनपूर्वमुपपुञ्जते, तथात्र हिमवानेष पृथिव्याः सारभूतानामप्रेमवानां वस्तुतां पात्रमभूदित्यनेन मेरोः किमपि लोकोत्तरत्वं दर्शितमित्यर्थः । परिस्फुरन्ता-

१. क. ख. ‘वस्तुतत्त्वं...व्यनक्ति’

नारित ।

२. घ. ङ. च. ‘हि’ नारित ।

३. क. ख. ‘भ्रास्वन्ति...धरित्रीम्’ नानि ।

४. ङ. च. ‘धरित्री...तीन्’ नारित ।

५. घ. ङ. च. ‘साराप्र’

६. ग. ‘प्रतिस्फुरन्’

लोचनम्

प्रतिपत्तृन् प्रति सा प्रतिभा नानुमीयमाना, अपि तु तदावेशेन भासमानेत्यर्थः । यथोक्तमस्म-
दुपाध्यायभट्टतौतेनै—“नायकस्य कवेः श्रोतुः समानोऽनुभवस्ततः” इति । प्रतिभा अपूर्व-

कौमुदी

वस्थस्यैवाभिव्यक्तत्वोक्त्या कवेरिव श्रोतुरपि प्रत्यक्षायमाणैव सा प्रतिभेति दर्शितमित्याह
—प्रतिपत्तृन् प्रतीति ॥ बहुवचनेन सकलभोक्तृवर्गसाधारण्यं द्योतितम् । परिस्फुरत्ता
द्वि साक्षात्कारगोचरता । सा तु प्रथमं कवावेव संभविनी ; प्रतिपत्तुः सहृदयस्य तु सा
अनुमानविषयतया परोक्षैवेति माशङ्कि ; प्रतिपत्तृन् प्रत्यपि सवित्रादिप्रकाशवद् प्रत्यक्षैव ।
इदमत्र वस्तुतत्त्वम्—कविर्हि सुकुमारमनसां राजकुमारप्रायाणामास्वादपुरस्कारेण चतु-
र्वर्गोपायव्युत्पत्तिसंपिपादयिषया काव्यं चिकीर्षुः चिकीर्ष्यमाणकाव्यनिबन्धनी[नीभूत]-
विभावादियोजनास्वादनीयरसामृतप्रवाहेण प्रथमं स्वयमेव परिपूरितगम्भीरतर-
निजहृदयमहाहृदो भूत्वा प्रहाविष्ट इवोन्मत्त इव काव्यं बहिः प्रसार्य श्रोतॄणां-
मपि सहृदयानामात्मसमानयोगक्षेमतां संपादयति ; तेन 'तेषां काव्यजनिता
प्रतीतिर्नानुमानतुल्यरूपा, किं तु साक्षात्कारकल्पैव—इति । अत्राभियुक्तोक्तिं
संवादयति—यथोक्तमिति ॥ यथा नायकस्य रामादेः कथा[तथा]रसाविष्टस्य विशिष्टस्य
कवेः कथा[तथा]काष्ठाधिष्ठितसहृदयभावस्य श्रोतुरिति काव्यनाट्यमण्डपभाजां तादृशरसो-
र्मिमालानिमज्जनोन्मज्जनव्यतिकरेकात्म्यापन्नहृदयानां कविसहृदयानां न भेदयार्तापीत्यर्थः ।
प्रतिभा नाम प्रत्यग्रा दृष्टिः । प्रत्यग्रत्वं च जगद्गुदरविपरिवर्तिनामितरेषां वा
स्वेच्छानिःस्पन्दमात्रादनुक्षणमभिनयामिनववैचित्र्यविशेषशतसहस्रोत्सृज्यितृत्वाद् । एतदाह
—अपूर्वेति ॥ अपूर्वतया पूर्वस्य वस्तुनो निर्माणे ; अथवा अपूर्वस्यैव वस्तुनः निर्माणे ।
यदाहुः—“प्रज्ञां नवनवोन्मेषशालिनीं प्रतिभां विदुः” इति । वामनोऽपि—“कवित्व-
बीजं प्रतिमानम्” इति । तथा चाह “द्वे वर्त्मनी गिरां देव्याः
शासं च कविकर्म च । प्रज्ञोपज्ञं तयोरायं प्रतिभोद्भवमन्तिमम् ॥” इति ।

१. ग. 'प्रतिभानुमीया नापि तदिल्लेजेन'

२. क. ख. 'यदुक्तम्'

३. ग. 'लोहदेन' ४. 'तोपेन'

५. 'तोदेन' ६. 'लोदेन'

ध्वन्यालोकः

प्रतिभाविशेषं परिस्फुरन्तमभिव्यनक्ति । येनास्मिन्नतिविचित्रकविपरम्परावाहिनि
संसारे कालिदासप्रभृतयो द्वित्राः पञ्चपा वा महाकवयो^१ गण्यन्ते ॥

इदं चापरं प्रतीयमानस्यार्यस्य सद्भावसाधनं प्रमाणम्—

लोचनम्

वस्तुनिर्माणक्षमा प्रज्ञा । तस्या विशेषो रसावेशवैशद्यैः सौन्दर्यकाव्यनिर्माणक्षमत्वम् । यदाह
मुनिः— “कवेरन्तर्गतं भावम्” इति ॥ येनेति ॥ अभिव्यक्तेन स्फुरता प्रतिभाविशेषेण
निमित्तेन महाकवित्वगणनेति यावत् ॥

इदं चेति ॥ न केवलम् “प्रतीयमानं पुनरन्यदेव” इत्येतत्कारिकासूचितौ
स्वरूपविषयभेदावेवै, यावद्विज्ञसामग्रीवेर्धत्वमपि वाच्यातिरिक्तत्वे प्रमाणमिति यावत् ॥

कौमुदी

यथोक्तविशेषशालिन्याः प्रतिभायाः किं विशेषान्तरमिवाशङ्कयाह—तस्या इति ॥
रसावेशः कवेः प्रतिभाया एव वा ; तेन हेतुना यद्वैशद्यं लोकयात्रापतितावस्था-
परित्यागेन निर्मलीभावः, तेन यत् सौन्दर्यं लोकोत्तरावस्थान्तरपरिग्रहलक्षणम्, तदेव स्वरूपतः
इदमीदृगिति व्युत्पादयितुमशक्यत्वात् तत्कार्यलिङ्गमुखेन दर्शयति—काव्यनिर्माणेति ॥
न शब्दार्थसंगठनमात्रे ; नापि गुणालङ्कारसुन्दरशब्दार्थरचनमात्रे ; अपि तु एतदभिधास्य-
मानप्रतीयमानानुप्राणिते मुख्यभूते काव्यनिर्माणे विषये समर्थत्वम् ; तच्च तथाविध-
काव्यनिर्मितिकार्यदर्शनादवसेयमिति भावः । उक्तप्रकारेण व्यख्यातार्ये मुनिवचनं मानयति
—यदाहेति ॥ येनेति यच्छब्दो न सरस्यतीर्कृतकाभिव्यञ्जकत्वरूपवाक्यार्थ-
परामर्शकः ; अपि तु विशिष्टप्रतिभाविशेषपरामर्शक इत्याह—अभिव्यक्तेनेत्यादि ॥ महा-
कवित्वगणना महाकवित्वेन गणनेत्यर्थः ॥

“इदं चापरम्” इत्यादिवृत्तिग्रन्थेन समन्तरकारिकायाः काव्यात्मत्वप्रतिपादककारि-
काद्वयान्तरितया “प्रतीयमानम्” इतर[इति] कारिकाया सम्बन्धो वर्ण्यते इत्याशयेनाह—न

१. क. ख. ‘इति’

५. क. ख. ग. ‘महाकविगणना’

२. क. ख. ‘इति’ अधिकः ।

५. क. ख. ‘एवम्’

३. क. ‘वैशद्यसौन्दर्यम्’

६. घ. ‘वेद्यमानमपि’

घ. ‘वैशद्यसुखत्वं काव्यनिर्माणक्षमत्वम्’

ध्वन्यालोकः

शब्दार्थशासनज्ञानमात्रेणैव न वेद्यते ।

वेद्यते स तु काव्यार्थतत्त्वज्ञैरेव केवलम् ॥ ७ ॥

शब्दार्थशासनज्ञानमात्रेऽपि परं न वेद्यते सोऽर्थो यस्मात् केवलं काव्यार्थ-
तत्त्वज्ञैरेव ज्ञायते । यदि च वाच्यरूप एवासौवर्यः स्यात्तद्वाच्यवाचक-

लोचनम्

वेद्यत इति ॥ न तु न वेद्यते, येन न स्यादसाविति भावः । काव्यस्यै तत्त्वभूतो

कौमुदी

केवलमिति ॥ ननु तथा स्वरूपभेदो विषयभेदो वा नाभिहितः ; कथं तदुक्तसमुच्चयार्थ-
श्वकारः इत्यत उक्तम्—कारिकासूचिताविति ॥ अन्यदिति स्वरूपभेदः; एवेति विषयभेदश्च
सूचितः ; इतरथा अन्यतरवैफल्यं स्यादित्यर्थः । यैव हि वाच्यप्रतिपत्तौ सामग्री शब्दार्थ-
शासनज्ञानात्मिका न सैव व्यङ्ग्यप्रतीतावपि ; किन्तु ततोऽन्या रसचर्चणसमर्थसमधिक-
विमलमतिमुकुरशालितालक्षणा । तत्र यदि वाच्यव्यङ्ग्ययोरैकात्म्यमेव स्यात्, तर्ह्येक-
सामग्रीवेद्यत्वमेव स्यात् । अतो भिन्नसामग्राजन्यज्ञानवेद्यत्वादपि व्यतिरेकः प्रतीयत
इत्यर्थः । “वेद्यते स तु” इत्येतदप्ययोगव्यवच्छेदमुखेन विधेयकोटौ निविशत इत्याह—न
त्विति ॥ कुतो वेदनाभावस्य निषेध इत्याशङ्क्य तस्यार्थसत्तानिष्ठत्तिहेतुत्वादित्याह—येनेति ॥
“काव्यतत्त्वार्थभावनाविमुखानाम्” इत्यत्र काव्यस्य तत्त्वं काव्यमेव वा तत्त्वं तस्यार्थ इति
विग्रहो मा ज्ञापि ; किं तु वाच्यस्य देहांशपातिनो व्यावृत्त्यर्थमात्मवाचित्वशब्देनार्थस्येदं
निरूपणमित्याह—तत्त्वमूत इति ॥ इह सर्वत्रार्थशब्दो नाभिधेयवचनः स्वशब्दाभिधेय-
त्व[त्वस्य] निरस्तत्वात् ; किं तु अर्थ्यते प्राधान्येनेत्यर्थः, वाच्यस्यार्थस्य तं प्रति सर्वथा
पर्यवसानात् । स च यद्यपि मुख्यतया रसादिरेव, अत एवोक्तं मुनिना “काव्यार्थान्
भावयन्ति” इति, तथापीह वस्त्वलंकारध्वन्योरपि वाच्यपेक्षयोत्कर्षः कियान् भवतीत्यभि-

१. क. ख. 'हि'

५. ग. 'वाचकरूप'

२. क. ख. 'च' नास्ति ।

६. ख. 'न' नास्ति ।

३. ग. 'नरवार्थः'

७. क. ख. ग. 'काव्यतत्त्व'

४. क. 'तत्' नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

स्वरूपपरिज्ञानादेव तत्प्रतीतिः स्यात् । अथ च वाच्यवाचकलक्षणमात्रकृतश्रमाणां काव्यतत्त्वार्थमावनाविमुखानां स्वरश्रुत्यादिस्वलक्षणमिवाप्रगीतानां गान्धर्वलक्षण-विदामगोचर एवासावर्थः ॥

लोचनम्

योऽर्थस्तस्य भावर्णो वाच्यातिरेकेणानवरतं चर्वणा तत्र विमुखानाम् । स्वराः षड्जादयः सप्त । श्रुतिर्नाम शब्दस्य वैलक्षण्यकारि यद्रूपान्तरं तत्परिणामानां स्वरतदन्तरालोभय-भेदकल्पिता द्वाविंशतिविधा । आदिग्रहणेन जात्यंशकप्रामाण्यभाषाविभाषान्तरभाषा-देशीमार्गा गृह्यन्ते । प्रकृष्टं गीतं येषां ते प्रगीताः ; गातुं वा प्रारब्धा ईदृशदिकर्मणि क्तैः ; प्रारम्भेण चात्र फलपर्यन्तता लक्ष्यते ॥

, कौमुदी

प्रायेणार्थवमुक्तम् । भावना नाम मानसो व्यापार आत्मादनादिपर्यायध्वर्णेत्याह—तस्य भावना चर्वणेति ॥ वाच्यप्रतीयमानविवेकहितानामपि संसुग्धदर्शिनो काव्यश्रवणसमनन्तरं तदर्पचर्वणा इक्ष्यत एवेति तद्विमुखत्वं कथमित्यत उक्तम्—वाच्यातिरेकेणेति ॥ वाच्यात् पृथङ्निष्कृष्य प्रतीयमानांशगोचरा चर्वणा न सर्वेषाम्, कतिपयानामेव तु सेत्यर्थः । कदाचिद्वाच्यस्यातिरेकेण चर्वणेऽपि सति केषांचिद्वाच्यसंवलन-कृतानात्वाद्यधिशेषान्तरोपनिपातविनिपातविच्छिन्नप्रवृत्तिरेव सेत्याह—अनवरतमिति ॥ षड्जादय इति ॥ तदाह मुनिः—“षड्जश्च ऋषभश्चैव गान्धारो मध्यमस्तथा । पञ्चमो धैवतश्चैव निपादः सप्त ते स्वराः ॥” इति ॥

उपलोचनम्

“अप्रगीतानाम्” इत्येव वृत्तौ पाठः समादरणीयः । प्रगीतानामित्यस्यैव लोचने विवरणात् तस्यैव पाठो भवेदिति न श्रमितव्यम् । “प्रारम्भेण चात्र फलपर्यन्तता लक्ष्यते”

१. क. ख. ‘काव्यार्थतत्त्व’
२. क. ख. ‘श्रुतादिलक्षण’
३. क. ख. ग. ‘प्रगीतानां’
४. घ. ‘भावना च’
५. क. ख. ग. ‘अनवरतचर्वणा’
६. क. ख. घ. ङ. च. ‘ध्वन्याकारि’
७. ग. ‘तत्परिणामानाम्’ नास्ति ।
८. प. ‘तत्परिणामानाम्’

९. ख. ख. ‘आदिशब्देन’
१०. घ. ‘आदिग्रहणेन’ नास्ति ।
११. ग. ‘जात्यंशकप्रामाण्यभाषाभाषा-न्तरभाषा’
१२. घ. ‘इत्यादि’ नास्ति ।
१३. घ. च. ‘क्तः’ नास्ति ।
१४. घ. ‘प्रारम्भे च’
१५. ग. ‘पर्यन्तमाह लक्ष्यते’

ध्वन्यालोकः

एवं वाच्यव्यतिरेकिव्यङ्ग्यस्य सद्भावं प्रतिपाद्य प्राधान्यं तस्यैवेति प्रतिपादयति—

सोऽर्थस्तद्व्यक्तिसामर्थ्ययोगी शब्दश्च कश्चन ।

यत्नतः प्रत्यभिज्ञेयौ तौ शब्दार्थौ महाकवेः ॥ ८ ॥

लोचनम्

एवमिति ॥ स्वरूपविषयभेदेन भिन्नसामग्रीज्ञेयत्वेन चेत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञेया-
वित्यर्थाय कृत्यः ; सर्वो हि तथा यतते इतीयता प्राधान्येन लोकसिद्धत्वं प्रमाणमुक्तम् ।

कौमुदी

एवमित्यनेन कारिकाद्वयप्रतिपादितेन[दितः] प्रकारोऽवमृश्यत इति दर्शयति—
स्वरूपविषयभेदेनेति ॥ अनेन “प्रतीयमानम्” इति कारिकार्यः संगृहीतः ॥
भिन्नसामग्रीज्ञेयत्वेन चेति ॥ समनन्तरातीतकारिकार्यसंग्रहः । कृत्यप्रत्ययस्य
प्राधान्यप्रतिपादनसमुचितमर्थमाह—अर्हार्थ इति ॥ एवमपि कथं प्राधान्यसिद्धिः
तत्प्रमाणोपन्यासं विनेत्यत्राह—सर्वो हीति ॥ तथेति ॥ विशिष्टशब्दार्थब्रुमुत्ताप्रका-

उपलोचनम्

इति लोचनकारोक्तिः प्रगीतपदस्य द्वितीयविवरणविषया । प्रथमविवरणे गीतस्य प्रकृत्यत्वं
च अभ्यासप्रादुर्भावगतगानकौशलरूपम् । एतदेव फलमभिप्रेतम् “फलपर्यन्तता” इत्यत्र ।
एवं प्रगीतपदार्थवर्णने स्वयमेव मुधियः नञर्थयोजनेन “अप्रगीतानाम्” इत्यस्य
‘अभ्यासातिशयाधिगमनीयगानकौशलरहितानाम्’ इति प्रकृतानुगुणमर्थे जानीपुरिति
लोचनकाराणामभिसन्धिः ॥

“सर्वो हि तथा यतते इतीयता”—इति लोचनपाठः सर्वत्र दृश्यते । कौमुद्या-
मञ्जने च ॥ एव पाठः समादृतः । तथापि अत्र ‘इति यता’ इति पाठेन समधिकं
प्रकृतानुगुणं भजमानेन भवितव्यमित्यभ्यूहते । ‘यता’ “प्रत्यभिज्ञेयौ” इत्यत्र दृश्यमानेन
कृत्यप्रत्ययविशेषणेत्यर्थः ॥

१. ग. ‘अर्थस्य’ अधिकः ।

२. ग. ‘प्रदर्शयति’

३. क. ख. ‘स्वरूपभेदेन विषयभेदेन’

४. घ. ‘त्वित्यर्थः’

५. क. ख. ग. ‘अपि’ अधिकः ।

६. क. ख. घ. ‘प्राधान्ये’

७. क. ख. ‘प्रसिद्धत्वं’ ग. ‘प्रसि’

८. ‘सिद्धत्वं’

लोचनम्

नियोगार्थेन च कृत्येन शिक्षाक्रम उक्तः । प्रत्यभिज्ञेयशब्देनेदमाह—“काव्यं तु जातु जायेत कस्यचित् प्रतिभावतः” इति नयेन यद्यपि स्वयमस्यैतत् परिस्फुरति तथापीदमित्येति विशेषतो निरूप्यमाणं सहस्रशास्त्रीभवति । यथोक्तमस्मत्परमगुरुभिः श्रीमदुत्पलपादैः—

“तैस्तैरप्युपयाचितैरुपनतस्तन्याः स्थितोऽप्यन्तिके

कान्तो लोकसमान एवमपरिज्ञातो न रन्तुं यथा ।

‘लोकस्यैव तथानवेक्षितगुणस्यात्मापि विश्वेश्वरो

नैवालं निजवैभवाय तदियं तत्प्रत्यभिज्ञोदिता ॥” इति ।

कौमुदी

रेणेत्यर्थः ॥ इयतेति ॥ अर्हत्वाभिधानेनैवेत्यर्थः । शब्दार्थयोः प्रत्यभिज्ञानार्हत्वं सार्वजनीनप्रत्यभिज्ञासितत्वोपलम्भादवगम्यत इति तदर्हत्वोक्त्या तदितरवैलक्षण्येन प्राधान्यं लोकप्रसिद्धिप्रमाणात् प्रमीयत इत्यर्थः । न केवलमर्हार्थ एवायं कृत्यः, नियोगार्थोऽपीत्याह—नियोगार्थेन चेति ॥ नियोगार्थत्वे चास्य श्रोतृजनशिक्षाविशेष-फलपर्यन्तत्वासिद्धिरित्याह—शिक्षाक्रम उक्त इति ॥ तर्हि ‘यत्नतः प्रतिपत्तव्यौ’ इति वक्तव्ये “प्रत्यभिज्ञेयौ” इति वदतः कोऽभिप्राय इत्यत्राह—इदमाहेति ॥ तुशब्दः शास्त्रादिभ्यो विशेषयोकः । कवेः कर्म काव्यम् । तमेव विशेषमाह—जातु जायेत कस्यचिदिति ॥ इह जन्मनि समनन्तरजन्मनि वा ततोऽपि दवीपसि वा कस्यचित् मनुष्याणां सहस्रेषु । कोऽसाविति चेत् प्रतिभावत इति ॥ न तु विपश्चितोऽपीत्यर्थः । तस्यापि कस्यचिदेव रसावेश-विवादसुन्दरद्वयस्य न सर्वस्य प्रतिभावतोऽपि, एतत् काव्यतत्त्वं तथा ॥ एतदिति ॥ सामान्येनैवेति ॥ सहस्रशास्त्रीभवति ॥ न पुनरेकरूपतया निर्धारयितुं पार्यत इत्यर्थः । ननु स्फुटतरपरिस्फुरणगोचरीभवतः कथमनवधारणीयत्वावधारणमित्यशङ्क्य तद्विषय-लोकप्रसिद्धविषयनिदर्शनपरामभियुक्तोक्तिमुदाहरति—यथोक्तमिति ॥ भट्टेन्दुराजस्य साक्षात् स्वगुरोरुग्वोऽमी इति परमगुरुत्वं प्रत्यभिज्ञाप्रस्थानप्रवर्तयितृणामुत्पलदेवपादानाम् । यद्यपीयं श्रीमदौश्वप्रत्यभिज्ञाशास्त्रान्ते सामान्यतोऽवगतस्यापि ईश्वरस्य विशेषावगममन्तरेण न फलपर्यन्तीभावत्वात् इत्येतमर्थं निदर्शयितुं लोकप्रसिद्धतत्तादृशविषयप्रदर्शनपरोक्तिः, तथापि तुल्यविषयत्वात् प्रस्तुतायोपपादकतयानोदाहृता ॥ तैस्तैरिति ॥ कान्तोपनामविषय-

१. क. ख. ‘अस्यैव तत्परिष्काराति’

ग. ‘अस्यैव तत्’

२. क. ख. ग. ‘इति’ अधिकः ।

३. घ. ‘विशेषतो नि’ नास्ति ।

४. क. ख. ‘यदुक्तम्’

५. घ. ङ. च. ‘लोकस्य...शोदिता’

नास्ति ।

६. क. ख. ‘शुणः स्वात्मापि’

ध्वन्यालोकः

स व्यङ्ग्योऽर्थस्तद्व्यक्तिसामर्थ्ययोगी शब्दश्च कश्चन, न शब्दमात्रम् ।
तावेव शब्दार्थौ महाकवेः प्रत्यभिज्ञेयौ । व्यङ्ग्यव्यञ्जकाम्यामेव हि सुप्रयुक्ताभ्यां
महाकवित्वलाभो महाकवीनाम्, न वाच्यवाचकरचनामात्रेण ॥

लौचनम्

तेन ज्ञातस्यापि विशेषतो निरूपणमनुसंधानात्मकमत्र प्रत्यभिज्ञानम् । न तु
तदेवेदमित्येतावन्मात्रम् ॥ महाकवेरिति ॥ यो महान् कविरहं भूयासमित्याशास्ते^१ ।

कौमुदी

प्रयत्नातिभारः सूचितः । तैस्तैर्देवोपयचितक[तैस्तैरप्युपयचितैः] दूतीसंप्रेषणात्मवृत्ता-
न्तनिवेदनादिभिः उपचारपुरःसरैरनुनायितैः उपनतोऽपीति संगतिः । न केवलमुपगत एव
अन्तिके समीप एव स्थितोऽपि । अनेनानेकजननसमुचितपुण्यपरिपाकपरिप्रापितत्वं प्रतिभा-
नस्य प्रत्यायितम् । अन्तिके स्थित इति विमलतरमणिमुकुरतलप्रतिफलद्रूपत्वम् । लोकसमान
इत्यादिना परामर्शरूपप्रत्ययान्तरानुदये तस्य समप्रफलपर्यन्तपरिस्फुटतरावभासविषयत्वविरहः ।
ननु 'तदेवेदम्' इत्येवंरूपं हि प्रत्यभिज्ञानं सर्वत्र प्रसिद्धम्, इह तु विशेषतो निरूपणरूपं
विज्ञानान्तरम् "प्रत्यभिज्ञेयौ" इति वाचोयुक्त्या विधिस्तितमिति विधायकमिदं वचन-
मपेक्षितुं[तं] विधातुमसमर्थमित्याशङ्क्य प्रत्यभिज्ञाशब्दार्थं निष्कृष्य निदर्शयति—तेनेति ॥
यतो न प्राथमिकेन सामान्यावगाहिज्ञानमात्रेण फलपर्यन्ततत्सत्त्वाभुभावलाभः,
विशेषावगमोद्भवे च तल्लामः, ततो हेतोरित्यर्थः । विशेषतो निरूप्यते निश्चीयते येन तत्त्वं
तादृशमनुसन्धानरूपं ज्ञानमिह प्रत्यभिज्ञापदेन जिघृक्षितमित्यर्थः । महाकवित्वनिर्णयौ
शिक्षानर्हत्वानियोगायोगमाशङ्कपाह—यो महानिति ॥ न कवित्वमात्रेण चरितार्थत्वम्
"नाकवित्वमधर्मय मृतये दण्डनाय वा" इति उक्तदिशा । तेन विशिष्टं कवित्वमेवाशा-
सनाविषय इत्युक्तम्—महान् कविरिति ॥ ननु ध्वनेरेव काव्यात्मत्वात्तस्यैव प्राधान्य-
मभिधेयम् ; ध्वनिश्च व्युत्पत्तित्रयाश्रयेण शब्दार्थव्यापाराश्रयरूप इत्युक्तम् । इह तु

१. क. ख. 'तत्प्रकाशानसामर्थ्य'

२. क. क. 'सर्वः'

३. घ. 'संज्ञात'

४. क. ख. घ. ङ. 'निरूपणानुसन्धान'

५. क. ख. 'महाकविरित्यहम्'

ग. 'महाकविरह'

६. ङ. च. 'मादसते'

घ. 'मादसते'

लोचनम्

एवं व्यङ्ग्यस्यार्थस्य व्यङ्ग्यकस्य शब्दस्य च प्राधान्यं वदता व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यकभावस्यापि प्राधान्यमिति ध्वनति ध्वन्यते ध्वननमिति त्रितयमप्युपपन्नमित्युक्तम् ॥

ननु प्रथमोपादीयमानत्वाद्वाच्यवाचकतद्भावस्यैव प्राधान्यमित्याशङ्क्य उपायानामेव प्रथममुपादानं भवतीत्यभिप्रायेण विरुद्धोऽयं प्राधान्ये साध्ये हेतुरिति दर्शयति—

कौमुदी

शब्दार्थयोरेव प्राधान्यमुक्तम् । अतस्तावेव ध्वनिः । न भावव्युत्पत्त्या ध्वननव्यापारोऽपि ध्वनिशब्दवाच्यः समर्थयितव्य इत्याशङ्क्य तत्प्राधान्यस्य शब्दार्थरूपध्वनिप्राधान्योक्तावतुक्त-
सिद्धत्वाददोष इत्याह—एवमिति ॥ व्यङ्ग्यनव्यापारप्राधान्यस्य व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यकप्राधान्याभि-
धाननान्तरीयकसिद्धित्वादनभिधानमित्यर्थः ॥

“इदानीं व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यकयोः” इत्यादिना समनन्तरकारिकाया व्यङ्ग्यादिप्राधान्येऽपि वाच्यादेः प्रथमोपादानमुक्तत्वोक्तिपरत्वमुक्तम्, तत्र कुतोऽयमप्युक्तत्वावतारः, कथं वा तन्निरास इत्याशङ्क्य शङ्कामुन्मीलयति—नन्यति ॥ वाच्यवाचकतद्भावस्येति ॥ द्वन्द्वक-
वद्भावः । वाच्यश्च, वाचकश्च, तद्भावः वाच्यवाचकभावश्चेति ; यदि प्रधानं तदेव प्रथम-
मुपादातव्यम् । वाच्यादय एव प्रथममुपादीयन्ते, न व्यङ्ग्यादयः ; अतस्तेषामेव प्राधान्यं
न्याय्यम् । विमतं वाच्यादिकमेव प्रधानं भवितुमर्हति, प्रथममुपादीयमानत्वात् ; संप्रति-
पन्नवत् । व्यङ्ग्यादिप्राधान्ये ॥ दृश्यमानं प्रथमोपादानमयुक्तं स्यादित्यर्थः । उक्तशङ्का-
निरासस्य कारिकायां वृत्तौ चातुर्दिनत्वादभिप्रायमाविष्करोति—उपायानामिति ॥
“उपायमातिष्ठति पूर्वगुचैरुपेयमाप्तुं जनता यथैव” इत्युक्तदिशा प्रथमोपादीयमानत्वं न
प्राधान्यगमकम्, प्रत्युत स्वव्याप्तोपाय[स्वव्यापकोपाय]त्वावगमनद्वारेणाप्राधान्यमेव गमयेत्
—इत्ययं हेतुः साध्यविपरीतव्याप्तत्वाद्विरोधो[विरुद्धो] नाम हेत्वाभास इत्यर्थः । आलोक-
शब्दोऽयं न करणव्युत्पत्त्या प्रकाशगुणवाचकः ; भावव्युत्पत्त्या चाक्षुषज्ञानवचन इत्याह—

१. क. ख. ‘उक्तम्’ अधिकः ।

२. ग. ‘उपलक्षणम्’

३. क. ख. ‘उपादेयमान’

४. ग. ‘तत्’ नारिष ।

५. क. ख. ‘किं न’ अधिकः ।

६. ग. ‘शङ्क्याह—उपाया’

७. घ. ‘प्राधान्येन’

ध्वन्यालोकः

इदानीं व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः प्राधान्येऽपि यद्वाच्यवाचकावेव प्रथममुपाददते ।
कवयः तदपि युक्तमेवेत्याह—

आलोकार्थी यथा दीपशिखायां यत्नवान् जनः ।

तदुपायतया तद्वदर्थे वाच्ये तदादृतः ॥ ९ ॥

यथा ह्यालोकार्थी सन्नपि दीपशिखायां यत्नवान् जनो भवति तदुपायतया—
न हि दीपशिखामन्तरेणालोकः संभवति—तद्वद्व्यङ्ग्यमर्थं प्रत्यादृतो जनो वाच्येऽर्थे
यत्नवान् भवति । अनेन प्रतिपादकस्य कवेर्व्यङ्ग्यमर्थं प्रति व्यापारो दर्शितः ॥

प्रतिपाद्यस्यापि तं दर्शयितुमाह—

यथा पदार्थद्वारेण वाक्यार्थः संप्रतीयते ।

वाच्यार्थपूर्विका तद्वत्प्रतिपत्तस्य वस्तुनः ॥ १० ॥

लोचनम्

इदानीमित्यादिना ॥ आलोकनमालोकः । वनितावदनारविन्दौवलोकनमित्यर्थः । तत्र
चोपायो दीपशिखा ॥

प्रतिपदिति भावे किम् ॥ तस्य वस्तुन इति ॥ व्यङ्ग्यरूपस्य सारस्येत्यर्थः ।

कौमुदी

आलोकनमालोक इति ॥ तस्यार्थनीयता अर्थनीयवस्तुविषयत्वकृतेत्युक्तम्—
वनितेति ॥ यस्मादेवमालोकनक्रियायचनत्वमालोकशब्दस्य मालोकारूपगुणवाचकत्वम्,
अतः तत्र दीपशिखाया उपायत्वं सङ्गतमेवेत्याह—तत्र चेति ॥ वशब्दः तुशब्दार्थे ॥
भावे किविति ॥ प्रतिपादनक्रियायचन इत्यर्थः । तच्छब्देन प्रकृतो व्यङ्ग्यार्थो गृह्यते ।
“अन्यदेव वस्तु” इतिवदिहापि वस्तुशब्दः सारवचनः इत्याह—व्यङ्ग्यरूपस्येति ॥
इह पदार्थवाक्यार्थसहोदरत्वं यद्वाच्यव्यङ्ग्यार्थप्रतिपत्त्योः दर्शितम्, तस्यान्यदपि प्रयोजन-
मस्तीति[ति दर्शयति]—अनेनेति ॥ आत्यन्तिकत्वं सद्दयभावस्य काष्ठाप्राप्तिः । एष

१. ग. ‘अर्थो वाच्यो’

२. क. ख. ‘जनः’ नास्ति ।

३. ख. ‘वाच्यार्थे’

४. क. ख. ‘अर्थ’ नास्ति ।

५. अ. ‘वाक्यार्थे’

६. क. ख. ‘प्रतिपत्तस्य’

ग. ‘प्रतिपत्तस्य’

७. ध. ‘माला’

८. च. ‘माला’

ध्वन्यालोकः

यथा हि' पदार्थद्वारेण वाक्यार्थस्यावगमः तथा वाच्यार्थप्रतीतिपूर्विका व्यङ्ग्यस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः ॥

इदानीं वाच्यार्थप्रतीतिपूर्वकत्वेऽपि तत्प्रतीतेर्व्यङ्ग्यस्यार्थस्य प्राधान्यं यथा न व्यालुप्यते तथा दर्शयति—

लोचनम्

अनेन श्लोकेनात्यन्तसद्वदयो यो न भवति तस्यैव स्पष्टसंवेधे एव क्रमः ; येषां अत्यन्त-
शब्दवृत्तज्ञो यो न भवति तस्य पदार्थवाक्यार्थक्रमैः । काष्ठाप्राप्तसद्वदयभावस्य तु
वाक्यवृत्तकुशलस्येव सन्नेपि क्रमोऽभ्यस्तानुमानाविनाभावस्मृत्यादिवदसंवेध इति दर्शितम् ॥

यथा न व्यालुप्यते इति ॥ प्राधान्यादेव हि' तत्पर्यन्तानुसरणरणकत्वरिता

कौमुदी

इति वाच्यव्यङ्ग्यार्थनिष्ठः । तदीयाया बुद्धेरपरिचितविषयतया मन्दमन्दमेव सञ्चरण-
सम्भावनादन्तरान्तरा विश्रान्तिसम्भवादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति ॥ किमिति
पुरुषविशेषनियतत्वेन क्रमपरिस्फुरणमुक्तम् । सर्वस्यापि स क्रमो विद्यमानत्वादेव किं
न प्रतीतिपथमरोहेदिति, नेत्याह—काष्ठाप्राप्तेति ॥ सतोऽपि क्रमस्यासंवेदनं दृष्टान्तोक्त्या
निष्ठङ्गयति—अभ्यस्तेति ॥

उत्तरकारिकायां सतोऽपि क्रमस्य[स्या]लक्षणमुक्तम् । तस्य कथं प्राधान्योपपादकत्व-
मित्याकाङ्क्षायामाह—प्राधान्यादेव हीति ॥ प्रकर्षेण प्रथमं बाधायते निधीयतेऽस्मिन्
बुद्धिरिति तत्प्रधानं तद्भावादेव हेतोः तत्पर्यन्तं प्रधानभूतप्रतीयमानपर्यन्तं यदनुसरणं
बुद्धेरनुधावनं तद्विषयो रणरणक उत्कृष्टातिरेकः तेन त्वरिताः सन्तः अत एव मध्ये
वाच्यप्रतीयमानयोरन्तराले विश्रान्ति पदकषणलाभं न कुर्वन्ति, तथा च का कथा क्रमपर्या-
लोचनायामित्यर्थः । प्राधान्ये तत्प्रतिपत्तौ हेतुर्इत्यर्थः ॥ यथा न व्यालुप्यते इति ॥ किन्तु

१. क. ख. ग. 'हि' नास्ति ।	१०. क. ख. 'वाक्यार्थवृत्त-'
२. क. ख. 'वाक्यार्थवृत्त-'	११. ग. 'अतश्च'पि
३. ग. 'व्यालुप्यते'	१२. क. ख. 'अनुमान-' नास्ति ।
४. क. ख. 'संवेधक्रमः'	१३. क. ख. ग. प. च. 'इति
ग. घ. ङ. च. 'संवेध एव क्रमः' इति	दक्षितम्' नास्ति ।
५. च. 'तथा'	१४. क. ख. ग. 'व्यालुप्यते'
६. क. ख. ग. 'वाक्यक्रमः'	१५. क. ख. ग. 'हि' नास्ति
७. क. ख. ग. 'प्रतिपाद्यापि	१६. क. ख. 'अनुसरणत्वरिता'
दर्शयितुमाह—इदानीमित्यादिभ्यः ॥ अधिकः ।	ग. 'प्राधान्यादेव रणरणक-
८. ङ. 'सद्वदयस्य'	त्वरिता'
९. प. 'तु' नास्ति ।	घ. ङ. 'सरणरणकत्वरिता'

ध्वन्यालोकः

स्वसामर्थ्यवशेनैव वाक्यार्थं प्रतिपादयन् ।

यथा व्यापारनिष्पत्तौ पदार्थो न विभाव्यते ॥ ११ ॥

यथा स्वसामर्थ्यवशेनैव वाक्यार्थं प्रकाशयन्नपि पदार्थो व्यापारनिष्पत्तौ न विभाव्यते विभक्ततया—

लोचनम्

मध्ये विश्रान्तिं न कुर्वत इति क्रमस्य सैतोऽप्यलक्षणं प्राधान्ये हेतुः ॥

स्वसामर्थ्यम् आकाङ्क्षायोग्यतासंनिधयः ॥ विभाव्यत इति ॥ विश्रान्तेन विभक्ततोक्ता । विभक्ततया न भाव्यत इत्यर्थः । अनेन विद्यमान एव क्रमो न संवेद्यत इत्युक्तम् । तेन यत् स्फोटमिप्रायेणासन्नैव क्रम इति व्याचक्षते तत् प्रत्युत विरुद्धमेव । वाच्येऽर्थे

कौमुदी

प्रत्युत प्रसिध्यतीत्यर्थः । पदार्थस्य वाक्यार्थप्रतिपादने किं सामर्थ्यमिवाकाङ्क्षायामाकाङ्क्षादि-
सहकारिसामर्थ्यमेव कार्योत्पत्तिहेतुत्वात् सामर्थ्यशब्देन गृह्यत इत्याह—आकाङ्क्षेति ॥
वाक्यार्थप्रतिपत्तावपि पदार्थप्रतिपत्तिदर्शनात् कथं न विभाव्यत इत्युक्तमिदं ततो
व्याचष्टे—विभक्ततयेति ॥ अनेनेति ॥ विभावनमात्रनिषेधेन वस्तुसत्ताया
अनुज्ञानादित्यर्थः । कथं क्रमस्यासत्त्वं कार्यकारणयोः क्रमस्यावश्यंभावित्वादित्यत
उक्तम्—स्फोटमिप्रायेणेति ॥ अविभक्तरूपस्फोटेवाक्यार्थपक्षानुसारेणेत्यर्थः ॥ विरुद्ध-
मेवेति ॥ वाच्योतिरिक्तव्यङ्ग्यार्थोसिद्धिश्चेत्यर्थः । कथं वाच्यार्थवैमुख्यं तत्प्रतीत्यनुदये प्रतीय-
मानार्थस्याप्रतीतिप्रसक्तेरित्यत आह—विश्रान्तिनिबन्धनमिति ॥ विश्रान्तिरेव निबन्धनं
कारणं यस्य स तथा । एतद्विशेषणस्य फलमाह—अनेनेति ॥ सहदयलक्षणप्रदर्शन-

ध्वन्यालोकः

तद्वत्सचेतसां सोऽर्थो वाच्यार्थविमुखात्मनाम् ।
बुद्धौ तत्त्वार्थदर्शिन्यां 'झटित्येवावभासते ॥ १२ ॥'

लोचनम्

विमुखा विश्रान्तिनिर्धन्धनं परितोपमलभमान आत्मा हृदयं येषामित्यनेन सचेतसा-
मित्यस्यैवार्थोऽभिप्रेक्षकः । सहृदयानामेव तर्ह्ययं महिमास्तु, न काव्यस्यासौ कश्चिदतिशय
'इत्यत्राह'—अवभासत इति ॥ तेनात्र विभक्तता न भासते । न तु वाच्यस्यैव
सर्वयानवभासः । अत एव तृतीयोद्घोते घटप्रदीपट्टान्तबलाद्व्यव्यप्रतीतिकाळेऽपि
वाच्यप्रतीतिर्न विघटत इति यैर्दृश्यते तेन सह अस्य ग्रन्थस्य न विरोधः ॥

कौमुदा

परेणेत्यर्थः ॥ अभिव्यक्त इति ॥ य एवंविधास्त एव सचेतस इति । न वाच्यार्थवैमुख्य-
मात्रपरमिदम् अनुयोगादित्यर्थः ॥ तर्हीति ॥ यमुक्तलक्षणहृदयविशिष्टबुद्धपुपाधिकमस्य
झटित्येन स्फुरणं तर्ह्यन्वयव्यतिरेकान्यां तद्बुद्धेरेव तद्देतुत्वादन्वयादष्टवर्षाच्च सहृदयानामेव
लोकोत्तरः कश्चित् अतिशयोऽयं न काव्यस्येत्येयास्वीयताम् ; सत्यपि काव्यव्यापारे
तथाविधसहृदयबुद्धिगोचरीभावाभावे तददर्शनादित्यर्थः । काव्यश्रवणसमयसमनन्तरसमा-
सापमानजन्मनस्तदवभासस्य कार्यस्य परिस्फुटोपलब्धस्य काव्यव्यापारैकनिबन्धनत्वनिश्चया-
दिति भावः । इत्थं श्लोकद्वयं व्याख्याय तथा व्याख्याने फलमाह—तेनेति ॥ अत्र वाच्यार्थे
विभक्तता व्यङ्ग्यार्थोपेक्षया पृथक्त्वम् ; विभक्तत्वस्य केवलमनवभासनम्, न सर्वथैवेति
स्वरूपेणापीति यावत् ॥ अत एवेति ॥ यत एवमेतस्याख्यातमत एवेत्यर्थः । वाच्यस्य
स्वरूपतोऽवभासाङ्गीकरणदिभागमात्रस्यानवभासाङ्गीकाराच्चेत्यभिप्रायः ॥ न विरोध इति ॥
इतरथा विरोधः स्मादेवेत्यर्थः ॥

१. स. 'झटित्येव'	सत शति'
२. क. ख. 'अवभासते' अधिकः ।	८. ग. 'आह' नास्ति ।
३. ड. 'विमुखा'	९. ग. 'विभक्तता'
४. घ. 'न्यवपरि'	१०. ग. 'ननु'
५. क. ख. 'विभक्तः'	८. 'न च'
६. ग. ख. ग. 'तु' अधिकः ।	११. ग. ड. च. 'वाच्यस्य सर्वथैव'
७. क. ख. 'इत्यादय्याह—यत्रावभा-	१२. क. ख. 'वक्षति'

एवं वाच्यव्यतिरेकिणो व्यङ्ग्यस्यार्थस्य सद्भावं प्रतिपाद्य प्रकृत उप-
योजयन्नाह—

यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ ।

व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ॥

लोचनम्

सद्भावमिति ॥ सत्तां साधुभावं प्राधान्यं चेत्पर्यः । द्वयं हि प्रतिपादयितम् ।
प्रकृत इति ॥ लक्षणे ॥ उपयोजयन्निति ॥ उपयोगं गमयन् । “तमर्थम्” इति ।
चापमुपयोगः । स्वशब्द आत्मयाची । स्वं चार्थश्च स्वार्थौ । तौ गुणीकृतौ याम्याम्
यथासंख्येन तेनार्थो गुणीकृतात्मा, शब्दो गुणीकृताभिधेयः ॥ तमर्थमिति ॥

कौमुदी

ननु ध्वनेरेव[रिब]प्राधान्यस्यापि प्रतिपादितत्वात् कथं वृत्तौ सद्भावमात्रस्य प्रतिपादित-
त्वोक्तिरित्याशङ्क्य “सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते” इत्युक्तत्वात् साधुत्वस्य
प्राधान्यलक्षणस्य च सच्छब्देन संग्रहान्न दोष इत्याह—सत्तामिति ॥ अर्थद्वयवाचि-
त्वाङ्गीकारेण व्याख्याने हेतुमाह—द्वयं हीति ॥ वृत्तौ प्रकृतशब्दो ध्वनिलक्षणविधेयः,
अन्यस्य प्रकृतस्वाभावान्न इत्याह—लक्षण इति ॥ उपोपसृष्टस्य गुणिधातोः सम्बन्ध-
मात्रातिरिक्तार्थवाचकत्वमङ्गीकृत्याह—उपयोगं गमयन्निति ॥ ननु सत्ताप्राधान्ययोः
लक्षणोपयोगगमकं पदं लक्षणवाक्ये नावगम्यत इत्याशङ्क्य प्रस्तुतपरामर्शिनो तच्छब्देनार्थ-
समानाधिकरणेन लक्षणविनिवेशावगमाददोष इत्याह—तमर्थमिति ॥ शब्दस्य स्वार्थ-
संग्रहेऽर्थस्य तदभावात् कथमुपसर्जनस्वार्थत्वमर्थस्येत्येतत् आह—स्वशब्द इति ॥
तथापि कथं स्वशब्दस्वार्थशब्देन संग्रह इत्यत उक्तम्—स्वार्थार्थेति ॥ उपसर्जनीकृते-
त्यस्य व्याख्या गुणीकृताविति । याम्याम् अर्थशब्दायाम् । केन कस्य गुणीकरणमित्यत
उक्तम्—यथासंख्येनेति ॥ एवं सति पर्यवसितमर्थमाह—तेनेति ॥ यत एवमर्थशब्दयोः
स्वार्थकर्मकं गुणीकरणं क्रमेण तेनेत्यर्थः । अर्थशब्दस्यात्र न व्यङ्ग्यवचनत्वमिति

लोचनम्

“सरस्वती स्यादु तदर्धवस्तु” इति यदुक्तम् । “व्यङ्ग्यः” इति द्विवचनेनेदमाह—यद्यर्थ-
विवक्षितवाच्ये शब्द एव व्यञ्जकः, तथाप्यर्थस्यापि सहकारिता न द्रुप्यति ; अन्यथा-
ज्ञाताप्योऽपि शब्दस्तद्व्यञ्जकः स्यात् ; विवक्षितान्यपरवाच्ये च शब्दस्यापि सहकारित्वं
भयत्येव । विशिष्टशब्दामिधेयतया विना तस्यार्थस्याव्यञ्जकत्वात्—इति सर्वत्र शब्दार्थयो-
रुभयोरपि ध्वननं व्यापारः । तेन यद्गृह्णायकेन द्विवचनं दूषितं तद्गजनिर्मलीकृत्येव ।
“अर्थः शब्दो वा” इति तु विकल्पाभिधानं प्राधान्याभिप्रायेण । काव्यं च तद्विशेष-

कौमुदी

वक्तुमभिधेयेति वचनम् । तर्हि “तमर्थम्” इत्यत्राप्यर्थवचनत्वं स्यात् तदर्धमाह—
सरस्वतीति ॥ यदुक्तमिति ॥ वस्तुतस्तं तदर्धशब्देनोक्तमिति शेषः । नन्वर्थशब्दयोः
प्रत्येकमेवान्व्यानपेक्षया व्यञ्जनलक्षणस्वकार्यनिर्वर्तनसमर्थतयोपगमात् समुच्चयसमुचितस्य
व्यङ्ग्य इति द्विवचनप्रयोगस्यानुपपत्तिमाशङ्क्य तदभिप्रायमाह—द्विवचनेनेदमाहेति ॥
यत्र शब्दस्य प्राधान्येन व्यञ्जकत्वं तादृशं स्पष्टं दर्शितम्—अविवक्षितवाच्य इति ॥
शब्द एवेति ॥ प्राधान्येनेति शेषः । सहकारित्वानपाये हेतुमाह—अन्यथेति ॥ अर्थस्य
तद्रूपकारकत्वाभावे सतीत्यर्थः । यत्रार्थस्यैव व्यञ्जकत्वं तदुदाहरति—विवक्षितान्य-
परवाच्य इति ॥ शब्दस्य “सहकारित्वे हेतुमाह—विशिष्टेति ॥ वैशिष्ट्यं गुणालं-
कारोपस्कृतत्वम् ॥ उभयोरपीति ॥ गुणप्रधानभावेनान्योन्यसहकारितयोभयोरपि शब्दार्थयोः
समुच्चयेन व्यञ्जनकर्तृत्वाद्विवचनमुपपद्यत इत्यर्थः । एवं द्विवचनाभिप्रायमुक्त्वा
तदनभिज्ञतया यदुदूषणं कैश्चिदुद्भावितं तन्निरवकाशमित्याह—तेनेति ॥
ननुभयोरपि व्यञ्जकत्वेऽर्थः शब्दो वेति विकल्पानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—अर्थः
शब्दो वेति त्विति ॥ यत्र यस्य प्राधान्यं तत्र तस्यैव कर्तृत्वम्, इतरस्य कश्चिदनु-
यायित्वमात्रमिति कृत्वा विकल्पार्थो वाशब्द इत्यर्थः । काव्यविशेषस्य ध्वनित्वे काव्यस्य

१. घ. ‘रवस्वेति’ अधिकः ।

२. क. ख. “व्यङ्ग्यः” नोत्पद्यतः
अधिकः ।

३. घ. ‘इत्यम्’

४. च. ‘यत्रापि निव’

५. क. ख. ग. ‘ज्ञातोऽपि’

६. घ. ‘ध’ नास्ति ।

७. ड. ‘यता’

८. ग. ‘ध्वननन्या’

लोचनम्

धासौ; काव्यस्य वा विशेषः । काव्यग्रहणाद्गुणालङ्कारोपस्कृतशब्दार्थपृष्ठपाती ध्वनिलक्षण आमेत्युक्तम् । तेनैतन्निरवकाशम्—श्रुतार्थपक्षावपि ध्वनिव्यवहारः स्यादिति । यद्योक्तम्—‘चारुत्वप्रतीतिस्तर्हि काव्यस्यात्मा स्यात्’ इति तदङ्गीकुर्म एव । नान्नि खैवयं विवाद इति । यद्योक्तम्—‘चारुणः प्रतीतिर्यदि काव्यात्मा प्रत्यक्षादिप्रमाणा-

कौमुदी

ध्वनित्वं न स्यादिति कर्मधारयसमासाश्रयणम् । विशिष्यते व्यवच्छिद्यत इति विशेषः । शाब्बादिभ्यश्च व्यवच्छेदो विशक्षितः । इदानीं प्रयोजनान्तराभिधित्तया विग्रहान्तरं दर्शयति—काव्यस्य वेति ॥ इह विशिनष्टीति विशेषः, तेन चात्मरूपत्वमासूत्रितम् । उक्तं हि प्राक् ‘विशेषहेतुत्वादत्मा इति व्यवस्थाप्यते’ इति । काव्यपदेन विशेषणे प्रयोजनमाह—काव्यग्रहणादिति ॥ यो ध्वनिलक्षण आत्मा स गुणालङ्कारोपस्कृतशब्दार्थ-पृष्ठपाती सन्नेव ध्वनिव्यवहारगोचर इति योजना । काव्यविशेषपदस्यैवमर्थत्वे सति परपर्यनुयोगपरिहारः फलित्यतीत्याह—तेनैतदिति ॥ यस्माद्गुणादुपस्कृत-शब्दार्थपृष्ठपातिनो ध्वनिव्यपदेशस्तेन हेतुनेत्यर्थः । ‘पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते’ इति श्रुते यत्रात्रिभोजनं गम्यते तत्रापि ध्वनिव्यवहारः स्यात्, वाच्यार्थसामर्थ्याक्षेपेण अर्थान्तर-स्यापि तत्र प्रतीतिः स्यात्—इति यद्योचं तत् रात्रिभोजनार्थस्य कथितविशयवत्त्वोभावेन निरवकाशमित्यर्थः । आक्षेपान्तरमनुभाष्य दूषयति—यद्योक्तमिति ॥ यदि चारुत्वहेतुतया प्रसिद्धेभ्यो गुणादिभ्योऽप्यः काव्यात्मा स्यात् तर्हि पारि-शेष्याच्चारुत्वप्रतीतिरेव तदात्मास्तु तस्यादृष्टत्वात्, तत्परिवागेनादृष्टवत्त्वन्तरपेरिकल्पना-गौरवादिति तदतिरिक्तो न ध्वनिरित्याक्षेपः । कुतोऽङ्गीकार इत्यत उक्तम्—ना-ङ्गीति ॥ खलुरवधारणे । गुणादिव्यतिरिक्तस्य काव्यजीवितत्वेन कस्यचिद्वस्तुनो भवताम्यङ्गीकृतत्वात्; एतावतैव सिद्धमनोरथाः संवृत्ताः स्म इत्यर्थः । चारुत्वप्रतीतिरेव गुणादिजन्यचारुत्वप्रतीतिविलक्षणा समुद्भवन्ती निरालम्बनज्ञानानुत्पत्तेः तत्तादृशम् आलम्बनं बलादुपस्थापयतीति भावः । पुनरप्याक्षेपान्तरम् अनुमापते—यद्योक्तमिति ॥

१. ध. ‘वस्तुः शब्दा-’

२. ध. ‘उच्यते’

३. क. ग. ‘तेन नैव-’

४. क. ग. ‘नास्ति’

५. घ. ‘अयं नास्ति ।’

६. क. ख. ग. ‘यद्योक्त’

ध्वन्यालोकः

यत्रार्थो वाच्यविशेषः, वाचकविशेषः शब्दो वा तमर्थं व्यङ्ग्यः, स काव्यविशेषो ध्वनिरिति । अनेन वाच्यवाचकचारुत्वहेतुस्य उपमादिभ्योऽनु-

लोचनम्

दपि सा भवन्ती तथा स्यात्' इति, तत्र शब्दार्थमयकाव्यात्माभिधानप्रस्तावे क एव प्रसङ्ग इति न किञ्चिदेतत् ॥

स इति ॥ अर्थो वा, व्यापारो वा ; अर्थोऽपि वाच्यो वा ध्वनतीति ; शब्दोऽप्येवम् ; व्यङ्ग्यो वा ध्वन्यत इति ; व्यापारो वा शब्दार्थयोर्ध्वननमिति । कारिकाया तु प्राधान्येन समुदाय एव काव्यरूपो मुख्यतया ध्वनिरिति

कौमुदी

तथेति ॥ काव्यात्मध्वेन ॥ तत्रेति ॥ तस्मिन्नाक्षेपे विषय इत्यर्थः । शब्दार्थमयकाव्यजीवित-
निरूपणप्रकरणे हि शब्दगम्यस्यैवात्मत्वसंभावना नान्यप्रमाणगम्यस्येति प्रकरणबलादेव
दूरनिरस्तोऽयमनिष्टप्रसङ्ग इत्यर्थः । उपसंहरति—नेति ॥

ननु स काव्यविशेषो ध्वनिरिति कस्येदं ध्वनिसंज्ञितत्वाभिधानमिति न जानीमः ; काव्यस्य शब्दार्थव्यापारात्मकत्वेन बहूनां संभवादन्यतमस्यैव ध्वनिव्यपदेशकरणे काव्यविशेष-
रूपत्वाभावप्रसक्तिः[क्तिः], अनेकार्थत्वस्यान्याव्यत्वाच्च—इत्याशङ्क्य प्रागुक्तव्युत्पत्त्यनुसारेण
सर्वेषामेवार्थानां ध्वनित्वम् ; अपि शान्ति[अविश्रान्ति]मदनेकार्थत्वस्य व्युत्पत्तिभेदाङ्गीकारे
सत्यदोषवादित्याह—अर्थो वेत्यादि ॥ अर्थो वा ध्वनिरित्येवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । अर्थो हि द्वि-
विधः, वाच्यो व्यङ्ग्यश्च । तत्र वाच्यस्य ध्वनिशब्दवाच्यत्वं व्युत्पत्त्या दर्शयति—अर्थोऽपी-
ति ॥ वाच्यो वा ध्वनतीति ॥ ध्वनिरित्यनुपङ्गः ॥ एवमिति ॥ ध्वनतीति ध्वनिरिति । एवं
शब्दवाच्यव्यङ्ग्यव्यापाराणां चतुर्णां ध्वनित्वमुपपादितम् ; तथापि “स ध्वनिः” इति ध्वनि-
संज्ञितत्वेन कारिकायाम् एवामन्यतमोऽर्थः अन्यो वा निर्दिष्ट इत्यपेक्षायामाह—कारिकाया
त्विति ॥ मुख्यतयेति ॥ इतरेषाममुख्यतयैव ध्वनित्वमित्यर्थः । मुख्यत्वे हेतुः—
प्राधान्येनेति ॥ समुदायिनां समुदायांशरूपतया तदन्तर्मावादंशिरूपस्य तस्यैव प्राधान्यात्
मुख्यतया तस्यैव ध्वनित्वम्, इतरेषाम् अप्राधान्यादमुख्यत्वमित्यर्थः । कथं ध्वनेर्गुणादिभ्यो

ध्वन्यालोकः

प्रासादिभ्यश्च विभक्त एव ध्वनेर्विषय इति दर्शितम् । यदप्युक्तम् 'प्रसिद्ध-
प्रस्थानातिक्रमिणो मार्गस्य काव्यत्वहानेर्ध्वनिर्नास्ति' इति, तदप्युक्तम् ।
यतो लक्षणकृतामेव स केवलं न प्रसिद्धः, लक्ष्ये तु परीक्ष्यमाणे स एव

लोचनम्

प्रतिपादितम् ॥ विभक्त इति ॥ गुणालङ्काराणां वाच्यवाचकभावप्राणत्वात्
अस्य च तदन्यव्यङ्ग्यव्यञ्जकभावसारत्वान्नास्य तेष्वन्तर्भाव इति । अनन्यत्रभावे
विषयार्थः । एवं 'तद्यतिरिक्तः कोऽयं ध्वनिः' इति निराकृतम् ॥ लक्षणकृतामेवेति ॥
लक्षणकाराप्रसिद्धता विरुद्धो हेतुः । तत एव हि यत्नेन लक्षणीयता । लक्ष्ये त्वप्रसिद्धत्व-

कौमुदी

विभक्तविषयत्वमित्यत आह—गुणालङ्काराणामिति ॥ शब्दार्थतत्संबन्धनाश्रया हि गुणालं-
कारा इत्युक्तम् ; अतस्ते वाच्यवाचकभावोपजीविन एव ; ध्वनिस्तु व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावाश्रय
इति भिन्नविषयत्वमित्यर्थः । नन्विह विषयस्य विभक्तत्वमुक्तम्, आश्रयविभागस्तु न दर्शित
इति किं केन संगतमित्यत उक्तम्—अनन्यत्रेति ॥ 'ननु गुणादिष्वतिरेकेण ध्वनिर्नाम
न कश्चित्' इत्येवमभाववादेषु जाग्रत्सु कथमिह ध्वनिलक्षणनिर्वाह इत्याशङ्क्य अस्त्यैव
लक्षणस्य तत्क्षेपेऽपि सामर्थ्यमस्त्विति दर्शयन्नाद्याभाववादनिरासे तात्पर्यमाह—एवमिति ॥
अथवा "यदप्युक्तम्" इत्यादिना द्वितीयाभावदूषणाभिधानात् "अप्रतिपिद्धमनुमतं भवति"
इति न्यायेन प्रथमाभाववादस्यानुमतत्वं प्रतिभायात् ; तद्यावृत्त्यर्थं तस्य वृत्तिरुक्तोक्तामि-
प्रायेण निरस्तत्वमाह—एवमिति ॥ निर्दोषलक्षणकथनमुखेन तत्स्वरूपसद्भावस्य समर्पित-
त्वात् । किं लक्षणकृतामप्रसिद्धत्वादलक्षणीयत्वम् ? लक्ष्येष्वप्रसिद्धत्वात् ? आद्ये विरुद्धो
हेतुरित्याह—लक्षणकारेति ॥ तत[तत्] एवोपपादयति—तत एव हीति ॥ लक्षणीयत्वे
सति लक्षणकाराप्रसिद्धत्वं लक्षणीयत्वमेवापादयतीति साध्यविपरीतेन लक्षणीयत्वेन
व्याप्तत्वादिरुद्धोऽयं हेतुरित्यर्थः । द्वितीये त्वप्रसिद्धत्वमित्याह—लक्ष्ये त्विति ॥ यदुक्तमभाव-

१. ग. घ. 'निरतिः'

४. क. ख. ग. 'नकारप्रति-

२. क. छ. ग. च. 'अन्यत्र'

५. घ. 'त्वाविरोधो'

३. क. ख. 'एव' नास्ति ।

६. क. ख. ग. 'लक्ष्यत्व-'

ध्वन्यालोकः

सहृदयाहादकारि काव्यतत्त्वम् ; ततोऽन्यत्रिंशमेवेलग्रे दर्शयिष्यामः । यदप्युक्तम् 'कामनीयकर्मनतिवर्तमानस्य तस्योक्तालङ्कारादिप्रकारेष्वन्तर्भावः' इति, तदप्यसमीचीनम् । वाच्यवाचकमात्राश्रयिणि प्रस्थाने व्यङ्ग्यव्यञ्जकसमाश्रयेण

लोचनम्

मसिद्धो हेतुः । यद्यं नृत्तगीतहास्यैदिकल्पं तत् काव्यस्य न किञ्चित् ॥ चित्रमिति ॥ विस्मयकृद्भूतादियशात्, न तु सहृदयोर्मिलपणीयचमत्कारसाररसनिःस्पन्दमयैर्विवर्धः । काव्यानुकारित्याद्वा चित्रम्, आलेख्यमात्रत्वाद्वा, कलामात्रत्वाद्वा ॥ अग्र इति ॥

“प्रधानगुणभावाम्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थिते” ।

द्विधा काव्ये ततोऽन्यद्यत्तच्चित्रमभिधीयते ॥”

कौमुदी

यादिभिः गुणादिव्यतिरिक्तस्य तस्य वस्तुनो नृत्तगीतादिप्रायत्वमेवेति न भग्नदभिमतध्वनि-
वस्तुसिद्धिरिति तददुपपत्तिरिति—यद्येति ॥ कविग्यापारगोचरत्वाभावात् तस्य काव्यत्वमिति काव्यपदेनैव तद्व्यवच्छेदान्न तदुद्गायनावकाश इत्यर्थः । चित्रशब्दस्यार्थान्तरे प्रसिद्धत्वात् कथं काव्यवाचकत्वमित्याशङ्क्य 'अहो चित्रम्' इत्यादिवद्विस्मयकारित्वगुणयोगादयं व्यपदेश इत्याह—विस्मयकृदिति ॥ विस्मयकृत्वं ध्वनेरप्यस्तीति परिसंख्यानार्थतामभिप्रेत्याह—
भूतादियशादिति ॥ आदिशब्देनानुप्रासादिसंग्रहः । विस्मयकार्यैवेत्यत्र व्यवच्छेदमाह—
न इति ॥ लोकप्रसिद्धचित्रद्रव्यगुणयोगाद्वा चित्रत्वमित्याह ; विष्णवाद्यनुकाररूपत्वम्, आलेख्यमात्रत्वम्, कलारूपत्वं च चित्राणाम् ; तद्योगात् वक्ष्ये चित्रशब्दप्रवृत्तिरित्यर्थः । क्रमेणात्र काव्याभासत्वम्, निःसारत्वम्, अकृतत्वं चोक्तम् । उत्तानदर्शनामाश्रय-

१. क. ख. 'सहृदयाहादि काव्यम्'

१. क. ख. 'वृत्तादि'

२. क. ख. 'एव' नास्ति ।

१०. ड. 'सहृदयसहृदया-

३. ग. 'उदितम्'

११. ड. 'माने'

४. ग. 'अपि' अधिकः ।

१२. ग. ड. च. 'आत्मादि-

५. क. ख. 'यतः' अधिकः ।

१३. क. ख. ग. 'लेख्य'

६. क. ख. ग. ड. च. 'न च'

१४. क. ख. ग. ड. च. 'व्यवस्थित'

७. ग. 'हास्य' नास्ति ।

१५. क. ख. ग. ड. च. 'काव्यं ततो'

८. ग. 'गीतवाचा-

ग. 'काव्येऽन्तर्गतो'

९. क. ख. ग. 'वा कापि' अधिकः ।

ध्वन्यालोकः

अवस्थितस्य ध्वनेः कथमन्तर्भावः ? वाच्यवाचकचारुत्वहेतवो हि' तस्याङ्गभूताः,
न तु अङ्गिरूपा एवेति प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । परिकरश्लोकश्चात्र—

व्यङ्ग्यव्यञ्जकसंवन्धविवन्धनतया ध्वनेः ।

वाच्यवाचकचारुत्वहेतवन्तःपातिता कुतः ॥

ननु यत्र प्रतीयमानस्यार्थस्य वैशद्येनाप्रतीतिः स नाम मा भूद्धने-

लोचनम्

इति तृतीयोद्देश्येते वैक्षयते । परिष्कार्यं कारिकार्यस्याधिकावापं कर्तुं श्लोकः परिकरश्लोकः ॥
यत्रेति ॥ अलङ्कारे ॥ वैशद्येनेति ॥ चारुतया स्फुटतया चेत्यर्थः ॥ अभिहितमिति ॥
भूतप्रयोगः, आदौ “व्यङ्ग्यः” इत्यस्य व्याख्यातत्वात् ॥ गुणीकृतास्मेति ॥ आत्मे-

कौमुदी

शुद्धिजनकत्वं तु प्रागुक्तमिति विशेषः । अत एवात्र वाशब्दाः समुच्चयार्था एव न
विकल्पायाः । परिकरस्य सापेक्षत्वात् कस्येत्यपेक्षायामुक्तम्—कारिकार्यस्येति ॥
परिकरार्यमित्येतत् विवृतम्—अधिकावापं कर्तुरिति ॥ कारिकायामनुक्तस्याधिकस्यापेक्षि-
तत्वावापः प्रक्षेपः, तं कर्तुम् । ‘यत्र’ इति सामान्यवाचिनोऽप्यलङ्कारान्तर्भावस्य शङ्किष्य-
माणत्वात् प्रवरणबलादलङ्कारविषयत्वं गम्यत इत्याह—अलङ्कार इति ॥ विशद-
शब्दस्य चारुत्वस्फुटत्वविषयप्रयोगदर्शनादुभयस्य चेह संभवादुभयार्थत्वमित्यर्थः ।
इदानीमेव कारिकाया व्याख्यायमानत्वात् कथम् “अभिहितम्” इति भूतप्रयोग
इत्याशङ्क्य उत्तरपदस्य प्राप्त्याख्यातत्वापेक्षया तदुपपत्तिमाह—भूतप्रयोग इति ॥
यत् प्राक् स्वयं व्याख्यातम् “स्वशब्द आत्मवाची” इति तद्वृत्तौ “गुणीकृतात्मा” इतीह
व्याख्यानस्य तत्प्राप्त्युक्तस्योपगुणपदेत्येकपरमेताह—व्याख्याननेनेति, ॥ ‘अर्थे, गुणीभूतः’ इति,
वक्तव्ये “गुणीकृतात्मा” इति वचनं स्वशब्दव्याख्यानाभिप्रायमित्यर्थः । समासोक्त्यादिषु

१. क. ख. ‘हि’ नास्ति ।

२. क. ख. ‘तदेक-’

३. ग. ‘अपि’ अधिकः ।

४. क. ख. ‘वक्ष्यति’

५. घ. ‘कारिकार्य’ अधिकः ।

६. ङ. ‘यत्रेति’ कान्येऽलङ्कारे’

७. घ. ‘त इति’

ध्वन्यालोकः

विपयः । यत्र तु प्रतीतिरस्ति यथा समासोक्त्याशेषानुक्तनिमित्तविशेषोक्ति-
पर्यायोक्तापह्नुतिदीपकसङ्करालङ्कारादौ तत्र ध्वनेरन्तर्भावो भविष्यतीत्यादि
निराकर्तुमभिहितम् “उपसर्जनीकृतस्वार्थो” इति । अर्थो गुणीकृतात्मा,
गुणीकृताभिधेयश्च शब्दो वा यत्रार्थान्तरमभिव्यञ्जयति स ध्वनिरिति । तेषु कथं
तस्यान्तर्भावः ? व्यङ्ग्यप्राधान्ये हि ध्वनिः । न चैतत् समासोक्त्यादिष्वस्ति ।
समासोक्तौ तावत्—

लोचनम्

त्यनेन स्वशब्दस्वार्थो व्याख्यातः ॥ न चैतदिति ॥ व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यम् । प्राधान्यं
च ज्ञेयं यद्यपि न चकास्ति “बुद्धौ तत्त्वावभासिन्याम्” इति तु नयेन अखण्डचर्चणा-
विश्रान्तेः, तथापि विवेचकैर्जायितान्वेषणे क्रियमाणे यदा व्यङ्ग्योऽर्थः पुनरपि बाध्यमेव

कौमुदी

व्यङ्ग्यप्राधान्याभावोक्तिर्वृत्तौ न काव्यश्रवणसमनन्तरभाविकव्यर्थप्रतिपत्तिसमयमावि-
प्रतीत्यपेक्षा, किन्तु तदनन्तरावतारिवाच्यव्यङ्ग्यगुणप्रधानभावविशेषकावस्थासंवेदन-
विषयीभावापेक्षेवेति दर्शयितुम् “तद्वत् सचेतसां सोऽर्थो वाच्यार्थविमुक्तात्मनाम् ।
बुद्धौ तत्त्वावभासिन्यां झटिलेवावभासते ॥” इत्युक्तदिशा प्रथमं व्यङ्ग्यार्थचर्चणीयां झटिति
विश्रान्त्युत्पत्तेः बाध्यार्थगतत्वेन व्यङ्ग्यार्थगतत्वेन (त्वेन वा) प्राधान्यस्य स्फुरणाभावान्न
समासोक्त्यादौ व्यङ्ग्यप्राधान्याभावोऽप्यवसातुं पार्यत इति शङ्कामनुवदति—प्राधान्यं चेति ॥
ज्ञेयौ काव्यार्थप्रतिपत्तिदशायामित्यर्थः ॥ न चकास्तीति ॥ स्वरूपत एवार्थस्फुरणेऽसति
श्रुतस्तस्य व्यङ्ग्यनिष्ठतयाभाववचरणप्रसङ्ग इति भावः । समाधत्ते—तथापीति ॥
विवेचकैरिति ॥ चर्चणानिवृत्तिभूमेरुत्थाय विवेकपदवीमधितिष्ठन्निरित्यर्थः । यद्यपि

१. ग. ‘पर्यायापह्नुति’
२. ग. ‘संकरादौ’
३. ग. ‘तत्र तत्र’
४. ड. ‘व्यङ्ग्यप्राधान्यम्’
५. ग. ‘यद्यपि ज्ञेयौ’

६. क. ख. ‘तु’ नास्ति ।
७. ड. ‘न्यायेन’
८. क. ख. ग. ‘चर्चण’
९. ग. ‘यथा’

लोचनम्

अनुप्राणयन्नास्ते तदा तदुपकरणत्वादेव तस्यालङ्कारता , यतो वाच्यादेव तदुपस्कृता-
चमत्कारलाभ इति । यद्यपि पर्यन्ते रसस्वनिरस्ति तथापि मध्यकक्ष्यानिविष्टोऽसौ
व्यङ्ग्योऽर्थो न रसोन्मुखीभवति स्वातन्त्र्येण, अपि तु वाच्यमेवार्थं संस्कृतं धावतीति
गुणीभूतव्यङ्ग्यतोर्को ॥

कौमुदी

प्रतीतिसमये प्राधान्यं न स्फुरणगोचरः प्रत्युत व्यङ्ग्यार्थनिष्ठतयैव प्रतीतित्वभावानुसृत्या
तदवभासः, तथापि योक्तृत्वा बुद्ध्या गुणप्रधानविवेचनवेलायां प्रवृत्तायां प्राधान्या-
प्राधान्यमध्यस्थतया प्राधान्येन वा प्राक् प्रतीयमानोऽपि व्यङ्ग्यार्थो वाच्यानुप्राणकतया
अवतिष्ठमानश्चेद्व्यवस्थाप्येत, तदा तस्यालङ्कारत्वं बलादापचमानं न निवारयितुं शक्यमिति
समासोक्त्यादिषु व्यङ्ग्यप्राधान्याभावो विवेकदृष्ट्यपेक्षया वृत्तिकृतोक्त इति न विरोधः
इत्यर्थः ॥ तदुपस्कृतादिति ॥ व्यङ्ग्यार्थोपस्कृतादित्यर्थः ॥ वाच्यादेवेति ॥ न
व्यङ्ग्यार्थात् । ननु वाच्यमुखेनापि व्यङ्ग्यस्य रसध्वनिपर्यन्तत्वात् प्राधान्यहानिः, वाच्यस्य
तत्र विभाषीभावेन रसनिःस्पन्दितया तत्र रसध्वनेरभ्युपगमाद्वाच्यस्य तदुपस्करणमहिम्नैव
चमत्कारकारित्वादिति शङ्कामनूद्य परिहरति—यद्यपीति ॥ मध्यकक्ष्यानिविष्ट इति ॥
पूर्वोत्तरभूतवाच्यरसध्वनिकक्ष्याद्वयोपजीवनेयमुक्तिः । समासोक्त्यादिषु पूर्वं वाच्यकक्ष्या ;
तदनन्तरं वस्तुव्यङ्ग्यकक्ष्या ; तदनन्तरमगत्या रसध्वनिकक्ष्येति स्थितिः । तत्र मध्यकक्ष्या-
निवेशिनो व्यङ्ग्यस्यार्वाचीनकक्ष्याध्यासितवाच्यार्थाभिमुख्यपुरःसर एवोत्तरकक्ष्याधिरोहि रसो-
न्मुखीभावः ; न साक्षादेव ; निम्नदेशनिपातुकनिर्झरनीरप्रवाहस्यापेनार्वाचीनवाच्यार्थानु-
धावनहेवाकित्वादीदृशि विनये व्यङ्ग्यार्थस्येति तदभिप्रायेण व्यङ्ग्यस्य वाच्यो-
पस्करणमात्रोपक्षिणत्वात् समासोक्त्यादौ गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारान्तर्भावो वक्ष्यमाणो
व्युत्पन्न इत्याह—वाच्यमेवार्थमिति ॥ उक्तेति ॥ कारिकावृत्त्यपेक्षयोक्तिः ।

१. क. ख. 'तत्' नास्ति ।

ग. 'तदुपस्करणात्'

२. ग. ड. 'मध्यम'

३. क. 'कक्षा'

४. क. ख. ग. 'समासोक्तादिति'

अधिकः ।

ध्वन्यालोकः

“उपोदरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम् ।

यथा समस्तं तिमिरांशुकं तथा पुरोऽपि रागादलितं न लक्षितम् ॥”

लोचनम्

“यत्रोक्ते गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्समानैर्विशेषणैः” ।

सा समासोक्तिरुदिता संक्षिप्तार्थतया यर्था ॥” इति ।

अत्र समासोक्तेर्लक्षणं स्वरूपं हेतुर्नाम तन्निर्वचनमिति पौंदर्यचतुष्टयेन क्रमादुक्तम् । उपोदो रागः सान्ध्योऽरुणिमा प्रेम च येन । विलोलतारका उपोदोऽपि नेत्रत्रिमाणाश्च यत्र ॥ तथेति ॥ शटित्वेव प्रेमरमसेन च गृहीतमाभासितं परिचुम्बितुमान्नातं च । निशाया मुखं प्रारम्भो वदनकोकनदं च । यथेति ॥

कौमुदी

“यत्रोक्ते” इत्यादि भामहीयमिदं समासोक्तेर्लक्षणम् । अत्र यथेति पदम् “स्वस्वभावानुरव्यालः स्थिरोऽन्तिकमहाफलः । जातस्तद्वर्यं चोच्चैः पातितश्च नभस्वता ॥” इत्युदाहरणप्रदर्शनार्थमित्यवसेयम् । सर्वस्यैवायं श्लोकस्य लक्षणरूपत्वं मा ज्ञायीति विभागमाह—स्वरूपमिति ॥ स्वमसाधारणं रूपमितरम्यावर्तकं लक्षणमिति यावत् । तत् “यत्रोक्ते गम्यतेऽन्योऽर्थः” इत्युक्तम् । यत्र यस्मिन् प्रस्तुतेऽर्थे वर्णिते सत्यन्योऽप्रस्तुतोऽर्थो गम्यते । तच्चैतत् श्लेषादावप्यस्ति तद्व्यावृत्त्यर्थं तत्समान[नेति] विशेषणसम्यं हेतुरुक्तः । तथा च मङ्खलुः—“विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिः” इति ॥ समासोक्तिरिति ॥ नामोक्तम् । तस्य नाम्नो निर्वचनार्थं संक्षिप्तार्थतयेति ॥ समासेन संक्षेपेणैवार्थान्तरस्योक्तिरिति । विशेषणसाम्यं प्रदर्शयन् व्याचष्टे—उपोदत्यादि ॥ शटित्वेवेति ॥ प्रस्तुते ।

१. ग. ‘पुरो विरागात्’
२. क. ख. ‘यत्रोक्तौ’
३. ग. ‘सोऽर्थः’
४. घ. ङ. ‘तत्’ नास्ति ।
५. घ. ङ. ख. ‘माविशेषणः’
६. क. ख. ‘पुरेः’
७. प. ङ. च. ‘अत्र’ नास्ति ।
८. क. ख. ग. ‘स्वरूप’
९. घ. ङ. च. ‘स्वरूपे’

९. प. ङ. ‘तत्’ नास्ति ।
१०. ङ. ‘यद’
११. क. ख. ‘गदच’
- ग. ‘गा वा’
१२. ख. ‘ज्ञमिति’
१३. क. ख. ग. ‘च’ नास्ति ।
१४. क. ख. ग. ‘येति’
१५. क. ख. ग. ‘यथा’ अधिकः ।

लेचनम्

शटिति' ग्रहणेन प्रेमरभसेन च । तिमिरं चांशुकार्थं सूक्ष्मा अंशवः तिमिरांशुकं
रश्मिशबलीकृतं तैमःपटलम्, तिमिरांशुकं नीलजालिका नवोढाप्रौढवधूचिर्त्ता ।
रागात् रक्तत्वात् सन्ध्याकृतदिनन्तरम्, प्रेमरूपाच्च हेतोः । पुरोऽपि पूर्वस्यां दिशि अप्रे
च । गलितं प्रशान्तं पतितं च । तथा राज्या करणभूतया ; समस्तं मिश्रितं
उपलक्षणत्वेन वा । नै लक्षितं रात्रिप्रारम्भोऽसाविति न ज्ञातम् ; तिमिरेशबलितांशुदर्शने
हि रात्रिमुखमिति लोकेन लक्ष्यते, न तु स्पष्ट आलोके । नायिकापक्षे तु—तयेति
कर्तृपदम् । रात्रिपक्षे तु अपिशब्दः^१ लक्षितमित्यस्यानन्तरः । अत्र च नायकेन

कौमुदी

प्रेमरभसेनेति ॥ अप्रस्तुते तिमिरांशुकमिति द्वन्द्वसमासाश्रयेण प्रस्तुते योजयति—तिमिरं
चेति ॥ कप्रत्यार्थमाह—सूक्ष्मेति ॥ रूपसादृश्यादंशुके तिमिरशब्दप्रवृत्तिमभिप्रेत्याप्रस्तुते
योजयति—तिमिरं चांशुकमिति ॥ नीलजालिका नीलं वस्त्रम् । अस्याग्रीचिल्यात् ग्रहण-
मित्याह—नवोढेति ॥ नवोढाया अत एवाग्रीदाया वध्वा उचिता । रक्तत्वात् इति प्रस्तुते ;
अनन्तरमिति च । प्रेमरूपादित्यप्रस्तुते । हेतोरिति च प्रस्तुते । तयेति निशापरामर्शः ।
तृतीया च करणार्था । तिमिररश्मिसंभेदे च करणत्वमित्याह—तयेति ॥ उपलक्षणार्था वा
तृतीयेत्याह—उपलक्षणत्वेन वेति ॥ न ज्ञातम् ॥ जनैरिति शेषः । अलक्षणे
हेतुर्गलनम् । तथापि कथमलक्षणमित्याह—तिमिरेति ॥ इदानीमप्रस्तुते योजयति—
नायिकापक्ष इति ॥ अलक्षणेन च संबध्यत इत्यर्थः । प्रस्तुते पुरोऽपीत्यपिशब्दस्य
पयाश्रुतान्वयो दुर्घट इति क्रमभङ्गनेन न लक्षितमपीत्यन्वयमाह—रात्रिपक्ष इति ॥ न केवलं

१. ए, 'शक्ति'.
२. घ, 'प्रेमरभसेन'.
३. क. ख. ग. 'शुकम्'.
४. घ. 'तमःपटलं...
गलितम्' नास्ति ।
५. ड, 'रं चा'.
६. क. ख. ग. 'वपुस्त्रिण'.
७. क. ख. 'रसत्वात्'.

८. क. ख. 'कृताय' नास्ति ।
- ग. 'कृतादागारन'.
९. घ. 'न' नास्ति ।
१०. क. ख. 'क्षालितम्'.
११. क. ख. ग. 'संबलित'.
- ड. 'शबलीकृत'.
१२. क. ख. 'तु' नास्ति ।
१३. घ. 'शब्दम्'.

लोचनम्

पश्चाद्गतेन चुम्बनोपक्रमे पुरो नीलांशुकस्य गठनं पतनम् । यदि वा पुरोऽपि नायकेन
तथा गृहीतं मुखमिति संबन्धः । तेनात्र व्यङ्ग्ये प्रतीतेऽपि न प्राधान्यम् । तथा हि—
नायिकानायकव्यवहारो निशाशशिनावेव शृङ्गारविभावरूपौ संस्कुर्वाणोऽलङ्कारतां मनते,
ततस्तु वाच्यादिभावीभूताद्रसनिर्घन्धः । यस्तु व्याचष्टे—“तथा निशयेति कर्तृपदम् ।
न चाचेतनायाः कर्तृत्वमुपपन्नमिति शब्देनात्र नायकव्यवहार उन्नीतोऽभिधेय एव, न व्यङ्ग्य

कौमुदी

प्रत्यक्षेणानवगतमित्येव, किन्तु उन्नीतमपि नेत्यर्थः । नायिकापक्षे पुरोभागे नीलांशुकगठनस्य
समुचितां दशमासूचयति—अत्र चेति ॥ नायिकापक्षे पुनरित्यर्थः । “पुरः” इत्यस्य
“मुखं गृहीतम्” इत्यनेन वान्यय इति चुम्बनौचित्यानुस्यूताह—यदि वेति ॥ यत एवमुक्त-
प्रकारेणार्थान्तरप्रतीतिः, ततो हेतोर्इत्यर्थः । अप्राधान्यमुपपादयति—तथा हीति ॥
विशेषणसाम्यात् खलु प्रतीयमानमप्रस्तुतं प्रस्तुतावच्छेदकत्वेनैवावभासते ; तेनात्र व्यवहार-
मात्रसमारोप एव, न तु ताद्रूप्यारोपः ; स चात्र नायिकानायकव्यवहारो वाक्यार्थभूयास्यितौ
निशाशशाङ्कौ संस्कुर्वन्नालङ्कारपन्थानमतिरुद्धितमलमिति व्यक्तं प्रतीयमानस्याप्राधान्यात्
[न्यम्] । संस्कार्यतायां हेतुः—शृङ्गारविभावरूपाविति ॥ शृङ्गारविभावीभवितुं योग्यमित्यर्थः ।
एवं मध्यकक्ष्यानिविष्टव्यङ्ग्यापेक्षया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमुक्त्वा पार्यन्तिकरसध्वन्यपेक्षया ध्वनि-
त्वमन्यस्तीति दर्शयितुमाह—ततस्त्विति ॥ संस्कृतात्, अत एव पूर्वं विभायभावमननुभवतः
संस्करणानन्तरं प्राप्तविभावभावात् । समासोक्त्युदाहरणेऽस्मिन् व्याख्यानान्तरमनुभाषते—
यस्त्विति ॥ यच्छब्दस्य “स प्रकृतम्” इति तच्छब्देनान्वयः ॥ कर्तृपदमिति ॥ निशापाः
कर्तृत्वमभिदधत्पदमित्यर्थः । ततः किमिह—न चेति ॥ स्वातन्त्र्यलक्षणं हि कर्तृत्वम्,
तच्च चेतनस्यैव कुलालदेर्दृष्टमुपपन्नं चेत्यर्थः । ततोऽपि किमिह—इति शब्देनेति ॥
निशाशब्देन शशिशब्देन चेत्यर्थः । नायकयोर्व्यवहारः नायकव्यवहारः । उन्नीत उत्प्रेक्षितः ।
ततश्चाभिधान्यापारविषय एव, शब्दस्यास्य व्यापारान्तराभावादित्याह—अभिधेय एवेति ॥

१. घ. ‘गृहीतमुखं’
२. ग. ‘तेनाप्यत्र’
३. क. ख. ग. ‘ततोऽपि नायक-’
४. ग. ‘संस्कुर्वाणौ’
५. ड. ‘ततश्च’

६. क. ख. ग. ‘निःघन्धः’
७. घ. ड. च. ‘नाचेत-’
८. क. ख. ग. ड. ‘नैवान’
९. क. ख. ‘आनीतः’

ध्वन्यालोकः

इत्यादौ व्यङ्ग्येनानुगतं वाच्यमेव प्राधान्येन प्रतीयते । समारोपितनायिकानायक-
व्यवहारयोर्निशाशशिनेरेव वाक्यार्थत्वात् ॥

लोचनम्

इति ; अत एव समासेनोक्तिः” इति, स प्रकृतमेव ग्रन्थार्थमत्यजत् “व्यङ्ग्येनानुगतम्”
इति । एकदेशविवर्ति चेत्पं रूपकं स्यात्, “राजहंसैरवीग्यन्त शरैर्दध सरोत्तर्पाः” इतिवत् ;
न तु समासोक्तिः, तुल्यविशेषणाभावात् ‘गम्यते’ इति चानेनाभिधाय्यापारनिरासात्—
इत्यलमवान्तरेण बहुता । नायिकाया नायके यो व्यवहारः स निशायां समारोपितः, नायिका-
या नायकस्य यो व्यवहारः स चै शशिनि समारोपित इति व्याख्यानं नैकशेषप्रसङ्गः ॥

कौमुदी

समासेनोक्तिरिति ॥ समाख्यासामर्थ्याच्चाभिधेयत्वनिश्चय इत्याह—अत एवेति ॥ ‘न व्यङ्ग्य
इति’ इतिशब्द इह संबन्धनीयः । वृत्तिग्रन्थविरोधसमुद्भावनया परिहरति—स प्रकृतमिति ॥
कोऽसौ ग्रन्थ इति तमाह—व्यङ्ग्येनेति ॥ इतोऽप्ययुक्तमिदं व्याख्यानमित्याह—एकदेशेति ॥
एकदेशविवर्तिन उदाहरणमाह—राजहंसैरिति ॥ अत्र हि सरसां नृपत्वरूपणमेव
शाब्दम्, शरदधामरप्राहिणीत्वं राजहंसानां चामरत्वं चार्थमित्येवं यथैकदेशविवर्तित्वम्,
तथा तिमिरांशुकमित्यादौ तिमिरादेरंशुकत्वादिरूपणं शाब्दम्, शरदोर्दस्तु नायकादित्वमार्थ-
मित्येकदेशविवर्तिरूपकत्वमेव स्यात् ; न समासोक्तिरूपत्वम्, तद्धेतुभूतविशेषणसाम्या-
भावात् ; तच्च रूपकसमासावलम्बनादित्यर्थः । भागहीनलक्षणवाक्याक्षरव्याघाताच्चाभिधेय-
त्वपक्षानुपपत्तिरित्याह—गम्यत इति चेति ॥ बहुवक्तव्यरूपणत्वं सूचयन्नुपसंहरति—
इत्यलमिति ॥ ननु “पुमान् श्रिया” इत्येकशेषप्रसङ्गौ सत्यां कथं वृत्तौ “समारोपितनायिका-
नायकव्यवहारयोः” इति तद्विरुद्धोऽयं प्रयोगो घटताम्, इत्याशङ्क्य तादृशप्रकारावकाश-
विरहितं व्याख्यानप्रकारं प्रकटयंस्तदविरोधमाह—नायिकाया इति ॥ व्यवहारो व्यापारः

१. क. ख. ‘एव’ नास्ति ।
२. क. ख. ग. ‘समारोक्तिः’
३. क. ख. ग. ‘प्रकृतार्थमेव’
४. च. ‘च’ अधिकः ।
५. क. ख. ‘शरदीय’
६. घ. ‘सरोत्तर्पाः’

७. ग. ‘वत्’ नास्ति ।
८. घ. ‘विशेषणत्वा’
९. ख. ‘नायिकयोः’
१०. घ. ‘च’ अधिकः ।
११. क. ख. ग. ‘च’ नास्ति ।
१२. क. ख. ‘न कोऽपि दोषः’

ध्वन्यालोकः

आक्षेपेऽपि^१ व्यङ्ग्यविशेषाक्षेपिणो^२ वाच्यस्यैव चारुत्वम् । प्राधान्येन
वाच्यार्थ आक्षेपोक्तिसमाध्यादेव ज्ञायते । तत्र शब्दोपाख्यरूपो विशेषाभिधाने-
च्छया प्रतिषेधरूपो य आक्षेपः स एव व्यङ्ग्यविशेषमाक्षिपन्मुख्यं काव्यशरीरम् ।

लोचनम्

आक्षेप इति ॥

“प्रतिषेध इष्येत्य यो विशेषाभिधित्तया ।

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः” ॥

तत्राचो यथा—

“अहं त्वां यदि नेक्षेय क्षणमप्युत्सुका ततः ।

इयदेवास्त्वतोऽन्येन किमुक्तेर्नाप्रियेण ते ॥”

इति वक्ष्यमाणमरणविषयो निषेधात्माक्षेपः । तत्र ‘इयदस्तु’ इत्येतदेव अत्र ‘प्रिये’ इत्यस्याक्षेपकं

कौमुदी

दुक्कलविगलनानवलोक्तानादिरूपः नायकस्य व्यवहारस्तत्तादृशवदनाम्बुरुहपरिचुम्बनारम्भादि-
लक्षणः ॥

भामहीयमेवाक्षेपाख्यलक्षणमुपक्षिपति—प्रतिषेध इति ॥ इयदशब्देन
प्रतिषेधस्याभासस्त्वभासितम् । तथा च मङ्खुकः—“उक्तवक्ष्यमाणयोः प्राकरणिकयोः
विशेषप्रतिपत्त्यर्थं निषेधमास आक्षेपः” इति ॥ इष्टस्येति ॥ प्राकरणिकत्वं दर्शितम् ॥
विशेषाभिधित्तयेति ॥ विशेषप्रत्यायनार्थमित्यर्थः । अत्रापि भामहीयमेवोदाहरणमाह—अहं
त्वामिति ॥ आद्यभेदत्वं योजयति—वक्ष्यमाणेति ॥ इह वाच्यो य आक्षेपः स निषेधरूपो
धिवक्षितः नागूरणरूपः, तस्य व्यङ्ग्यत्वादित्याह—निषेधात्मेति ॥ इहापि व्यङ्ग्यस्य वाच्यो-
पस्कारकत्वेनाप्राधान्यं दर्शयति—तत्रेति ॥ वक्ष्यमाणविषय आक्षेपे । अत्र तद्विलोकन-

१. क. ख. ‘हि’

७. घ. ‘मरण-’ नास्ति ।

२. ग. ‘असि’ जधिकः ।

८. ग. ‘यतः’

३. क. ख. ‘वाच्यार्थ’

९. ग. ‘प्रियते’

४. ग. ‘तथा हि तत्र हि’

१०. क. ख. ‘इत्यादिपद’

५. घ. छ. च. ‘यतः । तत्राचो’ नास्ति ।

घ. ङ. च. ‘इत्याक्षेपेक’

६. क. ख. ‘प्रियेण’

लोचनम्

सत् चारुत्वनिबन्धनमित्याक्षेपेणाक्षेपकमलंकृतं सत् प्रधानम् । उक्तविषयस्तु यथा ममैव—

“भो भोः किं किमकाण्ड एव पतितस्त्वं पान्य कान्या गति-

स्तत्तादृक्तृपितस्य मे खलमतिः सोऽयं जलं गूहते ।

अस्थानोपनतामकालसुलभां तृष्णां प्रति क्रुध्यं भो-

ल्लैलोक्यप्रथितप्रभावमहिमा मार्गः पुनर्मार्गः ॥”

कौमुदी

महोत्सवविरोधिनि समये, अहं त्रिय एव मरणमनुभवाम्येव इत्येवंरूपस्यार्थस्याक्षेप[पक]-
मागूरणं कुर्वाणमेव, इयदस्त्वित्येतद्वाच्यं प्रतिषेधरूपमेव चारुत्वप्रतीतिनिबन्धनम्, न त्वाक्षेप्यं
त्रिय इत्येतत् व्यङ्ग्यम्—इत्यतो हेतोराक्षेपेण मरणाध्यवसायेन व्यङ्ग्येनालंकृतं वाच्य-
मेवाक्षेपकं प्रधानम्, न त्वाक्षेप्यं व्यङ्ग्यमिति योजना । द्वितीये स्वकीयमेवोदाहरणमाह—
उक्तेति ॥ भो भोः किं किमित्यादरानिरेके बीप्सा । अकाण्ड एवास्थान एव । निःसहनिस्तु-
मपरिश्रममरतयावसन्नः । कान्या गतिः इत्यादिकं प्रश्नोत्तरात्मकं पान्यस्य वचनम् । किमपि
शरणलब्धमलभमानोऽहमिति महति सङ्कटे विपरिवर्त इत्यर्थः । किनिबन्धनं कीदृशं या
तद्भवतो व्यसनमित्युक्तम् ॥ तादृगिति ॥ अतिवेलं तृषामूर्च्छालया सलिलपिपासया परिभूय-
मानं मामनादृत्य ॥ सोऽयमिति ॥ साभिनयोऽसूयातिशयनिःस्पन्दी निर्देशः । अत एव
खलमतिरयम् एवमतिबहुलदाहदहनदग्दह्यमानसकलदेहतया महीयसीमार्तिमासादयत्विष्येवं
मनसि कृत्वा जलं मदीयदाहनिवृत्तिनिदानं गूहते निहोति यतः, अतोऽहमशरणः संवृत्तोऽस्मि ।
“अस्थानोपनताम्” इत्यादि प्रष्टुरेव पान्यप्रतियोधनपरं वचनम् । हे पान्य त्वमार्त्मीयामेनां
तृष्णां प्रति क्रुध्य क्रोधमालम्ब्य, यस्मादियमस्थाने अयोग्ये विषये उपनता ; भवितव्यं
नाम तावत्तस्या अपि कयापि विचिकित्सया—किमिह मया प्रवर्तितव्यं न वेति । तथा
अकाले अनवसरे सुलभा च । कुत एवमिति चेत् यस्मादेव मरुभूमिसम्बन्धी
मार्गल्लैलोक्यप्रसिद्धमहिमा भवति । न खलु कश्चिदपि न जानाति तृपितापतितपथिक-
लोकपायोवितरणसततपराङ्मुखप्रवृत्तिरयमिति । तेन भवदीयायास्तृष्णायाः भवत[भवन्
भवतः] एवायमपराधावतारः न पुनरमुष्य कथञ्चित्, अस्य तथाविधस्वभावत्वस्य
सुप्रसिद्धत्वात्—इति पिपासातिशयाक्रान्तत्वान्तपान्यपरिसन्तवनपरेयमुक्तिः । अनेन

१. क. ख. ग. ‘आक्षेप’

४. ग. ‘जडमतिः’

२. ग. ‘सर्वप्रधानम्’

५. ‘खलमतिः’

३. ग. ‘ममैव’ नास्ति ।

५. क. ख. ‘क्रुध्यतः’

लोचनम्

अत्र कश्चित् सेवकः प्राप्तः प्राप्तव्यमस्मात् किमिति न लभे इति प्रत्याशाविशस्य-
मानहृदयः केनचिदमुनाक्षेपेण प्रैतिबोध्यते । तत्राक्षेपेण निषेधरूपेण वाच्यस्यैवास्तत्पुरुषसेवा-
तद्वैफल्यतत्कृतोद्देशात्मनः शान्तरसत्याभिर्भूतनिर्वेदविभावानुभावरूपतया चमत्कृतिर्दायित्वम् ।
वामनस्य तु “उपमानाक्षेपः” इत्याक्षेपलक्षणम् । उपमानस्य चन्द्रादेराक्षेपः । ‘अस्मिन्
सति “किं त्वया कृत्यम्” इति । यथा—

“तस्याभारतमुखमस्ति सौम्यसुभगं किं पार्वणेनेन्दुना
सौन्दर्यस्य पदं दृशौ यदि च ते” किं नाम नीलोत्पलैः ।
किं वा कोमलकान्तिभिः किसलयैः सत्येव तत्राधरे
ही” धातुः पुनरुक्तवस्तुरचनारम्भेऽथपूर्वो ग्रहः ॥”

कौमुदी

प्रत्याप्यमानमर्थं दर्शयति—अत्रेति ॥ ‘किं तावत्प्राप्तम्’ इत्यादिवचोभ्यवचनः प्राप्त-
शब्दः, सेव्यं राजादिकं प्राप्त इति वा । अस्मात् सेव्यादाजादेः सकाशात् । व्यङ्ग्यस्य
वाभ्यार्थोपस्कारकत्वेन गुणीभावं दर्शयति—तत्रेति ॥ किं तद्वाच्यमिति तदाह—
अस्तत्पुरुषेति ॥ अत्र वाच्यजलृप्णादिरूपं न विवक्षितम्, किं त्वसत्पुरुषसेवादिकम् ; अन्यथा
अप्रस्तुतप्रशंसात्वापत्तेरिति भावः । विभावः सेवावैफल्यम् । अनुभाव उद्देशः । एवं भ्रामहीयं
लक्षणद्वयमुदाहरणे योजयित्वा तस्यैव वामनोक्तेऽपि लक्षणे व्यङ्ग्यस्याप्राधान्यं न विघटत
इति दर्शयति—वामनस्य त्विति ॥ लक्षणवाक्यं विभजते—उपमानस्येति ॥ मुखादि-
संबन्धिन इति शेषः । आक्षेपशब्दार्थमाह—अस्मिन्निति ॥ अस्मिन् उपमेयाभिमतो
मुखादौ । तेन उपमानाभिमतेन चन्द्रादिना । उदाहरणमाह—यथेति ॥ सौम्यं मधुरदर्शनम् ;

१. क. ख. ‘प्राप्यमस्मान्’
२. क. ख. ‘प्रतिबोध्य’
३. क. ख. ‘इत्यन्तविषयमान’
४. क. ख. ग. ‘विदग्धनाक्षेपेण’
५. घ. ‘प्रति... निर्वेदवि’ नास्ति ।
६. क. ख. ‘वैफल्यतः’
- ग. ‘वैफल्यकृत’
७. ड. च. ‘स्वायी’

८. घ. ‘प्रतिभातु’
९. क. ख. ग. ‘दादि’ नास्ति ।
१०. घ. ‘आक्षेप’ नास्ति ।
११. घ. ‘किम्’ नास्ति ।
१२. क. ख. ग. ‘कृतम्’
१३. क. ख. ‘तैः’
१४. क. ख. ग. ‘हे वान्तः’

लोचनम्

अत्र व्यङ्ग्योऽप्युपमार्थो वाच्यस्यैवोपस्फुरते । किं तेन कृत्यमिति त्वंपद्वस्तनारूपे-
आक्षेपो वाच्य एव चमत्कारकारणम् । यदि वोपमानस्याक्षेपः सामर्थ्यादाकर्षणम् । यथा—

“ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरदधानार्द्रनखक्षतामम् ।

प्रसादयन्ती सकलङ्कमिन्दुं तापं रवेरभ्यधिकं करोति ॥”

“ईष्याकलुषितनयिकान्तरमुपमानमत्राक्षितमपि वाच्यार्थमेव अलङ्करोतीति । एषा तु

यौमुदी

अत एव सुभगम् ; तस्यास्तत् स्त्रवेदनानन्दसमास्वाद्यसौन्दर्यसर्वस्वं मुखमस्ति ; सत्तामनु-
भवति खलु । अतः पार्वणेन्दुना किं कृत्यमिति । उचरवाक्ये ‘दृशौ’ इत्यत्र ‘स्तः’ इति विपरी-
णमप्य योज्यम् । अत्र च ‘सौम्यसुभगम्’ ‘पार्वणेन’ इति च साधारणधर्मनिर्देशः । सौन्दर्यस्य
पदम्, ‘नील’ इति ; ‘कोमलकान्तिभिः’ इति सा[स्या]नुभवपरामर्शकेन ‘तत्र’ इत्यनेन
च अपर्यवसितासाधारणलालित्यविशेषशालित्वं दर्शितम् । धातुः उचितानुचितानभिज्ञस्य,
पुनरुक्तानां यातयामत्वेनानादरास्पदीभूतानाम्, अत एवानुपादेयानां पार्वणेन्दुप्रभृतीनां
वस्तूनाम्, रचनायां बहुप्रयासोपादानेन सृष्टौ विषये, य आरम्भा व्यापाराः तेषु, अपूर्वः
अन्यस्मिन्नुचितानुचिताभिज्ञे रचयितर्यदृष्टचर इहैव दृष्टः ग्रहः अभिनिवेशविशेषः । अहो
[ही]महत्कष्टमिति । उपमार्थः उपमास्तोऽर्थः ; वाच्यस्यैवोपस्फुरते वाच्यमेवालङ्करोतीति
यावत् ॥ वाच्य एवेति ॥ नोपमार्थ इत्यर्थः । आक्षेपशब्दस्याग्रणं वार्थ इत्याह—यदि
वेति ॥ तत्र वामनमतानुरोधेनैवोदाहरणमाह—यथेति ॥ ईष्याकलुषितं यन्नायकान्तरं
तदुपमानत्वेनात्र गूर्यते, शरदा नायिकया सकलङ्कस्येन्द्रोः प्रसादमानत्वाभिधानात् । एवं
वामनमतेनाक्षेपालङ्कारत्वमभिधाय मामहमतेन समासोक्तित्वं रथापयति—एषा त्विति ॥
तुशब्दोऽलङ्कारान्तरत्वशङ्कां व्यवच्छिन्नन्ति । अत्र च नायिकापक्षे साक्षादार्द्रनखक्षत-
स्पतया श्रुतमप्युपमानत्वमैन्द्रधनुषि योजनीयम्—इन्द्रचापाभमार्द्रनखक्षतं दधानेति ;

१. क. छ. ग. ‘तु’ नास्ति ।

२. क. छ. ग. ‘इक्षतनारोष’

घ. ‘इक्षतारूप’

३. क. ख. ग. द. ‘चक्रर’

४. क. ख. ग. ‘इत्यत्र’ अधिकः ।

५. घ. ‘कलङ्कित’

६. क. ख. ग. ‘नायिका’

७. क. ख. ग. ‘अत्र’ नास्ति ।

८. क. ख. ‘तु’ नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

‘चारुत्वोत्कर्षनिर्धन्वना हि वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्यविवक्षा । यथा—

“अनुरागवती संध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।

अहो दैवगतिः कीदृक्त्वापि न समागमः ॥”

अत्र सत्यामपि व्यङ्ग्यप्रतीतौ वाच्यस्यैव चारुत्वमुत्कर्षवादिति तस्यैव प्राधान्य-
विवक्षा ।

लोचनम्

समासोक्तिरेव । तदाह—चारुत्वोत्कर्षेति ॥ अत्रैव प्रसिद्धं दृष्टान्तमाह—अनुरागवतीति ॥
‘तेनाक्षेपप्रमेयसमर्थनमेवापरिसमाप्तमिति मन्तव्यम् । तत्र तदाहरणत्वेन समासोक्तिश्लोकः
पठितः “अहो दैवगतिः कीदृक्” इति । गुरुपारतन्त्र्यादिनिमित्तकोऽसमागम इत्यर्थः ॥

कौमुदी

‘प्रसादयन्ती’ इति विशेषणस्य समानत्वात् तत्समभिव्याहृतस्य अस्यापि साम्यस्यैवोपपत्तेः ।
व्यङ्ग्यप्रापेक्षया वाच्यस्य चारुत्वाधिक्येऽपि व्यङ्ग्यस्यैव किं न प्राधान्यमित्याशङ्क्य तन्निषेधे
हेतुत्वेनोत्तरग्रन्थमवतारयति—तदाहेति ॥ तत् तत्र वाच्यस्यैव प्राधान्यं न व्यङ्ग्यस्ये-
त्यस्मिन्नर्थे हेतुमाहेत्यर्थः ॥ अत्रैवेति ॥ चारुत्वोत्कर्षकृतं प्राधान्यमित्येतस्मिन्नर्थे ।
एवकारोऽलंकारोदाहरणत्वशङ्काशमनार्यः ॥ प्रसिद्धमिति ॥ दृष्टान्तत्वे हेतुः ॥ तेनेति ॥
दृष्टान्तोक्तित्वादेवालंकारान्तरोदाहरणत्वाभावादित्यर्थः ॥ तत्र स्थितिः ॥ आक्षेपसमर्थन
एवेति । ‘तुरवधारणे ॥ समासोक्तिश्लोक इति ॥ नात्र कस्यचिद्विमतितिरित्यर्थः । समागम-
सामग्रीसन्निधावप्यसमागमस्य दैवगतिविजृम्भितत्वं वदता समागमस्याप्रतिविधेयनिमित्तान्तर-
प्रतिबन्धव[द्वा]तवृत्तित्वं सूचितम्, इतरथा निर्हेतुककार्योत्पत्त्यनुपपत्तिरित्याह—गुरु-
पारतन्त्र्येति ॥ तच्छब्दस्य व्यङ्ग्यपरामर्शकत्वशङ्का मा भूदित्याह—वाच्यस्यैवेति ॥

१. ग. ‘निबन्धानाभिदा’

२. क. ख. ग. ‘निधा’

३. क. ख. ‘तेनाक्षेपेय प्रमेयसमर्थो-
नामेव पार’

४. क. ख. ‘तत्रोदाहरणेन’

५. घ. ङ. च. ‘कीदृक्’ नारि ।

६. क. ख. ग. ‘निमित्तो’

च. ‘निमित्तको’

लोचनम्

तस्यैवेति ॥ वाच्यस्यैवेति यावत् । वामनाभिप्रायेणायमाक्षेपः, भामहाभिप्रायेण सामासोक्ति-
रित्यमुमाशयं हृदये गृहीत्वा समासोक्त्याक्षेपयोर्युक्त्येदमेकमेवोदाहरणं व्यतरद्ग्रन्थकृतः ; एवं
हि सामासोक्तिर्यास्तु आक्षेपो वा ; किमनेनास्माकम् ? 'समासोक्त्यादिषु सर्वणलङ्कारेषु
व्यङ्ग्यं वाच्ये गुणीभवतीति नः साध्यम्—इत्याशयोऽत्र ग्रन्थे गुंरुभिर्निरूपितः ॥

कौमुदी

यदि प्राधान्यविवक्षायामुदाहरणं ग्रन्थकृता दत्तं तर्हि 'उपोदरागेण' इति प्रागुदाहृत-
समासोक्तिश्छोकानुस्मरणेनापि चरितार्थत्वेऽपि किमर्थं समासोक्तिश्छोकान्तरौदा-
हरणमिल्वाकाङ्क्षायां तदभिप्रायं सप्रमाणं प्रदर्शयति—वामनाभिप्रायेणेति ॥
'ऐन्द्रं धनुः' इत्यादिष्वनायकान्तरस्योपमानत्वेनाक्षेपादित्यर्थः ॥ भामहेति ॥ अनुरागवती-
त्पादिविशेषणसाम्यादपस्तुतस्य गम्यमानत्वादित्यर्थः । पुरःशब्दस्य देशकालसाधा-
रण्यात् समागमस्य च सम्बन्धिभेदात् भेदेऽपि स्वरूपत एकत्वात् साम्यमवसेयम् ।
युक्त्या योगेन लाघविकतयेति यावत् । इदम् अनुरागवतीत्यादिकम् । एकं साधारणम् । तयापि
साधारणोदाहरणे कोऽभिप्राय इत्यत आह—एवं हीति ॥ अनेन प्रकारेणोदाहरणे
सतीत्यर्थः । अथ वा मतभेदेनास्थालंकारद्वयरूपत्वे स्थिते सतीत्यर्थः । अलंकारनियम-
विधेचनतात्पर्याभावात्सूचनमुखेन तादृशि विषये वाच्यप्राधान्यनिश्चयप्रतिपादन-
प्रयत्नातिशयसूचनार्थमीदृगुदाहरणं ग्रन्थकृतं इत्यर्थः ॥ अत्र ग्रन्थ इति ॥

१. क. ख. 'तान्' ।
२. ग. 'यु' अधिकः ।
३. ग. 'अमु' नास्ति ।
४. क. ख. 'युक्ता' नास्ति ।
ग. 'युक्त्यैवेद' ।
५. क. ख. 'एषापि'
ग. 'एषा'

६. ग. 'आधेयोक्तिः'
७. क. ख. 'समासोक्त्यादिषु' नास्ति ।
८. क. ख. 'अलङ्कारादिषु'
ग. 'सिद्धान्तोक्त्यै'
९. क. ख. ग. 'अथ' अधिकः ।
१०. ग. 'अस्मद्गुरुभिः'
क. 'अनेन' अधिकः ।

ध्वन्यालोकः

यथा च दीपकापहृत्यादौ व्यङ्ग्यत्वेनोपमायाः प्रतीतावपि प्राधान्येन विवक्षित-

लोचनम्

एवं प्राधान्यविवक्षायां दृष्टान्तमुक्त्वा 'व्यपदेशोऽपि' प्राधान्यकृत एव भवतीत्यत्र दृष्टान्तं स्वपरप्रसिद्धमाह—यथो चेति ॥ उपमाया इति ॥ उपमानोपमेयभात्रत्येत्यर्थः ॥ तयेति ॥ उपमाया । दीपके हि "आदिमध्यान्तविषयं त्रिधा दीपकमिष्यते" इति लक्षणम् ।

"मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिदलितः कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालललनी ।
मदक्षीणो नागः शरदि सरिदास्यानपुलिना तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु जनाः ॥"

कौमुदी

"चारुत्वोत्कर्षनिबन्धना" इत्यादौ "प्राधान्यविवक्षा" इत्यन्ते "यथा च" इत्यादि-
दृष्टान्तान्तरोपक्षेपस्य पूर्वोपेक्षया विविक्तं विषयमाह—एवमिति ॥ स्वपरप्रसिद्धत्वं दृष्टान्तत्वे हेतुतयोक्तम् ; तत्तु तावदीपके वाच्यप्राधान्यं व्यपदेशहेतुभूतं प्रदर्शयति—दीपके हीति ॥ अत्र दीपनकृतमेव चारुत्वमित्यन्वयः । दीपकस्य लक्षणमुदाहरणं च वाक्यमध्ये दर्शयति ; अथ वा दीपके हि वाच्यस्यैव प्राधान्यमिति शेषः ॥ आदिमध्यान्तेति ॥ अत्र आद्यादयः शब्दा वाक्यविषया द्रष्टव्याः, न तु श्लोकमात्रोपेक्षाः । तत्र "आदिमध्यान्तवाक्यगतत्वेन धर्मस्य वृत्तायादिमध्यान्तदीपकाख्याल्लयो भेदाः" इति मञ्जुकवचनात् "तनिम्ना शोभन्ते" इति अन्तवाक्यगतत्वादन्तदीपकोदाहरणमेतत् ज्ञेयम् ; इतरस्योत्त्वनुदाहरणं विल्लरभयाद-
प्रस्तुतत्वाच्च । आदिदीपकं यथा मगैव मयूरदूते काव्ये—

"सा जागर्ति स्वपिति च मुधा मूकतामेत्य वदं"

भूते रोदित्यधिकमतुलं धैर्यमालम्बते च ।

१. ज. 'छेत्तापहृ-'
२. क. ख. ग. 'मपि' नास्ति ।
३. क. ख. 'नसिद्ध-'
४. ग. 'यथा चेतदुपायाः'

५. क. ख. 'तत्र दीपकेनैव शोभा
यथा' अधिकः ।

६. ग. क. 'तनिम्ना'
७. ग. ख. क. घ. 'मयः'

लोचनम्

इत्यत्र दीपनकृतमेव चारुत्वम् । “अपहृतिरभीष्टस्य किञ्चिदन्तर्गतोपमा” इति ।
तत्रापह्वयेनैव शोभो—

“नेयं विरोति मृङ्गाली मदेन मुखरा मुहुः ।

अयमाकृष्यमाणस्य कन्दर्पधनुषो ध्वनिः ॥” इति ।

कौमुदी

मूर्छां प्राप्नोत्यपि च भजते चेतनामित्यशक्तो

धक्तुं वेधा अपि विरहजड्यापृतीरङ्गनानाम् ॥” इति ।

अत्र बह्विनी क्रियाणामेककारकसंबन्धात् क्रियादीपकम् । आदिवाक्ये ‘सः’ इति
कर्तृकारकनिर्देशाच्चादिदीपकम् । मध्यदीपकं यथा ममैव—

“कुचसीमनि कुटिलदृशां घुसृणरसाः शारदीय रजनीषु ।

चन्द्ररुचः सुन्दरतां दधति व्यङ्ग्येषु चैव सुकविगिरः ॥”

अत्र सुन्दरताधानक्रियाया मध्यवाक्यगतत्वान्मध्यदीपकम् ॥ दीपनकृतमिति ॥ अनेन
दीपयतीति ण्वुलि दीपकशब्दोत्पत्तिः सूचिता ॥ एवेति ॥ न गम्यमानेनोपमानोपमेय-
भावेनेत्यर्थः । अभीष्टस्य प्रस्तुतस्य मृङ्गालीविरावादेः । शुक्तिकादौ रजतत्वाद्यपह्वेऽति-
प्रसक्तिं वारयितुम्—अन्तर्गतोपमेति ॥ तत्र भेदाग्रहनिबन्धनो मिथ्याध्यवसाय-
रूपोऽपह्वः, इह उपमानोपमेयभावेनिबन्धनः समीचीन एव प्रत्यय इत्यर्थः ।
उदाहरणात् प्राप्नोत्र लाघविकतया दीपकदर्शिता रीतिमिहाकर्षति—तत्रेति ॥ वाच्यभूते-
नापह्वेनैव, न तु व्यङ्ग्यभूतोपमया । सा ॥ वाच्यमेवालङ्कृणा शोभायै कल्पत इत्यर्थः ।
उदाहरणं भामहीपमेवाह—नेयमिति ॥ मुहुर्विरोतीत्यन्वयः । ‘मदेन मुखरा’ ‘आकृष्य-
माणस्य’ इति च बिम्बप्रतिबिम्बभावेनोक्तिः उपमानोपमेयभावमार्गशोधनार्था । इदानीम्

१. क. ख. ग. ‘दीपकः’

२. क. ख. ‘अर्थगतोपमा’

ग. ‘अन्तर्गतोपमा’

३. क. ख. ‘इति’ नास्ति ।

४. क. ख. ‘अपह्वयेव’

५. क. ख. ग. ‘यथा’ जरिकः ।

ध्वन्यालोकः

त्वान्न तथा व्यपदेशः, तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम् । अनुक्तनिमित्तायामपि विशेषोक्तौ
 “आहूतोऽपि सहायैरेमीत्युक्त्वा विमुक्तनिद्रोऽपि ।
 गन्तुमना अपि पथिकः संकोचं नैव शिथिलयति ॥”

लोचनम्

एवमाक्षेपं विचार्योद्देशक्रमेणैव प्रमेयान्तरमाह—अनुक्तनिमित्तायामपीति ॥

“एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंस्तुतिः ।
 विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिरिति स्मृता ॥”

यथा—“स एकलीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।
 हरतापि तनुं” यस्य शम्भुना न हतं बलम् ॥”

कौमुदी

“अनुक्तनिमित्तायाम्” इत्यादिग्रन्थस्याक्षेपप्रमेयसमर्पणेन संबन्धमाह—एवमिति ॥
 “आक्षेपं विचार्य” इत्यनेन समासोक्तिलोके यत्पूर्वमुक्तम् “आक्षेपप्रमेयसमर्पणमेवा-
 परिसमाप्तम्” इति तदनुसन्धत्ते । तेन दीपकादेरत्र प्रासङ्गिकत्वमेव, न तु प्राकरणिकत्वमिति
 दर्शितम् । अत एवाह—उद्देशक्रमेणैवेति ॥ समासोक्त्याक्षेपाऽनुक्तनिमित्तविशेषोक्तौत्या-
 पुद्देशक्रमातुरोधेनेत्यर्थः । ननु ‘विशेषोक्तिः[क्तौ]’ इत्येव वक्तव्ये किमर्थम् ‘अनुक्त-
 निमित्तायाम्’ इति विशेषणम्? अचिन्त्यनिमित्तोक्तनिमित्तलक्षणप्रकारद्वयव्यवच्छेदार्थं चेत्,
 तत्र किं निबन्धनमित्यपेक्षायां प्रथमं विशेषोक्तेर्लक्षणमाह—एकदेशस्येति ॥ एकदेशस्य
 तनुमत्वादेः कारणरूपस्य विगमे राहित्येऽपि गुणान्तरस्य बलवत्त्वादेः धर्मस्य कार्यरूपस्य
 संस्तुतिः प्रतिपादनं यत् कस्यचिद्विशेषस्याभिव्यञ्जनार्थं सा विशेषप्रथनार्थोक्तिरिति
 विशेषोक्तिर्नामालङ्कार इत्यर्थः । सा चाचिन्त्यनिमित्ता, उक्तनिमित्ता, अनुक्तनिमित्ता
 चेति त्रिधा भवति । तत्राद्याया उदाहरणमाह—यथेति ॥ स इति ॥ ब्रह्मादि-
 कीटपर्यन्तेऽप्यप्रतिबद्धवीर्यत्वेन सुप्रसिद्धः । एकः प्रधानभूतोऽन्यनिरपेक्ष एव ; अत
 एव कुसुमायुध इति ॥ त्रीणीति ॥ संख्यानिर्देशोऽयमजितशेषनिर्धार्यः । ‘शम्भुनापि’ ‘तनुं’

ध्वन्यालोकः

इत्यादौ व्यङ्ग्यस्य प्रकरणसामर्थ्यात् प्रतीतिमात्रम् । न त्वत्र काचिच्चास्त्व-

लोचनम्

इयं चाचिन्त्यनिमित्तेति नास्यां व्यङ्ग्यस्य सद्भावः । उक्तनिमित्तायामपि^१ वस्तुस्वभाव-
मात्रत्वे पर्यवसानमिति तत्रोपि न व्यङ्ग्यसद्भावोऽशङ्का । यथा—

“कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने ।

नमोऽसत्स्वार्थवीर्याय तस्मै कुसुमधन्वने ॥”

तेन प्रकारद्वयमवधीर्य^२ तृतीयं प्रकारमाशङ्कते “अनुक्तनिमित्तायामपि इति ॥ व्यङ्ग्य-
स्येति ॥ “शीतकृता खल्वार्तिरत्र निमित्तम्” इति भट्टोद्घटः ; तदमिप्रायेणाह—न त्वत्र काचि-

कौमुदी

हरतापि^३ इत्युभयत्रापिशब्दो योज्यः । बलस्य तन्वाश्रयत्वात् तद्विगमे तदाश्रयबलाभावस्य
न्याय्यत्वात् ; इह तन्वभावेऽपि बलसद्भावे यन्निमित्तं तदचिन्त्यमेव, लोचप्रतीतिगोचराति-
लङ्घित्वात्, न तु स्वरूपत एवाभावात्, निमित्तमन्तरेण नैमित्तिकासम्भवात् ; न तु
तदस्मदादिप्रतीतिगोचर इत्येतावत् । उक्तमेवाचिन्त्यनिमित्तस्वमुपजीव्य व्यङ्ग्यभावात्माह—
नास्यामिति ॥ निमित्तं हीह व्यङ्ग्यत्वेन संभावनीयम्, तच्चाचिन्त्यत्वेन स्थितमिति
तथाभूतस्य व्यङ्ग्यस्य न सद्भाव आशङ्कनीय इत्यर्थः । एवमाद्यभेदावधीरणे हेतुमभिधाय
द्वितीयभेदावधीरणेऽपि तमाह—उक्तनिमित्तायामिति ॥ अवधीर्यवीर्यत्वमिहोक्तमेव यद्यपि
निमित्तम्, तथापि तदुक्तैर्वस्तुस्वभावमात्रपर्यवसितत्वान्नाग्यन्तरव्यञ्जनसंभवाशङ्केति न तत्र
व्यङ्ग्यसंभव इत्यर्थः । यथा दह्यमानः कर्पूरो निरवशेषमेव दहने, तथा निरवशेषं दग्धोऽपी-
त्यर्थः ॥ तेनेति ॥ यस्मात् प्रकारद्वये व्यङ्ग्यसद्भावो नास्ति, तस्माद्धेतोरित्यर्थः । ननु व्यङ्ग्य-
प्रतीतौ सत्त्वां कथं तत्कृतचारुत्वनिष्पत्त्यभाव इत्याशङ्क्य निमित्तं ह्यत्र व्यङ्ग्यम्, तच्च वस्तुतो
न चारुत्यहेतुस्तदनुपलम्भादित्याह—शीतकृतेति ॥ निमित्तमिति ॥ व्यङ्ग्यमिति शेषः ।

१. क. ख. ज. ‘न तु प्रतीति-
निमित्ता काचिन्त्य’

ग. ‘माने पर्यवसितम्’

४. क. ख. ‘तथापि’

२. क. ख. ‘अपि’ नास्ति ।

५. क. ख. ग. ‘-भावशङ्का’

३. क. ख. ‘-भावभावे तु’

६. क. ख. ग. ‘अवधार्य’

७. घ. ‘व्यङ्ग्यस्येति’ नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

निष्पत्तिरिति न प्राधान्यम् । पर्यायोक्तेऽपि यदि प्राधान्येन व्यङ्ग्यत्वं तद्वत्तु

लोचनम्

चारुत्वनिष्पत्तिरिति ॥ यत्तु रसिकैरपि निमित्तं 'परिकल्पितम्—'कान्तासमागमे
गमनादपि लघुतरमुपायं स्वमं मन्यमानो निद्रागमनबुद्ध्या संकोचं नात्यजत्' इति तदपि
निमित्तं चारुत्वहेतुतया नालंकारविद्विः कल्पितैव; अपि तु विशेषोक्तिभाग एव न
शिथिलयतीत्येवंभूतोऽभिर्व्यज्यमाननिमित्तोपस्कृतचारुत्वहेतुः; अन्यथा तु विशेषोक्ति-
रेवेयं न भवेत् । एवमभिप्रायद्वयमपि साधारणोक्त्या ग्रन्थकृत् स्वरूपयत्,

कौमुदी

ननूकनिमित्तव्यतिरिक्तं किञ्चिन्निमित्तमस्तु व्यङ्ग्यम्, तच्चारुत्वनिष्पत्तिहेतुरिति व्यङ्ग्य-
प्राधान्यमिह स्यादिति शङ्कामनुवदति—यत्त्विति ॥ रसिकपरिकल्पितनिमित्तस्य चारुत्व-
हेतुत्वविरहविरोधस्तु चनार्योऽपिशब्दः ॥ लघुतरमिति ॥ सङ्कोचापरित्यागमाप्रसङ्गमत्या-
निद्रागमस्येति भावः । किं केवलमभिर्व्यज्यमानं चारुत्वहेतुः, आहोस्त्वित्याप्यर्थोपस्कारक-
पु[र]स्कारेण ? नाथ इत्याह—तदपीति ॥ केवलमिति शेषः ॥ अलङ्कारविद्विरिति ॥
विशेषोक्तेरलङ्कारत्वमिच्छास्मिन्नर्थः । केवलं तादृङ्निमित्तप्रतीती काव्यगतत्वेन कस्यचि-
च्चारुत्वविशेषस्यासंभेदनार्थमित्यर्थः[नादित्यर्थः] । किं तर्हि चारुत्वहेतुरिति पृच्छति—अपि
त्विति ॥ द्वितीयापक्षाभ्युपगमनेनोत्तरमाह—विशेषोक्तीति ॥ अभिर्व्यज्यमानं यन्निमित्तं प्रियतमा
स्यप्रसमागमोपायरूपं तेनोपस्कृतो 'न शिथिलयतीत्येवंभूतः' विशेषोक्तिभाग एव चारुत्वहेतुः,
न तु निमित्तमेव; तस्यैवालङ्कारत्वापत्तौ तदुपस्काररूपविशेषविहे विशेषोक्तित्वमङ्गप्रसङ्गा-
दित्याह—अन्यथेति ॥ केचित्पुनरभिप्रायान्तरानुसारे व्यङ्ग्यस्य चारुत्वहेतुत्वसंभवात् तदभावं
प्रतिपादयन्त्रयं ग्रन्थ उद्धृताभिप्रायानुरोधेन व्यवस्थित इत्यासिपत; तदस्तुसतत्पारमर्दग्रन्थ-
काराभिप्रायेमुख्यविवृतिर्गमितमित्याह—एवमिति ॥ उद्धृतरसिकलोकस्थितमित्यर्थः ॥
साधारणोक्त्येति ॥ व्यङ्ग्यस्य प्रकरणसामर्थ्यादित्यर्थः । इतरथा शीतशुनार्तिरूपस्येत्यपि

१. क. ख. 'काचिच्चारुत्वनिः'
२. घ. ङ. 'अपि चारुत्व-'
३. क. ख. 'परि' नास्ति ।
४. क. ख. 'न मन्यमाने'
५. 'नमनादपि' नास्ति ।

५. क. ख. ग. 'नृद्धिः'
६. घ. 'नृः'
७. क. ख. 'विमन्यमान-'
८. घ. ङ. 'वरुणः'

लोचनम्

न त्वौद्घटेनैवाभिप्रायेण ग्रन्थो व्यवस्थित इति मन्तव्यम् ॥ पर्यायोक्तेऽपीति' ॥

“पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते ।

वाच्यवाचकवृत्तिभ्यां शून्येनावगमात्मना ॥”

इति लक्षणम् ।

“शत्रुच्छेददृढेच्छस्य मुनेरुत्पयगामिनः ।

शमस्यानेन धनुषा देशिता धर्मदेशना ॥”

इत्यत्र भीष्मस्य भार्गवप्रभावोभिप्राया प्रभाव इति यद्यपि प्रतीयते, तथापि तत्सहायेन “देशिता धर्मदेशना” इत्यभिधीयमानेनैव काव्याणोऽलङ्कृतः । अत एव

कौमुदी

किं नावश्यदिति भावः ॥ औद्घटेनेति ॥ शैत्यकृतार्तिनिमित्तविषय इत्यर्थः । ‘पर्यायोक्तस्यो-
द्घटोद्भावितं लक्षणमाह—पर्यायोक्तमिति ॥ यच्छब्दबलात् तत् पर्यायोक्तमिति योग्यम् ।
पर्यायशब्दार्थमाह—अन्येनेति ॥ तमेव स्पृष्टयति—वाच्यवाचकेति ॥ वृत्ति-
व्यापारः । तथापि किंस्वरूपोऽसावित्यत्राह—अवगमात्मनेति ॥ उदाहरणमाह—
शत्रुच्छेदेति ॥ मुनेरेव सतः शत्रुसम्बन्धोऽनुचित एव । तत्र तदुच्छेदेच्छैव तावत्
असदृशी ; तस्या अपि हेतुवशात् कथञ्चिदुदयमासेदुष्या द्रदिमावाप्तिरत्यन्तानुचिता । अत
एयोक्तम्—उत्पयगामिन इति ॥ एतदेव ताच्छील्यप्रत्ययेन प्रत्यायितम् । अनेन भीष्मेण
कर्त्रा, धनुषा करणेन । धर्मदेशना धर्मोपदेशः । अत्रापि वाच्यप्राधान्यं न विद्यत
इत्याह—अत्रेति ॥ तत्सहायेनेति ॥ तेन प्रतीयमानेनोपस्कृतेनेत्यर्थः । काव्याणोऽत्र
प्रकृतो धीररसः । उक्तमेव वाच्यप्राधान्यं त्रिपक्षे बाधकसूचनमुखेन समर्थयते—अत
एवेति ॥ यतोऽत्र वाच्यस्यैव प्राधान्यम्, न तु प्रतीयमानस्य, अत एव सर्वमेतदुच्यते ;
अन्यथा सर्वमेतदनुपपन्नं स्यात् । अतो वाच्यस्यैव प्राधान्यमनिच्छताप्यच्छमतिना
अभ्युपेयमित्यर्थः । किं तत्सर्वमिति तदाह—लक्षणपदं लक्ष्यपदं सामान्यलक्षणमिति ।

१. क. ख. ग. ‘यथा’ अधिकः ।

२. ग. ‘दक्षिणा’

३. घ. ‘प्रभावः’

४. क. ख. ‘वाक्याणो’

क. ख. ग. ‘अनाप-’

लोचनम्

पर्यायेण प्रकारान्तरेणावगमात्मना व्यङ्ग्येनोपलक्षितं संबदभिधीयते तदभिधीयमानम्
उक्तमेव सत् पर्यायोक्तमिति—अभिधीयत इति लक्षणपदम्, पर्यायोक्तमिति लक्ष्यपदम्,
अर्थालङ्कारत्वं सामान्यलक्षणमिति—सर्वं युज्यते । यदि तु 'अभिधीयते'
इत्यस्य बलाद्वाक्यान्तम्—अभिधीयते प्रतीयते प्रधानतयेति, उदाहरणं च "भम
धम्मिअ" इत्यादि, तर्दालङ्कारत्वमेव दूरे संपन्नम्, आत्मतायां पर्यवसानात् ;

कौमुदी

लक्षणपदमित्यत्र पदशब्दो वाक्यपरः । किं तल्लक्षणपदमिति तदाह—पर्यायेणेत्यादि ॥
पर्यायेणेत्यस्य व्याख्या—प्रकारान्तरेणेति ॥ कोऽसौ प्रकार इति तदाह—अवगमात्मनेनेति ॥
अस्य व्याख्या—व्यङ्ग्येनेति ॥ व्यङ्ग्यनव्यापारविपर्याभूतेनेत्यर्थः । तृतीयार्थमाह—उप-
लक्षितं सदिति ॥ पदभिधाव्यापारविपर्याभवति तदभिधीयमानं पर्यायोक्तमिति सङ्गतिः ।
अभिधीयमानमित्यस्य विवरणम्—उक्तमेव सदिति ॥ वचनव्यापारविपर्याकृतमेव
वर्तमानमिति न व्यङ्ग्यनव्यापारस्पृष्टमिति । अनेन लक्षणवाक्येनैव वाच्यस्य व्यङ्ग्यानुगतस्य
प्राधान्यमवगमितिमित्यर्थः । किं पुनस्तल्लक्ष्यपदमिति—पर्यायोक्तमिति ॥ वचनव्यापारस्यात्र
व्यपदेशनिमित्ततपोक्तत्वात्तस्य प्राधान्यमवगम्यत इत्यर्थः । किं तत्सामान्यलक्षणमित्यत्राह—
अर्थालङ्कारत्वमिति ॥ व्यङ्ग्यप्राधान्ये अलङ्कार्यत्वापत्तेरर्थालङ्कारत्वभङ्गप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
नन्वभिधीयत इति लक्षणवाक्ये वाच्यप्राधान्यस्य व्यक्तत्वात् ग्रन्थे "यदि प्राधान्येन" इति
व्यङ्ग्यप्रधानत्वशङ्का निर्जीवेत्याशङ्क्य तत्पदस्य कयमपि क्लेशेन व्याख्यानमपेक्ष्य तत्पक्षा-
नुवाद इत्याह—यदि त्विति ॥ तुशब्दोऽरुचिं सूचयति ॥ यत्नादिति ॥ शब्दपारिषद्भे-
नेत्यर्थः । अभीक्ष्यमाभिमुख्ये वर्तते ; आभिमुख्यं च प्राधान्यनिबन्धनम्, आभिमुख्येन
मुदो धीयते निधीयत इति प्रधानतयावगम्यमानत्वं नाम ; न त्वभिधाव्यापारविपर्या-
मेवेति । एवं सति कयमुक्तोदाहरणम्, अत्र वाच्यस्यैव प्राधान्यावगमादित्याशङ्क्याह—
उदाहरणं चेति ॥ अलङ्कारत्वदूरीभावे हेतुः—आत्मतायामिति ॥ मा भूदलङ्कारत्वम्,
अतोऽपि हि श्रम्यमलङ्कार्यमेवास्तु, कः खलु उच्चपदारोहकुतूहली न भवेदित्यत्राह—तदा
चेति ॥ न केवलमस्य प्रसिद्धस्यमावपरित्यागः, अप्रसिद्धावान्तरभेदकल्पना चापेक्षेत्याह—

ध्वन्यालोकः

नाम तस्य ध्वनावन्तर्भावः, न तु ध्वनेस्तत्रान्तर्भावः । तस्य महाविषयत्वेन

लोचनम्

तदा चालङ्कारमध्ये गणना न कार्या, भेदान्तराणि चास्य वक्तव्यानि । तदाह—
यदि प्राधान्येनेति ॥ ध्वनाविति ॥ आत्मन्यन्तर्भावादात्मैवासौ नालङ्कारः
स्यादित्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ यादृशोऽलङ्कारत्वेन विवक्षितस्तौदृशे ध्वनिर्नान्तर्भवति ।
न तादृगस्माभिर्ध्वनिरुक्तः । ध्वनिर्हि सर्वत्रभावाद्यापकः समस्तप्रतिष्ठास्थानत्वाच्चाङ्गी ;
न चालङ्कारो व्यापकोऽन्यालङ्कारवत् ; न चाङ्गी अलङ्कार्यतन्त्रत्वात् ; अथ

कौमुदी

भेदान्तराणीति ॥ वृत्तौ ध्वन्यन्तर्भावमात्रमुक्तम् । तस्यालङ्कारस्वाभावप्रसङ्गपर्यवसायिता-
माह—आत्मनीति ॥ अलङ्कार्यत्वालङ्कारत्वयोः गुणप्रधानभावेन विरुद्धत्वादेकधर्मि-
विनिवेशायोगादित्यर्थः । कथं ध्वनेः पर्यायोक्तेऽनन्तर्भावोक्तिः, आत्मत्वेनाविशिष्टत्वादुभयोरपि
उभयान्तर्भावस्य स्वेच्छया यक्तुं शक्यत्वादित्यत्राह—यादृश इति ॥ इहालङ्कार
इति विशेष्यपदं यादृश इत्युपसर्जनीभूतव्यङ्ग्यार्थ इत्यर्थः । अनन्तर्भावे हेतुमाह—न
तादृगिति ॥ “उपसर्जनीकृतस्वार्थी” इति व्यङ्ग्यप्राधान्ये ध्वनित्वामिधानादित्यर्थः । एत-
देवोपपादयितुं ध्वन्यालङ्कारयोः विरुद्धधर्माक्रान्तत्वात् आत्यन्तिकं भेदं प्रदर्शयति—ध्वनि-
र्हीति ॥ सर्वध्वन्यालङ्कारेषु व्यावर्तमानेष्वलङ्कार्यतानुवृत्तत्वादित्यर्थः । अपरमपि
वैलक्षण्यमाह—समस्तेति ॥ समस्तानां गुणादीनां प्रतिष्ठा प्रत्येकमसंकीर्णतया
प्रत्यप्रतया प्रतिनियततया च या स्थितिः तस्याः स्थानमास्पदम्, अत एव स्वयमनन्यतन्त्र-
स्थितिः, तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । अलङ्कारस्यापि तादृशत्वात्तदन्तर्भावोऽस्तिवत्त्वा-
शङ्क्याह—न चेति ॥ लोकप्रसिद्धकटकापलङ्कारवदित्यर्थः । ननु लोकसिद्धालङ्का-
राणां व्यापकत्वाद्यभावेऽपि पर्यायोक्तस्याभ्युपगम्यत एव । न चैतावतालङ्कारत्वहानिः ;
वस्तुस्वभाववैचित्र्यवाचोयुक्त्यैव तदुभयसंभवविरोधस्य आत्मन एकस्य कर्मकर्तृत्वादि-
विरुद्धधर्मसमवायवत्, सुपारेहत्वादिति वैयाख्यात् प्रत्यवतिष्ठमानं प्रत्याह—अथेति ॥

१. ग. 'नाम' नास्ति ।
२. ग. द. 'तथा'
३. क. ख. 'आत्मनि' नास्ति ।
४. ग. 'तत्रेति' नास्ति ।
५. ग. 'यादृशो'

६. क. ख. ग. 'महाविषयः' अधिकः ।
७. ग. 'तथा'
८. घ. 'न' नास्ति ।
९. घ. 'अतन्त्रत्वात्'

ध्वन्यालोकः

अङ्गित्वेन च प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । न पुनः पर्यायोक्ते मामहोदाहृतसदृशे

लोचनम्

व्यापकवाङ्गित्वे तस्योपगम्येते, स्यज्यते चालङ्कारता, तर्ह्यस्मन्नय एवायमवलम्ब्यते^१ । केवलं मात्सर्यग्रहात् पर्यायोक्तवाचांति^२ भावः । न चेयदपि प्राक्तनैर्दृष्टम् ; अपि त्वस्माभिरेवोन्मीलितमिति दर्शयति—न पुनरिति ॥ मामहस्य यादृक्कदीर्य रूपमभिमतं

कौमुदी

अस्मन्नय इति ॥ आत्मैवायमेवं सति स्यात्, नालङ्कार इत्यर्थः । ननु ध्वनित्वेनात्मत्वेन वा तस्यास्माभिरनभ्युपगमात्, पर्यायोक्तत्वेन च तस्याभ्युपगमात् कथं युष्मन्नया-वलम्बनविडम्बनाप्रसङ्ग इत्याह—केवलमिति ॥ माधु[मात्स]र्यस्य ग्रहो ग्रहणम्, मात्सर्य-हेतुको वा यो ग्रहोऽभिनिवेशः, मात्सर्यमेव वा ग्रहः तदावेशादिति । वृत्तौ “न पुनः” इति पुनःशब्देन “यदि प्राधान्येन” इत्यादिना व्यङ्ग्यप्राधान्यानुवादोऽभ्युपगम्यथाद इति दर्शितम् ; तदेतदाह—न चेति ॥ इयदिति ॥ व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यमपि । कुत. तादृशस्यै-वालङ्कारत्वमिति भावः । प्राक्तनैर्गामहादिभिः ; उन्मीलितम् तत्रोक्तितं प्रौढ्यालम्बनेनेत्यर्थः । ‘न पुनः पर्यायोक्ते व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यम्’ इति वक्तव्ये “मामहोदाहनसदृशे” इति विशेषणम् अभियुक्तमूर्ध्नाभिविक्रमामहोदाहरणानुरोधित्वादुदाहरणान्तरस्य तदुदाहरणे च व्यङ्ग्य-स्याप्राधान्यात् तद्वदेतरोदाहरणेष्वपि व्यङ्ग्याप्राधान्यमेव युक्तमिति पर्यायोक्ते व्यङ्ग्या-प्राधान्ये हेतुतयोपात्तमित्याह—मामहस्येति ॥ न खल्वस्ति संभवः—अन्यादृगभिमतम्

उपलोचनम्

“न चेयदपि” इत्यवधारिकाया लोचनकाराः प्रकाशयन्ति स्वाशयम्—‘आनन्दोपक्रमं ध्वनिप्रस्थानम्’ इति ॥

१. ग. ‘व्यापकाङ्गित्वे’
२. द. ‘इत्यव्यये’ अधिकः ।
३. न. ‘नालङ्कार-’
- घ. ‘न चा-’
४. घ. ‘अस्मन्नय एव’
५. ग. ‘अव्यये’

- क. अ. ‘अव्यये न’
६. क. र. ग. ‘-वागिति’
७. ग. ‘येदमपि’
८. घ. ‘येह मरति’
९. घ. ‘गु’ आदिभिः ।

लोचनम्

तादृगुदाहरणेन दर्शितम् ; तत्रापि नैव व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यं चारुत्वाहेतुत्वाद् ; तेन तदनुसारितया तत्सदृशं यदुदाहरणान्तरमपि कल्प्यते तत्र नैव व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यमिति सङ्गतिः । यदि तु तदुक्तमुदाहरणमनाद्यस्य “भम धम्मिअ” इत्याद्युदाह्रियते, तदस्मच्छिष्यतैव । केवलं तु नयम[नयमन]यलभ्यापश्रवणेनात्मसंस्कार इत्यनार्यचेष्टितम् । यदा-
हुरैतिहासिकाः—“अवज्जयाप्यवच्छाद्य शृण्वन्नरकमृच्छति” इति । भामहेन ह्युदाहृतम्—

कौमुदी

अन्यादुदाहृतमिति । तेन तदीयोदाहरणानुरूपतया भामहस्य पर्यायोक्तस्वरूपमभिमतं गम्यत इत्यर्थः । तथापि तदुदाहरणे व्यङ्ग्यप्राधान्यविवक्षणात्तादृगेतदभिमतं किं न स्यादिति नेत्याह—तत्रापीति ॥ अपिशब्द उदाहरणान्तरसमुच्चयार्थः । प्राधान्याभावे हेतुः—चारुत्वेति ॥ तच्च वक्ष्यत इति भावः । तथाप्युदाहरणान्तरे व्यङ्ग्यप्राधान्यमस्त्वित्याशङ्क्य किं तन्मतानुसारेण तत्सदृशमुदाहरणान्तरं विवक्षितम्, तद्विसदृशं वा ? आद्ये न व्यङ्ग्यप्राधान्यप्रसङ्ग इत्याह—तेनेति ॥ सङ्गतिरिति ॥ भामहो-
दाहृत एव तावन्न व्यङ्ग्यप्राधान्यम्, का कथा तत्सदृशीति योजनेत्यर्थः । ननु—“युक्तियुक्तं तु गृहीमो न तु तद्वाक्यगौरवात्” इति न्यायेन भामह-
भाषितमुदाहरणं नादियामहे, किन्तु व्यङ्ग्यप्राधान्यसंभावनास्थानभूतम् “भम धम्मिअ” इत्यादिकमेवाचक्ष्महे ; ततश्च व्यङ्ग्यप्राधान्यमप्याह । तमेवेति द्वितीयं पक्षमाशङ्क्य प्रागुक्तमनुस्मारयन्नाह—यदि त्विति ॥ अस्मिन् शिष्यतेति [अस्मच्छिष्यतेति] ॥ अप-
सिद्धान्तापत्तिरित्यर्थः । तदेव सोपहासं विशदयति—केवलं त्विति ॥ विधिवद्गुरु-
सदनपूर्वकं गुरुमुखादेव शास्त्ररहस्यावबोधमनवष्टभ्येत्यर्थः । अपश्रवणं श्रवणाभासः । आत्मसंस्कारः तत्त्वावबोधजनित आत्मनोऽतीन्द्रियः कश्चिदतिशयविशेषः । अनार्यचेष्टितत्वे प्रमाणमुक्तम्—यदाहुरिति ॥ अवज्जया त्रिधायां गुरौ चावमानेन हेतुना आत्मनोऽपह्वं कृत्वा, श्रोतव्यं शृण्वन् श्रोता नरकं प्राप्नोति । किं तत् भामहेनोदाहृतमिति तदाह—भामहेनेति ॥ पर्यायेणावगमात्मना प्रकारान्तरेण । रसशब्दोऽत्र विपवाचकः ।

१. क. ■ ‘तत्र नैव न’

ग. ‘नरके.’

२. क. घ. ग. ‘तत्रय-’

४. घ. च. ‘इति’ नास्ति ।

घ. ‘तु नयमल-’

५. क. ख. ‘युदाहृतम्’

३. क. ख. ‘श्रवणे-’

घ. ‘हि’ नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

व्यङ्ग्यस्यैव प्राधान्यम्, वाच्यस्य तत्रोपसर्जनीभावेनाविवक्षितत्वात् । अपह्नुति-
दीपकयोः पुनर्वाच्यस्य प्राधान्यं व्यङ्ग्यस्यानुयायित्वं प्रसिद्धमेव ॥

लोचनम्

“गृहेष्वध्वसु या नानं भुञ्जते यदधीतिर्नः ।

विप्रा न भुञ्जते..... ॥” इति ।

एतद्धि भगवद्वासुदेववचनं पर्यायेण रसदानं निपेक्षति । यत्स एवाह—

.....“तच्च रसदाननिवृत्तये” इति । न चास्य रसदाननिपेक्षस्य

व्यङ्ग्यस्य किञ्चिच्चारुत्वमस्ति येन प्राधान्यं शङ्क्येत । अपि तु तद्व्यङ्ग्योपोद्धतं
विप्रभोजनेन विना यैश्च भोजनं तदेव उक्तप्रकारेण पर्यायोक्तं सत्
प्राकारिणं भोजनार्थमलंकुरुते ; न ह्यस्य निर्विषं^१ भोजनं भवत्विति विवक्षितमिति
पर्यायोक्तमलंकार एव चिरंतनानामभिमत इति तात्पर्यम् ॥ अपह्नुतिदीपकयोरिति ॥
एतत्पूर्वमेव निर्णीतम्, अत एवाह—प्रसिद्धमिति ॥ प्रतीतं प्रसाधितं

कौमुदी

तत्र गनकमाह—यदिति ॥ तद्व्यङ्ग्येति ॥ तेन रसदाननिपेक्षेन व्यङ्ग्येन । तदेव तद्वाच्य-
मेव । उक्तप्रकारेणावगमात्मना प्रकारान्तरेणोपलक्षितत्वेन । न केवलं व्यङ्ग्यस्य चारु-
त्वाभावादेयाप्राधान्यम्, अविवक्षितत्वाच्चेत्याह—न हीति ॥ अस्य भगवतः । उपसंहरति
—इति पर्यायोक्तमिति ॥ एतद्वाच्यस्य प्राधान्यं व्यङ्ग्यस्यानुयायित्वं च ॥ पूर्वमिति ॥
“यथा च दीपके” इत्यादिनेति शेषः । समासेत्यदिभ्यो दीपकादौ विशेषतः कीदृशी
तद्व्यङ्ग्यस्यानुयायित्वं तद्वचनमित्याह—अत एवेति ॥ सिद्धिराद्यस्य
अप्यर्थाङ्गीकारेणाह—प्रतीतमिति ॥ अस्य प्रयोजकस्यापारपर्यवसायितयार्थमाह—प्रसाधि-
तमिति ॥ अप्यर्थाङ्गीकारेणैव सिद्धेः प्रमाणजन्यत्वरूपप्रकर्षाच्चकोपसर्गसामर्थ्याव-

१. क. ख. ग. ‘-तिनौ’
२. क. ख. ग. ‘-ययति’
३. क. ‘तत्’ नास्ति ।
४. क. ख. ग. ‘वरच-’
५. ख. ग. ‘तेन’

६. क. ‘निविसेष’
७. ख. ‘भवतीति’
८. ग. ‘भोजनं विवक्षित’
९. क. ख. ग. ‘एवेति’
१०. ख. ‘प्रसाधितम्’

लोचनम्

प्रामाणिकं चेत्पर्यः । पूर्वं चैतत् ‘उपमादिव्यपदेशभाजनमेव तर्धया न भवति’ इत्यमुया छायाया दृष्टान्ततयोक्तमपि, उद्देशक्रमपूरणाय ग्रन्थशय्यां योजयितुं पुनरप्युक्तम् ‘व्यङ्ग्यप्राधान्याभावाच्च ध्वनिः’ इति छायान्तरेण । वस्तु पुनरेकमेव । उपमाया

कौमुदी

छन्वेनाह—प्रामाणिकमिति ॥ तयान्युक्तस्यैवाधुनाप्यभिधानात् पौनरुक्त्यमपरिहार्य-
मित्पाशङ्क्य स्वरूपैक्येऽपि प्रकारभेदाददोष इत्याह—पूर्वं चेति ॥ चकारः समुच्चये ।
न केवलमिदानीमेव, पूर्वमपीति । एतत् दीपकादि पूर्वमुक्तमपीति संबन्धः ।
कथमेतत् पूर्वमुक्तमित्यत उक्तम्—‘तत् दीपकादि, उपमादिव्यपदेशभाजनमेव
न दीपकादिव्यपदेशभाजनमिति यथा न भवति’ इति येयं छाया प्रकारः
तथा ; उपलक्षणमेतत् ; दृष्टान्तत्वेनोक्तं पूर्वमिति योजना । कया पुनरुच्चापयेदानीं उच्यते
इत्याह—व्यङ्ग्यप्राधान्याभावादिति ॥ ननु व्यङ्ग्याप्राधान्यस्यैव व्यपदेशाभावश्चनित्वा-
भावयोः हेतुत्वाद्यपदेशाभाववत् चनित्वाभावोऽपि तद्वेतुवलादेव सुज्ञान इति छायान्त-
रेणापि तदुक्तिर्नास्त्यन्तायार्थवतीत्याशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह—उद्देशेति ॥ “पर्यायोक्ता-
पङ्क्तिदीपक” इति योऽयमुद्देशक्रमस्तस्याः परिपूर्तिरपङ्क्तिदीपकयोः व्यङ्ग्याप्राधान्योक्तौ
स्यात् । तत्परिपूर्तेरपि मुखतः प्रतीत्यभावेऽप्यर्थात् सिध्यन्त्या उक्तिः किमर्थेत्यत
उक्तम्—ग्रन्थशय्यां योजयितुमिति ॥ शय्या नाम एकरूपः सन्निवेशविशेषः ; तत्संपादन-
मस्य प्रयोजनम् ; अन्यथास्य प्रवर्तणस्यान्तरा[रा]त्रिच्छेदप्रतीतिः श्रोतृजनमानसखेदविर्भावो
दुर्वार इत्यर्थः । वस्तु उपमारूपव्यङ्ग्याप्राधान्यरूपम् । तत्र हेतुः—उपमाया इति ॥
ननु दीपके व्यङ्ग्यत्वेनोपमाया चनित्वाशङ्क्य नास्ति ; तदैव हि सा स्यात्,

१. क. छ. ‘प्रामाणिकं’ नास्ति ।

ग. ‘चेत् प्रामाणिकं’

२. घ. ‘उपमान-’

३. क. छ. ग. ‘यव’ नास्ति ।

४. क. छ. ग. ‘एतपया’

५. क. छ. ‘उद्देशक्रम-’

ग. ‘उद्देशानुक्रम-’

६. क. छ. ग. ‘व्यङ्ग्यम्’

लोचनम्

एव व्यङ्ग्यत्वेन ध्वनिश्चाशङ्कनात् । यत्तु विवरणकृत्—“दीपकस्य सर्वत्रोपमान्वयो नास्ति” इति बहुनोदाहरणैरप्रपञ्चेन विचारितवान्, तदनुपयोगि निस्सारं सप्रतिक्षेपं च ॥

“मदो जनयति प्रीतिं सानङ्गं मानमद्गुरम् ।

स प्रियासङ्गमोत्कण्ठां सासङ्गां मनसः शुचिर्म् ॥” इति ।

अत्राप्युत्तरोत्तरजन्यत्वेऽप्युपमानोपमेयभावस्य मुख्यत्वात् । न हि क्रमिकाणां नोपमानोपमेयभावः । तथा हि—

कौमुदी

यदि सर्वत्र व्यङ्ग्यतयोपमान्वयो न व्यभिचरेत् ; न तु कचिदेव, तद्वहितानामपि बहुना-मुदाहरणानामुपलम्भात् । अतो न दीपके ध्वनिश्चाशङ्क्यसर इति विवरणकारस्य विचार-प्रकारमुपक्षिप्य प्रतिक्षिपति—यत्त्विति ॥ यत्र व्यङ्ग्यप्रतीतिः तत्र ध्वनेरन्तर्भावशङ्का क्षत्र प्रस्तुता, न सर्वालङ्कारेषु ; तत्र दीपकेऽपि यत्र नास्ति तत्र मा भूत् ; यत्र पुनरस्ति तत्र ध्वन्तर्भावशङ्का कुतो न स्यात्—इत्युपमान्वयनैक्यविचारस्यानुपयोगित्वम् ; तथा-लङ्कारस्वरूपविचारस्याप्रस्तुतत्वात् अनुपयोगित्वम् निःसारत्वम् । इयतोऽस्यार्थस्य बहुना प्रपञ्चेन विचारणात् । सुप्रतिपेक्ष्यमुपपादयति—मद इति ॥ मदो विशिष्टविषय-निषेधसमुन्मीलितो हर्षविशेषः । प्रीतिः विशिष्टविषयाभिपन्नरूपा । मानभजनमिलनङ्ग-विशेषणम् । उत्तरोत्तरजन्यत्वेऽपीति क्रमिकत्वमुक्तम् । ननुपमानोपमेयभावस्य मुख्यचन्द्राद्य-क्रमिकवस्तुष्वेव दृष्टत्वात् कथं क्रमिकेषु तत्कल्पने दृष्टानुसारित्वात् कल्पनाया क्रमिकवस्तुष्वेव दृष्टत्वात् कथं क्रमिकेषु तत्कल्पने दृष्टानुसारित्वात् कल्पनाया इत्याशङ्क्य अदर्शनमसिद्धमित्याह—न हीति ॥ दर्शनमेष स्फोरयति—तथा हीति ॥

उपलोचनम्

“मदो जनयति” इति पठे “सानङ्गं मानमद्गुरम्” इति पाठ एव यामनकाव्यालङ्कार-सङ्घट्टस्यादत्त इति स एव उपरि निवेशितः । कौमुद्यां तु “मानभजनम्” इत्यर्पाचीनपाठः समुत्तरः ॥

१. क. ख. ग. ‘न’ नास्ति ।

२. क. ख. ‘उदाहरणादेः’

घ. ङ. ‘उदाहरणानि’

च. ‘उदाहरणारिष-’

३. क. ख. ‘विस्तारितवान्’

४. क. ख. ‘नितराय’

५. क. ख. ‘अत्र हेतुमाह—मद इत्यादि

सुस्पष्टत्वात् इत्यन्तरम्’ अधिकः

६. घ. ‘सानन्दम्’

७. घ. ङ. च. ‘भजनम्’

८. घ. ‘सुवि’

९. घ. ‘अत्र च’

१०. क. ख. ‘अन्वयेन’

११. ग. ‘विस्तृतत्वात्’

ध्वन्यालोकः

संकरालंकारेऽपि यदालंकारोऽलंकारान्तरच्छायामनुगृह्णाति, तदा व्यङ्ग्यस्य

लोचनम्

“राम इव दशरथोऽभूदशरथ इव खुरजोऽपि खुरसदृशः ।

अज इव दिलीपवंशश्चित्रं रामस्य कीर्तिरियम् ॥”

इति न न भवति ; तस्मात् क्रमिकत्वम्, समं वा प्राकरणिकत्वंमुपमां ‘रुणोद्गीति कोऽयं
प्रास इत्यलं गर्दभीदोहानुवर्तनेन ॥

सङ्करालङ्कारेऽपीति ॥

“विरुद्धालंक्रियोल्लेखे समं तद्भूत्यसम्भवे ।

एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावात् ॥ सङ्करः ॥”

इति लक्षणादेकः प्रकारः । यथा ममैव—

“शशिवदनासितसरसिजनयना सितकुन्ददशनपङ्क्तिरियम् ।

गगनजलस्थलसम्भवहृषाकारा कृता विधिना ॥” इति ।

कौमुदी

न न भवति भवत्येव । सोपहासमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ समं वेति ॥ “मणिः
शाणोल्लीढः” इत्यादिविषयम् ; तत्र हि व्यक्तमेव मण्यादीनां प्राकरणिकत्वेन साम्यम् ;
साधारणधर्मसम्बन्ध एव हि सर्वात्रोपमानोपमेयभावजीवितं नान्यत् किञ्चित् । स चार्थः
शाब्दो वास्त्विति क्रमयत्सु सर्वेषु प्राकरणिकेष्वेव वासी संभवत्येवेत्यर्थः । यत्रालङ्काराणां
धीरनीरनीत्या स्पुटभेदतया संश्लेषः स सङ्करालङ्कारः । स च चतुर्विधः, सन्देहैक-
वाक्यवर्तनैकवाक्यांशवर्तनानुप्राधानुप्राहकभावभेदात् । तत्रादौ सन्देहसङ्करे ध्वनित्वाभावं
व्युत्पादयितुमाह—विरुद्धेति ॥ उल्लेख उल्लासः । समं युगपत् । तयोर्विरुद्धयोरलं-
क्रिययोर्वृत्तेर्वर्तनस्यासम्भवे सतीत्यर्थः । एकस्यालङ्कारस्यान्यालङ्कारस्यागेन ग्रहणे

१. क. ख. ग. ‘न तु’

२. क. ख. ग. ‘निरुणद्धि’

३. क. ख. ग. ‘तद्व्यपस्य’

४. ‘तद्भूत्य’

५. क. ख. ‘वज्रो न्यायः’

६. क. ख. ‘दोषाभावेऽपि’

७. ग. घ. ङ. ‘दोषाभावे च’

लोचनम्.

अत्र च शशी वदनमस्याः, तद्वद्वा वदनमस्या इति रूपकोपमोल्लेखोत् युगपद्द्वया-
सम्भवादेकतरपक्षत्यागग्रहे^१ प्रमाणाभावात् संकर इति व्यङ्ग्यवाच्यतायां एव अनिश्चयात्
का ध्वनिसंभावना ? योऽपि द्वितीयः प्रकारः—“शब्दार्थालंकाराणामेकत्र भावः”
इति तत्रापि प्रतीयमानस्य का शङ्का ? यथा—“स्मर स्मरमिव प्रियं रमै
रमसे यदालिङ्गनात्” इति । तत्रैव यमकसुपमा च । तृतीयः प्रकारः—

कौमुदी

क्रियमाणे, न्यायः साधकं प्राणम् [प्रमाणम्]; दोषः बाधकम्, तयोरभावादिति उदाहरणे
लक्षणं यो[योजयन्] ध्वनिसम्भावनां निराचष्टे—अत्र चेति ॥ “मयूरव्यंसकादयश्च”
इति रूपकसमासात् “उपमितं व्याघ्रादिभिः” इत्युपमासमासाच्चेत्यर्थः ॥ एकतरपक्षत्यागग्रह
इति ॥ एकतरस्य पक्षस्य लागे ग्रहणे चेत्यर्थः ॥ व्यङ्ग्यवाच्यताया इति ॥ को
व्यङ्ग्यः को वा वाच्य इत्यनिश्चयात् काव्य[कास्य] व्यङ्ग्यप्राधान्यवृत्तध्वनित्वसम्भावना-
पीत्यर्थः । संप्रत्येकवाक्यवर्तनलक्षणसङ्करमाह—योऽपीति ॥ शब्दालङ्काराणामर्थालङ्काराणां
च ॥ एकत्रेति ॥ वाक्ये भावः सङ्कावः ॥ तत्रापीति ॥ तस्मिन् संरम्भ[संकर]भेदेऽपि
तदेवोपपादयन्नुदाहरणमाह—स्म यथेति[यथा स्मरेति] ॥ उदाहरणे लक्षणं
योजयति—तत्रैवेति ॥ तस्मिन्नेकस्मिन्नेव वाक्ये अयं[यमकं] चोपमा च वर्तते इत्यर्थः ।
तत्रोपमाया वाच्यत्वनिश्चयात् स्मरशब्दयमकस्य च वाचकालङ्कारत्वादेव व्यङ्ग्यत्वाभावान्न
प्रतीयमानशङ्कापीत्यर्थः । अथैकवाक्यांशवर्तनलक्षणं सङ्करभेदमाह—तृतीय इति ॥
यत्रेति ॥ वाक्ये ॥ साम्यादिति ॥ वाच्यत्वाविशेषादित्यर्थः । उदाहरणं
लक्षणयोजनं च क्रमेण दर्शयति—यथेत्यादिना ॥ स्वामिनो विपत्तौ सत्वां समुचितं

१. कं. घ. ग. ‘च’ नास्ति ।

२. ग. ‘-होल्ल’

३. क. ख. ‘-ग्रहणे’

४. ग. ‘व्यङ्ग्य-’ नास्ति ।

५. ड. ‘-रम’

६. क. ख. ‘एको भावः’

ग. ‘एकत्र भावते’

७. क. ख. ‘न रमते’

ग. ‘रमयते’

८. क. ख. ग. ‘अत्रैव’

ख. ‘अत्रैव च’

लोचनम्

यत्रैकत्र धाक्यांशेऽनेकोऽर्थालंकारः तत्रापि द्वयोः साम्यात् कैस्य व्यङ्ग्यता । यथा—

“तुल्योदयावसानत्वाद्गतेऽस्तं प्रति भास्यति ।

वासाय वासरः क्लान्तो विशतीव तमोगुहाम् ॥” इति ।

अत्र हि स्वामिविपत्तिसमुचितव्रतग्रहणहेवाकिकुलपुत्रैकरूपणमेकदेशविवर्तिरूपकं दर्शयति ।
उत्प्रेक्षा चैवशब्देनोक्ता । तदिदं प्रकारद्वयमुक्तम् ।

“शब्दार्पणैर्यलंकारा वाक्य एकत्र वर्तिनः ।

संकीर्णैकवाक्यांशप्रवेशाद्वाभिधीयते ॥” इति ।

चतुर्थस्तु प्रकारः यत्रानुप्रासानुप्रहाकभावोऽलंकाराणम् । यथा—

“प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषमधोरविप्रेक्षितमायताक्ष्याः ।

तथा गृहीतं नु मृगाङ्गनाभ्यस्ततो गृहीतं नु मृगाङ्गनाभिः ॥”

कौमुदी

पद्मप्रहणम्, तत्र हेवाकी स्वयं प्रवृत्तो यः कुलपुत्रकस्तद्रूपणं यद्वासरविषयं तदेकम् तदेकदेशविवर्ति तमोगुहामिति तमसो गुहात्वविषयं रूपकं कर्तुं [कर्तृ] दर्शयति । क्रमेण भास्यतः स्वामित्वम्, अस्तंगमनस्य विपत्तित्वम्, गुहानिवासस्य व्रत-
ग्रहणत्वम्, तमःप्रवेशस्य तदर्थव्यापारत्वम्, वासरस्य कुलपुत्रकत्वं च तमसो गुहात्व-
रूपणेन शब्देन अर्थात् सिद्धं भवतीत्यर्थः । अथवा एकदेशविवर्तिरूपकस्य विशेषणत्वेन योजयम् कुलपुत्रकरूपणमिति ; यथोक्तकुलपुत्रकरूपणमशङ्क्यमानम् यत्रेति ; यदि वा रूपयतीति रूपणमिति ; दर्शयति “तमोगुहाम्” इत्यंशेन कविरिति शेषः । तत्रैवालङ्कारान्तरप्रतीतिमासूचयति—उत्प्रेक्षेति ॥ अनयोर्भेदयो-
र्भेदोद्भटादिमतत्वम् आह—तदिदमिति ॥ प्रकारान्तरम् आह—चतुर्थ इति ॥

१. क. हा. ‘यत्रैकवाक्यांशे’

२. क. ख. ‘एकस्य’

३. क. ग. ‘क्लान्तो’

४. घ. ‘दीपन-’

५. ग. घ. च. ‘नृस्यक-’

६. क. ख. ‘भाविनः’

७. ग. ‘-रथैक-’

८. ग. ‘-अवेन्द्रा-’

९. क. ख. ग. ‘य’ कथिकः ।

लोचनम्

अत्र मृगाङ्गिनावलोचनेन तदवलोकनस्योपमा यद्यपि व्यङ्ग्या, तथापि वाच्यस्य सैसंदेहालंकारस्याभ्युत्थानकारिणीत्वेन अनुप्राहकत्वाद्गुणीभूता । अनुप्राहत्वेन हि सैसंदेहे पर्यवसानम् । यथोक्तम्—

“परस्परपकारेण यत्रालङ्कृतयः स्थिताः ।

स्वातन्त्र्येणालम्बनं नो लभन्ते सोऽपि संकरः ॥” इति ।

तदाह—यदालंकार इत्यादि ॥ एवं चतुर्थेऽपि प्रकारे ध्वनिता निराकृता । मध्यमयोस्तु व्यङ्ग्यसंभावनेनैव नास्तीत्युक्तम् । आधे तु प्रकारे “शशिवदना” इत्याद्युदाहृते

कौमुदी

नन्वस्मिन् प्रकारे प्रागुक्तप्रकारद्वय इव ॥ व्यङ्ग्यालङ्कारभावः, ध्वन्यात् सन्देहालङ्कारादन्वस्योपमालङ्कारस्य व्यङ्ग्यस्यात्र विद्यमानत्वादिति तत्र ध्वनिसंभावना-
स्येवेति शङ्कामनुभाष्य दूषयति—अत्रेति ॥ न हि साधर्म्यविरहे सन्देह उत्पातु-
मर्हति, अन्यथा सर्वत्र सन्देहप्रसरप्रसङ्गादिति भावः । अनुप्राहकत्वेऽपि कुतो
गुणीभाव इत्याशङ्क्यानुप्राह्यालङ्कारप्रतीतिपर्यवसायित्वादित्याह—अनुप्राहत्वेन हीति ॥
अनुप्राहकालङ्कारस्येति शेषः । अत्राद्युद्भवाभिमतत्वं दर्शयितुं तदीयं वचनमाह—
यथोक्तमिति ॥ परस्परपकारेण अनुप्राह्यानुप्राहकभावेन । स्वातन्त्र्येण अन्यान-
पेक्षया । आलम्बनं नो लभन्ते आत्मानं नोपलभन्ते इत्येतत् । अस्मिन्ध्वन्युपमे-
ध्वन्यभावपरतया वृत्तिग्रन्थमवतारयति—तदाहेति ॥ तदेव स्पष्टयति—एवमिति ॥
“यदालङ्कारः” इत्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । मध्यमप्रकारयोः किमिति ध्वनिवशाद्वा ग्रन्थे न
निराकृतेत्याशङ्क्य शङ्काभावादेवेत्याह—मध्यमयोस्त्विति ॥ उक्तमिति ॥ समनन्तरमिति
शेषः । ननु सन्देहसङ्करेऽपि प्रागुन्मीलितदिशा ध्वनित्वासम्भवात् किमर्थं ग्रन्थे
तत्प्रतिपादनमित्याशङ्क्य मध्यमप्रकारद्वय इव व्यङ्ग्यालङ्काराभावाभावात् ध्वन्युचित्
ध्वनित्वसम्भावनोत्पत्तेरुपयोग्येव तन्निराकरणमित्याह—आधे त्विति ॥ कुनः प्राधान्यस्य

१. य. ‘जनाभित्’
२. क. ख. ग. ‘सा’
३. क. ख. ग. ‘सन्देहे’

४. क. ख. ग. ‘ध्वनि’ नास्ति ।
५. य. ख. ग. ‘प्र’ नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

प्राधान्येनाविवक्षितत्वान्न ध्वनिविषयत्वम् । अलंकारद्वयसंभावनया तु वाच्य-

लोचनम्

कथंचिदस्ति संभावनेत्याशङ्क्य निराकरोति—अलंकारद्वयेति ॥ सममिति ॥
द्वयोरप्यान्दोल्यमानत्वादिति भावः । ननु यत्र व्यङ्ग्यमेव प्राधान्येन भाति तत्र
किं कर्तव्यम् ? यथा

“होइ ण गुणानुराओ खल्लणं णवरं पसिद्धिसैरणणम् ।

किर पद्धवइ ससिमैणी चन्दे ण पिआमुहे दिट्ठे ॥”

कौमुदी

समत्वमित्याशङ्क्याह—द्वयोरपीति ॥ ननु सङ्करालङ्कारे कुत्र व्यङ्ग्यस्य प्राधान्येनावस्थानं
यत्र ध्वनिविषयत्वमनुज्ञातमित्याशङ्क्य तद्विषयं दर्शयितुं शङ्काग्रन्थं विवृणोति—ननु
यत्रेति ॥ सङ्करालङ्कारे ॥

“भवति न गुणानुरागः खलानां केवलं प्रसिद्धिशरणानाम् ।

[किञ्च] प्रसन्नोति शशिमणिश्चन्द्रे न प्रियामुखे दृष्टे ॥”

गुणेषु परैः वर्ण्यमानेष्वपि स्वयं ज्ञातेष्वपि “गुणा एव स्वीकर्तव्याः” इति
प्रयत्नतः प्रतिबोध्यमानानामपि खलस्वभावत्वादेव स्वभावस्य विपरिवर्तयितुमशक्यत्वान्न
तेषु खलानामनुराग उत्पद्यते ; उत्पद्यमाना तद्विशेषवार्ता ; तदभावे तु किं
क्रियतामित्यर्थः ; यतोऽमी वराका गङ्गारिकाप्रवाहपतिता विवेकवार्ताविरहितपामर-
प्रापलोकप्रसिद्धिमात्रावष्टम्बबुद्धय एव, न ॥ यस्तु सतत्त्वविमर्शलेशशालिनः ;
तत्सम्भवेऽपि कथञ्चिन्निरुद्धनिविटतरलोकप्रसिद्धिवासानाशतपरवशीक्रियमाणमानसा एव ।
एतत्प्राधान्यार्थं विशेषविषयमर्थान्तरन्यासमाह—यद्यप्यं शशिमणिरणीयस्यपि गुणे
गुणितानुरागः स्यात्, तदा सकलसंसारसारसर्वस्वभाजने भामिनीवदनकोकनदे

१. अ. ‘किं तु’ अधिकः ।

४. घ. ‘वण्णुत्त’

२. घ. ‘वल्लनपरव’

६. च. ‘पण्ण’

३. घ. ‘खलान’

५. क. ख. ग. ‘सिमन’

ध्वन्यालोकः

व्यङ्ग्ययोः समं ग्राधान्यम् । अथ वाच्योपसर्जनीभावेन व्यङ्ग्यस्य तत्रावस्थानं तदा सोऽपि ध्वनिविषयोऽस्तु, न तु स एव ध्वनिरिति वक्तुं शक्यम्, पर्यायोक्तनिर्दिष्टन्या-

लोचनम्

अत्रार्थान्तरन्यासस्तावद्वाच्यत्वेन भौति, व्यतिरेकापह्नुती तु व्यङ्ग्यत्वेन प्रधान-
तयेत्यभिप्रायेणाशङ्कते—अथेति ॥ तत्रोत्तरम्—तदा सोऽपीति ॥ सङ्करालङ्कार
एवायं न भवति, अपि त्वलङ्कारध्वनिर्नैमायं ध्वनेर्द्वितीयो भेदः । यच्च
पर्यायोक्ते निरूपितं तत्सर्वमत्राप्यनुसरणीयम् । अथ सर्वेषु संकरप्रभेदेषु व्यङ्ग्य-

कौमुदी

नयनपदवीमवतरत्येव सत्येकान्ततो विनिःध्यन्देत ; न त्वेवम्, किन्तु चन्द्रविम्बसन्दर्शन-
समयैकनिःध्यन्दनशीलत्वनिमित्तप्रवृत्तचन्द्रमणिशब्दवाच्यत्वप्रसिद्धिमात्रावष्टम्भेन जडिमादि-
बहुदोषकलपीकृतनिःसारचन्द्रशब्दवाच्यक्षुद्रतरपदार्थविशेषदर्शन एव निर्भरद्वय-
दखिलाङ्गतया निःध्यन्दते । अर्थान्तरन्यासस्य बाध्यत्वं तावद्युक्तम् । चन्द्रापेक्षया
प्रियामुखस्याधिकगुणस्वावगमात् व्यतिरेकः 'नायं चन्द्रः प्रियामुखमेव ॥ सः'
इत्यपह्नुतिश्च व्यङ्ग्यत्वेनापगम्येते ; तयोरेव चमत्कारकारित्वात् ग्राधान्यं चेति
ध्वनित्वमप्रत्युद्गमत्र व्यवस्थितगित्यर्थः । प्रधानतया व्यङ्ग्यत्वेन भात इत्यन्वयः ;
अथवा व्यङ्ग्यत्वेन प्रधानतया च भात इति । नन्वेवं सति सङ्करालङ्कारत्वं
ध्वनित्वं कैकत्र सन्निपतेत् ; तच्च गुणप्रधानभावविशेषादनुतोद्भव्यमिति कथं तत्र ध्वनि-
विषयत्वोक्तिरित्यत्राह—संकरालङ्कार एवेति ॥ “न तु स एव” इत्यादेः व्याख्यातप्रायत्व-
माह—यच्चेति ॥ “कचिच्च संकरालङ्कारे” इत्युक्तत्वात् “अपि च” इत्यादिप्रत्यय-
संकरालङ्कारविशेषविषयत्वापातप्रतीयमानमपाकर्तुं तात्पर्यमाह—अथेति ॥ उक्त-

१. क. छ. 'तत्राप्यवतरानम्'

२. क. र. ग. 'आभाति'

३. घ. ङ. 'अत्र'

४. ॥ 'अलङ्कारध्वनिर्नैमायम्' नास्ति ।

५. क. छ. 'ध्वनिनामा'

६. ग. 'यत्तु'

७. क. छ. 'मध्यमानु'

ध्वन्यालोकः

यात् । अपि च संकरालंकारेऽपि च कचिद् संकरोक्तिरेव ध्वनिसंभावनां निराकरोति^१ ।

लोचनम्

संभावनानिरासप्रकारं साधारणमाह—अपि चेति ॥ ‘कचिदपि संकरालंकारे च’ इति संबन्धः । सर्वभेदभिन्न इत्यर्थः । ‘संकीर्णता तु मिश्रत्वं लोलीभावः ; तत्र कथमेकस्य प्राधान्यं क्षीरजलवत् ?

“अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः ।

अप्रस्तुतप्रशंसा सा त्रिविधा पैरिक्तीर्तिता ॥”

अप्रस्तुतस्य वर्णनं प्रस्तुताक्षेपिण इत्यर्थः । स चाक्षेपस्त्रिभिः^२ प्रकारैर्भवति—

कौमुदी

तात्पर्यार्थानुगुण्येनैव क्रमभङ्गनेन “अपि च कचिद्” इत्यत्र सङ्गतिमाह—कचि-
दपीति ॥ सम्बन्धमुद्घुष्ट्य वैस्पष्ट्यार्थमर्थमाह—सर्वभेदभिन्न इत्यर्थ इति ॥
संकरोक्तेरेव ध्वनिस्त्वबुद्ध्युत्पत्तिनिरोद्धीत्वमुक्तम् । तद् कथमित्यपेक्षायामाह—संकीर्णता
त्विति ॥ तुरवधारणे । मिश्रत्वं न सम्बन्धमात्रं तिलतण्डुलवत्, किन्तु क्षीरनीरव-
दात्यन्तिकः संश्लेष इत्याह—लोलीभाव इति ॥ सामान्यानवधारणे विशेषावधारण-
स्याशक्यत्वात् प्रथमं सामान्यलक्षणमाह—अधिकारादिति ॥ अधिकारः प्रस्तुतत्वम् ;
तदेव तदपेतत्वमप्रस्तुतत्वम् । एतदाह—अप्रस्तुतस्येति ॥ स्तुतिशब्दार्थमाह—
वर्णनमिति ॥ नन्वप्रस्तुतस्य वर्णनमयुक्तम्, अप्रतिपिस्तितार्थप्रतिपादनेन वक्तुरनवधेय-
वचनत्वप्रसङ्गात् इत्याह—प्रस्तुताक्षेपिण इति ॥ आक्षेप आकर्षणम् । लक्षणे
यदप्रस्तुतप्रशंसायालौघिष्यमुक्तम्, तद् प्राणभूताक्षेपत्रैरूप्यकृतमित्याह—स चेति ॥ के

१. क. ख. ग. ‘संकरालंकारस्य’

२. क. ख. ग. ‘करोति’

३. ग. ‘संकीर्ण’

४. क. ख. ‘तु’ नास्ति ।

५. ‘हि’

६. ख. ‘अलोली’

७. ग. ‘रानपेतस्य’

८. क. ख. ‘परिकल्पिता’

९. क. ख. ग. ‘च’ अपिक् ।

१०. क. ख. ‘त्रिविधः’

ध्वन्यालोकः

अप्रस्तुतप्रशंसायामपि यदा सामान्यविशेषभावाभिन्नमिति निमित्तिभावाद्वा, अभिधीयमानस्य अप्रस्तुतस्य प्रतीयमानेन प्रस्तुतेनाभिसंबन्धः, तदा अभिधीयमानप्रतीयमानयोः

लोचनम्

सामान्यविशेषभावात्, निमित्तनिमित्तिभावात्, सारूप्याच्च । तत्र प्रथमे प्रकारद्वये प्रस्तुताप्रस्तुतयोस्तुल्यमेव प्राधान्यमिति प्रतिज्ञां करोति—“अप्रस्तुत” इत्यादिना “प्राधान्यम्” इत्यन्तेन । तत्र सामान्यविशेषभावेऽपि द्वयी गतिः—सामान्यमप्राकरणिकं शब्देनोच्यते, गम्यते तु प्राकरणिको विशेषः, स एकः प्रकारः । यथा—

कौमुदी

ते प्रकारा इत्यत्रोक्तम्—सामान्येति ॥ अयं च प्रकारत्रयनियमः “यदा सामान्यविशेषभावात्” इत्यादिवृत्तिप्रत्यये क्रमेण तदनुवा[यादा]स्तिप्रत्ययनिह सुप्रहृत्वाय प्रत्य-कृतोपवर्णितः । एवं लक्षणं तत्प्रकारभेदं चोपदिश्य “अप्रस्तुतप्रशंसायाम्” इति प्रत्यस्य साधारण्येन प्रथमप्रकारद्वये ध्वन्यभावप्रदर्शकत्वमाह—तत्र प्रथम इति ॥ नन्वेनेनैव प्रत्येन तुल्यप्रधानत्वसिद्धौ “यदा तावत्” इत्यादेः “अयमेव न्यायः” इत्यन्तस्य आनर्पक्यमाशङ्क्य अनेन सामान्यमुखेन प्रतिज्ञैव कियते ; प्रतिज्ञातोपपादकत्वेनोत्तरप्रत्यारम्भ इति न वैयर्थ्यमिति वक्तुमाह—प्रतिज्ञां करोतीति ॥ किपती या, वृत्तिप्रत्यस्य प्रतिज्ञारूपत्वमित्यत उक्तम्—प्राधान्यमित्यन्तेनेति ॥ “निमित्तनैमित्तिकभावे च” इत्यतः प्राक्तनप्रत्येन प्रथमप्रकारस्यापि द्विप्रकारत्वं सिद्धयत्कृत्य तपोर्द्धयोरपि प्रकारयोः प्राधान्यसाम्योक्त्या ध्वनित्वनिरासेन प्रथमप्रकारविषयप्रतिज्ञोपपादिता । तत्र किं तत् प्रकारद्वयम्, कथं वा तत्र प्राधान्यसाम्यमित्यपेक्षायामाह—तत्रेति ॥ तयोः प्रकारयोः मध्य इत्यर्थः । गतिः प्रकारः । अप्राकरणिकमप्रस्तुतम्, प्राकरणिकः प्रस्तुतः ॥ स एक इति ॥ सामान्याद्विशेषप्रतीतिरूपः । उदाहरति—यथेति ॥

उपलोचनम्

क. ख. ग. मातृकासु दृष्टस्य पाठस्य एवं योजना—अप्रस्तुतप्रशंसायामपि यदा सामान्यविशेषभावात् निमित्तनिमित्तिभावाद्वा ‘प्रस्तुताशेषः’ इति शेषः ; अभिधेयप्रतीयमानयो-रित्यस्य ‘तदा’ इत्यादिः ॥

लोचनम्

“अहो संसारनैर्घृण्यमहो दीरात्म्यमापदाम् ।

अहो निसर्गजिह्वास्य दुरन्ता गतयो विधेः ॥”

अत्र हि दैवप्राधान्यं सर्वत्र सामान्यरूपमप्रस्तुतं वर्णितं सत् प्रकृते कौपि वस्तुनि^१ विनष्टे विशेषात्मनि पर्यवस्यति । तत्रापि च विशेषांशस्य सामान्येन व्याप्यत्वाद्ब्रह्मविशेषवद्वाच्यसामान्यस्यापि प्राधान्यम् । न हि सामान्यविशेषयोर्युगपत्

कौमुदी

अत्र अप्रस्तुतप्रस्तुतयोः सामान्यविशेषरूपयोः वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वे दर्शयति—
अत्र हीति ॥ सर्वत्र सामान्यरूपमिति ॥ संसारनैर्घृण्यादौ सामान्यरूप-
मनुगतम् ; न हि दैवप्राधान्यं विशेषतः कुत्रचिद्विशेषरूपे साधारण्येन निविशते,
सर्वत्रापि तदायत्तस्थितित्वादित्यर्थः ॥ क्वापीति ॥ प्रेयसीपुत्रादिरूपे । अत्र व्यङ्ग्यवाच्ययो-
स्तुल्यप्राधान्यं दर्शयति—तत्रापि चेति ॥ ननु व्यङ्ग्यविशेषस्य तावदस्तु प्राधान्यम्,
व्यङ्ग्यत्वाद्विशेषरूपत्वाच्च ; वाच्यस्य तु कथं तद्वत् प्राधान्यं वाच्यत्वात् सामान्यरूपत्वाच्चे-
त्याशङ्क्याह—विशेषांशस्येति ॥ विशेषो हि सामान्येन सर्वत्र व्याप्यते, अन्यथा
सामान्यत्वस्यैवानिष्पत्तेः ; न च वैपरीत्येन व्याप्यव्यापकभावः ; अतो विशेषप्राधान्य-
नान्तरीयकता[तया] सामान्यप्राधान्यस्यापि सिद्धेर्द्वयोः प्राधान्यं सममेवेत्यर्थः ।
नन्वेवमप्येकस्मिन् वाक्ये कथं द्वयोर्युगपत् प्राधान्येन विषयभावः गुणप्रधानतयैव
अन्वयनैयस्यात्, इतरथा एकस्यैकदैव गुणत्वं प्रधानत्वं च विरुद्धमापद्येतेत्याशङ्क्य
सामान्यविशेषवस्तुव्यतिरिक्तविषय एवायं नियमः, तयोस्तु नित्यसंश्लिष्टमूर्तित्वादेवा-
भेदसहिष्णुभेदधर्मकत्वात् गुणत्वं प्रधानत्वं वा समकालाविरुद्धमित्याह—न हीति ॥

१. क. 'स्वातन्त्र्यं'

२. क. ख. ग. 'क्वापि' नास्ति ।

घ. 'कुत्रापि'

३. क. ख. ग. 'क्वापि' अपिकः ।

४. क. ख. 'तत्रापि विधेः'

ग. 'तत्र च विधेः'

५. क. ख. 'व्याप्यत्वाच्च' इत्यस्य

ग. 'प्राप्तत्वाच्च' इत्यस्य

६. क. ख. 'वाच्यत्वे'

लोचनम्

प्राधान्यं विरुध्यते । यदा तु विशेषोऽप्राकरणीकः प्राकरणीकं सामान्यमाक्षिपति
तदा द्वितीयः प्रकारः । यथा—

“एतत्तस्य मुखात् कियत्कमलिनीपत्रे कर्णं पायसो

यैःमुक्तार्मणिरित्यमस्त स जडः शृण्वन् यदस्मादपि ।

अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनै-

स्तत्रोद्गीय गतो म्मेत्येनुदिनं निग्राति नान्तः शुचा ॥”

कौमुदी

सामान्यविशेषयोरिति हेतुत्वेन योजनीयम् ॥ द्वितीय इति ॥ विशेषात् सामान्य-
प्रतीतिरूपः ॥ एतत्तस्येति ॥ इह खलु कश्चिज्जडमतिः जलजपलाशपतितजलविन्दुसन्दर्शी
सदृशसन्दर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारतया निसर्गजडिमात्कन्दनतिरस्क्रियमाणासंभावनामुद्धिरपमिह
मुक्तामणिरिति बभ्राम । अथ तदर्पनाकदर्पितद्वयो स्रष्टि तदुपादानव्याप्रियमाणान्गुल्यग्र-
संस्पर्शमात्रविलीनेऽपि तस्मिन् अनुमिषिततत्त्वबुद्धिः प्रत्युताचेतनेऽपि मणौ अत्यन्तासंभावित-
मपि विहायसागमनं संभावयन् तदलाभदुःखभारदोषूयमानमानसतयाऽनुदिनं निग्रातुममान
एव आस्ते । तत्तादृगवस्थजडविषयेयमुक्तिः । मुखात् आरम्भतः प्रथममिति यावत् । कमलिनी-
पत्रस्थितं पायसो जलस्य कर्णं मुक्तामणिरित्येवमस्त मननं कृतवानिति यत्, तदेतत्
तस्य जडस्य कियत् अत्यल्पमेव ; सादृश्यनिमित्तस्य भ्रमस्य सर्वत्र सुलभत्वात् संभावित
एव मुक्तामणिभ्रम इत्यर्थः । अस्मात् कमलिनीपत्रपायः कणमुक्तामणिभ्रमात् अन्यच्छृण्वति
गर्भवाक्यम् । सः जातमुक्तामणिभ्रमो जडः, तस्मिन् मुक्तामणिवुद्ध्या सलिलविन्दो आदीयमान
एव अङ्गुल्यग्रेण या लघ्वी क्रिया तदादानोपयोगिनी तयैव अत्यन्ताय लयं गते सति
शटिल्यदर्शनाज्जडत्वादेवरोपितममकारः ह्य हन्त ! असौ मदीयो मुक्तामणिः समुत्पत्य

१. क. ख. 'विमाव्यते'
२. प. 'यः प्राकरः'
३. ग. 'आक्षिपतीति तत्र'
- ड. 'आक्षिपति तत्र'
- घ. ख. 'आक्षिपतीति तदा'
४. ग. 'कणः'

५. ग. घ. 'यः'
६. प. 'कणमिह'
७. ग. 'तत्र कुशोद्गीय'
८. क. ख. 'इहे'
९. क. 'नान्तः'

ध्वन्यालोकः

सममेव प्राधान्यम् । यदा तावत् सामान्यस्य अप्रस्तुतस्या-

लोचनम्

इति' । अत्र अस्थाने महत्त्वसंभवेना सामान्यं प्रस्तुतम् ; अप्रस्तुतं तु जलविन्दी मणिल-
संभावनं विशेषरूपं वाच्यम् । तत्रापि सामान्यविशेषयोर्युगपत्प्राधान्ये न विरोध इत्युक्तम् ।
एवमेकः प्रकारो द्विभेदोऽपि विचारितः, "यदा तावत्" इत्यादिना "विशेषस्यापि
प्राधान्यम्" इत्यन्तेन । एनमेव न्यायं निमित्तनैमित्तिकभावेऽतिदिशंस्तस्यापि द्विप्रकारतां
दर्शयति । कदाचिन्निमित्तमप्रस्तुतं सदभिधीयमानं नैमित्तिकं प्रस्तुतमाक्षिपति । यथा—

"ये बान्धव्युदये प्रीतिं भोज्जन्ति व्यसनेषु च ।

ते बान्धवास्ते सुहृदो लोकः स्वार्थपरोऽपरः ॥"

कौमुदी

गत इति निश्चिन्वानोऽतिबेलमुपजातपरितापो निद्रामपि न लभत इति । अत्र प्रस्तुता-
प्रस्तुतौ सामान्यविशेषौ दर्शयति—अत्रेति ॥ अत्र प्रसाधितमेव समप्राधान्यमतिदिशति—
तत्रापीति ॥ उक्तेऽर्थे ग्रन्थमवतारयति—एवमिति ॥ निमित्तनैमित्तिकभावस्यैकरूपत्वात्
कथं द्विप्रकारसामान्यविशेषभाषोक्तन्यायातिदेश इत्याशङ्क्य न्यायातिदेशमुखेनास्यापि द्वि-
प्रकारसूचनपरोऽयं ग्रन्थ इत्याह—एनमेवेति ॥ उपजीव्योपजीवकभावश्च न्यायः ॥ य
इति ॥ न बान्धवा एव बान्धवाः, न सुहृद एव सुहृदः ; किन्तु ये परस्याभ्युदये
सति परं प्रीतिं भजन्ते, व्यसनेष्वापस्तु न परित्यजन्ति च, त एव सुहृदतया बान्धवाः, त
एव च सुहृदोऽपि ; अपरस्तद्विपरीतवृत्तिलोकशब्दमात्रवाच्यो लोकनमात्रव्यापारो लब्ध-

उपलोचनम्

"एतत्तस्य" इति भट्टदीयः अन्यापदेशोऽयमद्वैतमतानुसारिणां सुहृदयानामन्यादृश-
मास्त्वादनीयं सारमभिव्यञ्जयति । तथा हि—शाङ्करो मायावादः उष्णवचं प्रपञ्चमपलपितुं वा
उद्योगिपुरुषधैरियाणामुत्साहस्थेमानं शिथिलयितुं वा सर्वथा न प्रावर्तते ; परं तु अस्थाने महत्त्व-
संभावनं नाम सर्वानर्थमूलमन्यूलयितुम्, यथावत् वस्तुस्थितावास्या व्यवहाराग्रयितुं चेति । अत्र
"कुत्रोद्गीय गतो हृदा" इति पाठः तात्पर्यं सम्यक्पुण्याति ॥

१. क. ख. ग. 'इति' नास्ति ।

४. घ. 'यथा'

२. क. ख. ग. 'संभावनं'

५. क. ख. ग. 'एतमेव'

३. क. ख. 'अपि' नास्ति ।

६. क. ख. 'प्रस्तुतं' नास्ति ।

धन्यालोकः

भिधीयमानस्य प्राकरणिकेन विशेषेण प्रतीयमानेन संबन्धस्तदा विशेषप्रतीतावपि प्राधान्येन तस्य सामान्येनाविर्नामावात् सामान्यस्यापि प्राधान्यम् । यदापि विशेषस्य सामान्यनिष्ठत्वं तदापि सामान्यस्य प्राधान्ये सामान्ये सर्वविशेषाणामन्तर्भावाद्विशेषस्यापि प्राधान्यम् । निमित्तनिमित्तिभावे चायमेव न्यायः ।

लोचनम्

अत्राप्रस्तुतं सुहृद्वान्धवरूपत्वं निमित्तं सज्जनासक्त्या वर्णयति नैमित्तिकीं श्रद्धेयवचनतां प्रेस्तुतामात्मनोऽभिव्यङ्क्तुम् । तत्र नैमित्तिकप्रतीतावपि निमित्तप्रतीतिरेव प्रधानीभवत्यनुप्राणकत्वेनेति षड्व्याख्यज्ञकयोः प्राधान्यम् । कदाचित्तु नैमित्तिकमप्रस्तुतं वर्णयमानं सत् प्रस्तुतं निमित्तं व्यनक्ति । यथा सेतौ—

“सगं अपारिजातं कोत्पुहलच्छिरद्विजं महमहत्स उरगम् ।
सुमरामि महणपुरओ अमुद्वन्दं च हरजडापम्भारम् ॥”

अत्र जाम्बवान् कोस्तुभलक्ष्मीविरहितहरिवक्षःस्मरणदिकमप्रस्तुतं नैमित्तिकं वर्णयति

कौमुदी

जन्मफलत्वात् स्वार्थपरः स्वाभीष्टानभीष्टार्थप्रातिपरिहारमात्रचरितार्थमानी । अत एव समप्र-
दौर्जन्यभाजनीभूतो निरुपाख्य एवेति ॥ सज्जनासक्त्येति ॥ सज्जनहेवाकविशेषबहुमानपूर्वक-
मित्यर्थः ॥ नैमित्तिकप्रतीताविति ॥ श्रद्धेयवचनता एतत् वक्तुः प्राधान्येन प्रतिपिपादयिषिता
इति व्यङ्ग्यस्य तावत् प्राधान्यं निर्विवादमेव । न चेयता वाच्यस्याप्राधान्यम्, प्रधानभूत-
नैमित्तिकप्रतीतावपि अनुप्राणकत्वेन आत्मजामहेतुत्वेन निमित्तभूतवान्धवत्वादेः प्रधानतया

१. स.	स.	‘विशेषणेन’	५. ग.	‘प्रस्तुतात्मनो’
२. ज.	ज.	‘विशेषस्य’	१०. क.	स. ‘वाच्यव्यङ्ग्ययोः’
३. क.	स.	‘प्रतीतां सत्यावपि’	११. क.	स. ‘स्मरणरूपमप्राप्तुताय हृद-
स्वरव व्यङ्ग्यरूपानुप्राणकत्वमिति
व्यङ्ग्यानुप्राणकत्वेन वाच्यस्यापि
प्राधान्यम् । वृत्तामेव चिन्तयित्वा’
४. क.	स.	‘विना भावात्’	१२. ग.	‘प्रस्तुतनैमि.’
५. ज.	ज.	‘यदा तावत्’		
६. क.	स.	‘प्राधान्येन’		
७. क.	स.	‘विशेषणानां’		
८. क.	स.	‘सप्रस्तावनेन’		

लोचनम्

प्रस्तुतं वृद्धसेवाचिरजीवित्वव्यवहारकौशलादिनिमित्तभूतं मन्त्रितायामुपादेयमभिव्यङ्क्तुम् ।
तत्र निमित्तप्रतीतावपि नैमित्तिकं वाच्यभूतम् । प्रत्युत तन्निमित्तानुप्राणितत्वेनो-
द्भुरकन्धरीकरोत्यात्मानमिति समप्रधानतयैव वाच्यव्यङ्ग्ययोः । एवं द्वौ प्रकारौ प्रत्येकं
द्विविधौ विचार्य तृतीयः प्रकारः परीक्ष्यते सारूप्यलक्षणः । तत्रापि द्वौ प्रकारौ—अप्रस्तुतात्
कदाचिद्वाच्याद्यमत्कारः, व्यङ्ग्यं तु तन्मुखप्रेक्षम् । यथास्मदुपाध्यायभट्टेन्दुराजस्य—

“प्राणा येन समर्पितास्तथ बलाघेन त्वमुत्थापितः

स्कन्धे यस्य चिरं स्थितोऽसि विदधे यस्ते सपर्यामपि” ।

तस्यास्य स्मितमात्रकेण जनयन्त्रावापहाराक्रियां

भातः प्रत्युपकारिणां धुरि परं वेताललीलायसे ॥”

कौमुदी

प्रतिभासात् । न ह्यात्मनस्तथाविधनैसर्गिकसुहृत्साधनुपजीवनेन श्रद्धेयवचनत्वं प्रतीति-
पथमवतरितुमलमिति बलात् द्वयोरपि प्राधान्यमविशिष्टमेवेत्यर्थः ।

“स्वर्गमपारिजातं कौस्तुभलक्ष्मीविरहितं मधुमयनस्योरः ।

स्मरामि मथनात् पुरतः अमुग्धचन्द्रं च हरजटाप्राग्भारम् ॥”

कुनस्तदभिव्यङ्ग्यत्वमिष्यत उक्तम्—मन्त्रितायामुपादेयमिति ॥ प्रत्युतेति ॥ अप्राधान्य-
वैपरीत्येन । उद्भुरकन्धरीभावः प्राधान्यम्, तत्र हेतुः—तन्निमित्तानुप्राणितत्वेनेति ॥
अस्यार्थः—इह तावन्नैमित्तिकप्रतीतिबलान्निमित्तस्य प्रधानतयैव प्रतीतिः ; तत्र निमित्तप्रतीतेः
प्राक् नैमित्तिकप्रतीतिः स्वरूपमात्रविश्रान्तिनिमित्तस्वरूपैव आविर्भूता सती पश्चादवगत-
निमित्तोज्जीवितोन्मज्जितरूपैवाविर्भवतीति सकलसहृदयस्वसंवेदनसिद्धमेतदिति वाच्यव्यङ्ग्ययोः
समतुलारूढमिव प्राधान्यमवभासत इति ॥ तन्मुखप्रेक्षमिति ॥ वाच्यं प्रत्युपसर्जनी-
भूतमित्यर्थः । धूःशब्दोऽप्रवाचकः, “अप्रांमुलानां धुरि” इत्यादिष्वत् । वेताललीला

१. घ. ड. च. ‘भूत’

६. क. ख. ‘प्रेक्ष्यम्’

२. क. ख. ‘उपादेयभूताया’

७. घ. ड. ‘सपर्यां पुरः’

३. क. ख. ‘प्राणकृतेव’

च. ‘सपर्यां पुरः’

४. क. ख. ‘किं चाय’

८. क. ख. ‘प्राणाय’

५. घ. ‘वदुणे’

लोचनम्

अत्र यद्यपि सारूप्यवशेन कृतघ्नः कश्चिदेन्यः प्रस्तुत आक्षिप्यते, तथाप्यप्रस्तुतस्यैव वेतालवृत्तान्तस्य चमत्कारकारित्वम् । न ह्येतेनोपालम्भवदसंभाव्यमानोऽयमर्थो न च न ह्य इति वाच्यस्यात्र प्रधानता । यदि पुनरचेतनोदिनात्यन्तासंभाव्यमानतदर्थ-विशेषणेन अप्रस्तुतेन वर्णितेन प्रस्तुतमाक्षिप्यमाणं चमत्कारकारि तदा वस्तुष्वनिरसौ । यथा ममैव—

“भावव्रात हठाजनस्य हृदयान्याक्रम्य यन्नर्तयन्
भङ्गीभिर्विविधाभिरात्महृदयं प्रच्छाद्य संकीडसे ।

कौमुदी

वेतालवृत्तान्तः ॥ सारूप्यवशेनेति ॥ प्राणसमर्पणाद्युपकर्तृर्गु[र्त्य]पकर्तृत्वरूपसादृश्य-
वलात् ॥ अप्रस्तुतस्यैवेति ॥ वाच्यभूतस्येति शेषः । कुतो वाच्यस्यैव प्राधान्यमित्या-
शङ्क्य किमसंभावितत्वादप्राधान्यमव्यक्त्वाद्वा ? नाथ इत्याह—न हीति ॥ यथा ममैव—

“सत्त्वं सा[सं]हतिशालिशीतलपलाशालीकरालीकृतः

स्निग्धोदारफलावनम्रितमहाशाखोपशाखाञ्चितः ।

चूतदो न न भासि भासि न पुनश्चेतश्चमत्कारिणी

रीतिस्ते गिरिदुर्गसंकटदुरारोहस्पृष्टतस्थुषः॥”

अत्र अचेतनं प्रत्येवंविधोक्तिरेवासंभावनीयेत्यप्रस्तुतस्यैवार्थिजनोपयोगहानिविभवसमृद्धपुरुष-
वृत्तान्तरूपस्यार्थस्याक्षिप्यमाणस्य चमत्कारदायित्वम् । तर्हि तथाविधेऽप्रस्तुतप्रशंसाविषये
वाच्यस्याप्राधान्यं व्यङ्ग्यस्य च प्राधान्यमिति तत्र ध्वनेरन्तर्भावोऽस्तिवलाशङ्क्य, अप्रस्तुत-
प्रशंसासंस्कार एवार्थं न भवति ; वस्तुष्वनिरवयवं तृतीयो भेद इत्याह—यदि पुनरिति ॥
अत्यन्तमसंभाव्यमानोऽचेतनत्वादेव तथाविधो वर्ण्यमानोऽर्थविशेषो जनहृदयाक्रमणादिरूपो
पत्र तथाभूतेनेति ॥ भावव्रातेत्यादि ॥ हे चन्दनादिपदार्थसमूह । स्वमात्मनो हृदयं सारं

१. ग. 'सारूप्यवशेन' नास्ति ।
५. 'कृतघ्नः सारूप्यवशेन'
२. ग. 'अन्यः प्रस्तुतः' नास्ति ।
३. घ. 'अपि' अपिकः ।
४. क. ख. 'नालम्बद'
५. क. ख. 'न च' नास्ति ।

- ग. 'न ह्यर्थ'
६. घ. 'वाच्यरवाच्य प्रधानता'
७. द. 'इत्यादि' अपिकः ।
८. घ. 'वर्णितेन'
९. क. ख. ग. घ. 'संकीडने'

लोचनम्

सत्त्वामाह जडं ततः सहृदयं मन्यत्वदुःशिक्षितो

मन्येऽमुष्य जडात्मता स्तुतिपदं त्वत्साम्यसंभावनात् ॥”

कश्चिन्महापुरुषः “वीतरागोऽपि सरागवत्” इति न्यायेन गाढविधेकालोकतिरस्कृत-
तिमिरप्रतानोऽपि ^१लोकमध्ये स्वात्मानं प्रच्छादयन् लोकं च वाचालयन् आत्मन्यप्रतिभास-
मेवाङ्गीकुर्वन् तेमैव लोकेन मूर्खोऽयमिति यदायज्ञायते, तदा तदीयं लोकोत्तरं चरितं प्रस्तुतं
व्यङ्ग्यतया प्राधान्येन प्रकाश्यते । जडोऽयमिति उच्यते नन्द्यादिर्भाषो लोकेनावज्ञायते ।
स च प्रत्युत कस्यचिद्विरहिण औत्सुक्यचिन्ताद्वयमानमानसतामन्यस्य प्रहर्षपरवशतां

कौमुदी

प्रच्छाद्य विविधाभिः भङ्गीभिः जनस्य हृदयमाक्रम्य नर्तयन् संक्राडिसे यत् ततो हेतोः,
सहृदयं मन्यत्वदुःशिक्षितः स जनस्य वामाह[माह जडं], एवं वदतोऽस्य जनस्य या
जडात्मतासा सा त्वत्साम्यसंभावनात्तस्य जनस्य स्तुतिरेवेति मन्ये इति पदानां संगतिः ।
अस्य काव्योदाहरणानुकूलमर्थं दर्शयन्नप्रस्तुतं व्यङ्ग्यमर्थमाह—“कश्चित्” इत्यादिना
“प्रकाश्यते” इत्यन्तेन ॥ वीतरागोऽपीति ॥ यदाह—

“ज्ञाततत्त्वस्य लोकोऽयं जडोन्मत्तपिशाचवत् ।

ज्ञाततत्त्वोऽपि लोकस्य जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥”

इति वाचालयन् आत्मावमानगर्भिता बन्धीयसीर्जनानां वाचः प्रवर्तयन्, आत्मविषये
जनैरारोपितम् अप्रतिभासम् अनवबोधमनुमन्यमानः, स्वकीयस्य लोकोत्तरस्य
तरवावबोधस्याच्छादनात् । प्रतीयमानं प्रदर्श्य वाच्यमर्थमाविष्करोति—जडोऽयमिति ॥ हिः
प्रसिद्धौ ॥ प्रत्युतेति ॥ न जाड्याभाव एव, किं तु तद्विपरीतविदग्धस्वभावेत्यर्थः । अन्यस्य

१. ग. च. ‘यस्त्वा’

२. क. ख. ‘जडात्मना’

ग. ‘जडात्मनः’

३. ङ. ‘भेदोक्त’

४. घ. ‘प्राधान्येन यत्र आत्मन्यप्रति-
भासमेवाङ्गीकुर्वन् स्तेयादिभाषो
लोकेनाव-’

लोचनम्

करोतीति हठादेव लोकं यथेष्टं विकारकारणाभिर्नर्तयति । न च तस्य हृदयं केनापि विज्ञायते^१ कीदृग्यमिति । प्रत्युत महागम्भीरोऽतिविदग्धः सुष्टुगर्वहीनोऽतिशयेन क्रीडाचतुरः ; स यदि लोकेन जड इति तत एव कारणात् प्रत्युत वैदेग्यसंभावनानिमित्तात् संभावितः ; आत्मा च यत एव कारणात् प्रत्युत जाड्येन संभाव्यस्तर्त एव सहृदयः

कौमुदी

प्रियतमासमन्वितस्य । हठादेवाक्रम्येत्यस्य व्याख्या—यथेष्टं विकारकारणाभिरिति ॥ विकाराणामौत्सुक्यप्रहर्षादीनां कारणाभिः प्रवर्तनाभिः । आत्महृदयं प्रच्छाद्येति व्याचष्टे— न चेति ॥ हृदयं सारं प्रकृतिः ॥ प्रत्युतेति ॥ यादृग्यं लोकेन ज्ञायते, तादृग्यं न भवतीत्येव न, किं तु अलोकसाधारणगुणशालीत्यर्थः । तदाह—महागम्भीर इति ॥ गाम्भीर्यस्य लोकातीतत्वान्महत्त्वम् । एवमतिविदग्ध इत्यादिष्वपि गमयितव्यम् । एवं पूर्वार्धं व्याख्यायोत्तरार्धं व्याचष्टे—स यदीति ॥ “संभावितः” इत्यन्तं यदिवाक्यम् ॥ स इति ॥ प्रागुक्तगुण-विशिष्टः भावत्रातः, लोकेन जड इति संभावित इति संबन्धः । अनेन “स त्वामाह जडम्” इत्यंशः परामृष्टः । तत इत्यस्य कारणार्थत्वमाह—तत एवेति ॥ उक्तप्रकारात् संक्रीडन-रूपात् कारणात् । ‘एव’ इत्यस्याशयं स्वयमेवाह—प्रत्युतेति ॥ तद्वि कारणं वस्तुगत्या न जाड्यहेतुः ; तद्विरुद्धरूपवैदग्धीहेतुरेव हि तदित्यर्थः । “सहृदयमन्यत्वदुःशिक्षितः” इत्यमुमंशं परामृशति—आत्मेति ॥ लोकापेक्ष आत्मशब्दः ॥ यत एवेति ॥ विदग्धस्य सतो जाड्यत्वेन संभावनारूपात् ॥ प्रत्युतेति ॥ सहृदयत्वसंभावनापेक्षम् । जडत्वेन संभावयितुं योग्योऽसहृदय इत्यर्थः । सहृदयः संभावितः सहृदयत्वेन संभावितः । यदीति एतदन्तम् अनु-

१. क. ख. ‘यथेच्छ विकारकारणादिभिः’

ग. ड. च. ‘यथेष्टं

विकारकारणादिभिः’

प. ‘यथेष्टं विकारणाभिः’

२. क. ख. - ग. घ. ‘ज्ञायते’

३. प. ‘कीदृग्यो’

४. क. ख. ग. ‘सपदि’

घ. ‘यदि स लोको जानाति तत एव’

५. ड. ‘वैदेग्य...प्रत्युत’ नास्ति

६. प. ‘च’ नास्ति ।

७. ग. ‘प्रत्युत’ नास्ति ।

८. ग. ‘अतः’

ध्वन्यालोकः

यदा तु सारूप्यमात्रवशेनाप्रस्तुतप्रशंसायामप्रकृतप्रकृतयोः संबन्धः तदाप्यप्रस्तुतस्य सरूपस्याभिधीयमानस्य प्राधान्येनाविवक्षायां ध्वनावेवान्तःपातः । इतरथा

लोचनम्

संभावितः; तदस्य लोकेत्यस्य जडोऽसीति यदुच्यते तदा जाड्यमेवंविधस्य भाववातस्याति-
विदग्धस्य प्रसिद्धमिति सा प्रत्युत स्तुतिरिति जडादपि पापीयानयं लोक इति ध्वन्यते ।
तदाह—यदा स्तित्यादिनां ॥ इतरथा स्तिति ॥ इतरथैव पुनरलंकारान्तरत्वमलंकार-
विशेषत्वम्, न व्यङ्ग्यप्राधान्येन कथंचिदपीति भावः । उद्देशे यदादिग्रहणं कृतम्

कौमुदी

कृष्टस्य अस्य संशये संशयार्थत्वम् ॥ तदिति ॥ तर्हीत्यर्थः । अस्य लोकस्य स्तुतिरित्यन्वयः ।
कीदृशी स्तुतिरित्यत उक्तम्—जडोऽसीति ॥ हे जड एवं वदंस्त्वम् ‘जडोऽसि’ इति यद्वचनं
केनचिदुच्यते, सा स्तुतिरेवेत्यर्थः । कुत इत्यत उक्तम्—तदेति ॥ वचनकाले अजडस्य
सतो जडत्वप्रसिद्धपुण्यजीविनी हि जनसंबन्धिनी जडत्वोक्तिः, तथा सति तत्तुल्ययोगक्षेमतया
जनस्याप्यजडत्वसंभावनाद्वास्तवी स्तुतिरेवेति पर्यवस्येदित्यर्थः । अनेन “मन्येऽमुष्य” इत्यादे-
रर्थो निरूपितः । एवमप्रस्तुतार्थविषयां वचनव्यक्ति निरूप्य तस्याः पार्यन्तिकमर्थं प्रकाशयति
—जडादपीति ॥ एवमुदाहरणश्लोकार्थं परामृश्य तादृशि विषये ध्वनित्वमेव ; अतादृशेव
अप्रस्तुतप्रशंसालंकारत्वमित्येतस्मिन्नर्थे ग्रन्थमन्वतारयति—तदाहेति ॥ एवकारो भिन्न इतरथे-
त्यनेन संबध्यत इत्याह—इतरथैवेति ॥ तुल्यार्थः पुनःशब्देनोक्तः । अलंकारस्याविधेयत्वा-
देवं योजनेत्यर्थः । अलंकारान्तरत्वमित्यप्रस्तुतप्रशंसाया अन्योऽलंकार उक्त इति भ्रमो
मा भूत्, अन्तराशब्दस्य विशेषार्थत्वेन सौधोच्यत इत्याशयेनाह—अलंकारविशेषत्वमिति ॥
एवकारव्यवच्छेदमाह—न व्यङ्ग्यप्राधान्येनेति ॥ उपलक्ष्यार्था तृतीया । यदि वा
व्यङ्ग्यप्राधान्य इति सप्तम्यन्तं पदम् । एको नकारः प्रमादलिखितः । पूर्वं धित्योक्तस्यार्थस्य

१. क. ख. ‘वशेनान्वयस्य’

च. ‘इत्यादि’

२. क. ख. ‘प्राधान्यस्य’

८. क. ख. ‘अलंकारान्तरत्वविशेषणत्वम्’

३. ग. ‘लोकस्य’ नास्ति ।

ग. ‘अलंकारत्व’

४. घ. ‘यदुच्यते’

९. क. ख. ग. ‘व्यङ्ग्यस्य कथं नि-

५. क. ख. ग. ‘प्रातरस्यादिग्रन्थस्य’

दपि प्राधान्यमिति’

६. च. ‘सा’ अधिकः ।

घ. ‘विशेषणव्यङ्ग्य’

७. क. ख. ग. ‘इति’

ध्वन्यलोकः

त्वलंकारान्तरत्वेमेव । तदयमत्र संक्षेपः—

लोचनम्

“समासोक्ति” इत्यत्र द्वन्द्वे तेन व्याजस्तुतिप्रभृतिरलंकारवर्गोऽपि संभाव्यमानव्यङ्ग्यानुप्रवेशः संभावितः । तत्र सर्वत्र साधारणमुत्तरं दातुमुपक्रमते—तदयमत्रेति ॥ कियद्वा प्रतिपदं लिख्यतामिति मायः । तत्र व्याजस्तुतिर्यथा—

“किं वृत्तान्तैः परगृहगतैः किं तु नाहं समर्थ-

स्तुष्णीं स्थातुं प्रकृतिमुखरो दाक्षिणात्यस्वभावः ।

गेहे गेहे विपणिषु तथा चक्षुरे पानगोष्ठ्या-

मुन्मत्तेव भ्रमति भवतो बहूभा हन्त कीर्तिः ॥”

अत्र व्यङ्ग्यं यत् स्तुत्यात्मकं तेन वाच्यमेत्रोपस्क्रियते । यत्तदाहतं केनचित्—

“ओसीनाय पितामही तव मही मार्ता ततोऽनन्तरं

जाता संप्रति साम्भुराशिरशना जाया कुलोद्भूतये ।

कौमुदी

संक्षिप्य प्रदर्शनं क्रियत इति प्रतिज्ञाय तदधिकार्यान्तरप्रदर्शनपरश्चोक्तौपन्यासस्य तात्पर्यमाह—उद्देश इति ॥ अपिशब्दोऽप्रस्तुतप्रशंसासमुच्चयार्थः । अत्र विषय-संकोचं करोति—संभाव्यमानेति ॥ संभावितः प्रदर्शितः । किमिति साधारण्येनोत्तर-दानमित्यत उक्तम्—कियद्देति ॥ प्रतिपदं कण्ठोक्त्येत्यर्थः । व्याजेन व्याजरूपा वा स्तुति-रिति नास्तेव लक्षणसिद्धेरुदाहरणमेवाह—तत्रेति ॥ अत्र वाच्यभूतया निन्दया भवतः कीर्तिरप्रतिबन्धमेव विश्वं व्याप्नोतीत्युत्तमश्लोकत्वगुणकीर्तनरूपां स्तुतिमवगमयति । अत्र व्यङ्ग्यानुगतवाच्यस्यैव प्राधान्यं न ध्वनित्वमित्याह—अत्रेति ॥ प्रसङ्गादुदाहरणान्तर-मनूय दूषयति—यत्त्विति ॥ केनचिदित्यत्रयानगर्भो निर्देशः ॥ अस्माकमिति ॥

१. क. 'रु' ग. 'न्तरमेव'

२. घ. 'त्यनेन'

३. ग. 'अलङ्कारः सर्वोऽपि'

४. ग. 'संभाव्यमानोऽपि'

५. क. र. व्यङ्ग्यानुवेशः'

ग. 'व्यङ्ग्योऽनु'

६. क. र. 'तदयमिति' अधिकः ।

७. ग. 'अथ'

८. क. 'रु' ग. 'वर' नारितः ।

९. क. र. ग. 'योजन'

१०. क. ग. 'ग. 'आमीनाय'

११. क. ग. 'जाता'

१२. क. र. 'माया'

लोचनम्

कं याचसे तदिह वासमियं बराकी श्रुर्ममान्वधिरा ननु गृह पान्य ॥”

अत्र व्यङ्ग्यमेवैकत्र पदार्थ उपस्कारकारीति वाच्यं प्रधानम् । व्यङ्ग्यप्राधान्ये तु न कौचिदलंकारतेति निरूपितम् इत्यलं बहुना ॥

कौमुदी

भवस्यामनुभवता भवतैव तावदिदमनुक्तसिद्धमवगन्तुं शक्यम् ॥ अस्मिन्निति ॥ जनराहित्यस्य प्रात्यक्षगम्यत्वम्, अतिसन्निहितत्वादचिरकाललभ्यत्वम् ॥ गृह इति ॥ परकीयत्वप्रसिद्धपार-
तन्त्यहीनत्वम् ॥ गृहपतिश्चेति ॥ गृहत्वप्रयुक्तगृहपतिनित्यसान्निध्यशङ्कापरित्यागः । यतो विदेशं गतः अद्यामिष्यत्यपि कदाचिदिति शङ्कानुदयं प्रति किं वक्तव्यं यतो गमनमपि संप्रत्येव निर्वर्तितवान् ; विदेशं च बहुदिवसप्राप्यं बहुतरकार्यन्तरानुबन्धितया चिरतराश्रुपि-
तव्यं देशं गतः, तादृशात्ततः प्रत्यापत्तिशङ्कापि न कार्येति । तत् तस्माद्धेतोराह कं वासं याचसे स्वयमेव स्वेच्छयैव सुखवासं विधेहि । इयं भवतैवैषा दृश्यतामीदृशीयमिति । बराकी च निसर्गत एष न भवत इयं परीक्षास्पदीभावसमुचिता । संप्रति चान्यथाधिर्यदूरपर्युदासिता-
स्मदीयरहस्यवृत्तान्तावधारणकया । एवं स्थितेऽपि यद्रहस्यविज्ञावविचिकित्साविसंगुल-
हृदयत्वम्, तदपरमौढ्यविजृम्भितमेवेति । तदाह—एकैकत्र पदार्थ उपस्कारकारीति ॥

नन्विह वाच्यस्य व्यङ्ग्यानेपेक्षयैव विश्रान्तत्वात् तदुपसर्जनमात्राच्चास्मिन्
विषये व्यङ्ग्यप्राधान्यानवखण्डनात् ध्वनित्वमेवास्त्वित्याशङ्क्य तर्हि भावालंकारत्व-
मेवात्र न, किं तु वस्तुध्वनित्वमेवेति प्रागुक्तमावर्तत इत्याह—व्यङ्ग्यप्राधान्ये त्विति ॥
बलं यहुनेति ॥ उपमेयोपमानन्वयादावपि वाच्यप्राधान्याविशेषात् ध्वन्यन्तर्भावशङ्कावगमः
[विगमः] स्वयमवश्येय इति दर्शयति । तत्रोपमेयोपमा यथा ममैव—

“ सुखमिदमलसाक्ष्या मुक्तलक्ष्मोपरोधन्यतिकरमिव विम्बं भाति पीयूषभानोः ।

इदमपि विधुविम्बं कम्पघर्मांशुलेशस्फुरितमिव रतान्ते वक्त्रविम्बं प्रियायाः ॥ ”

अत्र मुखशशिबिम्बयोरुपमानान्तरराहित्यलक्षणं वस्तु प्रतीयमानं वाच्यभूतमन्योन्यौपम्य-
लक्षणमर्थमुपस्फुर्वाणमप्रधानतयैव प्रतीयते । अनन्वयेऽपि—

“ आणीं आणीत् परं चेणीं चेणीत् केवलं तस्याः ।

एणीदृशः समिन्धे ओणी ओणीव चैव सखे ॥ ”

इत्यादौ मदीय एव नोपमानान्तरराहित्यम्, किन्तु निरुपमानत्वमेव ; तस्य प्रतीय-
मानमपि वाच्योपस्कारकत्वादप्रधानम् । एवं तुल्ययोगितादावपि योजनीयमिति ॥

१. क. ख. ‘पदार्थोप’ ग. ‘पदार्थ उपस्कारी’ अधिकम् ।

२. क. ख. ‘प्रधानम्’ ज्ञातम् ।

४. क. ख. ‘प्राधान्येन तु कदाचिद’

३. क. ख. ‘प्राधान्ये हि भावालङ्कारता’

५. घ. ‘कदाचिद’

ध्वन्यालोकः

व्यङ्ग्यस्य यत्राप्राधान्यं वाच्यमात्रानुयायिनः ।
समासोक्त्यादयस्तत्र वाच्यालङ्कृतयः स्फुटाः ॥
व्यङ्ग्यस्य प्रतिभामात्रे वाच्यार्थानुगमेऽपि वा ।
न ध्वनिर्यत्र वा तस्य प्राधान्यं न प्रतीयते ॥

लोचनम्

यत्रेति ॥ काव्ये ॥ अलङ्कृतय इति ॥ अलङ्कृतित्वादेय च वाच्यार्थोप-
स्कारकत्वम् ॥

प्रतिभामात्र इति ॥ यत्रोपमादौ श्लिष्टार्थप्रतीतिः ॥ वाच्यार्था-
नुगम इति ॥ वाच्येनार्थेनानुगमः समं प्राधान्यम् अप्रस्तुतप्रशंसायामिवेत्यर्थः । स्फुट-
तया प्राधान्यं न चकास्ति, अपि तु बलात् कल्प्यते, तथापि हृदये नानुप्रविशति ।

कौमुदी

प्रकृतत्वाद्भूतेः यत्रेति परामर्शो मा भूदित्याह—यत्रेति काव्य इति ॥ अप्राधान्ये
हेतुर्वाच्यमात्रानुयायित्वम् ; तत्र तु अलङ्कृतिशब्देन वाच्यार्थोपस्कारकत्वं हेतुरुक्त
इत्याह—अलङ्कृतित्वादेवेति ॥

प्रतिभामात्र इत्यनेन अविस्पष्टावभासत्वमुक्तमित्याह—श्लिष्टेति ॥ श्लिष्टा
अस्पष्टा । व्यङ्ग्यात्मनः अर्थस्य । केति चेत्तत्राह—उपमादाविति ॥ “वाच्य-
मात्रानुयायिनः” इत्यनेन पीनरुक्त्यं परिहरन् व्याचष्टे—वाच्येनेति ॥ अनुगमः
एकतुलाधिरोहः । तस्य क्षेत्रमाह—अप्रस्तुतप्रशंसायामिवेति ॥ “न प्रतीयते” इति
न सर्वथा प्रतीयमानत्वं उच्यते । एवं सति हि प्राधान्यमेव नास्तीत्येव किं
नोच्यते । किन्तु प्रतीतिः स्फुटत्वाभाव एव ; स च प्रयत्नेनोन्नेयत्वाभिप्राय इत्याह—
स्फुटतयेति ॥ बलात् कल्पनं युक्तिपर्यालोचनया परीक्षादशावमाहरणम् । ननु
बलाद्वा अन्यथा वास्तु, प्राधान्यस्य प्रतीतिष्वेदित्येव चरितार्थाः स्म इत्यत
आह—तथापीति ॥ मुक्त्यनुसन्धानमात्रे प्रविलयादित्यर्थः । अस्यापि क्षेत्रमाह—

४. ‘श्लिष्टार्थप्र-’

१. क. ख. ‘वाच्योप’

५. क. ख. ‘च’ अविदम् ।

२. ड. ‘कारत्वम्’

३. क. ख. ‘श्लिष्टा प्रतीतिः’

ध्वन्यालोकः

तत्परावेव शब्दार्थौ यत्र व्यङ्ग्यं प्रति स्थितौ ।

ध्वनेः स एव विषयो मन्तव्यः संकरोज्झितः ॥

तस्मान्न ध्वनेरन्यत्रान्तर्भावः ॥

लोचनम्

यथा—“दे ओ पसिअ णिवत्तैसु” इत्यत्रान्यकृतासु व्याख्यासु । तेन चतुर्थं प्रकारेण न ध्वनिव्यवहारैः सद्भावेऽपि व्यङ्ग्यत्वं—अप्राधान्ये, श्लिष्टप्रतीतौ, बाधेन समप्राधान्ये, अस्पृष्टे प्राधान्ये च । क तर्ह्यसावित्याह—तत्परावेवेति ॥ संकरेणालंकारानु-प्रवेशसंभावनया उज्झित इत्यर्थः । संकरालंकारेणेति त्वसत् । अन्यालंकारोप-लक्षणत्वे हि क्लिष्टं स्यात् ॥

कौमुदी

ययेति ॥ तत्रापि संकोचं करोति—अन्यकृतास्त्विति ॥ तेन “अयमत्र भावः” इत्यतः प्राक् प्रदर्शितास्त्वित्यर्थः । “न ध्वनिः” इति ध्वनिव्यवहारस्यैव निषेध इत्याह—तेनेति ॥ सद्भावेऽपि ध्वनेरिति शेषः । तानेव प्रकारान् विशदयति—व्यङ्ग्यस्येति ॥ संकरशब्दः सांकर्यवाचकः ; तच्च ध्वनेः समासोक्त्यालंकारानुप्रवेशरूपमित्याह—अलंकारेति ॥ अनुप्रवेशाननुप्रवेशयोः तदुज्झितत्वोक्तिर्युक्तेति मत्वा संभावनयेत्युक्तम् । अलंकारानुप्रवेशो हि प्रागाशङ्कि ; ततः शङ्कानवसरोऽत्रोच्यत इत्यर्थः । संकरालंकार-वाचकोऽयं संकरशब्दः किं न स्यादिति, नेत्याह—संकरेति ॥ किमयं संकरालंकार-मात्रविषयः, आहोस्विदुपलक्षणमुखेन समासोक्त्यादेरपि संग्रहार्थः ? नावः, इतरालंकारेषु ध्वन्यन्तर्भावानुमतिप्रसङ्गात् । न द्वितीय इत्याह—अन्यालंकारेति ॥ प्रधानेन

१. ग. 'यथा' नास्ति ।	७. क. ख. ग. घ. 'प्राधान्यम्' अधिकः ।
२. ग. 'देव्याः पसिमणु अन्तसु'	८. क. ख. 'क्लिष्ट'
घ. 'देवा... मुकुलित' नास्ति ।	९. ग. 'स्पृष्टम्'
३. क. ख. 'आतसु'	१०. घ. 'च' नास्ति ।
४. इ. 'न' नास्ति ।	११. ग. 'उज्झितः'
५. क. ख. 'व्यवहारम्'	१२. क. ख. 'क्लिष्टम्'
६. घ. 'न' अधिकः ।	

ध्वन्यालोकः

इतश्च नान्तर्भावः यतः काव्यविशेषोऽङ्गी च्वनिरिति कथितः ; तस्य पुनरङ्गानि—अलंकारा गुणा वृत्तयश्चेति प्रतिपादयिष्यन्ते । न चावयव एव पृथग्भूतोऽवयवीति प्रसिद्धः । अपृथग्भावे तु तदङ्गत्वं तस्य ।

लोचनम्

इतश्चेति ॥ न केवलमन्योन्यविरुद्धाव्यवाचकभावव्यङ्ग्यव्यञ्जकभावसमा-
श्रयत्वात् न तादृश्यमलंकाराणां ध्वनेश्च यावत् स्वामिमृत्यवदङ्गिरूपाङ्गरूपयो-
र्विरोधादित्यर्थः ॥ अवयव इति ॥ एकैक इत्यर्थः । तदाह—
पृथग्भूत इति ॥ पृथग्भूतस्तथा मा भूत्, समुदायमप्यपतितस्तर्हस्तु
तपेत्याशङ्क्याह—अपृथग्भावे त्विति ॥ तदापि न स एक एव समुदायः,

कौमुदी

समुदायापेक्षं न्याय्यम् ; संकरालंकारस्य चेतारालंकारसमुदायात्मकस्य तदपेक्षया प्राधान्या-
संमवाहुपलक्षणनीत्या तत्संग्रहस्तावत् क्लृप्त एव ; यथाश्रुत्यर्थस्थितिसंभवे सति तदतिक्रमेणा-
श्रुतार्थपरिकल्पनापि क्लेशाय कल्पत इति सर्वथा नेत्यंकारं व्याख्यानं समुचितमित्यर्थः ।
“इतश्च” इत्यत्र चशब्दस्य समुच्चयार्थस्यार्थमाह—न केवलमिति ॥ यथान्योन्यविरु-
द्धात्मनोः दहनतुहिनयोर्न तादात्म्यं तथा विरुद्धाश्रययोरपि । अन्योन्यविरोधश्च वाच्य-
वाचकव्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः[भावयोः] प्रसिद्धः भिन्नसामग्रीत्यादितः ; तस्मान्न तदाश्रय-
[तदाश्रयालङ्कार]व्ययोरपि तादात्म्यसंभवं इत्यर्थः । अङ्गाङ्गिभावस्य गुणप्रधानभाव-
गर्भत्वात्, तस्य च स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यविरोधात्, एकस्मिन् वस्तुनि विनियेशासम्भवान्न
तादात्म्यमित्यर्थः । मन्वन्वयव्यतिरेकेण कस्यचिदवयविनोऽनुपलम्भादवयवस्यैवावयवविरूपत्वं
तादात्म्यमित्यर्थः । मन्वन्वयव्यतिरेकेण कस्यचिदवयविनोऽनुपलम्भादवयवस्यैवावयवविरूपत्वं
प्रसिद्धमिति कथं तन्निषेध इत्याशङ्क्यावयव इत्येकवचनार्थस्य विवक्षितत्वं दर्शयन्
परिहरति—एकैक इति ॥ पृथग्भूतत्वमवयवव्यतिरेकमिति शङ्का मा भूत्,
समुदायापेक्षं प्रत्येकमवयवव्यतिरेकेति दर्शयन्नेकवचनार्थविवरणार्थतां दर्शयति—तदाहेति ॥
अत्र यत्तन्मन्—किमेकैक एवावयवः प्रत्येकं स्वस्वरूपेणावयवव्यतिरेकेण न्यते, किं वा
समुदायरूप इति । तत्र आद्यमपेक्ष द्वितीयं शङ्कते—पृथग्भूत इति ॥ समुदाय-
मध्यपतित इति । समुदायोपहितस्वरूप इत्यर्थः ॥ तथेति ॥ अवयवव्यतिरेक ॥ तदापीति ॥

१.	क.	स.	'अलङ्कारो'
२.	क.	स.	'केवलमनेन'
३.	क.	स.	'इत्याह'
४.	क.	स.	'तदाह' जातिः ।

५. क. म. घ. ङ. च. 'अय' मभिः ।
६. क. म. 'अय' नामि ।
७. म. घ. 'अयदित्तिभिः' ।
८. क. म. 'अयभोः' ।

ध्वन्यालोकः

न तु तत्त्वमेव । यत्रापि वा तत्त्वं तत्रापि ध्वनेः महाविषयत्वात् न
लोचनम्

अन्येषामपि समुदायिनां तत्र भावात् ; तत्समुदायिमध्ये च प्रतीयमानमप्यस्ति ;
न च तदलंकारस्वरूपम्, प्रधानत्वादेव ; यत्त्वंलंकाररूपं तदप्रधानत्वात्
ध्वनिः ; तदाह—न तु तत्त्वमेवेति ॥ नन्वलंकार एव कश्चित्त्वयोः प्रधानता-
मियेकं दत्त्वा ध्वनिरित्यामेति चोक्त इत्याशङ्क्याह—यत्रापि वेति ॥

कौमुदी

समुदायमध्यपतितत्वेऽपि एकस्यैव खलु समुदायिनः समुदायरूपत्वमशक्याप्यवसानम्,
अन्येषामपि समुदायिनां तत्र भावात् ; तेषामसमुदायित्वापातात् प्रत्येकमेव समुदायिषु
समुदायस्याप्रतीतिरनुपपेक्षेयम् । न च समुदितेष्ववयवेषु समुदायः, समुदायान्तराभावात् ;
भावे वानवस्थापातात् ; न च समुदायो नाम नामान्तरमेव, न वस्तु किञ्चिदिति वक्तुं
शक्यम्, तद्व्यवहारयोर्बाधितासन्दिग्धलोकप्रसिद्धिसमासादितसद्भावयोरनपह्नवनीय-
त्वात् ; अतो यदर्थ एवायमवयवसंघातः ॥ एव समुदाय आत्मा प्रधानमवयवी-
त्वादिष्वपदेशान्तरगोचरोऽर्थः ; तदङ्गभूता एवान्ये समुदायिनः पृथक्पृथक् विभिन्नरूपोप-
कारसमर्पणमुखेन तद्व्यवहारनिर्वाहकाः सन्तस्तदुपलब्धभावमेवावलम्बन्ते, न तु जातु
तदात्मकत्वं स्वमेव प्राप्नुवन्ति । तत्र शब्दार्थतदलङ्कारादीनां यन्मुखप्रेक्षितया
समूहमिव ॥ एव प्रतीयमानोऽर्थोऽवयवी, आत्मा च ; इतरेषां तादाम्येन तदङ्गत्वमेव ।
ध्वनेस्तु न कश्चिदङ्गत्वम्, प्रधानत्वादिति ; प्राधान्याप्राधान्ये च वक्तुर्विवक्षाविशेष-
तदभावनिवन्धने एव, न वास्तवे ; तेन प्रतीयमानत्वमेव अङ्गित्वे न प्रयोजकम् ;
किन्तु प्राधान्येन विवक्षाविषयत्वमेव इति ; एतदाह—तन्मध्ये चेति ॥ न चैतावता
अस्योपमादिसाम्यापातः, प्रधानतया विवक्षितत्वात् । न चैतावता प्रतीयमानस्यात्मत्वमेवेति
नियन्तुं शक्यम्, समासोक्त्यादिष्वलङ्काररूपत्वादेव ध्वनित्वान्म्युपगमादित्यर्थः ।
“यत्रापि वा” इत्यनुवादस्य ध्वनित्वसम्भावनायोग्यं विषयविशेषं प्रागुक्तसमासोक्त्याद्यन्य-
तमं दर्शयति—नन्वलङ्कार एवेति ॥ पर्यायोक्तालङ्कारस्य तावत् “भग धम्मिअ” इत्युदा-
हरणाङ्गीकारेण व्यङ्ग्यप्राधान्यविवक्षायां ध्वनित्वं प्रागुक्तम् ; सङ्करे च “होइ ण गुणाणुराओ”

१. क. ख. ‘न’ नास्ति ।

२. ड. ‘योऽन्येषाम्’

३. ग. ‘तद्भावात्’

४. क. ख. ‘समुदाय’

५. क. ख. ग. ‘रूपम्’

६. ग. ‘वदलङ्कार’

७. क. ख. ‘त्वया’ नास्ति ।

८. ड. च. ‘चेति’

अन्यालेखः

तन्निष्ठत्वमेव । “सूरिभिः कथितः” इति विद्वदुपक्षेयमुक्तिः, न तु यथाकथंचित्प्रवृत्तेति
लोचनम्

न हि समासोक्त्यादीनामन्यतम एवासौ तथास्माभिः कृतः, तद्विक्तत्वेऽपि तस्य भावात् । समासोक्त्याचलंकारस्वरूपस्य समस्तस्याभावेऽपि तस्य दर्शितत्वात् “अत्ता एत्थ” इति “कस्स वा ण” इति । तदाह—न तन्निष्ठत्वमेवेति ॥ विद्वद्भ्य उपज्ञां प्रथमत उपक्रमो यस्या उक्तेरिति बहुव्रीहिः । तेन “उपज्ञोपक्रमम्”

कौमुदी

इत्यत्र अप्रस्तुतप्रशंसायां च कुत्रचित् ; अतो ध्वनिवादिभिः कश्चिदलंकार एव प्राधान्याख्यं विशेषोपान्तरम् उपनमय्य ध्वन्यादिष्वपदेशगोचरीकृत इत्यायातमिति नामान्तरकरणनिबन्धनं कियदिदमतिशयारोपणं भवतामित्यर्थः । ध्वनेरलङ्कारमात्रनिष्ठत्वाभावं वृत्तावुक्तमुपपादयति—
न हीति ॥ असावलंकारः ॥ तथेति ॥ ध्वनित्वेनात्मत्वेन च ॥ तद्विविक्तत्वेऽपीति ॥
समासोक्त्यादिसमस्तालंकारजातीयस्वरूपस्पर्शराहित्येऽपीत्यर्थः । तस्य ध्वनेः । तदेव स्फोरयति—समासोक्त्यादीति ॥ उदाहरणमाह—असा एत्येति ॥ समासोक्तिप्रत्यये
“समारोपितनायिकानायकयोः” इत्यत्र यथा शाम्दप्रक्रियाविरोधः कश्चिदाशङ्क्य व्याख्यान-
विशेषप्रदर्शनेन परिहृतः, तद्वदिह विद्वदुपज्ञेयत्रापि तद्विरोधाशङ्कां परिहर्तुं
विशक्तिं विप्रद्विशेषं दर्शयति—विद्वद्भ्य इति ॥ उपक्रमः प्रवृत्तिः ; बहुव्रीहि-
समासाङ्गीकारे फलमाह—तेनेति ॥ “तत्पुरुषोऽनर्कधारयः” इति तत्पुरुषस्य
नपुंसकलिङ्गत्वविषयधिकारे खलु “उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्” इति
सूत्रेणोपक्रान्तस्य तत्पुरुषस्य नपुंसकत्वं स्मृतम् । अतस्तत्पुरुषसमासाङ्गीकार एव
नपुंसकलिङ्गत्वप्रसङ्गः । इह तु बहुव्रीहिसमासस्यैवाभ्युपगमान्न तत्प्रसङ्ग-
इत्यर्थः । अयं व्यङ्ग्यार्थशब्दतदर्थतद्व्यापापात्तमना चतुष्टयस्य ध्वनिशब्दवाच्यत्वं
विद्वत्प्रसिद्धिबलात् साधयितुं प्रविक्रंसुः, प्रथमं व्यङ्ग्यस्य ध्वनिशब्दवाच्यत्व-
सिद्धयनुगुणतया श्रूयमाणशब्दं वैयाकरणैरेव प्रक्रियान्तरानुसारेणोक्तां दिशमनुसृत्य

निराशुक्त भवति महाविषयत्वात् । विन्दुपथेति ।

• अभिज्ञः ।

३. ग. घ. ङ. ध. 'विशुद्धा'

य. क. उ. ग. 'प्रथमः'

५. क. रा. 'कदाः'

१. क. ख. ग. 'इत्यादि'

१. क. ख. ग.
 २. क. ख. 'तस्मिन्निहा यत्प्रेति तत्र

२. क. सु. व्यासकृतशिल्पः ।
भवति । महाविषयत्वात् व्यासकृतशिल्पः ।
षष्ठे षट् एव न भवति किं तु तत्कर्मपरोऽपि,
तथापि न भवति किं तु षोडशीत्यनेन व्यासकृतशिल्पः ।

तथापि न भवति किं तु घटेऽपीक्षनेन व्यापकोऽय-

ध्वन्यालोकः

प्रतिपाद्यते । प्रथमे हि विद्वांसो वैयाकरणाः, व्याकरणमूलत्वात् सर्वविद्यानाम् । ते च तेषु श्रूयमाणेषु वर्णेषु ध्वनिरिति व्यवहरन्ति । तथैवान्यैस्तन्मतानुसारिभिः

लोचनम्

इति तत्पुरुषार्थं नपुंसकत्वं निरवकाशम् ॥ श्रूयमाणेष्विति ॥ श्रोत्रशङ्कुली संतानेन गता अन्त्याः शब्दाः श्रूयन्त इति प्रक्रियायां शब्दार्जः शब्दाः श्रूयमाणा

कौमुदी

व्याचष्टे—श्रोत्रशङ्कुलीमिति ॥ श्रोत्रशङ्कुली श्रोत्रेन्द्रियगोलका, सा च मण्डलाकारः तद्देशविशेषः, यदवच्छिन्न आकाशभागः श्रोत्रेन्द्रियमुच्यते ; तां सन्तानेन वीची-सन्तानन्यायेन प्राप्ता अन्त्या स्फोटोपेक्षया चरमभावात् शब्दात् स्फोटाख्याज्जाताः सर्वेषां श्रोत्रेन्द्रियगोचरतां प्रतिपद्यन्ते । उक्तं हि—“स्थानकरणसंयोगविभागजाता-च्छब्दादशदिव्यापिनः कदम्बकाः, तद्वत्, वीचीसन्तानवच्च शब्दा जायमानाः श्रोत्रदेशं दशदिगवस्थितानाम् उपगच्छन्ति” इति । शब्दजत्वसाम्यात् घटानुरणनत्वं प्रसिद्धमेव । तेषां ध्वनिशब्दवाच्यत्वे भर्तृहरिवाक्यं प्रमाणयति—यथेति ॥ उत्पत्तिपक्षे स्फोटध्वनिभेदप्रकटनपरोऽयं श्लोकः । संयोगविभागाम्यां करणभूताभ्याम् ; करणैः कर्तु-भूतैः ; स्थानोपलक्षणार्थं च करणैरिति वचनम् ; स्थानकरणसंयोगविभागजाताच्छब्दाज्जाताः शब्दजाः घटानुरणनरूपाः शब्दा अभिव्यक्तिवादिभ्योऽभ्यैरुत्पत्तिवादिभिरुक्ता इत्यर्थः । यदाह वृत्तिकारः “अनित्यपक्षे स्थानकरणप्राप्तिविभागपूर्वकः प्रथमाभिनिर्द्घृतो यः शब्दः स स्फोट इत्युच्यते । तज्जास्तु [तज्जातास्तु] सर्वदिक्कास्तद्रूपप्रतिबिम्बोपप्राहिणः सर्वद्रव्याणां

उपलोचनम्

“ते च तेषु श्रूयमाणेषु वर्णेषु ध्वनिरिति व्यवहरन्ति” इति वृत्तिग्रन्थस्य त्रिधा योजनेन ध्वनिव्यवहारस्य वैयाकरणव्यवहारोपकर्ता व्यवहार्ये व्यञ्जकशब्दार्थयोः व्यञ्जनावृत्तौ चतुष्पक्षेऽपि च समर्थयन्ति लोचनकाराः । तत्रैषा प्रथमा योजना—“वैयामन्यशब्दानां शब्दजानामनु-रणनरूपत्वमस्ति तेषु श्रूयमाणेषु” इति । एषा व्यवहारे ध्वनिव्यवहारानुगुणा । द्वितीययोजना लोचने स्फुटं प्रदर्शिता व्यञ्जकशब्दार्थयोर्ध्वनिव्यवहारानुगुणा । तृतीया योजना व्यञ्जनाया ध्वनिव्यवहारा-नुगुणा यथा—“वर्णेषु तावन्मात्रेषु सन्तु, तावत्त्वेव श्रूयमाणेषु सत्त्वपि, प्रसिद्धादधिको व्यापारः ध्वनिरिति व्यवहरन्ति” ॥

१. ग. “प्रकाशयते”
२. ग. “तेषु” नास्ति ।
३. श. “व्याहरन्ति”
४. ग. “अवहारम्”

५. ड. च “शब्दाः श्रूयन्ते अन्त्याः”
६. ग. “शब्दजाः” नास्ति ।
७. क. ख. “श्रूयमाणाः” नास्ति ।

लोचनम्

इत्युक्तम् । तेषां^१ घण्टानुरणनरूपत्वं तावदस्ति, ते च ध्वनिशब्देनोक्ताः । येषाह
तत्रभवान् भर्तृहरिः—

“यः संयोगवियोगाभ्यां करणैरुपजन्यते ।

स स्फोटः शब्दजाः शब्दा ध्वनयोऽन्यैरुदाहृताः ॥”

एवं घण्टानिर्हादस्यानीयोऽनुरणनात्मोपलक्षितो व्यङ्ग्योऽप्यर्थो ध्वनिरिति व्यवहृतः ।
तेषां श्रूयमाणा ये वर्णा नादशब्दवाच्या अन्त्यबुद्धिनिर्माणाः स्फोटाभिव्यञ्जकाः ते

कौमुदी

त्वेनात्मना निरवयवत्वादाकाशकल्पत्वेऽपि [आकाशस्यापि] मुख्यसमवायिदेशवत् संयोगि-
द्रव्यान्तरदेशप्रविभागोपचारे सति देशनैरन्तर्यप्रत्यासत्त्या कार्यकारणसन्तानाविच्छेदेन ययो-
त्तरमु[म]पचीयमानपूर्वप्रतिबिम्बोपग्राहक[पग्रह]शक्तयो मन्दप्रदीपप्रकाशितारूप[तरूप-
कल्पाः क्रमेण प्रध्वंसमाना ये वर्णश्रुति[वर्णाः श्रुति] विभजन्ति, ते ध्वनय
इत्युच्यन्ते” इति । व्यङ्ग्यस्यार्थस्य ध्वनिव्यवहार्यत्वे हेतुः घण्टानिर्हादस्यानीयत्वम् । एवमपि
व्यङ्ग्यविशेषस्यैव ध्वनिव्यवहार्यत्वसिद्धिः, रसादिव्यङ्ग्यस्यानुरणनरूपत्वविरहादध्वनित्यादि-
स्वाशङ्क्योपलक्षणन्यायेन कृत्स्नव्यङ्ग्यजातस्यापि तस्मिन्नेरदोष इत्याह—अनुरणनेति ॥ अप-
वाच्यवाचकयोः ध्वनिव्यपदेशमाकर्त्तुं प्रदर्शयितुमाह—ये इति ॥ इह ध्वनिशब्देन न
शब्दजाः शब्दा गृहीताः, किन्तु वर्णातिरिक्तस्फोटाभिव्यञ्जका वर्णा एव गकारादयः,
तेषामपि ध्वन्याकरणीर्ध्वनिशब्देन व्यवहारात् ; नादशब्देनापि ते वर्णास्तैर्व्यवहियन्ते ;
“नादिराहितवीजायाम्” इत्यादी बहूनां वर्णानामन्त्यो यो वर्णस्तद्विषयशुद्धया स स्फोटो
नितरां व्यक्ततरेण रूपेण गृह्यत इति हि तेषां स्थितिः । वर्णानां प्रत्येकं वाच-
कत्वे द्वितीयादिवर्णानर्थक्यात्, समुदितानां वाचकत्वे धाणिकानां क्रमिकाणां च
समुदायस्यैवासंभवात्, एकस्मृतिस्थानां वाचकत्वे सरो रस इत्यादावविशेषात् पूर्वपूर्वानु-
भवसंस्कारसहितान्वयवर्णबुद्धिव्यञ्जनीय एतन्निर्दिष्टं पदं वाच्यमित्यादिप्रत्यक्षप्रमाणक एव

१. च. ‘तेषां च’

२. क. ग. ‘तथाह’

३. क. ग. ‘अगवात्’

४. क. ग. ‘अनुरवः अश्रो ध्वनि-
रित्युच्यते इति’

५. क. ग. ‘अगवादि’

ग. ‘घण्टानाद’

६. क. ग. ‘शब्देन प्रसारोऽप्यल-
ङ्घ्यशब्दान्तरं वर्तते । अलङ्घ्यशब्दानाम्’
अभिधः ।

७. क. ग. घ. ‘इति’

८. क. घ. ‘अनुरव’

लोचनम्

ध्वनिशब्देनोक्ताः । यथाह स एव तत्रभवान्—

“प्रत्ययैरनुपाद्येयैर्ग्रहणानुग्रहैस्तथा ।

ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते ॥”

इति । तेन व्यञ्जको शब्दार्थवैपीह ध्वनिशब्देनोक्तौ । किंच वर्णेषु तावन्मात्रपरिमाणेष्वपि सप्तु, यथोक्तम्—

कौमुदी

शब्दः ; स एवार्थवाचक इति तैरभ्युपगमात् । अत्र वर्णानां ध्वनिशब्दवाच्यत्वे भर्तृ-
हरिभाषितं प्रमाणयति—यथाहेति ॥ अयं तु श्लोकः

“ययानुवाकः श्लोको वा सोढत्वमुपगच्छति ।

आवृष्ट्या न तु स ग्रन्थः प्रत्यावृत्ति निरूप्यते ॥”

इति दृष्टान्तसमर्पकेण पूर्वश्लोकेन संमील्य योग्यः । एवमाशङ्क्य चार्य-
श्लोकः यद्येको ध्वनिः स्फोटाभिव्यञ्जनसमर्थः स्यात्, द्वितीयध्वन्यानर्थक्यम् ; अथ सर्वेषां
सप्तसामर्थ्यम्, अविशेषादेकोच्चारणमेव स्यात्, न च समुदायोऽमीनां सम्भवतीति कथं
ध्वनिभिः स्फोटाभिव्यक्तिरित्यत्राह “ययानुवाकः” इत्यादि । यथा लोकेऽनुवाकादिरावृष्ट्या
उच्चारणपीनः पुन्येन सोढत्वमेकस्यां बुद्धौ विपयीभावलक्षणं प्राप्नोति, न त्वेकैकस्यामावृत्तौ
तथा निरूप्यते, न चैतावता तासामानर्थक्यम्, अन्त्यायामावृत्तौ विस्पष्टग्रहणानुगुण-
विशेषसंपादकतया पूर्वासामपि तद्धेतुत्वस्यानवखण्डनात् । एवं स्फोटाभिव्यक्तिरूप-
ग्रहणानुगुणैः इदमित्यमिति बुद्धयारूढतयोपाख्यातुमशक्यैर्ध्वनिभिः प्रकाशिते शब्दे
समुत्पन्नैरन्तरालवर्तिभिः प्रत्ययैस्तत्परिच्छेदहेतुभिः शब्दस्वरूपं व्यक्तरूपतया

“नादैराहितवीजायामन्येन ध्वनिना सह ।

आवृत्तपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥”

इत्युक्तदिशावधार्यते । तदुक्तं भाष्यकृता—

“व्यक्तरूपग्रहणानुगुणा क्षणुपाख्येयाकारा बहव उपायभूताः प्रत्यया ध्वनिभिः
प्रकाश्यमाने शब्दे उत्पद्यमानाः शब्दस्वरूपावग्रहहेतवो भवन्ति” इति ॥ तेनेति ॥
व्यञ्जकानां ध्वनिशब्देन तैः व्यवहृतत्वात् । संप्रति व्यञ्जनन्यापारस्य ध्वनिशब्दवाच्यत्वं
दर्शयितुमाह—किञ्च वर्णेष्विति ॥ तावन्मात्रपरिमाणेष्विति ॥ यादृशोऽयं श्रोत्रेन्द्रियेण

लोचनम्

“अल्पीयसापि यत्नेन शब्दमुच्चारितं मतिः ।

यदि वा नैव गृह्णाति वर्णं वा सकलं स्पुटम् ॥”

इति—तेषु तावत्स्वेव श्रूयमाणेषु वक्तव्योऽन्यो द्रुतविलम्बितादिवृत्तिभेदात्मा प्रसिद्धा-
दुच्चारणव्यापारादभ्यधिकः स व्यापारो ध्वनिरुक्तः । स एव यैदाह—

“शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदं तु वैकृतः ।

ध्वनयः समुपोहन्ते स्फोटात्मा तैर्न भिद्यते ॥”

कौमुदी

गृह्यते तादृशपरिमाणविशिष्टेध्वित्यर्थः । अपिशब्दः समुच्चये “सत्सु” इत्यनेन सह
“श्रूयमाणेषु” इत्यस्योपरि योजनीयः । तावत्स्वेव श्रूयमाणेष्वपि सत्स्वपीति स्वरस्वरूपतो
वर्णेषु परिमाणविशेषवत्तया स्थितेषु तथाविधेष्वेवाखण्डतया श्रोत्रेन्द्रियगोचरतां गतेषु
च सत्त्वित्यर्थः । अस्य संवादश्लोकगर्भितस्य “वक्तव्योऽन्यः” इत्यादिग्रन्थेन संबन्धः ।
वर्णेष्वेकदेशेन ग्रहणाग्रहणे न सम्भवत इत्यमुमर्थं संवादोक्त्या साधयति—अल्पीयसेति ॥
अल्पतरेण यत्नेनान्युच्चारितं शब्दं मतिः कर्त्री, नैव गृह्णाति वा, सकलं वर्णं स्पुटं
गृह्णाति वा ; न तु किञ्चिन्न गृह्णाति, किञ्चिद्गृह्णाति च निरवयवत्वात् सावयवेषु
वस्तुष्वेकदेशेन ग्रहणाग्रहणयोर्दर्शनादित्यर्थः ; स्पुटम्—इति ‘उक्तनीत्या’ इत्युपस्कारः ;
यथोक्तव्यापारस्य ध्वनिर्वैध्वनित्वम्,] वर्णबुद्धिम्यङ्गनीय एकमिदं पदं वाक्यमित्यादिप्रत्यक्ष-
प्रमाणक एव शब्दः, स एवार्थवाचकः इति तैरभ्युपगमात् । अत्रापि भर्तृहरिभणितं
प्रमाणयति—स एव यदाहेति ॥ द्विविधो हि ध्वनिः, प्राकृतो वैकृतश्च ; तदाहुः—

“शब्दस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते ।

स्थितिभेदनिमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते ॥” इति ।

स्फोटस्वभावव्यञ्जको हि प्राकृतो ध्वनिः । उपलब्धस्योत्तरकालभाविप्रबन्धप्रवृत्तिरूप-
लब्धिप्रबन्धनिमित्तं वैकृतः । तत्र वैकृतध्वनिप्रातिपादकोऽयं श्लोकः । शब्दामिव्यक्ति-
प्रकारमुत्तरश्लोकवक्ष्यमाणं सिद्धवत्कृत्यामिव्यक्तेरुर्ध्वमित्युक्तम् । शब्दस्य वृत्तिभेदमिति
सम्बन्धः । वृत्तिभेदो द्रुतादिभेदः, तं वैकृता ध्वनयः अभिव्यक्त्युत्तरकालभाविनो ध्वनयः ।
समुपोहन्ते समुत्पादयन्ति । यथोत्पन्नमात्रं प्रदीपादि घटादीनामभिव्यक्तिहेतुः, अनुवर्तमानं

१. क. ख. ‘उच्चारणाय’
२. क. ख. ग. ‘व्यापार’ नारित ।
३. क. ख. ग. घ. ‘यदाह स एव’

४. घ. ङ. ‘व्यक्तिभेदास्तु’
५. ग. ‘वृत्तिभेदास्तु’
६. घ. ‘व्यक्तिभेदं तु’
७. क. ख. ‘समुपोहन्ते’

ध्वन्यालोकः

सूरिभिः काव्यतत्त्वार्थदर्शिभिर्वाच्यवाचकसंमिश्रः शब्दात्मा काव्यमिति व्यपदेश्यो

लोचनम्

इति । अस्माभिरपि प्रसिद्धेभ्यः शब्दव्यापारेभ्योऽभिधातात्पर्यलक्षणारूपेभ्योऽतिरिक्तो व्यापारो ध्वनिरुक्तः । एवं चतुष्कमपि ध्वनिः । तद्योगाच्च समस्तमपि काव्यं ध्वनिः । तेन व्यतिरेकाव्यतिरेकव्यपदेशोऽपि न न युक्तः ॥ वाच्यवाचकसंमिश्र इति ॥ वाच्यवाचक-

कौमुदी

तु प्रबन्धाभिव्यक्तिं करोति, न घटादौ किञ्चिदादधाति, तद्विषयबुद्धयनुवृत्तिहेतुः ; एवं स्फोटविषयबुद्धयनुवृत्तिहेतवो वैकृताः । तैः द्रुतादिभिः । ग्रन्थे “द्रुतविलम्बितादि-
वृत्तिभेदात्मा” इति तदुरपादकत्वात्तदात्मकव्योक्तिरौपचारिकी द्रष्टव्या ॥ अस्माभिरपीति ॥ प्रसिद्धव्यापाराभ्यधिकव्यापारविषयं ध्वनिशब्दनमुभयेषां तावत् समानमेव यतः, तेन व्यापारस्यापि ध्वनिशब्दव्यवहार्यत्वं समीचीनमेव ॥ अतिरिक्त इति ॥ व्यङ्ग्यार्थ-
गोचरो व्यञ्जनलक्षणः ; ध्वननमिति भावव्युत्पत्त्या च ध्वनित्वम् । एवं व्यङ्ग्यवाच्य-
वाचकव्यापाराणां क्रमेण ध्वनिशब्दवाच्यत्वं प्रसाधितमुपसंहरति—एवमिति ॥ ननु चतुष्कव्यतिरेकेण काव्यस्यापि तत्समुदायात्मकस्य ध्वनिव्यपदेशः प्रतीयते ; स किंनिबन्धन इत्याशङ्क्य समुदायिव्यतिरेकेण समुदायस्य परमार्थनिरूपणानर्हत्वात् समुदायिभूतव्यङ्ग्यादिध्वनिव्यपदेशहेतुरेव तद्धेतुरिति न हेत्वन्तरचिन्तनेन मनः खेदनीय-
मित्याह—तद्योगादिति ॥ तेनेति ॥ ध्वनिशब्दवाच्यसमुदायात्मकत्वेनैव काव्यस्य ध्वनित्वलाभेनैव हेतुनेत्यर्थः । व्यतिरेको भेदः ; अन्यतिरेकस्त्वभेदः ; भेदव्यपदेश-
स्तावत् ‘काव्यस्यात्मा’ इति ; अभेदव्यपदेशः ‘काव्यविशेषः स ध्वनिः’ इति ; समुदाय-
समुदायिनोर्भिषो भेदाभेदयोर्वास्तवयोरवयव[रव]सद्भावात्तदुज्जीवनेन भेदाभेदव्यपदेशोपपत्ति-
रित्यर्थः ॥ न न युक्त इति ॥ अयुक्तत्वस्य भेदाभेदयोरेकत्र भिषो विरुद्धत्वभावतया प्रसक्तत्वादिह प्रतिषेधः ।

“सर्वत्र वस्तुसन्देहे निर्णेत्री केवला मतिः ।

सात्यन्तभेदेवैधर्म्यादभेदमपि कर्षति ॥”

इत्युक्तन्यायबलाद्विरोधसमाधिरनुसन्धेयः । “वाच्यवाचकसंमिश्रः शब्दात्मा काव्यमिति व्यपदिश्यते[व्यपदेश्यः]” इति ग्रन्थस्य यावदुक्त्यप्रहणे न विवक्षितार्थसिद्धिरिति

लोचनम्

सहितः संमिश्र इति गध्यमपदलोपी समासः । “गामश्च पुरुषं पशुम्” इतिवत् समुच्च-
योऽत्र चकारेण विनापि । तेन वाच्योऽपि ध्वनिः ; वाचकोऽपि शब्दो ध्वनिः ;
द्वयोरपि व्यञ्जकत्वम्, ध्वनतीति कृत्वा । संमिश्र्यते विभावानुभावसंबलनयेति व्यङ्ग्योऽपि
ध्वनिः, ध्वन्यत इति कृत्वा । शब्दनं शब्दः शब्दव्यापारः ; न चासावभिधादिरूपः,

कौमुदी

तदनुगुणं समासविशेषमाह—मध्यमपदलोपीति ॥ अतश्च वाच्यवाचकसंमिश्रः
शब्दात्मा काव्यमितिव्यपदेश्यध्वेत्यर्थो ग्राह्य इत्यर्थः । वाच्यादिसमुदायरूपस्य काव्यस्यै-
वात्र ध्वनित्वसंकीर्तनमिति भावात् [भावात्], तथावृत्त्यर्थमुक्तम्—समुच्चयोऽत्रेति ॥
अस्मिन् ग्रन्थे वाच्यादीनां प्रत्येकं समुदिताकारेण च यतो ध्वनित्वं व्यवस्थापितम्
अतस्तेषां सर्वेषां ध्वनित्वमत्र समुक्षितमवगन्तव्यमित्यर्थः । चकारेण विनापि समुच्चयावगमे
दृष्टान्तमाह—गामिति ॥ एतदेव स्पष्टीकुर्वन्माह—तेनेति ॥ कथं वाच्यवाचकयोर्द्वयोरपि
ध्वनित्वमित्यत आह—द्वयोरिति ॥ ध्वनतीति ध्वनिशब्दव्युत्पत्त्यनुरोधेन व्यञ्जकत्वमेव
ध्वनित्वम्, नान्यत् किञ्चिदित्यर्थः । अस्त्वेवम् ; संमिश्रशब्देन तु कस्य अभिधानम् ?
न हि अध्वनेस्तदभिधानं न्याय्यमित्याशङ्क्य तद्व्युत्पत्तिप्रदर्शनेन व्यङ्ग्याभि-
धायकत्वमाह—संमिश्र्यत इति ॥ संमिश्रणं संमेलनम् । कथं व्यङ्ग्यार्थस्य
रसादेः संमेलनमित्यत उक्तम्—विभावानुभावसंबलनयेति ॥ विभावैरनुभावैश्च
या संबलना संयोगोऽभिव्यङ्ग्याभिव्यञ्जकभावात्मकः तदात्मकं संमिश्रणमित्यर्थः ।
व्यङ्ग्यः संमिश्रशब्दवाच्यो भवति, स च ध्वन्यत इति कृत्वा ध्वनिशब्दवाच्यो
भवतीति योजना । शब्दशब्दस्य वाचकार्यत्वात् पुनरुक्तिशङ्काशमनार्थमाह—
शब्दनमिति ॥ एतद्विद्वणोति—शब्दव्यापार इति ॥ आत्मशब्दवैयर्थ्यं परिहरन्
शब्दश्चासावात्मा चेति विग्रहमभिप्रेत्य शब्दविशेषणत्वेनाभिधान्यापारव्यवच्छेदकतामाह—

१. ड. च. ‘पशुम्’ नास्ति ।
२. ग. ‘व्यञ्जकत्वात्’
३. क. ख. ‘ध्वनित्वमावाप्त्य’
४. क. ख. ग. ‘मिश्रिते’

५. य. ‘संबलनञ्छापयेति’
६. क. ख. ‘न च ... योऽर्थः’
नस्ति ।
७. च. ‘अभिधारूपः’

ध्वन्यालोकः

व्यञ्जकत्वसाम्याद्धनिरित्युक्तः । न चैवंविधस्य ध्वनेर्वक्ष्यमाणप्रभेदतद्भेदसंकलनया

लोचनम्

अपि त्वात्मभूतः ; सोऽपि ध्वननं ध्वनिः । काव्यमिति व्यपदेश्यश्च योऽर्थः सोऽपि ध्वनिः, उक्तप्रकारध्वनिचतुष्टयत्वात् । अत एव साधारणं हेतुमाह—व्यञ्जकत्व-साम्यादिति ॥ व्यञ्जकत्वं व्यञ्ज्यव्यञ्जकभावः सर्वेषु पक्षेषु सामान्यरूपः साधारण इत्यर्थः । यत् पुनरेतदुक्तम् “वाग्विकल्पानामानन्त्यात्” इत्यादि, तत् परिहरति— न चैवंविधस्येति ॥ वक्ष्यमाणः प्रभेदो यथा—मुख्ये द्वे रूपे ;

कौमुदी

न चेति ॥ तस्यापि भावव्युत्पत्त्या ध्वनिशब्दवाच्यतामाह—सोऽपीति ॥ ध्वननमिति व्युत्पत्त्या सोऽपि ध्वनिरित्यर्थः । “काव्यमिति व्यपदेश्यः” इति ध्वनेरेव विशेषण-मिति शब्दछायांशोधादर्थसामर्थ्याच्चावगातिः ; ततश्च न विवक्षितार्थलाभ इत्यतो विशेष्यान्तरं यच्चतुष्टयसमुदायरूपं काव्यं तद्विषयतया व्याचष्टे—काव्यमिति ॥ योऽर्थः ॥ समुदायरूप इति शेषः । तस्यापि ध्वनिशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह—उक्तेति ॥ ननु उक्तप्रकारेण पञ्चानां ध्वनिरेव को हेतुः ग्रन्थे निर्दिष्टः, व्यञ्जकत्वसामान्यधर्मस्य व्यङ्ग्यादिष्वसम्भवात् ? तेनोक्तार्थपरत्वं वाच्यवाचकेत्यादिग्रन्थस्य न सुप्रतिपाद-मित्याशङ्क्याह—अत एवेति ॥ अत्र हेतोः साधारण्याभिधानम्, तस्य समनन्तर-ग्रन्थस्य यथोक्तार्थपरत्वे गमकत्वं चोभयमपि विधेयम् । यस्मात् पञ्चानामपि ध्वनित्वमत्र ग्रन्थेऽभिधिसितम्, तत एव हेतोः साधारणस्य हेतोरभिधानमिति साधारणहेतुकथनलिङ्गादेव अस्मदुक्तार्थपरत्वमवसेयमित्यर्थः । हेतोः साधारण्यमेव व्याख्यानतो विशदयति— व्यञ्जकत्वमिति ॥ सामान्यशब्दोऽपि साधारणवचनः, न जातिवचन इत्याह—साधारण इति ॥ “न चैवंविधस्य” इत्यादेरनेकग्रन्थान्तरिताभाववाच्युक्तदूषणोद्धारपरतया—यत्पुनरिति ॥ कथं पुनर्वक्ष्यमाणप्रभेदस्तद्भेदो वेत्यतो निबृणोति—यथेति ॥ मुख्ये मुखे भवे ; अत

१. ग. 'ध्वननात्'

२. क. ख. 'स चापि'

३. ड. च. 'चतुष्टयमयत्वात्'

४. क. ख. ग. 'साधारणहेतुम्'

५. ड. च. 'व्यञ्जकत्वसाम्यादिति'

नारित ।

६. ग. 'व्यङ्ग्यस्य'

७. 'व्यञ्जकत्वमिति'

८. क. ख. 'व्यञ्जनमात्रः'

९. 'व्यञ्जकभावः'

१०. ड. 'इति'

ध्वन्यालोकः

महाविषयस्य यत् प्रकाशनं तदत्र प्रसिद्धान्कारविशेषमात्रप्रतिपादनेन तुल्यमिति तद्भावितचेतसां युक्त एव संरम्भः । न च तेषु कथञ्चिदीर्घ्या कलुषितश्रेमुपीक-

लोचनम्

तद्भेदा यथा—अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य इत्यविवक्षितवाच्यस्य, असं-
लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इति विवक्षितान्यपरवाच्यस्येति ; तत्राप्ययान्तरभेदाः ॥
महाविषयस्येति ॥ अशेषलक्ष्यव्यापिन इत्यर्थः । विशेषग्रहणेनाव्यापकत्वमाह ; मात्रशब्दे-
नाङ्गित्वाभायम् । तत्र ध्वनिस्वरूपे भावितं प्रणिहितं चेतो येषाम् ; तेनैवा चमत्कारस्वरूपेण

कौमुदी

एष च प्रधानभूते च । अनेन प्राथमिकः प्रधानभूतो वा भेदः प्रभेद इति प्रोपसर्गार्थो निरूपितः ; भिषते व्यवच्छिद्यते रूप्यतेऽनेनेति भेदो रूपम् इति रूपशब्देन भेदशब्दार्थोऽपि । मुख्यभेदाप्रदर्शनं च समनन्तरमेव प्रदर्शयिष्यमाणत्वात् । तद्भेद इत्यत्र तच्छब्देन प्रभेदपरामर्श इत्याह—तद्भेदा इति ॥ तद्भेदग्रहणं च तदवान्तरभेदानामप्युपलक्षणार्थं महाविषयत्वाभिधानसामर्थ्यादवगन्तव्यमित्याशयेनाह— तत्रापीति ॥ तद्भेदविषयेऽपि । भवन्तीति शेषः । ते च द्वितीयोद्घोते वक्ष्यन्त इति भावः । महच्छब्दोऽत्र वृत्त्यार्थवृत्तिः, विषयशब्दस्तु लक्ष्यविषय इत्याह—अशेषेति ॥ प्रसिद्धान्कारप्रतिपादनेनेत्येव वक्तव्ये किमर्थं विशेषग्रहणं मात्रग्रहणं चेत्याशङ्क्य प्रयोक्तव्यनिरूपणैलक्षण्यप्रकटनहेतुविवक्षया तदर्थवत्त्वमाह—विशेषेति ॥ विशिष्यते यथोक्तध्वनिस्वरूपवैलक्षण्यप्रकटनहेतुविवक्षया तदर्थवत्त्वमाह—विशेषेति ॥ विशिष्यते व्यावर्तत इति विशेषः, तेन अलंकारस्य व्यावृत्तस्वरूपत्वान्न व्यापकतया अनुवृत्त-
ध्वनितुल्यत्वमित्यर्थः । मात्रशब्दो लेशवाचकः, तेन च अङ्गित्वाभावसूचनमुखेन अङ्गिभूतध्वनिव्यतिरेको दर्शित इत्याह—मात्रशब्देनेति ॥ आहृत्यनुपङ्गः । तद्भावित-
चेतसामित्यनेन काष्ठप्राप्तसहृदयभावानां ग्रहणमित्याह—तत्रेति ॥ भावितमिति भूधातो-
र्णिजन्तान्निष्ठायां रूपम् । अत एव व्याचष्टे—प्रणिहितमिति ॥ प्रकर्षेण विषयान्तरस्यः
प्रसादस्य निहितं निवेशितम् ; वाशब्दः समुच्ये, न विकल्पे ॥ तेनेति ॥ ध्वनिना ।

१. क. ख. 'अङ्गित्वाभायं'
२. क. ख. 'नैवेन अङ्गीलम्बवः'
अधिकः ।

३. क. ख. ग. 'न'
४. ग. 'वा' नास्ति ।
५. क. ख. ग. 'रूपेण'

ध्वन्यालोकः

त्वमाविष्करणीयम् । तदेवं ध्वनेस्तावदभाववादिनः प्रत्युक्ताः । अस्ति ध्वनिः ॥

स चासावविवक्षितवान्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्चेति द्विविधः सामान्येन ।

लोचनम् ^{विनिर्दिष्टं चेतोऽपि} ^{तत्त्वज्ञानेन} ^{प्रतिपत्तिः}

भावितमधिवासितम्, अत एव मुकुलितलोचनत्वादिविकारकारणं चेतो येषाम् ।
अभाववादिन इति ॥ अवान्तरप्रकारत्रयभिर्ज्ञा अपीत्यर्थः । तेषां प्रत्युक्तौ फलमाह—
अस्तीति ॥

उदाहरणपृष्ठे भाक्तत्वं सुशङ्कं सुपरिहरं च भवतोत्पत्तिप्रायेणोदाहरण-
दानावकाशार्थं भाक्तत्वालैक्षण्यत्वे प्रथमं परिहरणयोग्ये अप्यप्रतिसमाधाय भविष्य-
दुद्घोतर्गतानुवादानुसारेण वृत्तिकृदेव प्रभेदनिरूपणं करोति—स चेति ॥ पञ्चधापि

कौमुदी

चमत्कारस्वरूपेणेति भावनोत्पत्तौ हेतुः ; चमत्कार एव स्वमसाधारणं रूपम्, चमत्कार-
सारेणेत्यर्थः । भावना च संस्कारापरपर्यायमधिवासनम् ; तदवधारणे हेतुं विवक्षन्माह
—अत एवेति ॥ सहृदयहृदयसागरसमुच्चलनशरद्राकारोहिणीसहचरसम्रजचारिधुरंधरेषु
सुकविनिबन्धनेषु खलु श्रूयमाणेषु तदर्थासारसुधारसात्वादमुकुलितलोचनः स्वपरसंवेदन-
पराङ्मुखहृदयो भवति सहृदयवर्ग इति तावदवगतमेवैतत् ; तेन तदीयविकार-
परम्पराधिलोकनैकप्रमाणावसेयो ध्वनिचमत्काराधिवासलाभ इत्यर्थः । प्रतिवचनस्य
पूर्वं प्रकारत्रयेऽपि कृतत्वात् तत्सर्वसंप्राहकोऽत्राभाववादिशब्दो ग्राह्य इत्याह—
अवान्तरेति ॥ अभाववादनिरासात् अस्तित्वे सिद्धे किमर्थं तदप्रतिज्ञा ! प्रतिज्ञातोपपादनं
चावश्यकम्, तदभावाच्च न तदप्रतिज्ञोपपत्तिरित्याशङ्क्य परमतनिरासस्य तत्त्वनिर्णयकलक्ष्य-
कथनद्वारेण शास्त्ररूपत्वमस्य ग्रन्थस्य दर्शयितुं फलकथनमिदमित्याह—तेषामिति ॥

ननु क्रमप्राप्तं भाक्तवादनिराकरणमलक्षणीयत्वपक्षप्रतिक्षेपं च समुल्लङ्घ्य ध्वनिप्रभेद-
तदुदाहरणप्रदर्शनं वृत्तिकृतोऽसंगतमिव प्रतिभातीत्याशङ्क्य तच्छङ्कानुवादेन तदुल्लङ्घने
कारणमाह—उदाहरणपृष्ठ इति ॥ प्रदर्शिते उदाहरणे तत्र ध्वननव्यापारसहकारि-

१. क. ख. 'तथैवाच्यः... आविष्कर-
णीयम्' नास्ति ।

२. क. ख. 'चेतो येषां' अधिकः ।

३. क. ख. ग. 'इति' अधिकः ।

४. क. ख. 'अथः'

५. क. ख. ग. 'भाक्तत्वाल्ले-
ख्यत्वे'

६. क. ख. 'उद्घोतानु'

७. 'उद्घोते गतानु'

लोचनम्

सुयोजम् । वाच्येऽर्थे^१ तु ध्वनौ^२ वाच्यशब्देन स्वात्मौ । तेनाविवक्षितोऽप्रधानी-
कृतः स्वात्मा येनेत्यविवक्षितवाच्यो व्यञ्जकोऽर्थः ; एवं विवक्षितान्यपरवाच्येऽपि ।
यदि वा कर्मधारयेणोर्थपक्षे अविवक्षितश्चासौ वाच्यश्चेति, विवक्षितोऽन्यपरश्चासौ
वाच्यश्चेति । तत्रार्थः कदाचिदनुपपद्यमानत्वादिना निमित्तेनाविवक्षितो भवति ;
कदाचिर्दुपपद्यमान इति कृत्वा विवक्षित एव ; व्यङ्ग्यपर्यन्तां तु प्रतीतिं स्वसौ-

कौमुदी

येन यत्र यतः यस्मै यस्य वा स तथोक्त इत्यादि पूर्ववत् । तत्किमविशेषेण सर्वत्र
इयमेव सामानाधिकरण्यगमनिका ? इन्त । वाच्यार्थो ध्वनिरिति पक्षे अविवक्षितो वाच्यो
येन वाच्येनेति न संगच्छेत, वाच्यान्तरानिरूपणादित्याशङ्क्याह—वाच्येऽर्थे त्विति ॥
स्वात्मेति ॥ उच्यते इति शेषः । अस्मिन् पक्षे योजनामाह—तेनेति ॥ तथा सतीति
यावत् । वाच्यस्य विवक्षाप्रसक्त्यभावात् कथमविवक्षितत्वोक्तिरित्यतो व्याचष्टे—
अप्रधानीकृत इति ॥ स्वात्मेति—वाच्यरूपः ॥ येनेति—वाच्यार्थेन ॥ अर्थ इति—
वाच्यः ॥ एवमिति—विवक्षिता[तोऽ]न्यपरश्च वाच्यः स्वात्मा यस्मेति व्यञ्जको वाच्यार्थ उक्त
इत्यर्थः । नन्वविवक्षितत्वस्य अप्राधान्यत्वाभ्युपगमे सति विवक्षितत्वस्य प्राधान्यात्मकत्व-
मर्थसिद्धं स्यात् विवक्षितान्यपरवाच्ये, तच्च विरुद्धम् ; एकस्यैव शब्दस्य अर्थद्वयपरत्वाङ्गी-
कारो वा स्यादित्यपरितोषात् प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—यदि वेति ॥ वाच्यार्थो ध्वनिरिति
पक्षे कर्मधारयसमासाङ्गीकारेण वा योजनेति योजना । अयमेव च निःसङ्कटतया स्थितः
पक्षः । कथं पुनर्वाच्यस्य कुत्रचिदविवक्षितत्वम् ? न हि स्वरूपभेदप्रयुक्त एवायं विशेषः
शक्योपपादः, तस्य अनुपलम्भपराहृतत्वादित्यत्राह—तत्रार्थ इति ॥ वाच्यः । आदिशब्दा-
दनुपयोगित्वम् । ननु विवक्षितान्यपरवाच्यप्रभेदे वाच्यस्य विवक्षितत्वादेव तद्व्यतीतेः
स्वस्मिन्नेव विश्रान्तिलाभात् कथं व्यङ्ग्यप्रतीतिपर्यवसायितया अन्यपरत्वमुपपद्यतामित्यत
आह—व्यङ्ग्यपर्यन्तामिति ॥ प्रतीतिं स्वगोचरां व्यङ्ग्यपर्यन्तां व्यङ्ग्यार्थप्रतीति-

१. क. ख. 'अर्थे' नास्ति

२. घ. 'उत्पन्नेन'

३. ग. 'वक्ष्यते' अधिकः ।

४. क. ख. 'भूतः'

ग. 'कृतः....'णार्थपक्षे अविवक्षि-

तश्चासावर्थश्चेति । विवक्षितान्यपरश्चासौ

वाच्यश्चेति । तत्रार्थः '

५. क. ख. 'धारयः । अत्र पक्षे'

६. क. ख. 'विवक्षितश्चासौ वाच्यश्चेति ।
तत्रार्थः'

७. क. ख. 'अनुपपाद्य'

८. क. ख. 'उपपाद्य इति'

९. क. ख. 'तु' नास्ति ।

लोचनम्

भान्यमहिम्ना करोति । अत एवार्थोऽत्र प्राधान्येन व्यञ्जकः ; पूर्वत्र शब्दः । ननु च विवक्षितैश्वान्यपरत्वेति विरुद्धम् । अन्यपरत्वेनैव विवक्षणात् को विरोधः ? सामान्येनेति ॥ वस्त्वलंकाररसात्मना हि त्रिभेदोऽपि ध्वनिरुभाभ्यामेवान्यां

कीमुद्रा

विश्रान्तामेव करोतीति यावत् । स्वस्य यत् सौभाग्यं गुणायुपस्कारकृतं सौन्दर्यं तद्वलात् । उक्तमेष वाच्यार्थगतमविवक्षितत्वम्, विवक्षितत्वे सत्यन्यपरत्वं च विशेष-मुपजीव्य प्रभेदयोरुभयोर्यञ्जकत्वे शब्दार्थयोर्युगप्रधानभावलक्षणं विशेषं वदन् प्रागुक्तं विशेषं द्रष्टव्यमिति—अत एवेति ॥ अत्र प्रकृते विवक्षितान्यपरवाच्ये ; पूर्वत्र विवक्षितान्य-परवाच्यपेक्षया पूर्वमुक्तेऽविवक्षितवाच्ये ॥ शब्द इति ॥ प्राधान्येन व्यञ्जक इत्यनुपपन्नः । उभयग्रेभयोः सहकारित्वं च पूर्वं द्विवचनव्याख्यानात् न प्रस्मर्तव्यमिति भावः । ननु विवक्षा नाम वक्तुमिच्छा । सा च स्वव्याप्यस्य प्राधान्यं स्वव्याप्यविनाभूतं गमयन्ती स्वरूपमात्रविधान्ततामिष्यमाणस्य वस्तुनो नियमेन संपादयति । “इच्छाकर्मतयैव (व स्यात्) प्राधान्यं सर्ववस्तुगतम् (गम्)” इत्यभिगुक्तवचनात् ; अन्यपरत्वं च नाम नियमेनान्यमुखप्रेक्षितया वस्तुनोऽप्रधानभूतत्वेन अन्यशेषतयावस्थावित्वलक्षणम् ; तत् कथमेकोपाधयेककालमेकस्मिन्नेवानयोर्विरुद्धयोः समावेश इति चोदयति—ननु चेति ॥ उत्तरमाह—अन्यपरत्वेनैवेति ॥ न खलु विवक्षितत्वमात्रमन्यपरत्वोपमदर्कम्, किं तु प्रधानतया विवक्षितत्वम् ; इच्छाविषयत्वेन (त्वं न) तन्मात्ररूपतया प्राधान्यापादकम् ; किन्तु स्थोदेशप्रवृत्तेच्छाविषयत्वमेव, साध्येच्छाविषयत्वेऽपि साधनस्य गुणभावोपलभ्यात् । न च प्रधानतया विवक्षितत्वं वाच्यस्यात्र संभावनागोचरः, व्यङ्ग्यार्थप्रतीत्यर्थत्वेनैव वाच्यार्थस्यात्र वक्तुरिच्छया व्याप्यमानत्वादिति विवक्षितत्वान्यपरत्वयोर्विरोधः शक्याप-नोदन इत्यर्थः । सामान्यस्य क्रोडीकृतसकलविशेषरूपत्वादिह कतरविरोधोप-संग्रहमिप्रायेण सामान्येनेति निर्देश इत्यपेक्षायामाह—वस्त्वलंकारेति ॥ हिः प्रसिद्धौ ।

१. घ. ‘च’ नास्ति ।

२. क. ख. ग. ‘विवक्षा नान्य-
परत्वं चेति’

३. ग. ‘विवक्षितात्’

४. ग. ‘दि’ नास्ति ।

लोचनम्

संगृहीत इति भावः । ननु तन्नामपृष्ठे एतन्नामनिवेशनस्य किं फलम् । उच्यते—
अनेन हि नामद्वयेन ध्वननात्मनि व्यापारे पूर्वप्रसिद्धाभिधातात्पर्यलक्षणात्मकव्यापार-
त्रितयाद्यगतार्थप्रतीतिः प्रतिपचृगतायाः प्रयोक्त्रभिप्रायरूपायाश्च विवक्षायाः सहकारित्व-

कौमुदी

वस्त्वादिभेदे त्रिविधो ध्वनिरिति प्रसिद्धिः । तादृशत्रिभेदोऽपि ध्वनिराम्यामेव संगृहीत इति
दर्शयितुं सामान्येनेति निर्देश इत्यर्थः । इह वृत्तौ प्रथमं ध्वनिरिति सामान्यं नाम विहि-
तम् ; अनन्तरम् अविवक्षितवाच्य इति विवक्षितान्यपरवाच्य इति विशेषनामनी विहिते ;
तत्रानन्तर्यकरणाभिप्रायं प्रकटयितुं प्रश्नमुद्घाटयति—नन्विति ॥ तन्नामपृष्ठ इति ॥ तस्य
ध्वनिरिति नाम्नोऽनन्तरम् ॥ एतन्नामेति ॥ एतयोरेविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्य-
नाम्नोः । अस्यार्थः—यद्युदाहरणावकाशदानार्थतया प्रभेदमात्रमिह प्रतिपिपादयितं तदा
तत्प्रदर्शनमात्रं वृत्तिकृता फलव्यम् ; न तु तदभ्यधिकं किञ्चित् । इह तु सामान्येन
तस्य ध्वनिरिति नाम प्रथमं विधाय “स च” इति विशेषनामद्वयं प्रभेदाश्रयतया तदनन्तरं
प्रदर्शितम् ; तदत्राधिक्यत्वावलम्बने कोऽभिप्राय इति । अत्रोत्तरमभिप्रायप्रदर्शनमुत्तेनाह—
उच्यत इति ॥ ध्वननव्यापारसम्बन्धो हि पञ्चानां ध्वनिशब्दवाच्यत्वे निबन्धनमित्युक्तम् ।
तादृशि च ध्वननव्यापारे शब्दार्थोभयकर्तृके प्रतिपचृगतार्थप्रतिपत्तिः प्रयोक्तृगता च
विवक्षा सहकारिपदधीमधिशयाते तावत् अन्तरेण ते द्वे अपि व्यञ्जनव्यापारस्य
अनुष्ठानादिलेतदप्युक्तमेव । अतश्च ध्वनिस्वरूपाविर्भावपरिपन्थिधुरं वराभाववादापवादेन
यत् ध्वनिस्वरूपं सत्तामुपनीतम् “अस्ति ध्वनिः” इति, तथावत्सहकारिकारणसाफल्य-
संपत्तिर्न प्रदर्श्यते तावत् असदेव वा किं न स्यात्, अकिञ्चित्कारत्वादिति तत्प्रति-
पिपादयिषया एष ध्वनिनामविधानानन्तरमेव नामद्वयत्रिनिवेशनयत्न आस्थितो
वृत्तिकृता, न प्रभेदप्रदर्शनमात्रपरतयैव तत्प्रवृत्तिः ; तत्राप्यविवक्षितवाच्यनामसामर्थ्यात्
प्राक्तनव्यापारत्रयजन्यार्थप्रतीतिः व्यञ्जनव्यापारार्थरूतया तत्सहकारिणीति प्रदर्शितं भवति ;
वाच्याविवक्षितत्वेन अस्य लक्षणामूलत्वप्रतीतिस्तत एव ततः प्राक्तनव्यापारद्वयमूलत्वस्य
अर्थलब्धत्वात् । विवक्षितान्यपरवाच्यनाम्ना प्रयोक्तृगताया विवक्षायाः सहकारित्वं दर्शितम् ;
अन्यपरत्वेन विवक्षा व्यञ्जकत्वनिबन्धनं यतः । अतो ध्वनिनामसिद्धये यत् [मेव यत्] ध्वनिस्व-
रूपं तस्य सहकारिकारणकलापप्रदर्शनेन तत्स्वरूपस्फुटप्रतिपत्तिर्नामद्वयत्रिनिवेशनप्रयोजन-
मित्यर्थः । किं सुवर्णे पुष्पत्वरूपणम्, आहोस्वित् सुवर्णस्य पुष्पसारूप्यमिति

ध्वन्यालोकः

तत्रायस्योदाहरणम्—

“सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुष्पास्त्रयः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥”

लोचनम्

मुक्तमिति ध्वनिस्वरूपमेव नामभ्यामेव प्रोज्झितम् ॥ सुवर्णपुष्पामिति ॥ सुवर्णानि पुष्पतीति सुवर्णपुष्पा । एतच्च बोध्यमेवशासंभवत्सार्थमिति कृत्वाविवक्षितवैष्यम् । तेन एव पदार्थमभिधायोन्वयं च तात्पर्यशक्त्यवगममध्यैव बाधकवशेन तगर्पहस्य सादृश्यात् सुलभ-
समृद्धिसंनारभाजनतां लक्षयति । तल्लक्षणाप्रयोजनं शूरकृतविद्यसेवकानां प्राशस्त्य-
मशब्दवाच्यत्वेन गोप्यमानं सन्नायिकाकुक्षकलशयुगलमिव महार्घतामुपपर्यङ्मन्यत इति

कौमुदी

संज्ञापनुत्पर्यमाह—सुवर्णानीति ॥ इहोदाहरणे लक्षणं योजयति—एतच्चेति ॥ वाच्यस्य अविवक्षितत्वे हेतुः—वाक्यमेवेति ॥ न पदमात्रमित्येवकारार्थः । अविवक्षितत्वमिहार्थ-
स्यानुपपन्नानत्यनिमित्तमित्युक्तम्—असंभवत्सार्थमिति ॥ यदुक्तं प्रतिपत्तगता
प्राक्प्रवृत्तव्यापारत्रयावगताप्रतीतिर्ध्वननव्यापारे सहकारिणी अविवक्षितवाच्ये ध्वनाविति
तदस्मिन्नुदाहरणे घटयति—तत एवेति ॥ अर्थस्य अनुपपन्नत्वादेवेत्यर्थः । क्रमेण
अभिधातात्पर्यशक्त्योः पदार्थान्वयावगमं प्रति हेतुत्वं द्रष्टव्यम् ॥ अवगममध्यैवेति ॥
अवगमनसमनन्तरमेवेत्यर्थः । तमित्यन्वयः । अपहस्तनं बाधनम् ॥ सादृश्यादिति ॥
लक्षणानिमित्तमुक्तम् । इत्थं प्राक्तनव्यापारत्रयजन्यार्थप्रतीतिः सहकारिभूतामुद्भाव्य तदु-
त्थापितं न्यग्भावितावाचीनव्यापारतपोद्भुरकन्वरीभूतं व्यञ्जनव्यापारमाह—तल्लक्षणेति ॥
व्यापारस्य प्राधान्यं विषयप्राधान्यकृतमित्यतस्तदाह—महार्घतामुपनय[पय]दिति ॥ महार्घ-
तावाती हेतुः गोप्यमानत्वम् ; तत्र हेतुः अशब्दवाच्यत्वम् ; अत्र सर्वलोकस्वसंविदितं

उपलोचनम्

सुवर्णपुष्पामित्यादि—महाभारते उद्योगपुर्वान्तर्यवतिदुरप्रजागरपर्वणि, ३५ अध्याये,
७४, पश्यमेतत् । “सुवर्णानि पुष्पतीति सुवर्णपुष्पा” इति लोचनम् । अत्र “चिन्वन्ति प्रत्यहं

१. क. ख. ‘प्रोज्झितम्’
२. ग. ‘वाच्यमेवेति’
३. ग. ‘वाच्यम्’
४. द. ‘अत एव’
५. ग. ‘ध्वनित्वम्’

६. क. ख. ‘वशेनोपहतम्’
७. घ. च. ‘तमपहतम्’
८. क. ख. ‘प्रयोजक’
९. क. ख. द. ‘उपनयन्ध्वन्यम्’

ध्वन्यालोकः

द्वितीयस्यापि—

“शिखरिणि क नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः ।
तरुणि येन तवाधरपाटलं दशति विम्बफलं शुक्रशायकः ॥”

लोचनम्

शब्दोऽत्र प्रधानतया व्यञ्जकः, अर्थस्तु तत्सहकारितयेति चत्वारोऽत्र व्यापाराः ॥
शिखरिणीति ॥ न हि निर्विघ्नोत्तमसिद्धयोऽपि श्रीपर्वतप्रभृतयः हेमां सिद्धिं विदधुः ।
दिव्यकल्पसहस्रादिश्चात्र परिमितः कालः । न चैवंविधोत्तमफलत्वेन पञ्चाग्निप्रभृत्यपि
तपः श्रुतम् । त्वेति भिन्नं पदम्—समासेन विगलिततया सा न प्रतीयताम्—तत्र

कौमुदी

दृष्टान्तमाह—नायिकेति ॥ यदुक्तं प्रागविवक्षितशब्दे शब्दः प्राधान्येन व्यञ्जकः, अर्थस्तु
तत्सहकारीति तदुदाहरणेऽस्मिन्नेव योजयति—इति शब्द इति ॥ चत्वारोऽत्रेति ॥
अविवक्षितशब्दे प्रभेदे । न एवमन्यत्रेत्यर्थः । द्वितीयप्रभेदोदाहरणे ध्वनिं दर्शयति—न
हीत्यादिना ॥ इमामिति ॥ तरुणधरपाटलिमलामसुमगम्भावुकविम्बफलदशनात्मिकाम् ॥
अत्रेति । ईदृशाः सिद्धेः प्राप्तौ । एवंविधं यथोक्तविम्बफलदशनात्मकं यदुत्तमं फलं
तत्साधनत्वेन । ननु तथेति शुभमर्थस्याधरविशेषणतया विवक्षितत्वात् तवाधरपाटल-
मिति व्यस्तपदनिर्देशोऽनुपपन्नः ‘नोपसर्जनं पदं पदान्तरेण संबध्यते’ इति न्यायात् ;
‘ऋद्धस्य राजपुरुषः’ इत्यादाविव विशेषणविशेष्यभावसंबन्धासंभवप्रसङ्गादिति शक्ति-
तिरस्कृतमपि कवेरव्युत्पत्तिदोषमापाततोऽवमासमानमपाकुर्वन् विपक्षे दोषप्रदर्शनपूर्वकं
विवक्षितार्थव्यञ्जनानुकूलमभिप्रायं दर्शयति—तवेति भिन्नमिति ॥ यदि हि ‘त्वधरा-
रुणमम्बुरुहाक्षि यत्’ इति वा अन्यथा वा वृथा निर्देशः क्रियते, तदा समाससामर्थ्यात्

उपलोचनम्

गृहीतसारां कुर्वते” इति अर्थं वर्णयन्ति काव्यानुशासनकाराः । वयं तु ब्रूमः—चिनोतिर्द्विकर्मकः ;
सुवर्णपुष्पामिति प्रधानकर्म ; पृथिवीमिति गुणकर्म ; सुवर्णपुष्पेति औत्प्रेक्षिकी फाञ्जनलता
व्यपदिशति ; अयं चोत्प्रेक्षिको व्यपदेशः “पगोडा टी” (pagoda tree) इत्यादिप्राधान्यभावा-
व्यपदेशानुसृत्य । न च “पाककर्णपर्णपुष्पफलमूल-” इत्याद्यनुशासने आप्रति, कुतोऽत्र लतापरत्वे
न टीपिति शङ्क्यम् ; अप्रसिद्धगगनकुसुमायमानलतापरत्वे जातिवाचित्वाभावादिति ।
एवमेव “सुवर्णानि पुष्पतीति सुवर्णपुष्पा” इति वदता लोचनकाराणामाशयः ॥

१. क. ख. ‘तु’ नास्ति ।	७. ग. ‘फलजनकावेन’
२. क. ख. ग. ‘अत्र’ नास्ति ।	८. च. ‘न वेति’
३. ग. ‘निर्विघ्नकम्’	९. क. ख. ‘प्रतीयते’
४. क. ख. ‘पर्वतादयः’	१०. च. ‘सा न प्रतीयताम्’ नास्ति ।
५. ग. ‘इत्थं’	११. ‘मानं न प्रतीयते’
६. क. ख. ग. ‘किमभिधानमिति’	१२. ‘सा मा न प्रतीयताम्’
- अधिकः ।

लोचनम्

दशतीत्यभिप्रायेण । तेन यदाहुः—‘वृत्तानुरोधात्त्वदधरपाठलमिति न कृतम्’ इति, तदसदेव ॥ दशतीति ॥ आस्वादयति अविच्छिन्नप्रबन्धतया, न त्वौदरिकवत्परं मुक्ते; अपि तु रसज्ञोऽनेति तत्प्राप्तिवदेव रसज्ञताप्यस्य तपःप्रभावादेवेति ॥ शुक्रशाश्वक इति ॥ तारुण्यादुचितकालेलाभोऽपि तपसैवेति^१ । अनुरागिणश्च प्रच्छन्नस्वाभिप्रायख्यापन-

कौमुदी

युष्मदर्थो विगलिततया अप्रधानतया प्रतीयेत, दशनक्रियाकर्मकारकविशेषणतयोप-
सर्जनीभावात् ; ततश्च प्रतिपिपादयिपितार्थविशेषप्रतिपत्तिरखण्डितैव नोत्पद्येत ; किं-
तर्हि ? एतदधरपाठलिमलाभमुभयभावावुक्तबिम्बफलं तव दशति, त्वसंबन्धितया दशति ।
त्वामेव प्रधानतयोदिश्य दशतीति दशनक्रियया प्रधानतया संबन्धिता युष्मदर्थ-
स्याभिप्रेत्य तथेति व्यस्ततया निर्दिष्टमित्यर्थः । उक्तोपजीवनेनापातप्रतीयमानार्थ-
शब्द्याप्राहिणः कस्यचिद्याख्यातुः समाधानमनूद्य दूषयति—तेन यदिति ॥
अविच्छिन्नेति ॥ आस्वादनधिकतया धर्मिणो द्रव्यरूपस्यानवशेषेणोपयोगे सति हि
प्रबन्धविच्छेदो भवेत् ; इह तु नैवम् ; यथापूर्वमेव द्रव्यस्वरूपोपादाने सति
तदीयसास्वादमेव सान्तत्येनासी करोति ॥ औदरिकवदिति ॥ स खलु रसास्वाद-
वार्तानभिन्नः केवलमुदरपरिपूरणपरतया निरवशेषमेव भोज्यद्रव्यं यथाकथञ्चित् मुक्ते ॥
अनेति ॥ रसास्वादकर्मणि ॥ तत्प्राप्तिः ॥ तत्तादृशमदार्धबिम्बफलप्राप्तिः । बिम्बफलं दशति
इत्थुभयमपि तपःफलत्वाद्येनेत्यनेन संबध्यत इति भावः । उचिते काले बिम्बफलतदा-
त्वादलाभः ; उचितकालस्य वा लाभः उचितकाललाभः ॥ अनुरागिण इति ॥ प्रच्छन्नो यः
स्वाभिप्रायोऽधरास्वादलिप्सात्मकः, तस्य ख्यापनार्थं यद्वैदग्ध्यनौचित्यापरित्यागेन चादु-
विरचनम्, स्वाभिप्रायं ख्यापयतीति स्वाभिप्रायख्यापनं वा यद्वैदग्ध्येन चादुविरचनं तदात्मकं
विभावस्य निजरत्यालम्बनभूतस्य तरुणीलक्षणस्योदीपनं स्वाभिप्रायानुगुणतया रश्मिन्नेव
रत्युत्साहमजनरूपं यद्वस्तु तदिह श्लोके व्यङ्ग्यमित्यर्थः । अथ पूर्वोदाहरणादस्य

१. क. ख. ‘कत्केनिदाहुः’

२. ग. ‘दशतीति’ नास्ति ।

३. क. ख. ग. ‘जनवच्छिन्न’

४. घ. ‘प्राप्तिवदस’

च. ‘प्राप्तिरेव रस’

५. ग. ‘लोभोऽपि’

६. क. ख. ‘फलम्’ अधिकः ।

७. क. ख. ग. च. ‘तपस’

‘थेति’

लोचनम्

वेदग्व्याचाटुविरचनात्मकविभावोद्दीपनं व्यङ्ग्यम् । अत्र च त्रय एव व्यापाराः—
अभिधा तात्पर्यं ध्वननं चेति ; मुख्यार्थवाधादिविरहे मध्यमकक्षयाया लक्षणायास्तृतीयाया
अभावोक्त्या । यदि वाकस्मिकविशिष्टप्रश्नार्थानुपपत्तेर्मुख्यार्थवाधायां सादृश्याल्लक्षणा भवतु
मध्ये ; तस्यास्तु तत् प्रयोजनं ध्वन्यमानमेव ; तैत्तुर्यकक्षयानिवेशि । केवलं

कौमुदी

विशेषमाह—अत्र चेति ॥ चशब्दः तुशब्दार्थे । लक्षणाया अभावे हेतुमाह—
मुख्यार्थेति ॥ आदिशब्दान्निमित्तप्रयोजने । मुख्यार्थवाधादिविरहे सति, तद्विरहाद्वेतोरिति
यावत् । मध्यमकक्षयायाः तात्पर्यशक्तिविषयभूतान्त्रयरूपार्थकक्षयायाम् ॥ अभावादिति ॥
अनुत्पानादित्यर्थः । इत्यभापाततो निरूपणे व्यापारत्रयमात्रवत्तया विशेषमुक्त्वा निश्कर्ष-
दशायामपि विशेषमाह—यदि वेति ॥ शुक्रशावकतपश्चरणदेशादिविशिष्टो यः प्रश्न-
रूपोऽर्थः तदनुपपत्तावाकस्मिकत्वं हेतुः ; अनुपपत्तिश्च मुख्यार्थवाधायाम् ॥ सादृश्यादिति ॥
शुक्रकर्तृकत्रिविधफलदशनेनाधरास्वादस्य साम्यं लक्षणानिमित्तमित्यर्थः । नन्वेवं सति
व्यङ्ग्यामिमतस्य प्रयोजनस्य लक्षणाकक्षयायामेवान्तर्भावान्न तदतिरिक्तव्यञ्जनव्यापार-
सिद्धिरित्याशङ्क्य प्रयोजनविषये व्यञ्जनव्यापारस्यावश्याभ्युपेयत्वान्नैवमित्याह—तस्या-
स्त्विति ॥ तदिति ॥ प्रच्छन्नेत्यादिना प्रागुक्तम् । लक्षणायां खलु तदेव प्रयोजनम् ;
तच्च ध्वननव्यापारमयमेव तथात्वेनावस्थितमेव सत् बलात् कक्षयान्तरावगाहोवेत्यनि-
च्छन्नाभ्युपेयम् ; तत्रापि लक्षणाव्यापारान्तराभ्युपगमेऽनवस्थातादवस्थस्य दर्शितत्वादिति
व्यञ्जनव्यापारगोचरः तुरीयकक्षयानिवेशयोऽभ्युपेय इत्यर्थः । तत् किमविशेष एव पूर्वोत्तरो-
दाहरणयोः सर्वथैवेति नेति किञ्चिद्विशेषमाह—केवलमिति ॥ प्रधानमित्यनेनाभिधातात्पर्य-
शक्त्योरपि लेशतः सहकारित्वं न विघटत इति दर्शितम् । यद्यपि लक्षणाव्यापारस्य
ध्वननव्यापारोत्पापने सहकारिधुरीणत्वम्, अत एव ह्यविवक्षितत्राण्यस्य लक्षणामूलत्वं तत्र
तत्रोद्भूयते, तथाप्यभिधातात्पर्यशक्त्युपजीवित्वाल्लक्षणाप्रवृत्तेस्तयोरपि लक्षणाद्वारा सहकारि-

१. क. ख. ग. 'वेदग्व्य' नास्ति ।

२. क. ख. ग. 'उन्मीलनम्'

३. क. ख. 'मुख्यार्थवाधायामात्रे'

ग. 'मुख्यादाविविरहे'

४. ग. 'भावात्'

५. ग. च. 'मुख्यवाधायाम्'

६. क. ख. 'तु' नास्ति ।

७. क. ख. ग. 'तत्' नास्ति ।

८. क. ख. 'न केवलम्'

लोचनम्

पूर्वत्र लक्षणैव प्रधानं ध्वननव्यापारे सहकारि ; इह त्वभिधातात्पर्यशक्ती, वाक्यार्थसौन्दर्यादेव व्यङ्ग्यप्रतिपत्तेः ; केवलं लेशेन लक्षणाव्यापारोपयोगोऽप्यस्तीत्युक्तम् , असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये ॥ लक्षणासंमुन्नेपमात्रमपि नास्ति , अंसंलक्ष्यत्वादेव ध्रुमस्येति वक्ष्यामः ; तेन द्वितीयेऽपि भेदे चत्वार एव व्यापाराः ।

कौमुदी

पदवीनिवेशो न दण्डवारितः । न हि यद्वाचमन्तरेण यद्वावासंभवः तत्र तस्य हेतुत्वं लेशतोऽपि नेति वक्तुं शक्यम् । प्राधान्याप्राधान्यकृतस्तु विशेषो वस्तुगल्योपनीयमानो न [न न] शक्यावबोध इति भावः ॥ अभिधातात्पर्यशक्ती इति ॥ प्रधानं सहकारीत्यनुपपद्यते, तत्र कारणमाह—वाक्यार्थेति ॥ उक्तं हि पुरस्तात् “व्यङ्ग्यपर्यन्तां ॥ प्रतीतिं स्वसौभाग्यमहिम्ना करोति” इति । नन्वेवमकिञ्चित्करत्वाल्लक्षणायाश्च एव व्यापारा इत्यापातम् ; विद्यमानाया अप्यस्या अकिञ्चित्करत्वादविद्यमानकल्पत्वादित्याशङ्क्य अकिञ्चित्करत्वनसिद्ध्यति—केवलमिति ॥ उक्तमिति ॥ समनन्तरमेव “तस्यास्तु तद्व्ययोजनम्” इत्यादिना लक्षणायाः स्वसामग्र्यन्तःपातिप्रयोजनविषयव्यापारान्तरोत्थापकत्वस्य दर्शितत्वादित्यर्थः । तत्किमिदानीं सर्वत्रैव विवक्षितान्यपरवाच्यप्रभेदे लक्षणा अस्त्येव इति नेत्याह—असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये त्विति ॥ तत्र हि विद्यमानोऽपि क्रमो न संलक्ष्यते । अत एव असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यनामधेयत्वमस्य ; तदसंलक्षणे च मुख्यार्थबाधादिस्फुरणशरणाया लक्षणायाः समुन्नेपोऽपि दूरनिरस्तावसर इत्यर्थः ॥ वक्ष्याम इति ॥ समनन्तरमेव भाक्तवादभङ्गनपर्यणीत्यर्थः । “यदि वा” इति प्रस्तुतपक्षान्तरमुपसंहरति—तेनेति ॥ एवमशब्दोऽप्यर्थः । यदुक्तम् “उदाहरणपृष्ठ एव भाक्तत्वं सुशङ्कं सुपरिहरं च भवति” इति तदिदानीं प्रतिसन्दधान उदाहरणद्वयानन्तरमेव यद्भाक्तवादस्यानुभाषणपूर्वकमपाकरणं तस्यैव द्वितीयोदाहरणेऽपि पूर्वत्रैव व्यापारचतुष्टयवत्त्वेनाविशिष्टत्वमे[त्वादे]-कत्वं दर्शयन् लाघविकतयैक्यैव वचनव्यवहृत्या भाक्तवादनिराकरणप्रकरणमवतारयति—अत एवेति ॥ यस्मात् द्वितीयेऽपि प्रभेदे चत्वारो व्यापारास्तत एव हेतोरित्यर्थः ॥

१. क. ख. ‘व्यापार’

२. ग. ‘व्यापारयोगे’

३. घ. ‘लक्ष्ययोग्ये’

४. ग. ‘अस्तु लक्ष्यत्वादेव’

लोचनम्

अत एवोभयोदाहरणपृष्ठ एव “भाक्तमाहुः” इत्यनुभाष्यं दूषयति ।
अयं भावः—भक्तिर्ध्वनिश्चेति किं पर्यायवत्तादूष्यम्, अथ पृथिवीत्वमिव
पृथिव्या अन्यतो व्यावर्तकधर्मरूपतया लक्षणम्, उत काक इव देवदत्तगृहस्य

कौमुदी

तत्र हि भक्तेरभावे तदानन्तर्यनियमो भक्तेर्ध्वनित्वशङ्कात्परिहारयोरस्तिष्ठ एव स्या-
दित्यर्थः । इह कारिकावृत्त्यर्थेनेर्भक्त्यैकत्वपक्षं भक्तेर्ध्वनिलक्षणत्वपक्षं च प्रतिक्षिप्य
भक्तेर्ध्वनिं प्राग्युपलक्षणात्वपक्षः कचिद्विषयेऽनुज्ञातः । तत्रामीपां पक्षाणां भाक्तवादपक्षोप-
क्षेपावसरेऽनुपपन्नस्तस्यात् कथमिहैव तन्निरास इत्याशङ्क्य ध्वनेर्भाक्तत्वमुपयन्निः प्रकार-
त्रयान्यतर[तम]प्रकारावस्याभ्युपगन्तव्यत्वापादनाभिप्रायेणायं प्रस्ताव इति दर्शयितुमाह—
अयं भाव इति ॥ पर्यायवदिति ॥ हस्तः कर इत्यादिपर्यायशब्दाव्याप्यार्थवदित्यर्थः ।
पर्यायशब्दो हि क्रमाभिधायकत्वार्थतया हस्तः पाणिरित्यादिशब्दमात्रे प्रसिद्धः । तदाहुः—

‘पर्यायेणैव ते यस्माद्बदन्त्यर्थं न संहताः ।

पर्यायस्वमतः सर्वपर्यायाणां प्रतिष्ठितम् ॥’ इति ।

तत्र तावत् स्वरूपमात्रं लक्षणं वेति द्वैधम् । लक्षणत्वेऽपि स्वरूपान्तर्भूतमेव स [या] यदा-
कदाचित् सम्बन्धमात्रेण वा अन्यथावृत्तिप्रत्ययजनकमिति द्वैधम् । तदनुरोधेनात्र क्रमेण
त्रयो विकल्पाः । तादृष्यं तादाल्पमेकस्यलक्षणमिति यावत् । अन्येभ्यः सजातीयेभ्यो

१. क. ‘अनुभाष्य दूषयति—भक्त्या उ. ‘अनुभाष्य भक्त्येत्यादिना दूषयति
विभर्तीति ॥ अत्रोक्तप्रकार इति पञ्चसर्वेषु भोज्यम् —अत्रोक्त...[यथा कमायकम्]... इव देवदत्तस्य
—शब्दे, अर्थे, व्यापारे, आह्वये समुदाये च । ...निराकरोति—भक्त्या विभर्तीति ॥ तात्पर्येण
रूपभेदं दर्शयितुं ध्वनेस्तावदुपमाह—वाच्येति ॥ विभ्रान्तिधामतया । प्रयोजनत्वेनेति यावत् । प्रकाशन
तात्पर्येण विभ्रान्तिधामतया । प्रयोजनत्वेनेति चोतवन्त्यर्थः ॥ उपचारमात्रमिति ॥’
यावत् । प्रकाशनं चोतनमित्यर्थः । भक्तिश्च ध्वनि- ग. ‘अनुभाष्य दूषयति । अयं भावः—
श्चेति तादृष्य लक्षणमुपलक्षणमिति त्रिविधमपि मन्ति... ..ति किं पर्यायवत्तादूष्यमथ पृथिवीत्वमिव
मत दूषयति—किं पर्यायवत्तादूष्यं पृथिवीत्वमिव मिव पृथि... ..अन्यतो व्यावर्तकधर्मरूपतया
पृथिव्या अन्यव्यावर्तकधर्मरूपतया लक्षणम्, उत लक्षणम्—उत काक इव देवदत्तगृहस्य संभवमात्र-
काक इव देवदत्तगृहस्य समवमात्रादुपलक्षणम् ।भेदं दर्शयितुं ध्वनेस्तावदुपमाह—
तत्र प्रथमं पक्षं निराकरोति—उपचारमात्र- वाच्येति ॥ तात्पर्येण विभ्रान्तिधामतया प्रयोजन-
मिति ॥’ रत्ने... ..रमात्रमिति । उपचा... ..’

ध्वन्यलोकः

यदप्युक्तं भक्तिर्ध्वनिरिति तत् प्रतिसमाधीयते—

भवत्या विभर्ति नैकत्वं रूपभेदादयं ध्वनिः ।

अयमुक्तप्रकारो ध्वनिर्भवत्या नैकत्वं विभर्ति, भिन्नरूपत्वात् । वाच्यव्यतिरिक्तस्यार्थस्य वाच्यवाचक्यां तात्पर्येण प्रकाशनं यत्र व्यङ्ग्यप्राधान्ये स ध्वनिः । उपचारमात्रं तु भक्तिः ॥

लोचनम्

संभवमात्रादुपलक्षणम् ? तत्र प्रथमं पक्षं निराकरोति—भवत्या विभर्तीति ॥ उक्तप्रकार इति पक्षस्वर्थेण योज्यम्—शब्दे, अर्थे, व्यापारे, व्यङ्ग्ये सनुदाये च । रूपभेदं दर्शयितुं ध्वनेस्तावद्रूपमाह—वाच्येति ॥ तात्पर्येण विश्रान्तिधामतया । प्रयोजनत्वेनेति यावत् । प्रकाशनं द्योतनमित्यर्थः ॥ उपचारमात्रमिति ॥

कौमुदी

विजातीयेभ्यश्च व्यावर्तको यो धर्मः तद्रूपत्वेन भक्तिर्ध्वनेर्लक्षणं भवति । तथा सत्यपि हि वक्तुं शक्येत भाक्ताद्यतिरिक्तो नास्ति ध्वनिरिति ॥ संभवमात्रादिति ॥ कदाचित् सत्त्वमात्रेणैवार्थः । उपशब्दः सामीप्यार्थः ; समीप एव वर्तमानः सन् न तु स्वरूपेऽन्तर्भावमनुभूय स्थितः सन् लक्षयतीत्युपलक्षणम् ॥ पञ्चस्त्विति ॥ शब्दार्थयोर्ध्वनतीति, व्यापारे ध्वननमिति, व्यङ्ग्ये ध्वन्यत इत्यादि । ध्वनिस्वरूपप्रदर्शनस्य प्रयोजनं कारिकोक्तरूपभेदात्मकहेतुसिद्धिरित्याह—रूपभेदं दर्शयितुमिति ॥ तात्पर्यशब्देन नात्र द्वितीयकक्ष्यानिवेशिनो व्यापारस्य ग्रहणमित्याशयेनाह—विश्रान्तिधामतयेति ॥ ननु प्रयोजनविषयो ध्वननव्यापार उक्तः, इह तु विश्रान्तिधामभूतस्यार्थस्य प्रकाशनमुच्यते । तत्र कोऽसौ विश्रान्तिधामभूतोऽर्थ इत्याकाङ्क्षायां प्रतीतेः प्रयोजनपर्यन्तानुधात्रित्वनैयत्यात्तदेव विश्रान्तिस्थानं नान्यदित्याह—प्रयोजनत्वेनेति ॥ प्रकाशनशब्दस्य सामान्यवचनत्वात् विवक्षितविशेषपर्यवसायितामाह—द्योतनमिति ॥ उपचारशब्दोऽयं साधारण्येन गौणलक्षणावृत्त्योर्ग्राहक इत्याह ।

१. ग. 'नैकताय'

४. क. ख. 'तु' नास्ति ।

२. क. ख. ग. 'अर्थेप्र'

५. क. 'व्यङ्ग्ये व्यापारे'

३. क. ख. 'व्यङ्ग्यप्राधान्ये' नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

मां चैतत् ; स्याद्भक्तिर्लक्षणं ध्वनेरिति । आह—

अतिव्याप्तेरथाव्याप्तेर्न चासौ लक्ष्यते तथा ॥ १७ ॥

न च भक्त्या ध्वनिर्लक्ष्यते । कथम् ? अतिव्याप्तेरव्याप्तेश्च । तत्रातिव्याप्तिः

लोचनम्

उपचारो गुणवृत्तिर्लक्षणौ उपचरणप्रतिशयितो व्यवहार इत्यर्थः । मात्रशब्देनैवमाह—एत्र लक्षणाव्यापारात्तृतीयोऽद्वयश्चतुर्थः प्रयोजनघोतनात्मा व्यापारो वस्तुस्थित्या संभवन्नप्यनुपपद्यमानत्वेनानाद्रियमाणत्वादसत्कल्पः “यमर्थमधिकृष्य” इति हि प्रयोजनलक्षणम्—तत्रापि

कौमुदी

—गुणवृत्तिर्लक्षणेति ॥ कथमनयोस्तच्छब्दप्रवृत्तिरिति तदाह—उपचरणमिति ॥ यस्मिन्नर्थे येन शब्देन व्यवहारः प्रसिद्धतमः तमतिव्याप्यव्यवहारं समीपस्ये कथंचित्छब्दप्रवृत्तिद्वारको यो व्यवहारः स उपचारः गौणलक्षणिकयोरर्थयोरपि अवशिष्ट एवेति उपचारशब्देन तदुभयसंग्रहो युक्त इत्यर्थः । मात्रग्रहणं तर्हि किमर्थमित्यतस्तत्प्रयोजनमाह—मात्रशब्देनेति ॥

यत्रेति ॥ “वदति बिसिनीपत्र-” इत्यादौ । वदतीत्यत्र तावत् मुख्यार्थानुपपत्तेः सादृश्यनिमित्ता, गमकविषया लक्षणा स्थितैव । तत्र यत्परिस्फुटतया सन्तापग्रहणलक्षणं प्रयोजनं तत्रास्ति तावद्गुणनव्यापारः यतो वस्तुस्थित्या मुख्यवृत्तिपरित्यागान्यथानुपपत्ति-लक्षणयासौ निश्चितसद्भावः ; न चासाधुपयोगी चारुत्वविशेषाभावादिति सचेतसामान्तापेक्षणीयत्वात् सन्नप्यसत्कल्प एव भवति, न च प्रयोजनविषयत्वादेवाद्रियमाणत्वमवश्यंभावीति कथमसत्कल्पत्वमिति वाच्यम् ; यतो न मुख्यं प्रयोजनत्वमस्य तल्लक्षणाभावात् ; किन्तु फलत्वमात्ररूपममुख्यमेव । तच्च नोपयोगाय पर्वोक्तमित्यनानाद्रियमाणत्वादसत्कल्पत्वमेवेत्यर्थः ॥ तत्रापि ॥ तादृशुदाहरणेऽपि ॥ लक्षणमिति ॥ लक्षणाव्यापार इत्यर्थः ॥ अयं भावः—यदि भक्तिः ध्वनिश्लेष्येकं तत्त्वं स्यात्, तर्हुदाहृते विषये ध्वनिसद्भावो वा लक्षणाया अभावो वा स्यात् ; न चैतदुभयमपि । तेन लक्षणात्मिकाया भक्तेः ध्वनिविवर्तितस्वरूपत्वनिश्चया-

१. क. ख. घ. ङ. ‘तत्रैतत्’

ग. ‘माणत्वादसत्कल्पो’

२. ग. ‘नैव’

घ. ‘माणत्वादसत्कल्पे’

३. घ. ‘लक्षणम्’

६. क. ख. घ. ‘भवतेते तदि’

४. घ. ङ. ध. ‘तृतीयसमाद्वयः’

घ. ‘इति प्रयो’

५. क. ख. ‘माणत्वात् सत्कल्पो’

ध्वन्यालोकः

ध्वनिव्यतिरिक्तेऽपि विषये मक्तेः संभवात् । यत्र हि व्यञ्जकत्वकृतं महत् सौष्ठवं
लोचनम्

लक्षणास्तीति कथं ध्वननं लक्षणं चेत्येकं तत्त्वं स्यात् । द्वितीयं पक्षं दूषयति—अतिव्याप्ते-
रिति ॥ असाविति ध्वनिः । तयेति भक्त्या । ननु ध्वननमवश्यंभावीति कथं तद्व्यतिरिक्तोऽस्ति
विषय इत्याह—महत् सौष्ठवमिति ॥ अत एव प्रयोजनस्यानादरणीयत्वाच्चञ्जकत्वे न
किञ्चित् कृत्यमिति भावः । महद्ग्रहणेन गुणमात्रं तद्वद्वति, यथोक्तम्—“समाधिरन्यधर्मस्य

कौमुदी

नैकत्वशङ्कावकाश इतीममर्थे दर्शयितुं मात्रग्रहणमिति । द्वितीयः पक्षो भक्तिर्ध्वनेर्लक्षणमित्येवं-
रूपः ॥ अवश्यंभावीति ॥ लक्षणायामिति शेषः । अन्यथा त्रयसामिध्याभावाल्लक्षणा-
प्रवृत्त्यसंभवापातात् इत्यर्थः । ननु तथापि व्यञ्जनव्यापारस्तावदस्ति प्रयोजनगोचरः ; तावतैव
चरितार्थत्वं स्यादित्याशङ्क्य न सङ्गावमात्रं ध्वनिव्यवहारप्रयोजकम् किं तु चारुत्वातिशय-
शालित्वमेव, तच्चात्र नास्तीति न ध्वनिव्यवहारविषयत्वमिष्याह—अत एवेति ॥ महत्तः
सौष्ठवस्याभावादेवेति । महद्ग्रहणेन किञ्चित् सौष्ठवं व्यञ्जकत्वमनुज्ञातमेव ; ध्वनिव्यवहार-
पर्याप्तता तु तस्य वार्यत इत्याह—गुणमात्रमिति ॥ तदिति ॥ तादृशं व्यञ्जकत्वम्
ईदृशस्य व्यवहारस्य गुणमात्ररूपत्वे संवादमाह—यथोक्तमिति ॥ काव्यन्यस्मिन्
वस्तुनीति शेषः । उदाहरणं यथा ममैव—

कन्दर्पोपनिषद्ग्रहस्यनिगदव्याख्याननैस्तरी-

निष्णाते दरदृष्टनीलकमलस्पर्धालुनी लोचने ।

निस्तन्द्रोदयमानशारदशशाङ्कामं मुक्ताम्भोरुहं

मुग्धास्या बहुवर्णितैरलमहो विश्वैकरम्यं वपुः ॥

अत्र हि निगदव्याख्याननिष्णातत्वादिको धर्मोऽन्यधर्मिनिष्ठोऽपि सन् अन्यधर्म-
त्वेनारोप्य व्यवहृत इति समाधिर्नामायं कश्चित् गुणः । किमर्थमुपचरितव्यवहार-

१. ग. 'क्ते च'

नादरणात्

२. ग. 'व्यङ्ग्यकृतम्'

घ. द. च. 'प्रयोजनस्यानादरणात्'

३. क. ख. ग. 'लक्षणा'

६. क. ख. ग. 'न कृत्यं किञ्चिदिति'

४. द. 'लक्षणा'

७. क. ख. 'य तद्वद्वति'

५. फ. ख. 'यत्रैतदिति'

८. घ. 'समानाधिकरणधर्मः य'

५. क. ख. 'प्रयोजनस्य प्रयोगना-

ध्वन्यालोकः

नास्ति तत्राप्युपचरितशब्दवृत्त्या प्रसिद्धधनुरोधप्रवर्तितव्यवहाराः कवयो दृश्यन्ते ।
यथा—

लोचनम्

काप्यारोपो' विवक्षितः" इति दर्शयति । ननु प्रयोजनामात्रे कथं तथा व्यवहार इत्याह—
प्रसिद्धधनुरोधेति ॥ परम्परया तथैव प्रयोगात् । वयं तु ब्रूमः—प्रसिद्धिर्था प्रयोजनस्या-

कौमुदी

प्रवृत्तेः प्रसिद्धधनुरोधनिबन्धनत्वं अन्ये प्रतिपादितमित्याशङ्क्य कविव्यवहारसामर्थ्यादेव
मुख्यप्रयोजनसत्वाङ्गीकार्यत्वशङ्कां तदन्यथोपपत्तिप्रदर्शनेन परिहर्तुमिष्टाशयेनावतारयति—
ननु प्रयोजनामात्र इति ॥ तद्व्यवहारः उपचरितशब्दवृत्त्या व्यवहारः । प्रकृष्टा सिद्धिः
प्रसिद्धिः ; सिद्धिश्च व्यवहारस्य प्रयोगमार्गाधिरोधः ; प्रकर्षस्तु तस्याधिच्छिन्न-
पारम्पर्यगतत्वमित्याह—परम्परयेति ॥ तथैवेति ॥ उपचरितशब्दवृत्त्या ॥
ननु परम्पराप्रयोगस्यापि प्रयोजनविशेषमूलत्वस्यावश्याभ्युपेयत्वादितरधान्धपरम्परात्वेना-
प्रामाण्यापत्तेरुक्तहेतुः प्रत्युत ध्वनित्वापादक एवेत्यपरितुष्यन् प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—
वयं तु ब्रूम इति ॥ अस्मिन् पक्षे प्रयोजनस्यैव प्रसिद्धिरुच्यते ; तस्य च प्रकर्षेण
प्रकटतया सिद्धिः प्रतीतिः प्रसिद्धिः ॥ ध्वन्यतिरिक्तस्फुटशब्दार्थव्यापारविषयत्वयोग्यतया
स्फुटतरायमासमानत्वलक्षणा ; तदनुरोधेनैव, तद्विपरीतध्वननव्यापारविषयत्वानर्हतां तदनु-
रोधेनैव, अयमेवंविधो व्यवहारः प्रवृत्त इत्यर्थमभिप्रेत्य व्याचष्टे—प्रसिद्धिर्येति ॥

उपलोचनम् ।

“उपचरितशब्दवृत्त्या प्रसिद्धधनुरोधप्रवर्तितव्यवहाराः कवयो दृश्यन्ते” इति मूलस्य
अन्धपरम्परागुणमभिसा प्रकाशान्तरेण “यथं तु ब्रूमः” इत्यादिना विवरण लोचनकार-
णहृतम् । तत्र लोचनकारणामयमाशयः—ध्वनिस्थले वादशी निगूढतावश्यपेक्षणीया तादृशी
न प्रकृतोदाहरणेषु लक्षणाष्टभाविनि प्रयोजनाद्ये; तादृशं च प्रयोजनं वाच्यमपि न परिग्लान-
मित्यादिकाव्यस्य चाक्षता विहन्ति; अतः ‘वदति तिसिनीपनशयनम्’ इति शब्द उपचरितवृत्तिः
गौणः इत्येव, न ध्वनिरिति, कवयः कविष्वद्वयाः, व्यवहरन्ति । ‘उपचरितशब्दवृत्त्या’
इत्यत्राभेदे तृतीया व्यवहारेऽन्वेति ।

वस्तुनस्तु तृतीयोद्घोते “प्रसिद्धधनुरोधेधाम्यामपि गौणानां शब्दानां प्रयोगदर्श-
नात्—यथोक्तं प्राक्” इति प्रकृतम् उपचरितशब्दवृत्त्येत्यादिक परामृशता मूलकारणा-
मभिव्यन्धनानुगृह्णातीदं लोचनकारणा द्विष्ट विवरणमिति सुधीर्भिर्विभावनीयम् ।

लोचनम्

निगूढतेत्यर्थः ; उत्तानेनापि रूपेण तत्प्रयोजनं चैकासन्निगूढतां निर्धानवदपेक्षत इति भावः । वदतीत्युपचारेण हि स्फुटीकरणप्रतिपत्तिः प्रयोजनं यद्यगूढं स्वशब्देनोच्यते किमचारुत्वं स्यात् ? गूढतया वर्णने वा किं चारुत्वमधिकं जातम् ? अनेनेवा-

कौमुदी

इह या प्रसिद्धिरुक्ता सा प्रयोजनसंबन्धिन्येव, न तु प्रयोगसम्बन्धिनी ; सा च नामादि-
पारस्पर्यलक्षणा किञ्चनिगूढतेति प्रयोजनस्य यत्प्रकटरूपत्वं तत्प्रसिद्धिशब्दस्यार्थ इति
योजना ॥

ननु ध्वनावपि प्रयोजनस्य स्फुटावसेयत्वादनगूढत्वं समानमिति तत्राप्युपचार-
मात्रत्वं तत्कृतं च गुणमात्ररूपत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—उत्तानेनेति ॥ उत्तानशब्देन
स्फुटत्वं लक्ष्यते । तत् ध्वनी प्रयोजनमुत्तानेन स्फुटावभासेन स्वरूपेण प्रकाशमानमपि
निगूढतां नितरां गूढतां स्फुटव्यवहारदशानाविर्भावचारुत्वसंपादनीमपेक्षते । वदती-
त्यादौ तु नैवमिष्यर्थः । कथं वदतीत्यादौ तदभावो गूढतया वर्णनादेव ध्वनाविव चम-
स्कारान्तरकारितया ध्वनिव्यवहारविषयत्वसंभवादित्याशङ्क्याह—वदतीति ॥ स्फुटीकरणं
विसिनीपप्रशयनकर्तृकं तस्य प्रतिपत्तिः प्रतीतिः, न गूढतया वर्णनमात्रं तत्प्रयोजनम्,
किं तु स्वशब्दवाच्यावस्थानुद्भिन्नचारुत्वान्तरकारि गूढतया वर्णनमेव ; वदतीत्यादौ तु
गूढतया वा अगूढतया वा वर्णने क्रियमाणे चारुत्वोपपत्तिं प्रति विशेषस्य, कस्यचिदस्फुर-
णात् न ध्वनिव्यवहारः । सुवर्णपुष्पामित्यादौ तद्वैपरीत्यं, व्यक्तमेवेति तत्रैव ध्वनिव्यवहारो
विधातुमुचितः । नान्यत्रेत्यर्थः । उक्तमेवार्थं वक्ष्यमाणकारिकया सेवादयति—अनेनेति ॥
निगूढतां न ध्वनिवदपेक्षत इति वा पाठः । तत् प्रयोजनं वदतीत्यादौ स्वपये निगूढतां
नापेक्षते ; यत् उत्तानेन रूपेणापि चक्षुसत् चमत्कारकारि भवति । एतदेवान्वय-

१. क. ख. 'निगूढतेत्यर्थः'

ग. 'अनिगूढतेत्यर्थः'

घ. 'प्रयोजनं यद्यगूढं स्वशब्देनोच्यते'

किं चारुगूढतेत्यर्थः'

२. ध. 'प्रयोजनं ... किमचारुत्वम्'

नास्ति ।

३. ग. 'च तां निगूढताम्'

४. क. ख. 'यथेति' अधिकम् ।

५. क. 'उपचारे हि'

च. 'उपचारेऽपि'

६. ग. 'वचस्फुटम्'

७. च. 'ज्येष्ठ'

८. क. ख. ग. 'वर्णनेन'

९. क. 'जातम्'

ध्वन्यालोकः

“परिमलनं पीनस्तनवधनसङ्गादुभयत-

स्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमलनमप्राप्य हरितम् ।

इदं व्यस्तन्यासं श्लेषभुजलताक्षेपवलनैः

कृशाङ्गचाः सतापं वदति विसिनीपत्रशयनम् ॥”

तथा—

“सुम्बिज्जइ सअहुत्तं अवलन्विज्जइ सहस्सहुत्तम्मि ।

विरमिअ पुणो रमिज्जइ पिअं जणे णत्थि पुनरुत्तमं ॥”

तथा—

“कुविआओ पसन्नाओ ओरण्णमुहीओ विहसमाणाओ ।

अहं गहिओ तहं हिअअ हरन्ति उच्छिन्तमहिलाओ ॥”

तथा—

“अंआए पहारो णवलंआए दिण्णो”^१ पिण्ण यणवट्ठे”^२ ।

मिउंओ वि देसहो विअ जाओ हिअए सवतीणम्”^३ ॥”

लोचनम्

शयेन वक्ष्यति—“यतं —उक्त्यन्तरेणाशक्यं यत्” इति । अवरुन्धिज्जइ आलिङ्गयते ।

१	ग	घ	‘परिमलन	११	क	ख	य	‘मवलंआए’
२	ङ	च	‘प्रक्षिपितभुजाक्षेपवलनै’	१२	घ		‘दिणा’	
३	ग	‘यथा’		१३	घ		‘पटठ’	
	घ	॥	तथा नारित ।	१४	ह		‘मउआ	
४	ङ		‘सुम्बिज्जइ’		घ		‘मयावदूतहं विअजामाहमास	
५	॥		‘सअहुत्तं अवरुन्धिज्जइ’		पणिण’			
	ङ		‘स अमुत्तं अवरुन्धिज्जइ मह	१५	च		‘दूसदधितु’	
			सहत्’	१६	ख		‘सवत्ताप’	
६	ङ	स	‘विओ जणा’	१७	उ	‘यत’	नारित ।	
७	घ		‘अ अहुत्तं अणकत्वं’ अधिकम् ।	१८	क	ख	य ‘विम्’ अधिकम् ।	
	ङ		‘सअहुत्तं अणकत्वं’ अधिकम् ।	१९	घ	ङ	च ‘परिमलनम्’ इति	
८	ग	‘यथा’					शकं समग्रं ‘सुम्बिज्जइ’ इति गथा	
९	ङ	‘यथा’					य समग्रा पठ्यते ।	
१०	घ	‘अज्जाइ येवहारो’		२०	घ		‘अज्जइ’	

लोचनम्

पुनरुक्तमित्यनुपादेयता लक्ष्यते, उक्तार्थस्यासंभवात् । “कुपिताः प्रसन्ना भवन्नुदितयदना विहसन्त्यः । यथा गृहीतास्तथा हृदयं हरन्ति स्वैरिण्यो महिलाः ॥” अत्र ग्रहणेनोपादेयता लक्ष्यते । हरणेन तत्परतन्त्रतापत्तिः ॥ तथा अजेति ॥ कनिष्ठभार्यायाः स्तनपृष्ठे

कौमुदी

व्यतिरेकाभ्यामुपपादयति षदतीत्यादाविति ; अगूढतया स्वशब्देनाभिधाने सत्य-
चारुत्याभावात्, गूढतया वर्णने च स्वशब्दवाच्यतावस्याभ्यधिकचारुत्वानवभासनाच्च तत्र
निगूढतया वर्णनानपेक्षित्वं स्थितमेवेत्यर्थः । रत्नावल्यां केलीगृहगतस्य सुसंगतासंगत-
सागरिकानिगूढनिर्वर्ण्यमानतत्तादृशवृत्तान्तविशेषस्य चित्रफलकावलोकनसमनन्तरं यस्तत्क-
सन्दर्शितसरसतरशतदल[दल]कलितशयनीयविषयेषा वत्सराजस्योक्तिः परिम्बानमिति ।
तत्पक्षपरिदृश्यमानभागद्वयवर्तिपरिम्बानतारूपकार्यदर्शनसामर्थ्यात् पीनस्तनजघनसंगात्मको
हेतुः तदुचितहेतुकः कश्चिदिहोद्भूतः ; सङ्गः संघट्टनं पीनत्वेन ; म्लान्यतिशय-
भागद्वयवर्तितया स्तनजघनसङ्गः ; तद्वलदेव सन्तापासहनताहेतुकविवर्तनपीनः पुन्यम् ;
भागद्वयमध्यदेशगामिपौर्विकहरितवर्णत्वावस्थानहेतुतया मध्यमपरिमि[म]लनाभावः ; तनोः
कृशस्य मध्यस्य ; अन्तः मध्ये ; परिमि[म]लनं संश्लेषणम् ; परिमि[म]लनाप्राप्तौ मध्यस्य तनुत्वं
हेतुः ; अन्तरालदेशादस्तित्वोक्त्या च परभागद्वयपरिम्बान्याः स्तनजघनसंभर्दमात्रप्रयुक्तत्वं
दृढिमानमानीतम् । न मयैतत् प्रयत्नेन प्रतिबोधनीयम्, स्वयमेवानन्यव्यपेक्षया विस्पष्टा-
लक्ष्यमित्यनेन परप्रत्यययितं तदेव प्रोज्जीवितम् । व्यस्तः वैविच्येन क्षिप्तो न्यासो विन्यासः
सन्निवेशोऽत्येति पूर्वस्माद्विस्पष्टो विशेषो निर्दिष्टः । तत एव तथाविधो हेतुः—श्लयभुजलता-
क्षेपवल्नैरिति । श्लययोरवश्ययोः स्वाभाविकसौबुद्ध्यार्यातिशयादधुनातनेन च पापल्या[वाचल्या]-
तिशयेनातिकोमलनूतनलतासदृशभुजयोः ; श्लयतया वा ये क्षेपाः शब्द्याप्रान्तेषु
निपातनानि वलनानि निवर्तनानि च ; बहुवचनेन परां कोटिमादौक्यमानस्य मदनदहनदाहस्य
क्षणे क्षणे नवनवतया समधिकदुःसहो विजृम्भाविशेषः । अत एव कृशाङ्ग्या इति

१. क. सु. “उपरुदित”

२. घ. “वि हसन्त्यः”

३. क. ख. “तव” नास्ति ।

४. घ. ङ. च. “अङ्गार” इति

“यथा समया पठ्यते ।

लोचनम्

नवलतया कान्तेनोचितक्रीडायोगेन मृदुकोऽपि प्रहारो दत्तः सपत्नीनां सौभाग्यसूचकं
तत्क्रीडासंविमोगमप्राप्तानां हृदये दुःसहो जातः । मृदुकत्वादेव अन्यस्य दत्तो मृदुः

कौमुदी

तत्तादृशदशाविशेषोपजीविष्यपदेशः । सन्तापं सर्गाङ्गीणमनिर्वचनीयं बहमानमनङ्गदहन-
महादाहम् । वदतीत्यचेतनस्य वदनसामर्थ्यविरहात्, बाधितमुख्यार्थं सादृश्यात् सूचकत्वं
लक्षयति । तत्प्रयोजनं च स्पुटीकरणप्रतिपत्तिः । त्रिसिनीपत्रैः नलिनपत्रैः शिशिरोप-
चारवस्तुषु मूर्धाभिपिक्तैरिञ्चितं शयनीयमिति तादृशदशान्तरात्यन्तान्तरङ्गभावसुमगम्भावु-
क्तस्य तस्य वक्तुरश्रद्धेयवादत्वशङ्कानवन्तशो दर्शितः ॥ उक्तार्थस्येति । चुम्बनादौ
वचनात्मकस्य चेतनोचितस्यार्थस्य भवितुमयोग्यत्वात् । अनुपादेयत्वमुपेक्षायोग्यत्वम् ।
अत्रापि यत्प्रयोजनमधिकफलशालिस्वरूपं न तस्य मुख्यं प्रयोजनत्वमित्यादरस्थानं न
भवतीति द्रष्टव्यम् । गृहीतहरणशब्दयोरपि मुख्यार्थग्राहः स्पष्ट एव, आदानहरणयोरसंभ-
वात् । अतो ग्रहणेनोपादेयता उपादानयोग्यत्वं हृदयेनाङ्गीकारपूर्वकोऽभिमानविशेषो लक्ष्यते ;
प्रयोजनमत्रात्मसात्करणम् । हरणेन तत्पारतन्त्र्यापत्तिर्लक्ष्यते, स्वीकारात्मनोऽर्थस्यासंभवात् ;
प्रयोजनमत्रात्यन्तिकं वैयर्थ्यम् ॥ उचितक्रीडायोगेनेति ॥ तस्मिन्नसरे उचितो यः क्रीडायोगः
क्रीडाप्रसङ्ग इति ; उचिताया क्रीडायां वा योगेन संभवेन । सपत्नीहृदयव्यप्याजनकत्वे हेतु-
स्तत्क्रीडासंविमागाप्राप्तिः । तादृशी क्रीडा तत्क्रीडा ; तदप्राप्तिः कथं परितापहेतुरित्यत उक्तम्
—सौभाग्यसूचकमिति ॥ तत्रापि मृदुकत्वं हेतुः । अत्र सूचितं विरोधं विशदयति —
मृदुकत्वादेवेति ॥ मृदुकत्वादेवामृदुः संपद्यते ; अन्यस्य दत्तोऽन्यस्य च संपद्यते ;
मृदोश्च सुसह्यतया प्रसिद्धस्य दुःसहत्वमित्यान् विरोध इहावसीयत इत्यर्थः ॥ परार्थ
इति ॥ इक्षुर्हि परार्थं पीड्यते तथा प्रस्तुतो महापुरुषः परार्थं पीडामनुभवति । इक्षुश्च
भग्यमानोऽपि माधुर्यातिशयवान् ; अन्योऽपि परुषीकरणे स्वयमनुकूलस्वभाव एव ।
विकारो गुलादिः कोपादिश्च, सर्वेषामभिमतः आदरस्थानमेव । वृद्धिः परिपोषः अभ्युदयश्च ।
क्षेत्रमुचितं स्थानम् अनूपरभूमिमागश्च । कथमत्रानुभवतिशब्दो न मुख्यार्थः ;
वर्णनीयतया प्रस्तुते पुरुषविशेषे तदर्थसंभवस्य स्पष्टत्वादित्याशङ्क्य वृत्ताविशुपक्ष इति

ध्वन्यालोकः

तथा—

"परार्थे यः पीडामनुभवति मङ्गेऽपि^१ मधुरो
 यदीयः सर्वेषामिह खलु विकारोऽप्यभिमतः ।
 न संप्राप्तो वृद्धिं यदि स भृशमक्षेत्रपातितः
 किमिक्षोर्दोषोऽसौ^२ न पुनरगुणाया मरुभुवः ॥"

लोचनम्

प्रहारोऽन्यस्य च संपद्यते दुःसहस्य मृदुरपीति चित्रम् । दामेनात्र तत्फलवत्त्वं लक्ष्यते ॥
 परार्थे इति ॥ यद्यपि^३ प्रस्तुतमहापुरुषापेक्षया अनुभवतिशब्दो मुख्य एव, तथाप्यप्रस्तुते
 इक्षौ प्रशस्यमाने पीडाया अनुभवेनासंभवता पीडावत्त्वं लक्ष्यते । तच्च पीड्यमानत्वे

कौमुदी

पदसूचितं परिहारमाह—यद्यपीति ॥ पीडावत्त्वमपि यदि नाम पीडासमवायित्वमेव ;
 तथाप्यसंभवत्त्वार्थकं तदवस्थमेवेत्याशङ्क्य ततोऽपि निष्कर्षति—तथेति ॥ पीड्यमानत्वं
 पीडाकर्मत्वम् ; सम्बन्धस्य कर्मनिष्ठतयापि संभवादचेतनतया तथात्वस्यैवात्रोचितत्वात्
 तत्पर्यवसायित्वमवसीयत इत्यर्थः ॥

उपलोचनम्

"तत्फलवत्त्वम्" इति लोचने । तस्य प्रहारस्य फलवत्त्वम् संयोगविशेषरूपफलवत्त्वम् ।
 प्रेमश्रृंगारसौभाग्यसुखकत्वात् सादरमभिलषणीयता प्रयोजनं प्रतीयते ।

"परार्थे यः पीडामनुभवति" इत्यत्र लक्षणायाः प्रयोजनं, नितरां स्वरूपोपमर्दस्य
 प्रतीतिः ।

१. ग. 'यथा'
 २. ग. 'अ'
 ३. ग. घ. 'अयम्'
 ४. क. ख. 'एष' नास्ति ।
 ग. 'तद्वत्त्वम्'

५. क. ख. ग. 'तथा' अधिकम् ।
 घ. ङ. च. परार्थे इत्यादि मरुभुव
 इत्यन्तं दृश्यते ।
 ६. ङ. 'अत्र' अधिकम् ।
 ७. क. ख. ग. 'पीड्यमाने'

धन्यालोकः

इत्यत्रेक्षुपक्षेऽनुभू[मव]तिशब्दः । न चैवंविधः कदाचिदपि ध्वनेर्विषयोऽभिमतः ।
यतः—

उक्त्यन्तरेणोशक्यं यत्तच्चारुत्वं प्रकाशयन् ।

शब्दो व्यञ्जकतां बिभ्रद् ध्वन्युक्तेर्विषयीभवेत् ॥ १८ ॥

लोचनम्

पर्यवस्यति । नन्वस्यत्र प्रयोजनम् ; तत्किमिति न ध्वन्यत इत्याशङ्क्याह—न चैवंविध
इति ॥ उक्त्यन्तरेणेति ॥ ध्वन्यतिरिक्तेन स्फुटेन शब्दार्थव्यापारविशेषेणेत्यर्थः । शब्द
इति पञ्चस्वर्षेषु योग्यम् ॥ ध्वन्युक्तेर्विषयीभवेदिति ॥ ध्वनिशब्देनोच्यत इत्यर्थः ॥

कौमुदी

कथमीदृशेषूदाहरणेषु ध्वनिविषयत्वनिरासः अप्रसक्तत्वादित्याशङ्क्य प्रयोजनसत्ता-
प्रयुक्ता तत्प्रसक्तिरित्याशयेनाह—नन्विति ॥ प्रयोजनाभावे स्वतःप्राप्तमुख्यवृत्तिपरि-
त्यागेन गुणवृत्त्युपादानस्य निर्मूलत्वापातात् प्रयोजनसत्तावश्याभ्युपेयेत्यर्थः ॥ तत्किमितीति ॥
तत्र हि ध्वननव्यापारोऽवश्यमेवेति कथं ध्वनिविषयत्वाभाव इत्यर्थः ।
उक्तिशब्दोऽत्र व्यापारमात्रवचनः नाभिधावचन इत्याह—ध्वन्यतिरिक्तेनेति ॥ ध्वन्यपेक्ष-
यायमन्तरशब्दोऽन्यवाचकः प्रयुक्तः । तमेष व्यापारं दर्शयति—शब्दार्थेति ॥ शब्द-
व्यापारोऽभिधातात्यर्थलक्षणात्मकः, अर्थव्यापारो गम्यगमकभावः । न चात्र प्रमाणसद्भाव-
[सद्भावासद्भाव]चिन्तया मनः खेदनीयम् ; तर्हि न हि ध्वनिवदप्रसिद्धोऽयं व्यापार इत्याह—
स्फुटेनेति ॥ व्यग्रहारभूमिषु प्रसिद्धेनेत्यर्थः । शब्दो ध्वन्युक्तेर्विषय इत्युक्तेः शब्दध्वनिपक्ष-
एव कारिकाकृतोऽभिमत इति भायात् ; तन्निवृत्त्यर्थमाह—पञ्चास्विति ॥ शब्दतेऽभिधीयत
इति वाच्यम्, शब्दतेऽनेनेति वाचकः, शब्दते व्यग्रत इति व्यङ्ग्यः, शब्दनमिति
व्यापारः, उक्तचतुष्टयमयत्वात् समुदायश्चेत्यर्थः । ध्वन्युक्तिर्व्यनिरिति शब्दः तस्य विषयो
भवेत् । अविवक्षितार्थस्तु ध्वनित्याशयेनाह—ध्वनीति ॥ अथवा विवक्षितार्थ एव अनेवं-

१. क. ख. 'इत्याशङ्क्याह' इत्युपदे-
शः

६. क. ख. ग. 'यतः' अधिकम् ।

२. क. ख. 'कदाचिदनेविषयः । यतः'

७. क. ख. ग. 'उक्त्यन्तरेण'

अधिकम् ।

३. स. 'अशङ्क्यम्'

८. क. ख. ग. 'शब्दार्थोभयव्यापार'

४. य. 'अत्र' नास्ति ।

९. क. ख. 'ध्वन्यर्थे'

५. ग. 'न' नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

अत्र चोदाहृते विषये नोक्त्यन्तराशङ्क्यचारुत्वव्यक्तिहेतुः शब्दः । किं च—
रूढा ये विषयेऽन्यत्र शब्दाः स्वविषयादपि ।
लावण्याद्याः प्रयुक्तास्ते न भवन्ति पदं ध्वनेः ॥ १९ ॥

लोचनम्

उदाहृत इति ॥ वदतीत्यादौ^१ । एवं यत्र प्रयोजनं सदपि नादरास्पदं तत्र को
ध्वनमव्यापार इत्युक्त्वा यत्र मूलत एव प्रयोजनं नास्ति, भवति चोपचारस्तत्रापि को
ध्वनमव्यापार इत्याह—किं चेति ॥ लावण्याद्या ये शब्दाः स्वविषयात् लवणरसयुक्तत्वादेः
स्वार्थादन्यत्र ह्युत्पादौ रूढाः, रूढत्वादेव च त्रितयसंनिधौपेक्षणव्यवधानशून्याः, यदाह—

कौमुदी

रूपत्वे विषयत्वाभावाभिप्रायेण, मान्यत्वावस्थायामविषयभूतस्यैवोक्तविधव्यङ्ग्यत्वावस्थायां
विषयत्वापत्तेः । किञ्चेत्यादिग्रन्थस्यानर्थक्यशङ्कां शमयितुं विषयभेदं प्रदर्शयन्
अवतरणिकां रचयति—एवमिति ॥ वस्तुतोऽनादरस्यानत्वात् प्रयोजनस्य तादृशि
विषये ध्वनित्वाभावेऽपि व्यङ्ग्यतया प्रयोजनस्य स्थितत्वादेव ध्वनित्वमत्र न भवतीति
तत्समर्थनदुर्दुरुद्धं प्रति प्रतिपादयितुमशक्यमिति तत्प्रतिबोधनसाकर्षाभिप्रायेण प्रयोजन-
यार्ताविरहिते विषये ध्वनित्वाभावप्रदर्शनार्थोऽयमारम्भ इत्यर्थः ॥ मूलत एवेति ॥
ध्वनौ तावत् प्रयोजनं तस्य चादरास्पदत्वमिति द्वयमपेक्षितम् । तत्र प्रयोजन-
स्वरूपत्वमेव तावत् प्रथमं धर्मितया निरूपणार्हम्, इतरत्तु धर्मतया पञ्चाभिरूपण-
पयानुपाति भवति । तत्र धर्मिण एवाभावे तद्धर्मः तत्सत्त्वानिमित्तत्वेन च ध्वनिभवनं
दूरापास्तं भवतीत्यर्थः । कारिकायां योजयति—लावण्याद्या इत्यादिना ॥ स्वविषय-
शब्देन स्वस्याभिधेयो मुख्योऽर्थ उक्त इत्याह—स्वार्थादिति ॥ रूढत्वोक्तिः प्रयोजना-
भावप्रकटनार्थेत्याह—रूढत्वादिति ॥ व्यवधानमन्तरेण स्वार्थसमर्पकत्वं रूढत्वम् ;
तदिह लक्षणात्वप्रयुक्तत्रयसाञ्जिघाषेक्षणरूपव्यवधानशून्यत्वं रूढशब्देन दर्शितमिति

१. क. ख. 'नोक्त्यन्तरेणाशङ्क्य'

४. क. ख. ग. 'च' नास्ति ।

२. ग. 'निरूढा'

५. घ. ङ. 'साञ्जिघाषे'

३. ङ. 'अत्र'

लोचनम्

“निरुद्धा लक्षणाः काचित् सामर्थ्यादभिधानवत्” इति, ते तस्मिन् स्वविषयादन्यत्र प्रयुक्ता अपि न ध्वनेः पदं भवन्ति । न तत्र ध्वनिव्यवहारः । उपचरिता शब्दस्य वृत्तिर्गौणी लाक्षणिकी चेत्यर्थः । आदिप्रहणेनानुलोम्यं प्रातिकूल्यं सन्नस्यचारीत्येवमादयः शब्दा लाक्षणिका गृह्यन्ते । ‘लोचनानुगतमनुलोमं मर्दनम्’ ; कूलस्य प्रतिपक्षतया स्थितं स्रोतः प्रतिकूलम् ; सुल्यगुरुः सन्नस्यचारी—इति मुख्यो विषयः । अन्यः पुनरुपचरित एव । न चात्र प्रयोजनं किञ्चिदुद्दिश्य लक्षणा प्रवृत्तेति न तद्विषयो ध्वननव्यापारः । ननु “देवदिति” लुणाहि पञ्चमिगमिञ्चालवणुञ्चञ्चं गुमरिफोल्लपरण्य”

कौमुदी

प्रयोजनराहित्यं व्यवतिष्ठत एवेत्यर्थः । त्रितयसन्निध्यनपेक्षतां संवादोक्त्या द्रष्टव्यमिति—यदाहेति ॥ काश्चिल्लक्षणाः सामर्थ्यात्तथैव नियमेन प्रयोगसामर्थ्यादभिधानवन्निरुद्धा भवन्ति ; नेतरलक्षणाध्वमुख्यार्थवाधापेक्षतया स्वार्थसमधिगमहेतवो भवन्तीत्यर्थः । इत्यमनुवादभागं योजयित्वा तद्व्रतमेव स्वविषयादन्यत्रेति पदद्वयमावृत्त्या विधेयवाक्यभागेऽपि योजयन्नाह—ते तस्मिन्निति ॥ अपिशब्दोऽत्र क्रमभङ्गनेन प्रयुक्ता इत्यस्यानन्तरं योजनीय इत्याह—प्रयुक्ता अपीति ॥ न ध्वनेः पदं भवन्तीत्येतदेव व्याचष्टे—न तत्रेति ॥ ध्वनिशब्देन तद्विषयो व्यवहारो लक्ष्यत इति भावः । तेषु लावण्यादिशब्दे-पूपचरितस्य शब्दस्य वृत्तिरुच्यत इति मतिर्मा भूदिति शब्दस्य योपचरिता वृत्तिः प्रसिद्धा तस्याः सद्भाव इहोक्त इत्याह—उपचरितेति ॥ उपचरिता अमुख्या । अत एवाह—गौणीति ॥ कारिकागतादिशब्दार्थमाह—आदीति ॥ तेषां स्वार्थं तावदाह—लोचनानु-मिति ॥ इह मर्दनं विशेष्यम् । प्रतिकूलस्य स्रोतः ॥ अन्य इति ॥ यो लोके प्रसिद्धा-नुरोधिबिरोधिसदृशलक्षणाः । अत्रेति लावण्यादिशब्दे । तथाविधे च विषय इत्यस्यार्थं शङ्कापूर्वकमभिधत्ते—नन्वित्यादिना ॥ यत्सन्निधी हि यत्प्रतीतिः सा तत्प्रभवैवेति

१. क. स. ‘लक्षणा काचित्’

२. घ. ङ. ‘प्रयुक्तादपि’

३. ग. ‘शब्दवृत्तिः’

४. ग. ‘च’ नास्ति ।

५. ग. ‘लोचनानुगतम्’

६. क. ख. ‘सदनम्’

७. ग. ‘ध्वनिव्यवहारः’

क. ए. घ. च. ‘ध्वननव्यवहारः’

८. घ. ‘ननु’ नास्ति ।

९. घ. ‘वीरधितिलुणादिवलदि सिग-

सिद्धाकावज्जलाधरि दील्लव’

५. ‘देवदिति...परण्य’ नास्ति ।

च. ‘वीरधितिलुणादि पञ्चमिगमिञ्चालवणुञ्चञ्चं गुमरिफोल्लपरण्य’

यसिङ्ठा अलवणुञ्चञ्चं गुमरिफोल्लपरण्य’

ल्लवपट्टा’

६. क. ‘दीवद्विनिपुणादिपञ्च...दिसिगासि

लिङा अल०कु०जळं शुरिगोड-

परिठ... ॥

७. ख. ‘...लुणादिपर...’

ध्वन्यालोकः

तेषु चोपचरितशब्दवृत्तिरस्तीति । तथाविधे च विषये कश्चित् संभवन्नपि ध्वनिव्यवहारः प्रकारान्तरेण प्रवर्तते । न तथाविधशब्दमुखेन ।

लोचनम्

इत्यादौ लावण्यादिशब्दसंनिधानेऽस्ति प्रतीयमानाभिन्न्यक्तिः । सत्यम् ; सा तु न लावण्य-
शब्दात्, अपि ॥ सैमप्रवाक्यार्थप्रतीत्यनन्तरं ध्वननव्यापारादेव । अत्र हि प्रियतमा-
सुखस्यैव समस्ताशाप्रकाशकत्वं ध्वन्यत इत्यलं बहुना । तदाह—प्रकारान्तरेणेति ॥
व्यञ्जकत्वेनैव, न उपचरितलावण्यादिशब्दप्रयोगादित्यर्थः । एवं यत्र यत्र भक्तिस्तत्र

कौमुदी

प्रामाणिकोऽयं प्रतिनियमः ; इह च विषये लावण्यशब्दसंनिधावेव प्रतीयमानार्थप्रतिपत्ति-
राधिरस्ति ; तेन लावण्यशब्दव्यापारनिबन्धनैवेति व्यञ्जकत्वमेतदादिशब्दनात् [शब्दानां]
ध्वनित्वं च दुष्प्रतिषेधमित्यर्थः । व्यङ्ग्यप्रतीतिं तस्यास्तरसन्निधिभाविष्यं चाङ्गीकरोति—
सत्यमिति ॥ चरितार्थास्तर्हि वयमिति चेत् नेत्याह—सा त्विति ॥ अर्थशक्तिमूलध्वनन-
व्यापारमूलैवेयं प्रतीतिः ; न तु यथा भवदभिमतिस्तथा लावण्यशब्दशक्तिमूलेत्यर्थः । कुत
इत्यत आह—अत्र हीति ॥ हेतुहेतुमद्भावावस्थान्वयव्यतिरेकावसेपत्वात् कृत्स्नवाक्यार्थप्रति-
पत्त्युत्तरकालनियतभाविष्याच्च यथोक्तव्यङ्ग्यार्थप्रतीतिस्तच्छक्तिमूलत्वमेवास्याः शक्याध्यवसानम्
न तु लावण्यशब्दशक्तिमूलत्वम् ; तथाप्ये हि संप्रतिपन्नोदाहरणेऽपि लावण्यशब्दव्यापार-
न्वयव्यतिरेकानुविधायितया भवितव्यमिति, न लावण्यादिशब्देषु ध्वनिव्यवहारोपपत्ति-
रित्यर्थः । ग्रन्थे प्रकारान्तरमिति यथोक्तनीत्या अर्थशक्तिमूलव्यङ्ग्यात्मा प्रभेदो गृहीत इत्याह
—तदाहेति ॥ किं तत्प्रकारान्तरमिति तदाह—व्यञ्जकत्वेनैवेति ॥ अर्थस्य व्यञ्जनव्यापार-
वलादित्यर्थः । एवकारव्यवच्छेदमाह—न त्विति ॥ उपचरितेति ॥ उपचारव्यवहारमात्रपात्रत्व-
मेवैषां न व्यञ्जकत्वनिबन्धनं ध्वनिव्यवहारभाजनत्वमित्यर्थः । अपि चेत्यादिग्रन्थं संगमयितुं

१. ग. 'शब्दप्रशुद्धिः'

४. ड. 'प्रसाधकत्वम्'

२. ड. 'समस्त'

५. क. ख. 'बहुना' नास्ति ।

३. क. ख. 'प्रियतमस्यैव'

लोचनम्

तत्र 'ध्वनिरिति तावन्नास्ति । तेन ध्वनेः यदि भक्तिर्लक्षणं तदा भक्तिसंनिधौ सर्वत्र ध्वनिव्यवहारः स्यादित्यतिव्याप्तिः^१ । अभ्युपगम्यापि^२ ब्रूयः—भवतु यत्र यत्र भक्तिस्तत्र तत्र ध्वनिः ; तथापि यद्विषयो लक्षणाव्यापारो न तद्विषयो ध्वननव्यापारः । न च भिन्न-विषययोः^३ धर्मधर्मिभावः । धर्म एव च लक्षणमित्युच्यते । तत्र लक्षणा तावदमुख्यार्थविषयो व्यापारः । ध्वननं च प्रयोजनविषयम् । न च तद्विषयोऽपि द्वितीयो लक्षणाव्यापारो

कौमुदी

'वृत्तमनुव्रवति—एवमिति ॥ तेनेति ॥ व्याख्यभावाद्देतोः अतिव्याप्तिः उक्तेति शेषः । वदतीत्यादौ लावण्यादिशब्दे च भक्त्याः संभव इति ध्वन्यभावस्य दर्शितत्वादित्यर्थः । अपातिव्याप्तिप्रत्ययेन प्रासङ्गिकी संगतिमुत्तरग्रन्थस्य वक्तुमाह—अभ्युपगम्येति ॥ किमभ्युपगम्यते, किं बोध्यत इत्यपेक्षायाम् अभ्युपगम्यमर्थमाह—भवत्विति ॥ वक्तव्य-मर्थमाह—तथापीति ॥ भवतु भिन्नविषयत्वं लक्ष्यार्थप्रयोजनविषयत्वात् अनयोः ; ततः किमिति तत्राह—न चेति ॥ मा भूदसौ; तथापि कुतो लक्षणत्वाभाव इत्यत आह—धर्म एवेति ॥ धर्मत्वं ह्युक्तदिशा भक्तेर्व्याख्यायमानं तदेकनियतस्थिति लक्षणत्वमपि व्यावर्तयति—असाधारणधर्मस्यैव गत्रादेः साक्षादिमत्वादेरिव सजातीयविजातीयव्यावृत्तिप्रतिपत्तिहेतुतया लक्षणत्वस्थितेरित्यर्थः । अस्ति वा भिन्नविषयत्वमिति चेदस्त्येवैतदित्युपपादयति—तत्रेति ॥ एकाविषयस्यैव धर्मत्वेन लक्षणत्वे स्थिते सतीत्यर्थः ; यदि वा शब्दव्यवहारमार्गे । तावदिति संप्रतिपत्तौ । अमुख्योऽर्थो गङ्गादिशब्दस्य तीरादिः । ध्वननं चेति चशब्दस्तुशब्दार्थे ॥

ननु यथा अभिधातात्पर्यशक्त्येति लक्ष्मिन्मुख्यार्थे लक्षणाव्यापारस्तथा प्रयोजनेऽपि द्वितीयो लक्षणाव्यापारोऽभ्युपेयतां तस्याः कूटत्वात् ; किमर्थं तत्र ध्वननं नाम व्यापारान्तरं कल्प्यत इति लक्षितलक्षणाभ्युपगन्तुरभ्युपगममाशङ्क्य निवेधति—न चेति ॥

१. ध. 'ध्वनिः...भक्तिस्तत्र' नास्ति ।

२. क. ख. 'यदि ध्वनेः'

३. ग. घ. च. 'अतिव्याप्तिम्'

४. क. ख. 'अभ्युपगमस्यापि'

५. क. ख. 'विषयो'

६. क. घ. ग. 'च' नारित ।

च्यन्यालोकः

अपि च—

मुख्यां वृत्तिं परित्यज्य गुणवृत्त्यर्थदर्शनम् ।

यदुद्दिश्य फलं तत्र शब्दो नैव स्वलभ्यति ॥ २० ॥

लोचनम्

युक्तः, लक्षणासामर्थ्यभावात् इत्यभिप्रायेणाह—अपि चेत्यादि ॥ मुख्यं वृत्तिमभिधा-
व्यापारम् ; परित्यज्य परिसमाप्य ; गुणवृत्त्या लक्षणारूपया अर्थस्यामुख्यस्य तावत् दर्शनं
प्रत्यापना ; सा यत्फलं कर्मभूतं प्रयोजनमुद्दिश्य क्रियते तत्र प्रयोजने तावद्द्वितीयो

कौमुदी

तच्छब्देन प्रयोजनम् । सामग्री त्रयसामिष्यलक्षणा । कारिकां योजयति—मुख्यां
वृत्तिमित्यादिना ॥ योऽर्थः संकेतगोचरः ॥ मुख्यः मुखमिव हस्तपादादिभ्योऽवयवेभ्यः
प्रथमं प्रतीयत इति कृत्वा ; तद्विषयापि वृत्तिर्मुख्येत्युच्यते । वृत्तिषु मुखे भवा वा मुख्या
वृत्तिः व्यापार इत्याह—अभिधाव्यापारमिति ॥ अभिधाव्यापारमन्तरेण लक्षणाया एव
स्वरूपानिधत्तेः कथं तत्परित्यागोक्तिरित्याशङ्क्याह—परिसमाप्येति ॥ न तदवधीरणमिह
तत्परित्यागः ; किन्तु तद्गोचरार्थाङ्गीकारपूर्वकं तदतिलङ्घनरूपमेव तद्द्वारकमर्थान्तरबोधनार्थं
धावनमित्यर्थः । सामान्यस्य विशेषपर्यवसायित्वात् तात्पर्यविषयान्वयप्रतीतिपर्यन्तीभावात्
सामान्यप्रतीतेरभिधापरिसमातिक्रमेनैव तात्पर्यशक्तिपरिसमाप्तिरप्युक्तप्राप्तयेति भावः ।
गुणवृत्तिशब्दोऽत्र लक्षणागात्रवचन इत्याह—लक्षणारूपयेति ॥ मुख्यवृत्तिपरित्यागोक्ते-
र्यार्थदर्शनादयोऽयममुख्यवचन इत्याह—अमुख्यस्येति ॥ तावच्छब्देन प्रसिद्धवचनेन
पूर्वार्थस्यानुवाचार्थविषयत्वं दर्शितम् । फलमित्यत्र द्वितीयासमर्पितमर्थमाह—
कर्मभूतमिति ॥ फलशब्दार्थमाह—प्रयोजनमिति ॥ तावदिति संप्रतिपत्तौ ॥
द्वितीय इति ॥ अमुख्यार्थविषयाव्यापारात् अन्यस्तस्मादुपरि कश्चिद्व्यापारोऽवश्याभ्युपेयः,
अन्यथा प्रयोजनप्रतीतिः शब्दान्वयव्यतिरेकाननुविधायित्वप्रसङ्गात् । न च स एव
लक्षणाव्यापारोऽसावस्तु, तस्य लक्ष्यार्थमात्रविषयत्वात् ; अस्यापि लक्ष्यत्वे प्रयोजनत्व-
परिहाणप्रज्ञात्, मुख्यार्थसम्बन्धाभावादि[न्वयाधादि]सामर्थ्यभावाच्च । तेन तद्विषयो

१. क. ख. 'युक्तः' नास्ति ।

५. क. ख. ग. 'तावद्' नास्ति ।

२. ट. 'सामग्र्यभावात्'

६. ग. 'अदर्शयत्'

३. ग. 'च' अधिकम् ।

७. क. ख. ग. 'प्रयोजनरूपमुद्दिश्य'

४. घ. 'लक्षणाव्यापाराया'

ध्वन्यालोकः

तत्र हि चारुत्यातिशयविशिष्टार्थप्रकाशनलक्षणे प्रयोजने कर्तव्ये यदि
लोचनम्

व्यापारः । न चासौ लक्षणैव ; यतः स्वलन्ती बाधकव्यापारेण विधुरीक्रियमाणा गति-
रवबोधनशक्तिर्यस्य शब्दस्य तदीयो व्यापारो लक्षणा । न च प्रयोजनमवगमयैतः शब्दस्य
बाधकयोगः । तथाभावे तत्रापि निमित्तान्तरस्य प्रयोजनान्तरस्य चान्वेषणेनानवस्थानार्हम् ।
तेनायं लक्षितलक्षणाया न विषय इति भावः । दर्शनमिति ण्यन्तो निर्देशः ॥ कर्तव्य इति ॥

कौमुदी

द्वितीयो व्यापारोऽवश्यानुज्ञेय इत्यर्थः । अभ्युपेयतां तर्हि तद्विषयोऽपि कश्चिल्लक्षणा-
ख्योऽपरो व्यापार इत्यब्राह्—न चेति ॥ अत्र हेतुत्वेन कारिकान्यपादं पातयति—
यत इति ॥ अवबोधनशक्तेर्विधुरीकरणं कुण्ठीकरणम्, तच्च बाधकप्रमाणव्यापारकर्तृकम् ।
गतिशब्दार्थमाह—अवबोधनेति ॥ तदीय इति ॥ तादृशः शब्दस्य संबन्धी । यथा
लोके क्षिप्रतरं प्रवहतो नद्यादिसलिलप्रवाहस्य प्रबलतरोपगमादुपकूलदृढसंचङ्गप्रतिहतस्य
झटिति हठादेवान्यतः कश्चित्प्रसारः संपद्यते, तथा शब्दव्यापारोऽपि स्वार्थं साक्षा-
देवावबोधयितुं प्रवृत्तो मध्ये बलवद्बाधकबोधकबलीकृतप्रवृत्तिकोऽन्यतो बलात् प्रसरति ;
यस्यायमस्यान्यतः प्रसारः स लक्षणाव्यापार इत्युच्यत इत्यर्थः । भवत्वेवं ततः
किमिति तत्राह—न चेति ॥ अवगमयत इति हेतौ शता । अवगमकार्यस्य
दर्शनादेव बाधकाभावादिनिश्चय इत्यर्थः । अवगमकार्योपलब्धिसिद्धमपि बाधकयोगाभावं
व्युत्पितं प्रति विपक्षे दण्डपातनेन प्रसाधयति—तथाभाव इति ॥ बाधितार्थत्वे
सतीत्यर्थः ॥ तत्रापीति ॥ प्रयोजनलक्षणाविषयेऽपि । त्रयसंज्ञिधिसामग्रीनैयत्यात्
लक्षणाप्रवृत्तेरित्यर्थः ॥

यस्तु मतं लक्षितलक्षणैवंविधे विषये इति तदपाकरोति—तेनेति ॥ यथाख्यातं
दर्शनं प्रत्यापनेति प्राक्, तदुपपादयन्नाह—दर्शनमिति ण्यन्त इति ॥ अन्यथा

१. ग. 'अत्र'
२. ग. 'लक्षणाप्रयोजने'
३. घ. 'व्यापारः...तदीयो' नास्ति ।
४. ङ. 'लक्षणा न च' नास्ति ।
५. ग. 'अवगमयतः'

६. क ख. ग. 'अन्वेषणेनानवस्थानात्'
- घ. 'अन्वेषणेनानवस्थानम्'
- ङ. 'अन्वेषणेऽनवस्थानम्'
७. क. ख. ग. 'लक्षणलक्षणाया'
८. क. ख. ग. 'इव' अधिकम् ।

ध्वन्यालोकः

शब्दस्य अमुख्यता तदा तस्य प्रयोगे दुष्टतैव स्यात् । न चैवम् ।

लोचनम्

अवगमयितव्य इत्यर्थः ॥ अमुख्यतेति ॥ बाधकेन विधुरीकृततेत्यर्थः ॥ तस्येति शब्दस्य ॥ दुष्टतैवेति ॥ प्रयोजनावगमस्य सुखसंपत्तये हि सै शब्दः प्रयुज्यते तस्मिन्मुख्येऽर्थे । यदि च 'सिद्धो बटुः' इति शौर्यातिशयेऽप्यवगमयितव्ये स्खलद्रुतित्वं शब्दस्य, तत्तर्हि प्रतीति नैव कुर्यादिति किमर्थं तस्य प्रयोगः । उपचारेण करिष्यतीति चेत्, तत्रापि प्रयो-

कौमुदी

दर्शनेद्देशनक्रिययोः ल्यप्प्रत्ययसमर्पितैककर्तृकत्वानुपपत्तिप्रसक्तैरिति भावः । कृञ्-धातोः क्रियासामान्यवचनस्यात्र तद्विशेषरूपावगमनपर्यवसायित्वमवसेयमित्याह—अवगम-यितव्य इति ॥ प्रयोजनस्य ह्यप्यल्यप्प्रत्ययस्य ज्ञापकत्वाच्च । कारिकायां प्रयोजनविषये शब्दस्य स्खलद्रुतित्वनिवेधात्, तदनुसारेणामुख्यत्वस्य लक्षकत्वादेवाभ्युपगमाच्च अमुख्यत्वमत्र स्खल-द्रुतित्वमेव विवक्षितमित्याह—बाधकेनेति ॥ अमुख्येऽपि तटादौ बाधितावगमनशक्तित्वमत्रा-मुख्यत्वमुक्तम् । ननु यथोक्तरूपामुख्यत्वाभ्युपगमः कथं दुष्टत्वापादकः ? तद्धि व्याकरण-संस्कारादित्यलक्षणं प्रसिद्धम् ; अथान्यदेवात्र दुष्टत्वमापादितं तदपि कथममुख्यत्वप्रयोज्यम् अन्यत्रानुपलम्भादित्याशङ्क्य प्रतिपिपादयिपितार्थप्रतिपत्त्यजनकत्वेन वैयर्थ्यरूपं तदित्याह—प्रयोजनेति ॥ हिः प्रसिद्धी । शब्दः लक्षकादिः । प्रयोजनम् पराक्रमातिशयशालित्वा-दिकम् तदवगमस्य सुखसंपत्तयेति । अनेन “मुखां वृत्तिं परित्यज्य गुणवृत्त्यर्थदर्शनम् । यदुद्दिश्य फलम्” इत्यंशो योजितः । तस्मिन्मुख्येऽर्थे बट्वादौ प्रयुज्यत इत्यन्वयः । किमतस्तत्राह—यदि चेति ॥ स्खलद्रुतित्वं बाधितशौर्यावर्धत्वम् । भवेदिति शेषः । तत्प्रतीति शौर्यातिशयावगमयितव्यप्रयोजनगोचरं प्रतीतिम् ॥ नैवेति ॥ न खलु यस्यार्थो बाधितः तद्विषयां प्रतीतिं स कर्तुमर्हति—एवमिदं नैवमिदमिति विरोधादित्यर्थः ॥

१. ध. 'कृतेत्यर्थः'

२. ध. 'दुष्टतेति'

३. ग. 'नोपगमस्य'

४. क. ख. घ. ङ. च. 'स' नास्ति ।

५. ग. 'तस्याव मुख्याये'

ध्वन्यालोकः

तस्मात्—

वाचकत्वाश्रयेणैव गुणवृत्तिर्व्यवस्थिता ।

व्यञ्जकत्वैकमूलस्य ध्वनेः स्याल्लक्षणं कथम् ॥ २१ ॥

लोचनम्

चामुख्यतया संकेतग्रहणमपि तत्रास्तीत्यभिधापुच्छभूतैव लक्षणा । तस्मादिति उप-
संहरति । यतोऽभिधापुच्छभूतैव लक्षणा, ततो हेतोः वाचकत्वम् अभिधाव्यापारम् आश्रिता
तद्वाधनेनोत्थानात्तत्पुच्छभूतत्वाच्च गुणवृत्तिः, गौणलाभनिकप्रकार इत्यर्थः, सा कथं
ध्वनेर्व्यञ्जनात्मनो^१ लक्षणं स्यात्, भिन्नविषयत्वादिति । एतदुपसंहरति—तस्मादिति ॥
यतोऽतिव्याप्तिरुक्ता, तदप्रसङ्गेन च भिन्नविषयत्वम् तस्माद्धेतोरित्यर्थः । एवम् “अतिव्याप्ते-

कौमुदी

गमादित्यर्थः । पूर्वोक्तोपसंहाररूपत्वम् उत्तरकारिकाया वक्तुं वृत्तौ तस्मादित्यत्रतरणिकापद-
मुपात्तमित्याह—तस्मादिति ॥ यदुक्तमभिधापुच्छभूतत्वं लक्षणायास्तद्ग्रन्थे तस्मादिति
हेतुत्वेन परामृष्टमित्याह—यत इति ॥ वाचकत्वमित्यस्य व्याख्या—अभिधा-
व्यापारमिति ॥ तत्र हेतुः—तद्वाधनेनेति ॥ अनेन तदाश्रितत्वं नाम तन्निबन्धन-
त्वमुक्तम् । तत्परिणामत्वाच्च क्षीराश्रयदध्यादिवद्रूपरूपिभावमपि तदाश्रयत्वमित्याह—
तत्पुच्छेति ॥ गुणवृत्तिरिति प्रागेव व्याख्यातम् । उत्तरार्धव्याख्याने सा इति तच्छब्दं
प्रक्षिपता पूर्वार्धे यच्छब्दाक्षेपेण तदर्थस्यानुवादरूपत्वं दर्शितम् ॥ भिन्नविषयत्वादिति ॥
विरुद्धाश्रयत्वात् ; अन्योन्यविलक्षणस्वरूपवाचकत्वव्यञ्जकत्वोपजीवित्वादिति यावत् ।
इतिशब्दः कारिकाव्याख्यानसमाप्तौ ॥ एतदिति ॥ भक्तिर्ध्वनेर्न लक्षणमिति यदुक्तम्
एतदुपसंहरतीति, भिन्नविषयत्वोक्तेरिह संगतिः प्रासङ्गिक्येव ; साक्षात्संगतिस्त्वतिव्याप्तेरेव इति
दर्शयन्तद्धेतुत्वपरामर्शकतया तस्मादित्येतद्व्याचष्टे—यत इति ॥ उत्तरग्रन्थस्य पूर्वग्रन्थेन
सहैककारिकासंगृहीतक्रामिकार्यद्वयस्य क्रमेण प्रतिपादकत्वलक्षणसंबन्धमाह—एवमिति ॥

१. घ. 'च' नास्ति ।

ग. 'उपसंहरति—तस्मादिति ॥

२. घ. ङ. 'सत्वेनग्रहणमस्तीति'

ङ. 'तत्र' अधिकम् ।

च. 'मत्वेनविपुलीकृतग्रहण-

४. ङ. घ. 'अभिधाशेष'

मयस्तीति'

५. घ. 'व्यापकत्वम्'

३. क. ख. 'तस्मात्...लक्षणा'

६. ङ. 'एवम्'

नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

तस्मादन्यो ध्वनिः अन्या च गुणवृत्तिः । अव्याप्तिरप्यस्य लक्षणस्य । न हि

लोचनम्

रथाव्याप्तेर्न चासौ लक्ष्यते तथा” इति कारिकागतामतिव्याप्तिं व्याख्यायाव्याप्तिं व्योच्ये—
अव्याप्तिरप्यस्येति ॥ अस्य गुणवृत्तिरूपस्थेत्यर्थः । यत्र यत्र ध्वनिस्तत्र तत्र यदि
भक्तिर्भवेन्न स्यादव्याप्तिः ; न चैवम् । अविशक्षितवाच्ये ह्यस्ति भक्तिः “सुवर्णपुष्पाम्”
इत्यादौ ; “शिखरेणि ” इत्यादौ तु सा कथम् । ननु लक्षणा तावद्गौणमपि व्याप्नोति ।
केवलं शब्दस्तमर्थं लक्षयित्वा तेनैव सह सामानाधिकरण्यं भजते ‘सिंहो वटुः’ इति ।
अथो वार्थान्तरं लक्षयित्वा स्ववाचकेन तद्वाचकं समानाधिकरणं करोति । शब्दार्थौ वा

कौमुदी

व्याप्त्यमाथरूपत्वादव्याप्तेः कचिव्याप्तिभावादेव निरवकाशत्वात् कथं कचिदभाव-
मात्रात् अत्रोद्भावनमित्याशङ्क्य यावद्व्यवृत्तिध्वनियमलक्षणत्वाव्याप्तेस्तदभावे सत्यभावात्
इह ध्वनिविषये कचिद्वक्तुः संभवेऽपि कचिदभावादेव यथोक्तरूपव्याप्तिविरहरूपा
तावदव्याप्तिः सुस्थितैवेत्याह—यत्र यत्रेति ॥ हिः संप्रतिपत्तौ । तुशब्दो विवक्षितान्य-
परवाच्यत्वकृतविशेषणोत्तरार्थः । सा भक्तिः । कथम् न कथञ्चित् । इदानीं लक्षणाविभूति-
मुद्भाषयन्तुक्तविवक्षितान्यपरवाच्योदाहरणेऽपि लक्षणासद्भावादव्याप्त्यभावमाशङ्कते—ननु
लक्षणेति ॥ तावदिति संप्रतिपत्तौ । विवक्षितान्यपरवाच्य एव हि तव्याप्तिं प्रति विवादः,
इह पुनरावयोर्न विप्रतिरिक्त्यर्थः । ‘सिंहो वटुः’ इत्यादौ मुख्यार्थबाधनिमित्तप्रयोजन-
रूपलक्षणासामग्रीसंपत्तेः सिंहादिराशब्दस्य वट्वाद्यर्थे लक्षणावृत्तेरसन्दिग्धमभ्युपेतत्वादित्यर्थः ।
नन्वेवं सति लक्षणाव्यवहार एव स्यात् न गौणव्यवहारः, लक्षणातो विशेषाभावस्य
निश्चितत्वादित्याशङ्क्य विशेषं दर्शयति—केवलमित्यादिना गौणस्य भेद इत्यन्तेन ॥

१. क. ‘स.’ ‘अपि’ नास्ति ।

६. च. ‘भक्तिः’ नास्ति ।

२. क. ख. ‘गान्धे’

७. क. ख. ग. ‘च’ अधिकम् ।

३. क. ख. ग. ‘अपि’ नास्ति ।

८. क. ख. ‘हि’ नास्ति ।

४. ड. ‘तत्र’ नास्ति ।

९. घ. ङ. च. ‘आदौ’ नास्ति ।

५. क. ख. ‘यदि’ नास्ति ।

१०. ग. ‘गौणीमपि’

लोचनम्

युगपत्तं लक्षयित्वा अन्याभ्यामेव शब्दार्थान्मां मिथीभवतः इत्येवं लाक्षणिकद्वौगस्य भेदः, यदाह—‘गौणे शब्दप्रयोगैः, न लक्षणापाम्’ इति । तत्रापि तु लक्षणास्येवेति सैव सर्वत्र व्यापिका । सा च पञ्चविधा । तद्यथा—अभिधेयेन संयोगात् । द्विरेकशब्दस्य

कौमुदी

इह च त्रयः पक्षा दर्शिताः । तत्रान्विताभिधानवादिमतानुसारेणाद्यः पक्षः ; द्वितीयस्तु अभिहितान्वयवादानुरोधेन ; तृतीयः शब्दप्रस्थानास्थानेन । आद्ये शब्दस्य स्वातन्त्र्यम्, द्वितीयेऽर्थस्य, तृतीये द्वयोरेति विभागो माननीयः । शब्दः सिंहादिशब्दः ; तं गौणमर्थम् । इयता लक्षणावृत्तिरुक्ता । तेन तस्य गौणस्य वाचकेन वट्यादिशब्देन । अयं लक्षणातोऽतिरेकः । इत्यमुत्तरत्रापि हेयम् । अर्थः सिंहादिः ; अर्थान्तरं वट्वाद्यात्मकम् ; स्ववाचकः सिंहादिशब्दः ; तद्वाचको वट्यादिशब्दः ; तमिति वट्वाद्यात्मकमर्थम् ॥ अन्याभ्यामिति ॥ प्रथममन्योन्यवार्तानभिज्ञतयानामिश्रतयैवावस्थिताभ्यामित्यर्थः । उक्तमेव गौणे लक्षणाव्याप्तिमवान्तरभेदकृतं विशेषं च संवादोक्त्या द्रष्टव्यं—यदाहेति । शब्दस्य लक्षणावाचिनो वट्यादिशब्दस्य मुख्यार्थवाचकेन शब्देन सह सामानाधिकरण्येन प्रयोगोऽस्ति गौणे प्रयोगे ‘सिंहो वटुः’ इति । तत्र हि शौर्यादि वाच्यप्रायतयैव प्रतिपिपादयितव्यम् ; लक्षणायां तु गह्वरायां घोषः प्रतिवसति इत्यादौ तीरादिवाचिनः शब्दस्य न प्रयोगः, मुख्यार्थं वृत्तिं परित्यज्येत्युक्तदिशा व्यवहृतयैव प्रयोजनस्य तत्र प्रतिपिपादयितव्यत्वात् । इयानेव गौणलाक्षणिकयोर्विशेषः । त्रयसान्निध्यनिवन्धना लक्षणा पुनरुभयत्राविशिष्टैवेत्यर्थः । फलितमाह—तत्रापीति ॥ तुशब्दः उक्तत्रैलक्षण्याङ्गीकारसूचकः । भवतु गौणे लक्षणा ततः किमित्यत्राह—इति सैवेति ॥ न केवलं गौणे, यावदन्यत्र व्यवहारभूमावपीत्यर्थः । सर्वत्र व्याप्तिमेव साधयितुं तद्वेदमाह—सा चेति ॥ तद्यथेति ॥ तत् पञ्चविधत्वम् येन प्रकारेण व्यवस्थितं तेन प्रकारेण प्रदर्श्यत इत्यर्थः । तानेव प्रकारानुदाहरणमुखेन प्रदर्शयिष्यन्—

“अभिधेयेन संयोगात् सामीप्यात् समवायतः ।

वैपरीत्यात् क्रियायोगाल्लक्षणा पञ्चधा स्पृता ॥”

इति श्लोकं खण्डश उपादाय व्याचष्टे—अभिधेयेनेत्यादिना ॥ संयोगात् लक्षणा भवतीति

१. क. ख. ग. ड. ‘आभ्याम्’

५. क. ख. ‘सर्वत्र सैव’

२. क. ख. ‘प्रयोगेन लक्षणा’

६. ग. ‘पञ्चधा’

३. क. ख. ग. ‘तु’ नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

ध्वनिप्रभेदो विवक्षितान्यपरवाच्यलक्षणः, अन्ये च बहवः तद्वेदप्रकारा भवत्या व्याप्यन्ते । तस्माद्भक्तिरलक्षणम् ॥

लोचनम्

हि^१ योऽभिधेयो भ्रमरशब्दः, द्वौ रेफौ यस्येति कृत्वा, तेन भ्रमरशब्देन यस्य संयोगः संबन्धः पदपदलक्षणस्यार्थस्य सोऽर्थो द्विरेफशब्देन लक्ष्यते अभिधेयसंयोगं व्याख्यात-
रूपं निमितीकृत्य । सामीप्योत् । 'गङ्गायां घोषः' । समवायत इति । संबन्धादित्यर्थः ।
'यष्टीः प्रवेशय' इति यथा । वैपरीत्यात् । यथा—शत्रुमुद्दिश्य कैश्चिद्वीति—'किमि-
षोपकृतं न तेन मे'^२ इति । क्रियायोगादिति । कार्यकारणयोगादित्यर्थः । यथा—

कौमुदी

शेषः । एयमुत्तरत्रापि । कथं भ्रमरशब्दस्य तदर्थत्वमिति तदाह—द्वौविति ॥ भकार-
संयोगेको रेफः भकारात् पर इतरः, एवं रेफद्वयवत्वं प्रसिद्धम् । तेनेति अभिधेयभूतेन ।
सम्बन्धस्य शब्दार्थनिष्ठत्वौचित्यादिह वाच्यवाचकभावात्मकत्वमभिसंहितम् । सोऽर्थः पदपदा-
त्मकः ॥ निमितीकृत्येति ॥ अस्य लक्ष्यत इति पूर्वणान्वयः । समवायशब्देन वैशेषिक-
समयसमभिमतो नित्यः सम्बन्धो न विवक्षितः, किन्त्वन्य एवेत्याह—संबन्धादिति ॥
अत एव तादृगुदाहरणमुन्मीलितम् यष्टीरिति ॥ वैपरीत्यादिति ॥ इह बहुपकारकरणरूपे-
णार्थेन शत्रुविषये प्रत्यक्षप्रतिहतेन तद्विरुद्धम् भावाभावयोः परस्परपक्षोपपक्षोपपक्षभावत्वे-
नैकनिषेधस्यान्यविधिनान्तरीयकत्वनैपत्यनीत्या बहुपकारकरणरूपमर्थान्तरं लक्ष्यते ।
क्रिया नामासतः सद्रूपतापादनरूपा तन्निमित्तो योगः कार्यकारणयोः संबन्ध
इत्याह—कार्यकारणयोगादिति ॥ इत्थं लक्षणाप्रकारान् प्रदर्श्य तन्निदर्शनेन

१. क. ख. घ. ङ. च. 'तद्वेद' नास्ति ।

२. ग. 'वक्ष्यमाणवत्या'

३. क. ख. 'हि' नास्ति ।

४. क. ख. 'तेन' नास्ति ।

५. घ. 'यः संयोगः'

६. क. ख. ग. 'सम्बन्धम्'

७. च. 'सामीप्यम्'

८. क. ख. ग. घ. च. 'समवायादिति'

९. क. ख. 'स्वसंबन्धाद्'

१०. घ. 'कश्चित्' नास्ति ।

११. घ. 'न' नास्ति ।

१२. क. ख. ग. 'भ्रम'

१३. क. ख. ग. घ. ङ. 'कारण-

भावादित्यर्थः'

:लोचनम्

अनापहारिणि व्यवहारः 'प्राणानयं हरति', इति । एवमनया, लक्षणाया पञ्चविधया विश्वमेव व्याप्तम् । तथा हि—“शिखरिणि” इत्यत्राकस्मिकप्रश्रविशेषादिबाधकानु-
प्रवेशे^१ सादृश्याल्लक्षणास्त्येव । नन्वत्राङ्गीकृतैव मय्ये लक्षणाः ? कथं तर्ह्युक्तं विवक्षितान्य-
परिति । तद्भेदोऽत्र मुख्योऽसंलक्ष्यकमात्मा विवक्षितः ; तद्भेदशब्देनै च रसभावतदा-
भासतत्प्रशमभेदास्तदवान्तरभेदाश्च । नै च तेषु लक्षणाया उपपत्तिः । तथा हि—विभावानु-

कौमुदी

सर्वव्यवहारेषु तदन्यतमाविनाभावरूपां तस्यासि वदन्नुपसंहरति—एवमिति ॥ अनया*
पञ्चविधया ॥ विश्वमेवेति ॥ व्यवहारभूमिपतितमित्यर्थः । भवत्वेवंविधा लक्षणाविभूतिः
ततः किमित्यत आह—तथा हीति ॥ हितार्थे । आकस्मिको यः प्रश्नविशेषः ;
आदिशब्दाच्छ्रुतकर्तृकतपःप्रभृति च, तद्विषयो यो बाधकः अनुपपत्तिरूपः ; अनुप-
पत्तिमेवोर्जावयितुमाकस्मिकपदम् । अविवक्षितवाच्य इव विवक्षितान्यपरवाच्येऽपि भक्तेः
संभवान्नाख्यातिः वर्णनीयेति भावः । तदेतदभ्युपगमेन परेहरति—नन्विति ॥ यदि
वेति पक्षान्तरं पक्षमलयद्विरस्माभिरभिहिः प्रायुष्मता किं विस्मृतमासीदित्यर्थः । ननु न
व्यस्मारि, ग्रन्थानुपपत्तितस्तु पर्यनुयुज्यमह इत्याह—कथं तर्हीति ॥ अव्याप्यभिधानम-
प्यकाण्डताण्डवितमिति भावः । अभिप्रायानभिज्ञताविजृम्भितमेतदित्युत्तरमाह—तद्भेद
इति ॥ अत्रेति ॥ वृत्तिग्रन्थे । मुख्य इत्यनेन तस्यैव विवक्षितान्यपरवाच्यशब्दध्वने
सति प्रथमग्रहणयोग्यतेति परं, भवदनवबोधोपाधनिबन्धनोऽयं पर्यनुयोग इति दर्शयति ।
मुखे भवो मुख्यः प्रथममुद्दिष्टः, अथ च प्रधानभूतः ; तस्यैव हि मुख्यतया
काव्यात्मत्वमुद्घोष्यते, वस्तुप्रभृतिध्वनेस्तत्पर्यवसायित्वात् । तद्भेदेति वृत्तिग्रन्थे
तच्छब्देनापि न विवक्षितान्यपरवाच्यमात्रग्रहणम्, किंत्वंसंलक्ष्यकमस्त्येव तद्विशेषस्ये-
त्याह—तद्भेदशब्देनेति ॥ भेदशब्देन तदवान्तरभेदभूतहास्यवीरादीनां ग्रहणमित्याह—
तदवान्तेति ॥ विवक्षितान्यपरवाच्यत्वाविशेषादसंलक्ष्यकमध्वनिभेदेऽपि लक्षणानुप्रवेशः
किं न स्यादित्यत्राह—न च तेऽपि ॥ उपपत्त्यभावमुपपादयति—तथा हीति ॥

१. म. ड. 'इत्यत्रापि'

२. य. 'प्रवेशसाह'

३. च. 'एवम्'

४. क. छ. 'न तद्भेदो हि मुख्यो'

५. य. 'शब्दाद्य'

६. च. 'शब्देन रस'

७. क. ख. ग. 'न तेषु'

*अनेन 'पञ्चविधया' इति मूले नास्तीति गम्यते ।

लोचनम्

भावप्रतिपादके कौत्ये मुख्येऽयं तावद्वाधानुप्रवेशोऽप्यसंभाव्य इति को लक्षणावकाशः । ननु किं बाधया? इयदेव^१ लक्षणायाः स्वरूपम्—“अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणेष्यते” इति । इह चाभिधेयानां विभावानुभावादीनामविनाभूता रसादय इति लक्ष्यन्ते ।

कौमुदी

बाधोऽपि तावदिति* ॥ स खलु मुख्यं लक्षणाया निदानम्, तस्याप्यभावे कथमितरवीजावत्तर इति भावः । विभावानुभावप्रतिपादके इति हेतुगर्भं विरोपणम् । विभावादयो हि वर्णनागोचरतया कौत्ये मुख्योऽयं, सम्यग्योजिता एव च सन्तस्ते कौत्यायामवन्ति ; तादृशी[शि] च तस्मिन्नुपपत्तिकणिकापि कन्दलयितुं नोत्सह्य इत्यर्थः । भाक्तवादी मुख्यार्थबाधया लक्षणासामग्रीवहिर्भावमङ्गीकुर्वाणस्तदितरसामग्रीसद्भावाल्लक्षणा-नुप्रवेशमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये ध्वनिभेदेऽपि संभावयन्नाह—ननु किमिति ॥ अस्ति नास्ति वेति चिन्तितयेति शेषः ॥ इयदेवेति ॥ बाधाममन्तर्भाव्येत्यर्थः । भवतु काम-मेतावदेव लक्षणम्, तथापि कुतो लक्षणेऽत आह—इह चेति ॥ असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये

उपलोचनम्

लक्षणायाः पञ्चविधत्वबोधिका कारिका कौमु^२ उरोधेन लोचने ६३-उमे पुटे “अभिधेयेन सामीप्यात् चारुप्यात्” इत्यादिरूपेण पठिता । अस्मिन् प्रकरणे लक्षणाया व्यापकत्वप्रति-पादनावसरे “अभिधेयेन संयोगात् सामीप्यात्” इत्यादिरूपेण कारिकापाठो लोचनकार-संमतो द्रव्यते । “अभिधेयेन संवन्धात् गृह्ययात्” इत्यादिरूपेण इयमेव कारिका आचार्य-मर्तुमिष्येति मुकुलमद्वेन अभिधावृत्तिमातृकायां पठिता । अतिप्राचीनस्य मर्तुमिष्यस्य कारिकाया संज्ञातः पाठविपर्ययो लोचनकारणामपि ज्ञातः स्यात् इति संभाव्यते ॥

“न हि विवक्षितान्यपरवाच्यलक्षणो ध्वनिप्रभेदः, अन्ये च बहवः तज्जेदप्रकारा मक्त्वा व्याप्यन्ते” इति वृत्तिग्रन्थस्य द्विधा योजना लोचनकाराणामभिमतः । सहृदयानुभवश्च^३ एका योजना—‘विवक्षितान्यपरवाच्यलक्षणः शिखरिणीत्यादिः, अन्ये च बहवः तज्जेदप्रकाराः अलक्ष्य-क्रमो रसादिभेदमिन्नः, शब्दार्थशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमभेदाश्च’—इति । इदंरूपप्रत्यायननिर्भरेण प्रकारान्तरेण योजना—‘अलक्ष्यक्रमात्मा विवक्षितान्यपरवाच्यलक्षणः ध्वनिप्रभेदः, उक्तात् शिखरिणीत्यादेरन्ये च बहवस्तस्यासंलक्ष्यक्रमस्य भेदाः’—इति ॥

१. क. ख. ग. ‘कौत्ये तत्राथे’

४. क. ख. ग. ‘लक्षणेऽप्येते’

मुख्ये तावत् बाधकानु^४

* लोचने ‘मुख्येऽयं बाधोऽपि तावदसंभाव्यः’ इति

२. ड. च. ‘हि’ अधिकम् ।

न्यास्यादृतो लोचनपाठ इति शक्यते ।

३. क. ख. ग. ‘लक्षणास्वरूपम्’

लोचनम्

विभावानुभावयोः कारणकार्यरूपत्वात्, व्यभिचारिणां च तत्सहकारित्वादिति चेत्, मैवम् ; धूमशब्दाद्रूपे प्रतिपन्ने ह्यग्निस्मृतिरपि लक्षणाकृतैव स्यात् । ततोऽग्नेः शीतापनोदस्मृतिः इत्याद्यैर्पर्यवसितः शब्दार्थः स्यात् । धूमशब्दस्य स्वार्थविश्रान्तत्वान्न तावति व्यापार इति चेत्, आयातं तर्हि मुख्यार्थबाधो लक्षणाया जीवितमिति । सति हि तस्मिन् स्वार्थ-

कौमुदी

ध्वनौ रसादयोऽविनाभूता इति कृत्वा लक्ष्यन्त इति योजना । कथमविनाभूतत्वमिति तदुपपादयति—विभावेति ॥ कारणं विभावः, कार्यमनुभावः, सहकारिणो व्यभिचारिण इति तावद्भवतां पठहघोषः, न चैषु संयोजितेषु सत्सु रसादेरनिष्पत्तिः असंयोजितेषु न वा निष्पत्तिः “विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात् रसनिष्पत्तिः” इति मुनिवचनव्याकोपात् । अतो विभावदिलक्षणमुख्यार्थाविनाभावसमुदीयमाना रसादिप्रतीतिः संप्रतिपन्नलक्षणा-कार्यप्रतीतिवस्तुल्यलक्षणाव्यापारनिबन्धनैव भवितुमर्हति, न भवदभिमतव्यापारान्तरनिबन्धनेति तत्रापि भक्तेरनुपवेशो दुर्भार इत्यर्थः । मुख्यार्थाविनाभावस्य लक्षणासामप्रधान्तर्भावेऽपि मुख्यार्थबाधस्यैवान्तरङ्गत्वमिति परं बलात् स्वयमङ्गीकारयितुं प्रतिबन्दीग्रहणमङ्गपाति-प्रसङ्गं दर्शयन्नाह—मैवमिति ॥ हिहेतौ । मुख्यार्थाविनाभूतप्रतीतित्वं हि लक्षणालक्षणं भवतोऽभिमतम् ; एतच्च धूमशब्दजनितधूमप्रतीत्युत्तरकालभावाग्निविषयस्मरणज्ञानेऽप्य-स्तीति तदपि लक्षणाव्यापारनिबन्धनमेव स्यात् ; तथा च धूमशब्दस्य स्वार्थविषयाभिधा-व्यापाराम्यधिको लक्षणाव्यापारोऽग्निविषय एव कश्चित् कल्पनीयः स्यात् ; तत्प्रती-तेश्च प्रमितिरूपत्वम्, न स्मृतिरूपत्वम् । धूमशब्दस्य च धूमवदग्निरपि विषय इत्यलौकिक-मनिष्टमनेकमापद्यमानमनिवार्य स्यादित्यर्थः । तदङ्गीकरणं [कारिणं] प्रति ततोऽप्यधिकं दोष-मापादयति—तत् इति ॥ अग्निस्मरणाद्धेतोः । एतदपि कथञ्चित् सहभानं प्रत्याह—इत्या-दीति ॥ शब्दार्थः धूमशब्दार्थः । उक्तातिप्रसङ्गमाशङ्कते—धूमशब्दस्येति ॥ स्वार्थे धूमादौ । विश्रान्तिः पर्यवसितव्यापारत्वम् । शब्दस्य यदर्थप्रतीपादने सामर्थ्यमवधृतं तदर्थप्रतीपत्तिपर्यन्त एव व्यापारो युक्तः । सा चेदर्थप्रतीतिः प्रतिपत्तुरुपजाता उपरमेदेव व्यापाराच्छब्दः, धूमप्रतीतिश्च धूमशब्दकार्यं नान्यत् । तच्च निष्पन्नमेवेति न भूयः शब्दो व्याप्रियते इत्यग्न्यादौ तद्यापाराभावान्ना-पर्यवसितार्थत्वापत्तिरित्यर्थः । तर्हि जितमस्माभिरित्याह—आयातमिति ॥ तस्मिन्

लोचनम्

विश्रान्त्यभावात् । न च विभावादिप्रतिपादने बाधकं किञ्चिदस्ति । नन्वेवं धूमावर्गमा-
नन्तराग्निस्मरणवद्विभावादिप्रतिपत्त्यनन्तरं रत्यादिचित्तवृत्तिप्रतिपत्तिरिति शब्दव्यापार
एवात्र नास्ति । इदं तावदयं प्रतीतिस्वरूपज्ञो मीमांसकः प्रष्टव्यः—किमत्र पर-
चित्तवृत्तिमात्रे प्रतिपत्तिरेव रसप्रतिपत्तिरभिमतता भवतः । न चैवं भ्रमितव्यम् । एवं हि

कौमुदी

मुख्यार्थवाधे । अत्रेदं वक्तव्यम्—समानेऽपि स्वार्थभिधानसामर्थ्ये धूमशब्दः स्वार्थे
विश्राम्यति ; गङ्गायां घोषः इत्यत्र तु गङ्गाशब्दो नेत्यत्र को हेतुरिति । गङ्गाशब्दस्य प्रमा-
णान्तरवाधितस्यार्थत्वात् स्वार्थविश्रान्तिविरहः धूमशब्दस्य तदभावादन्यत्राप्रसर इति चेत्,
अहो प्रसरणशीलत्वमायुष्मतः । मुख्यार्थवाध एव लक्षणाबीजमिति स्वकण्ठेनैवाकृत्वात् ;
तर्हीहापि मुख्यार्थवाधस्तन्मूला च लक्षणा स्यादिति, नेत्याह—न चेति ॥ रसादिप्रतीतेः
धूमशब्दमूलाग्निस्मरणसमानयोगक्षेमतामुपश्रुत्यानिष्टापत्तिमाशङ्कते—नन्वेवमिति ॥ या
तावद्विभावादिप्रतीत्यनन्तरं रत्यादिप्रतीतिः सा धूमादिप्रतीत्यनन्तराग्निस्मरणतुल्यैव ।
ततश्च न शब्दव्यापारजन्यापि सा भवति ; दूरे व्यञ्जनव्यापारगम्यत्वम् । विमता प्रतीतिः
न शाब्दी शब्दजन्यार्थप्रतीतिजन्यत्वात् धूमशब्दोपजातार्थप्रतीतिजन्याग्निस्मरणवदित्यर्थः ।
किं परकीयस्यादिचित्तवृत्तिप्रतिपत्तेरशब्दव्यापारजन्यत्वं सिसाधयिवितम् किं वा रस-
प्रतिपत्तेः । आद्ये सिद्धसाधनम् ; द्वितीये रसप्रतिपत्तेरितरसकलप्रतीतिविलक्षणस्वभाव-
त्वात् दृष्टान्ताभावो दोष इत्यभिप्रायेण सोपहासं पृच्छति—इदं तावदिति ॥ प्रश्नो हि
कस्यचिद्बुधसोः कसपि प्रति संभवतीति प्रसिद्ध एवायं पन्था इति तावच्छब्देनाह । अयं
इत्यकारं वदन्निति तदुक्तेरसमीचीन्यस[त्]चन्युक्तिः ॥ प्रतीतिस्वरूपेति वैपरीत्याल्लक्षणा ।
मीमांसक इति रसास्यादमार्गवैदेशिकता । अत्रेति काव्ये । ननु किमस्मदभिमतप्रश्नेन ?
उक्तं हि भवद्भिरेव रत्यादिस्थायिचित्तवृत्तय एव रसादय इति ; तदनुसारेणैवास्माभिरभिहितं
न स्वमनीषिकयैवेति ; तत्राह—न चैवमिति ॥ भ्रमितव्यमिति ॥ भ्रमप्रतिषेधेन
महतो भ्रमस्य स्थानमिदम्, आगम्यन्ति च केचन कुशाग्रीयधियोऽपीति दर्शितम् ।
रत्यादिचित्तवृत्तिरेव रस इति यदस्माभिरुच्यते न तद्यथाश्रुतमेव तत्त्वमिति ग्राह्यम् ।
कुत इत्यत आह—एवं हीति ॥ चित्तवृत्तेः औक्तिक्या एव रसत्वोपगमे सतीत्यर्थः ॥

लोचनम्

लोकगतचित्तवृत्त्यनुमानमात्रमिति का रसता । यस्त्वलौकिकचमत्काराणां रसास्वादः काव्य-
गतविभावादिचर्चणाप्राणः, नासौ स्मरणानुमानादिसाम्येन खिलीकारपात्रीकर्तव्यः ।
किं ॥ लौकिकेन कार्यकारणानुमानादिना संस्कृतद्वयो विभावादिकं प्रतिपद्यमान एव न

कौमुदी

चित्तवृत्त्यनुमानमात्रम् । रसप्रतिपत्तिरिति शेषः ॥ का रसतेति ॥ रसनीयतासारतानिमित्तको
हि रसशब्दः ; न चानुमानरूपायाः प्रतीति रसनीयत्वमस्ति प्रसिद्धानुमानेप्यनुप-
लब्धादेवेत्यर्थः । का तर्हि रसप्रतिपत्तिरित्यपेक्षायामनुमानादिविद्वान्नां तात्पर्यं दर्शयति
—यस्त्विति ॥ अत एव तु शब्दो विशेषार्थः । चमत्काराणां प्रसिद्धगुणास्वादस्यापि
समानमिति तद्व्युत्पत्त्यर्थम्—अलौकिकेति ॥ अनेन स्वरूपगुणम् । अलौकिकत्वे हेतुं
दर्शयन्तस्य कारणमाह—काव्यगतेति ॥ काव्यशब्दसमर्पितत्वात् तद्व्रतत्वम् । अनेन
यथा काव्यशब्दसमर्पितं तदुपम्, तथा महिःसत्त्वाभावो दर्शितः । अत एव
तादृशविवर्तिभावादिशब्दसंज्ञत्वेनोक्तिः । तत्र स्वरूपेणैव महिरसत् एव केचित् ; येषां
स्वरूपेण महिःसत्त्वानुभूयतेऽपि विभावादिशब्दव्यपदेशविषयेण महिरसता काव्य-
शब्दमहिमोत्पत्तिर्नैव रूपेण विशिष्टचर्चणोपयोगिन इति इयमेव विशेषः । चर्चणैव
प्राणो जागरणदेविति रसप्रतीतिर्निदानं दर्शितम् । तथाप्यग्यादिविवर्तानुमानादिप्रतीति-
सोदरीरेता प्रतीतिः शब्दजन्यार्थप्रतीत्यनन्तरभावित्वादित्यत्राह—नासाविति ॥ अलौकिक-
त्वादेव तावत् लौकिकस्मरणानिमात्रम् । यदि तु केवदनुष्कन्तर्गतार्थविशेषाभावेण काष्ठा-
विहितसदृश्यभावस्यानुपगम्यतेविशिष्टद्वयदुनिसमास्वाद्यसम्बन्धेनमात्रपरमार्थं रस-
प्रतिपत्तिः स्मरणानुमानादिसाम्यभूषां समानेयम्, तत् किं कुर्मः प्रतिपत्तिरित्यस्यविप्रति-
पत्तिः परानुपमानाद्य परप्रत्यायनस्य शब्दोक्तिमात्रस्मरणानिमात्रादिस्वाद्येनोक्तम्—न
खिलीकारपात्रीकर्तव्य इति ॥ यदि लौकिकस्मरणानिमात्राभावेनानुपगम्यतेविशिष्टद्वय-
त्वेन न भवति रसप्रतीतिः, किरासी तर्हि तदर्थेस्मरणेन वृत्तिरिति—किं त्विति ॥
इदानीं अलौकिकचमत्काराणां काव्यगतविभावादिचर्चणाप्राणः इत्युक्तमेव विद्वाननुसरमाह
—लौकिकेनत्यादिना ॥ अलौकिकचमत्काराणां काव्यगतविभावादिचर्चणाप्राणः इत्युक्तमेव विद्वाननुसरमाह

लोचनम्

ताटस्थ्येन प्रतिपद्यते ; अपि तु हृदयसंवादापरपर्यायसहृदयत्वपरवशीकृततया पूर्णमविष्य-
द्रसास्वादाङ्कुरीभावेनानुमानस्मरणादिसरणिमनारुद्धैव तन्मयीभवनोचितचर्चणाप्राणतया ।
न चासौ चर्चणा प्रमाणान्तरतो जाता पूर्वम् येनेदानीं स्मृतिः स्यात् । न चाधुना

कौमुदी

सामर्थ्यजनितेन स्थायिभूतपरचित्तवृत्त्यनुमानेन, आदिशब्दगृहीतार्यापत्तिज्ञानेन च
भूयो भूयः प्रवृत्तेन सता समुपजातानुमानशाटिस्वपाटवातिशयहृदय इति रसप्रतिपत्तौ
समुचितस्य प्रतिपत्तुविशेषस्योपक्षेपः । विभावादिकं प्रतिपद्यमान इति करणनिर्देशः ।
विभावादिकम् प्रमदादि ; प्रतिपद्यमानः कान्यनटव्यापारविशेषबलादिति शेषः । एवकारः
प्रतिपत्त्युत्पत्त्यवस्थानतिवृत्तत्वार्यः ॥ ताटस्थ्येनेति ॥ ‘अयं घटः’ इत्यादि-
पदात्मना[यदात्मना] पृथग्भावेनेत्यर्थः । कथं तर्हि तत्प्रतिपत्तिः ? न ह्यन्यथाकारं प्रतिपत्त्युत्पत्ति-
रुपलब्धचरीत्याह—अपि त्विति ॥ अलौकिकत्वाल्लोकदृष्टवैपरीत्यमदोषावहमित्याह—
हृदयसंवादेति ॥ अनेन प्रागुक्तं सहृदयलक्षणमिहानुसंहितम् । परवशीकृतत्वम् आक्रान्त-
त्वम् । अनेन तत्तादृशचर्चणार्थप्रयत्नविशेषानुपादानेऽपि प्रस्युत मात्रया तत्परिपन्थिप्र-
यत्नान्तरोपादानोद्यमेऽपि हठादाक्रम्यैव चर्चणाभिमुख्यमानीयत इति दर्शितम् । सहृदय-
त्वपरवशीकृतत्वम् अनुमानादिसरण्यनारोहश्च चर्चयितुः । अङ्कुरीभावस्तु चर्चणायाः ।
पूर्णमविष्यन् अपूर्णः सन् पूर्णतामासादयितुमुपक्रान्तः ; तादृशस्य रसास्वादस्य मद्गर्भस्य
फलपतरोक्षतुर्धर्गोपायव्युत्पत्तिं फलित्वतोऽङ्कुरस्थानीयतया अवस्थिता या विभावादिचर्चणा
तत्प्राणतयैव विभावादिकं प्रतिपद्यते, न ताटस्थ्येनेति संगतिः । कथमनुमानादि-
प्रतीतिसाम्यविरह इत्याशङ्क्य तदभिमतसामग्रीभूतव्याप्त्वाद्यनपेक्षतयैव तदुत्पत्तेरित्याह—
अनुमानेति ॥ परिपूर्णरसास्वादाङ्कुरस्थानीयतामुपपादयन् विभावादिचर्चणाया रसास्वाद-
पर्यन्तता तन्मयीभवनक्रमेणेत्याह—तन्मयीभवनोचितेति ॥ अलौकिकत्वभेदोपपादयन्
स्मृतित्वादिशङ्कां निराकरोति—न चासाविति ॥ स्मृतिर्ह्यनुभूतपूर्वविषयनिषतोत्पत्तित्वेन
व्याप्ता सती तदभावे स्मृतित्वाद्यावर्तमाना तद्विलक्षणस्यभावतामात्मनोऽङ्गमयेत् ।
तदभावश्च तद्विषयप्रमाणानुदयावसेयः । स चालौकिकत्वादसस्यायत्तसिद्ध इति
स्मरणसाम्यं तावद्रसस्य नाशङ्कनीयमित्यर्थः । तर्हि मा भूत् स्मृतिः ; प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तर-
निबन्धनं प्रतीत्यन्तरमेव किं न स्यादिति ? नेत्याह—न चाधुनेति ॥ अलौकिक-

लोचनम्

कुतश्चिदप्रमाणान्तरादुत्पन्ना, अलौकिके प्रत्यक्षाद्यव्यापारात् । अत एवालौकिक एव विभावादिव्यवहारः । “यदाह विभावो विज्ञानार्थः” । लोके तु कारणमेवाभिधीयते, न विभावः । अनुभावोऽप्यलौकिक एव । यदाह—“यदयमनुभावयति वागङ्ग-

कौमुदी

विभावादियोजनबलोपस्थापितत्वात् अलौकिकत्वं तावदस्य सकललोकव्यवहारसिद्धि-
प्रत्यर्थम् । न केवलं लौकिकप्रतीतिसामग्र्यजन्यत्वादेवालौकिकत्वसिद्धिः, कारणादिशब्द....
[शब्दागोचर]तया विभावाद्यलौकिकशब्दव्यपदेश्यत्वमपि स्वनिमित्ततया स्वकार्यभूतचर्चण-
स्यालौकिकत्वं गमयतीत्याह—अत एवेति ॥ लौकिकस्य हेतोरलौकिकविभावादिशब्दाव्य-
पदेश्यत्वे मुनिवचनं विभावशब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शकं संवादयति—यदाहेति ॥ इति-
शब्दोऽप्राग्व्याहार्यः । ऋतुमाल्यादयो विभावशब्देन कथं व्यपदिश्यन्ताम् इति प्रश्नस्योत्तरमिदं
वचनम् । विशिष्टतया भाव्यन्ते ज्ञायन्ते स्थायिव्यभिचारिणो वागाद्यभिनयसहिता येन स
विभाव इति विशिष्टज्ञानहेतुत्वं विभावशब्दप्रवृत्तौ निमित्तम् ; न खल्वनुभावबलादेव
विशिष्टविज्ञानलामः, बाष्पादेरनुभावस्यानेकहेतुजत्वसंभवात् ; विभावस्य प्रतिनियतत्वा-
निश्चित[त्वाभिश्चित]ज्ञानजनकत्वं संभवतीति भावः ॥

ननूक्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य लोकसिद्धत्वात् तत्कृतप्रवृत्तिः शब्दोऽपि लौकिक
एव स्यादिति कथं तद्व्यवहारस्यालौकिकत्वमित्याशङ्क्य तथा प्रयोगरूढ्यभाषादेवालौकिक-
त्वमित्याह—लोके त्विति ॥ चित्तवृत्त्युद्भवहेतुः ऋतुमाल्यादिरूपोऽर्थो लोके कारणशब्देनैव
व्यवहियमाणो दृश्यते, न विभावशब्देन कथंचिदपि ; यदि कश्चिद्वैयात्यादेव तथा
प्रयुञ्जीत, असन्देहमसौ न तावलौकिकः, न च परीक्षकः “सिद्धानुगममात्रं हि कर्तुं युक्तं
परीक्षकैः” इति प्रेक्षावद्भिः पुरुषधैरैर्यैः अनवधेयवचनोऽसावित्युन्मत्तवदुपेक्षणीयत्वपक्ष एव
प्रक्षिप्येतेति कारणादिशब्दवचनं विभावशब्दस्य लौकिकत्वमित्यर्थः । विभावव्यवहारस्या-
लौकिकत्वं प्रदर्शयानुभावव्यवहारस्यापि तदाह—अनुभावोऽपीति ॥ अनुभावयतीत्यत्र
कर्मतया स्थायिसञ्चारिण इत्यप्याहार्यम् । नन्वनुभवनं नाम स्थायिव्यभिचारिचित्तवृत्ति-
विषयं विज्ञानमेव ; तच्च लौकिकमनुमानादिप्रायमिति कथं तदवगमहेतोरलौकिकत्वमित्यग्राह

१. क. ख. ‘एव’ अधिकम् ।

२. क. ख. ग. ‘यदाह... अलौकिक एव’ नास्ति ।

लोचनम्

सत्त्वकृतोऽभिनयस्तस्मादनुभावः” इति । तच्चित्तवृत्तिरन्मयीभवनमेव ह्यनुभवनम् । लोके तु कार्यमेवोच्यते नानुभावः । अत एव परकीया न चित्तवृत्तिर्गम्यत इत्यभिप्रायेण “विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगादसनिष्पत्तिः” इति सूत्रे स्थायिग्रहणं न कृतम् । कृतं तदप्रत्युत शक्यभूतं स्यात् । स्थायिनस्तु रसीभाव औचित्यादुच्यते । तद्विभावानुभावोचितचित्त-

कौमुदी

—तच्चित्तवृत्तीति ॥ न परकीयचित्तवृत्तिप्रतीतिमात्रमिहानुभवनम्, येनास्य लौकिकत्व-
प्रसक्तिः ; अपि तु तासां स्थायिसञ्चारिभूतानां गुणप्रधानभावेन व्यवस्थितानां सम्बन्धी यः
सामाजिकानां तन्मयीभावः हृदयसंवादजनितः तद्रूप[पम्]एव, न ज्ञानमात्रमित्यलौकिकत्व-
सिद्धिरित्यर्थः ॥ लोके स्थिति ॥ व्याख्यातप्रायम् । ननु भवतैवेदमिदानीमुपेक्षित-
मेव, न तु प्रमितमिति शङ्कित्वा कथितमर्थं मुनिवचनसंमत्या द्रव्यति—अत एवेति ॥
यस्मादनुभवनं चित्तवृत्तिरन्मयीभवनमेव न परकीयचित्तवृत्त्यवगममात्रम् ; तत एव हेतोरिति
यावत् । यद्यपि रससूत्रे स्थायिग्रहणमपि व्यभिचारिग्रहणवत् प्राप्तमेव, प्रत्युत तस्यैव
मुख्यत्वादावश्यकमेव तदग्रहणं विभावानुभावसमभिव्यञ्जितैरेकोनपञ्चाशता भावैः सामान्यत
एव गुणप्रधानभावेन संयोजितै रसामिनिष्पत्तेरुक्तत्वात्, तथापि मुनिना स्थायिग्रहणं
न कृतम् ; इतरग्रहणादेव स्थायिनोऽर्थसिद्धत्वात् । स्थायिचित्तवृत्तिसूत्रस्युत्पत्त्येन
सञ्चारिणां तन्मुखप्रेक्षितावष्टम्भप्रवृत्तिवत्त्वात् । अर्थसिद्धस्यापि वा प्राधान्यात् ग्रहणे
स्थापिन एवेति[तर]चित्तवृत्तिसहकृतस्य रसीभावापत्तौ परकीयचित्तवृत्त्यवगममात्रमेव
रस- इति शङ्कुकादिसंकल्पितसरणिसञ्चारिणां केषांचित् प्रतीतिः स्यात् ; तन्मा
भूदित्यभिप्रायेण विभावानुभावव्यभिचारिणां गुणभावेन प्रधानभूतेन स्थायिना संयोगे
रसनिष्पत्तिरिति मुनिना सूत्रं न कृतमिति तदनुरोधेनैवास्माभिरिदमुक्तमित्यर्थः ।
नन्वेवं सति “विभावानुभावव्यभिचारिपरिवृतः स्थायी भावो रसनाम लभते” इति मुनिनैव
यत् स्थायिनो रसत्वमभिहितं तत्कथंकारं घटतामित्यत्राह—स्थापिन इति ॥
औचित्यमेव स्फोरयति—तद्विभावेति ॥ तरिम्न् स्थायिभावे एव नियता ये विभावानु-
भावास्तदुचितायाश्चित्तवृत्तेर्यः संस्कारस्तेन सुन्दरतयैव रसचर्वणाया निष्पत्तेरित्यर्थः ।
प्रागपि चैतदुक्तम् “शोको हि स्थायिभावः” इत्यादि । न केवलं रसचर्वणाया स्थायि-

लोचनम्

वृत्तिसंस्कारसुन्दरचर्चणोदयात् । हृदयसंवादोपयोगिलोकचित्तवृत्तिपरिज्ञानावस्थायामुद्यानपुल-
कादिभिः स्थायिभूतरत्याधवगमाच्च । व्यभिचारी तु चित्तवृत्त्यात्मत्वेऽपि मुख्यचित्तपरवश
एव चर्च्यते इति विमायानुभावमध्ये गणितः । अत एव रस्यमानताया एवैव निष्पत्तिः यैत्
प्रबन्धप्रवृत्तबन्धुसमागमोदिकारणोदितहर्षादिलौकिकचित्तवृत्तिन्यग्भावेन चर्वणारूढत्वम् ।

कौमुदी

चित्तवृत्तिप्राणत्वमेव स्थायिनो रसत्वव्यपदेशनिमित्तम्, स्थायिप्रतीतिहेतुजन्यत्वं चेत्याह—
हृदयसंवादोपयोगीति ॥ रसचर्वणा हि नाम हृदयसंवादपुरस्सरा ; तदभावे सति
श्रोत्रियतार्किकादे रसचर्वणावार्तावन्ध्यत्वदर्शनात् । तत्र च निदानं लोकचित्तवृत्ति-
परिज्ञानमेव तद्विरहितस्य हृदयसंवादानुदयात् । तस्यां चावस्थायामुद्यानादिभिः कारणैः
पुलकोद्गमादिभिः कार्यैर्भूयोभूयोऽवधार्यमाणस्वकारणव्याप्तिकैः स्थायिरस्यादिमाधवगमः ;
त एव चाधुना चर्वणार्था प्रस्तुयमानायामलौकिकविभावानुभावव्यपदेश[देश्य]भावं
भजमानास्तत्तादृङ्निरतिशयचर्वणापर्वक्रमावतीर्णाः सन्तः तां प्रसुवत इत्यतोऽपि हेतोः
स्थायिनो रसत्वोक्तिरित्यर्थः । नन्वेवं सति स्थायिग्रहणवद्यभिचारिग्रहणमपि सूत्रे न
वक्तव्यम् अर्थलब्धत्वात्, शल्यभावस्यापि तुल्यत्वादित्यत्राह—व्यभिचारी त्विति ॥
स्थायिचित्तवृत्तिगुणत्वेन तस्य विभावादिप्रायत्वादित्यर्थः । तथापि न रसस्यालौकिकत्वम्
कारकव्यापारनिष्पाद्यत्वात् ; तच्च विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिसूत्राक्षर-
बलादप्रगम्यत इत्याशङ्क्य तदुक्तैरौपचारिकत्वाददोष इत्याह—अत एवेति ॥
एवेति सूत्राभिधानाभिनयः । तथा च भारत्याम् “कथं तर्हि सूत्रे निष्पत्तिः इति । नेयं
रसस्य, अपि तु तद्विषयरसनायाः ; तन्निष्पत्त्या यदि तदेकापचजीवितस्य रसस्य
निष्पत्तिरुच्यते, न कश्चिदत्र दोषः” इति । मनु विशिष्टकारणोद्भूतहर्षादिचित्त-
वृत्तिरेव रस्यते लोके ; तेन न . तदतिरिक्तसविषयरस्यमानतोपपत्तिरित्याशङ्क्य
तासामानुकूल्यप्रतीतिविषयत्वातिरेकेण चर्वणीयतायोग्यत्वलक्षणरस्यमानत्वाभावात् अदोष
इत्याह—यत्प्रसन्धेति ॥ अथ केया चर्वणा विभावादिसंयोगनिबन्धना ? यदारूढत्वं

१. क. घ. 'लोकवृत्ति'

२. क. 'लोचन'

३. क. 'चोच्यते'

४. क. ख. 'निष्पत्तियां'

५. 'निष्पत्तिर्वैद्य प्रबलप्रवृत्तत्वं बन्धु'

६. घ. 'आदि' नास्ति ।

७. क. ख. ग. घ. च. 'न्यग्भावेन
चर्वणारूढत्वम्'

लोचनम्

अतः चर्वणात्राभिव्यञ्जनमेव, न तु ज्ञापनम् प्रमाणव्यापारवत् ; नाप्युत्पादनम् हेतुव्यापारवत् । ननु यदि नेयं ज्ञप्तिः न वा निष्पत्तिः, तर्हि किमेतत् । नन्वैयमसावलौकिको रसः । ननु विभावादयोऽत्र किं ज्ञापको हेतुरुत कारकः ? न ज्ञापको न कारकः ; अपि तु चर्वणोपयोगी । ननु कैतत् दृष्टमन्यत्र ? यत एष न दृष्टम्, तत एवालौकिकमित्यु-

कौमुदी

रस्यमानत्वम् ; किं ज्ञापनरूपा आहोस्विन्निष्पादनात्मिका ? उभययापि नालौकिकत्वमित्याशङ्क्य नोभयमपि, किन्तु आनन्दघनसंवेदनमात्रस्वरूपेति दर्शयति—अत इति ॥ चित्तवृत्तिविलक्षणत्वादलौकिकत्वम् अतःशब्देन परामृश्यते । सिद्धस्य कस्यचित् प्रमेयभूतस्य नीलपीतादिप्राप्यस्य रसस्वत्वाभावात् ज्ञापकत्वम् । न च निष्पत्तिशब्दानुग्रहार्थं निष्पाद्यत्वमङ्गीक्रियतामिति वाच्यम् ; विभावावपगमेऽपि रससंभवप्रसंगात् । ज्ञापनोत्पादनव्यापारनिषेधेऽर्थाद्विरसस्य ज्ञप्तिनिष्पत्त्यभावे नृशृङ्गमनपङ्कजादिवत् असत्त्वं चोदयति—ननु नेयमिति ॥ इयमिति चर्वणा । एतदिति सामान्येन निर्देशः । प्रसिद्धत्वादनपह्वयनीयताम् अभिसन्धायोत्तरमाह—नन्वयमिति ॥ शब्दुत्पत्त्ययोग्यत्वम् अलौकिकत्वात् भूषणभावं भजत इति भावः ॥

ननु ज्ञापकत्वकारकत्वयोरन्यतरत्वात्[रा]भावे विभावादीनां रसप्रतीत्यर्थमुत्पादानानर्थक्यम्, अकिञ्चित्कारत्वात् । तथाभावे च संप्रतिपन्नवत्तालौकिकत्वात् इति चोदयति—नन्विति ॥ न तावदकिञ्चित्कारत्वं विभावादीनां शक्यात्पादनम्, अनुभवविरोधात् । ज्ञापकत्वकारकत्वान्यतरनियमस्तु लौकिक एवेति परिहरति—न ज्ञापक इति ॥ ननु दधानुसारित्वात् कल्पनायाः हेतुव्यापारस्य च द्वैराशयनियमदर्शनात् कथमन्यत्रादृष्टचरं चर्वणोपयोगित्वं कल्प्यतामिति शङ्कते—नन्विति ॥ भूषणमेतदस्माकम् अलौकिकस्याप्रत्यूहमेव सिद्धेः इत्याह—यत एवेति ॥

१. घ. च. 'अन्यत्र चर्वणम्'

२. ग. 'रसव्यापार'

३. घ. 'यदि' नास्ति ।

४. क. ख. 'नेयम्'

५. क. ख. 'न स्वयम्'

६. क. ख. 'ननु विभा... न कारकः' नास्ति ।

७. घ. - 'विभावादिव'

लोचनम्

कम् । नन्वेवं रसोऽप्रमाणं स्यात् ? अस्तु ; किं ततः ? तच्चर्वणात् एव प्रीतिव्युत्पत्ति-
सिद्धेः । किमन्यदर्थनीयम् । नन्वप्रमाणकमेतत् ? न, स्वसंवेदनसिद्धत्वात् ज्ञानविशेषस्यैव
चर्वणात्मत्वाद् इत्यलं बहुना । अतश्च रसोऽयमलौकिकः, येन ललितपरुषार्थेनुप्रास-

कौमुदी

ननु रसस्य शुभाशुभप्राप्तिपरिहारोपायव्युत्पत्तिहेतुत्वेन प्रमाणत्वाम्युपगमा-
दलौकिकत्वमशक्याङ्गीकारमिति चोदयति—नन्वेवमिति ॥ अप्रमाणरूपत्वेऽपि
स्वसौभाग्यमहिम्नैव प्रमाणभूतशास्त्रादिकार्यजनकत्वमात्रेण चरितार्थत्वादित्याह—अस्तु
किं तत इति ॥ प्रीतेर्व्युत्पत्तेश्च सिद्धेरिति शास्त्रादिभ्योऽतिशयोक्तनार्थं प्रीतिफलत्वोक्तिः ।
यदि वा प्रमिति[प्रीति]पुरःसराया व्युत्पत्तेरिति व्यतिरेकः ॥

नन्वेवमलौकिकत्वे सति तत्साधकप्रमाणाभावादाकाशकुशेशयसदृशतापात इति
शङ्कते—नन्विति ॥ परिहरति—नेति ॥ ननु रसस्य विशिष्टचर्वणारूढत्वाम्युपगमात्
कथं स्वसंवेदनसिद्धिरपि इत्याशङ्क्याह—ज्ञानविशेषस्येति ॥ इह चर्वणा नाम
आनन्दघनं संवेदनमेष परमार्थतः ; चर्वणापदनिर्यक्तव्यं तु तस्य लौकिकोपाय-
विलक्षणभूतविभावाभ्यामुपायविशेषजन्यस्वविशेषकृतज्ञानान्तरवैलक्षण्यमेवेति साधुक्तं
स्वसंवेदनसिद्धत्वमित्यर्थः । यदुक्तं भारत्याम् “रसना च बोधरूपैव, किन्तु बोधान्तरेभ्यो
विलक्षणैव उपायानां विभावादीनां लौकिकवैलक्षण्यात्” इति ॥

ननु चर्वणा चेत् ज्ञानविशेषरूपा पुनरपि ज्ञाप्यत्वं रसस्यापतितम्, तच्चानभिमतम् ।
अथ बोधान्तरवैलक्षण्याददोषं ब्रूये, न तर्हि रसस्य प्रमाणसिद्धत्वसिद्धिः[दिः]; बोधात्मना हि
न बोधवैलक्षण्यमबोधरूपत्वापत्तेः । रूपान्तरेण चेत्, लौकिक[का]बोधाभिमतस्यापि
बोधत्वापत्तिः ; न चाविद्याकल्पितत्वं रसस्य भवद्विरम्युपगतम्, अलौकिकत्वमात्राङ्गीकारात् ;
अतो विवेकिलोकदुःसम्बरोऽयं रसमार्ग इत्याशङ्क्य अविगीताविर्भवदात्मप्रतीतिसाक्षिकरस-
स्वरूपसद्भावं प्रति विप्रतिपद्यमानं प्रति तूष्णींभाव एव शोभतेतमामित्याह—इत्यलमिति ॥
पुनरपि रसस्यालौकिकत्वं साधयति—अतश्चेति ॥ वाचकशब्दैकगम्यत्वेऽपि [हि] रसस्य

१. ग. 'अप्रमेयम्'
२. ख. 'प्रीत्युत्पत्ति'
३. ग. 'प्रतीतिव्युत्पत्ति'

१. ग. 'अन्यत्' नास्ति ।
४. क. ख. 'स्व' नास्ति ।
५. क. ख. ग. 'मादि' नास्ति ।

लोचनम्

स्वार्थमिधानानुपयोगिनोऽपि' रसं प्रति व्यञ्जकत्वम् । का तत्र लक्षणायाः शङ्कापि । काव्यात्मकशब्दनिष्पीडनेनैव च तच्चर्चणा दृश्यते । दृश्यते हि तदेव काव्यं पुनः पुनः पठंश्चर्यमाणश्च सहृदयलोके । न तु काव्यस्य तत्र "उपादायैपि ये हेयाः" इति न्यायेन कृतप्रतीतिकस्यानुपयोग एवेति शब्दस्यापि ध्वननव्यापारः । अत एवालक्ष्यक्रमता ।

कौमुदी

बाध्यवत् कथञ्चित्लौकिकत्वं शक्यशङ्कम्, अनुप्रासादेरपि वाचकत्ववन्व्यस्य रसव्यञ्जकत्वमस्त्येव ; न चानुप्रासव्यङ्ग्यं वस्तु लोके दृष्टचरमिति रसस्यालौकिकत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥

यद्यप्यलौकिकसिद्धयर्थमेवावाचकादिव्यङ्ग्यत्वं रसस्य प्रदर्शितम्, तथापि तदुपजीवनेनालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिप्रभेदे लक्षणानुप्रवेशविरहं प्रस्तुतमेवानुवर्तयति— का तत्रेति ॥ अभिधावृत्तेरेवाभावे तत्पृष्ठपातिन्या लक्षणायास्तावत् प्रसङ्ग एव नास्तीत्यर्थः । शब्दस्वरूपस्यैवाभिधास्वरूपानपेक्षस्य व्यञ्जकत्वेऽनुमत्तं प्रमाणयति— काव्यात्मकेति ॥ परुषल्लिताद्यनुप्रासपरिकर्मितत्वं काव्यशब्देनोक्तम् । शब्दनिष्पीडनप्रणाल्यार्यनिष्पीडनस्यैव तत्र प्रमाणत्वमिति मन्यमानं प्रति तद्यतिरेकं दर्शयितुमाह—दृश्यते हीति ॥ [तदेवेति] यदेव प्रथमं पठितं चर्चितं च तदेव पुनरपि पठ्यते चर्च्यते चेत्यर्थः । तदेतदर्थविषया प्रतीतिमुद्भाव्य निवृत्तव्यापारस्य अत एव चरितार्थस्यासमञ्जसमिति तदुपलम्बवलाच्छब्दस्वरूपमात्रस्यापि धेनूधोभारवदसमुधानिःप्यन्दिस्वमयगम्यत इत्याह— न त्विति ॥ कृतप्रतीतिकस्य काव्यस्य काव्यशब्दस्य ; तत्र रसचर्चणे विषये ; केवलस्य शब्दस्वरूपस्यापीत्यर्थः । अलक्ष्यक्रमत्वं यद्यङ्ग्यस्य, तदपि शब्दस्वरूपस्यैवाभिधानिधानानपेक्षतया व्यञ्जकत्वं गमयतीत्याह—अत एवेति ॥ यद्यर्थप्रतीतिव्यवधानापेक्षयैव शब्दस्य व्यञ्जकत्वं भवेत्, तदावश्यं क्रमो लक्ष्यतेषु ; तदलक्षणास्तु स्वरूपेणैव शब्दस्य व्यञ्जकभावोऽप्यवसीयत इत्यर्थः । एवमभिधावृत्त्यनपेक्षणेनैवानुप्रासादीनां व्यञ्जकत्वप्रदर्शनेन लक्षणावृत्त्यनुप्रवेशाशङ्काः शङ्काः संशयाः ।

१. ग. 'अनुपयोगेऽपि'
२. ग. 'निष्पादनेनैव'
३. क. ख. ग. 'च' नारिण ।
४. क. ख. 'कार्यम्'
५. क. ख. 'चर्चमाणः'

६. क. ख. 'मदृश्यः'
७. ग. 'इवा दृश्य'
८. ग. 'इह चर्चयम्'
९. 'इह चर्चयम्'
१०. ग. 'इह चर्चयम्'

लोचनम्

यत्तु वाक्यभेदः स्यादिति केनचिदुक्तम्, तदनभिज्ञतया । शास्त्रं हि सकृदुच्चारितं समयवलेनार्थं प्रतिपादयद्युगपद्विरुद्धानेकसमयस्मृत्ययोगात्कथमर्थद्वयं प्रत्याप्येत् । अविरुद्धत्वे वा तावानेको वाक्यार्थः स्यात् । क्रमेणापि^१ विरम्यव्यापारायोगैः । पुनरुच्चारितेऽपि^२

कौमुदी

अमुनैव प्रसङ्गेन काव्यस्य वाच्यव्यङ्ग्यशालकार्थद्वयप्रतिपादकत्वाभ्युपगमे सत्येकवाक्यत्वाभिमतस्य तद्वाक्यस्य अर्थभेदाद्वाक्यभेदः इति न्यायात् भिन्नवाक्यत्वमापद्यमानमनिवार्यमिति कस्यचिदनिष्ठापादनं लाघविकतया मध्ये निराकरोति—यत्स्विति ॥ अनभिज्ञत्वं वाक्यत्वसामान्यमर्थत्वसामान्यं च केवलमाश्रित्य तत्प्रतिपादनप्रकारभेदानालोचनात् । अनभिज्ञत्वमेव दर्शयितुं विषयान्तरे वाक्यभेददूषणप्राप्तिं दर्शयति—शास्त्रं हीत्यादिना वाक्यभेदो दूषणमित्यन्तेन ॥

“ प्रवृत्तिर्था निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।

पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥ ”

इत्युक्तदिशा पुंसामाक्रम्य नियोजनात्मकनियोगरूपशासनप्रमाणं वाक्यमिह न शास्त्रशब्देन विवक्षितम्, किन्तु काव्यव्यतिरिक्तं वाक्यमात्रम्, यत्र समयादेरुपयोगः । तत्र किं सकृदुच्चारितं वाक्यमर्थद्वयप्रतिपादकम्, किं वा पुनरुच्चारितम् ? आद्येऽपि युगपत् क्रमेण वा ! युगपच्चेत् किमर्थद्वयमन्योन्यं विरुद्धमविरुद्धं वा ? तत्राद्यं दूषयति—शास्त्रं हीति ॥ अनवधारितसमयस्य प्रस्तुतसमयस्य च श्रोतुर्वाक्यध्रुवणसमनन्तरमभिधेयप्रतीत्युत्पत्त्यदर्शनात् अर्थप्रतिपादनस्य पूर्वगृहीतसमयस्मरणसापेक्षतायामवश्याभ्युपेयायां विरुद्धार्थविषयत्वेन समययोरपि विरोधात् युगपत्तद्विषयस्मरणद्वयोत्पत्त्यसंभवात् तत्सापेक्षतया अर्थद्वयप्रतिपादकत्वमेकस्य वाक्यस्यानुपपन्नमेवेत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—अविरुद्धत्वे वेति ॥ अर्थयोरविरुद्धत्वे सति यावानर्थो यत्र वाक्ये प्रतीयते तावानेक एवार्थ इति नार्थद्वयसंभवः, येन वाक्यभेदसंभावनेत्यर्थः । क्रमपक्षं दूषयति—क्रमेणापीति ॥ प्रतिपादने सतीति शेषः । विरम्य यो व्यापारः शब्दस्य तस्यायोगः असंभव इत्यर्थः । शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्यव्यापारस्य पदार्थविद्भिः प्रतिषिद्धत्वादिति माधः । पुनरुच्चारितं वाक्यमर्थद्वयप्रतिपादकमिति पक्षं दूषयति—पुनरुच्चारित इति ॥ तत्रापि किं समया-

१. क. ख. ग. ‘उच्चारितम्’

४. ग. ‘व्यापारयोगः’

२. ग. ‘प्रत्याप्येत्’

५. क. ‘उच्चारिते’

३. क. ख. ‘अपि’ नास्ति ।

६. ग. ‘अपि’ नास्ति ।

लोचनम्

वाक्ये स एव समयादिप्रकरणादेस्तादवस्थ्यात् । प्रकरणसमयप्राप्त्यर्थतिरस्कारेणार्था-
न्तरप्रत्यायकत्वे नियमाभाव इति । तेन 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' इति श्रुतौ खादेच्च
नै [देत् अ] मांसमित्येव नार्थ ईत्यत्र का प्रमेति प्रसज्यते । तत्रापि न काचिन्नियततेत्याद्यास
इत्येवं वाक्यभेदो दूषणम् । इह तु विभावादेव प्रतिपाद्यमानं चर्चणाविषयतोन्मुखमिति
समयाद्युपयोगाभावः । न च 'नियुक्तोऽहमत्र करवाणि कृतार्थोऽहम्' इति शास्त्रीयप्रतीति-

कौमुदी

यपेक्षयार्थान्तरप्रतिपादकत्वम् तदनपेक्षया वा ! आद्ये स एव विरम्यव्यापारायोगप्रयुक्तो
दोषस्तदवस्थः, प्रथमापेक्षितस्यैव समयादेरुपजीवनेनार्थान्तरप्रतिपादनव्यापारानुपपत्तेः ।
द्वितीयं प्रत्याह—प्रकरणसमयप्राप्त्यर्थतिरस्कारेणेति ॥ यस्य प्रकरण इदं पठितम्,
पस्मिन्नर्थेऽस्य शब्दस्य संकेतः स एवावस्यार्थ इति नियमो न स्यात् इत्यर्थः ।
ततः किमित्यत आह—तेनेति ॥ तत्रापि अर्थान्तरेऽपि ॥ अनाम्नासतेति ॥ अनिधि-
तार्थत्वादबोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यं स्यादिति यावत् । उपसंहरति—इत्येवमिति ॥ यथोक्त-
विधाप्रामाण्यापत्तिप्रयुक्तं वाक्यभेदलक्षणं दूषणमित्यर्थः । नन्विहा[हापि] तदापत्तिबलादेव
तदूषणापत्तिस्तुल्यैवेति चेन्नेत्याह—इह त्विति ॥ काव्यवाक्ये हि विभावादेव समयाद्य-
पेक्षया प्रतिपाद्यते । प्रतिपाद्यमानं तु तदेव स्वसीम्बर्दयविशेषमहिम्ना परिपूर्णरसास्वादात्मक-
विशिष्टचर्चणोपयोगीति रसादिव्यङ्ग्यप्रतीतिजननं प्रति समयादिसम्यपेक्षत्वं काव्यवाक्यस्य
नास्त्येवेति न तत्र यथोक्तदोषावतार इत्यर्थः । शास्त्रजन्यप्रतीतिविलक्षणवृत्तान्तत्वाच्च
काव्यीपरसादिप्रतीतेः शास्त्रकाव्यवाक्यप्रवृत्तिभेदः सुखान्वयसान इत्याह—न चेति ॥
बोधावस्थायाम् 'अस्मिन् कर्मणि नियुक्तोऽहम्' इति, अनुष्ठानदशायाम् 'करवाणि' इति, तदु-
त्तरकालं तु 'कृतार्थोऽहम्' इति प्रतीतिर्यथा लोकव्यवहारे प्रतीयमाना दृश्यते, तथैव "अग्निहोत्रं
जुहुयात्" इत्यादिशास्त्रीयव्यवहारेऽपीति लौकिकत्वं प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । तदेव विशदयति—

१. घ. इ. च	'म-यादिः पठ'	५. घ	'इत्येवमर्थनित्यं वा प्रमादयेत्'
२. क.	'प्राप्तार्थे' ग. 'प्राप्त्यर्थे'	७. ग.	'अवि' नास्ति ।
च.	'प्राप्त्यर्थे'	८. क.	ख. ग. 'काचिदिपदेत्यन'
३. ग.	'अन्तरेत्य'	९. छ.	'प्रतिरचमानम्'
४. क.	स. ग. 'हि' नास्ति ।	१०. क.	ख. 'विषयोऽमुपम्'
५. क.	'न' नास्ति ।	११. क.	ख. ग. 'दाह्य'

लोचनम्

सदृशमदः । तत्रोत्तरकर्तव्यीन्मुख्येन लौकिकत्वात् । इह तु विभावादिचर्चणाद्भुतपुष्प-
वत्सकालसारयोदिता न* तु पूर्वापरकालानुबन्धिनीति* लौकिकादास्वादाद्योगिविषयाद्वाङ्मय
एवायं रमास्वादः । अत एव 'शिखरिणि' इत्यादावपि मुख्यार्थबाधादिकमनपेक्ष्यैव
सहृदयो वक्त्रभिप्रायं चादुप्रीत्यैत्मकं संवेदयन्ते । अत एव ग्रन्थकारः सामान्येन विव-
क्षितान्यपरवाच्ये ध्वेनौ भर्तेर्मावमम्यधात् । अस्माभिस्तु दुर्दुष्टं प्रत्यापयितुमुक्तम्—
भवत्वत्र लक्षणा ; अलक्ष्यक्रमे तु कुपितोऽपि किं करिष्यसीति । यदि तु न कुप्यते
'सुवर्णपुष्पाम्' इत्यादावविवक्षितवाच्येऽपि मुख्यार्थबाधादिलक्षणांसामग्रीर्मानपेक्ष्यैव व्यङ्ग्यार्थ-

कौमुदी

तत्रेति ॥ शास्त्रीयप्रतीतिर्ही[हिं]न स्वरूपेण पुरुषार्थः, किं तु फलवदनुष्ठानशेषतयैवेत्यर्थः ॥
इह त्विति ॥ काव्ये । उदिता रसादिप्रतीतिरिति शेषः । सः वर्तमान एव कालः सारो
यस्याः । तद्यवच्छेद्यमाह—न त्विति ॥ अतश्च रसादिप्रतीतेरलौकिकत्वं सिद्धमिषाह—
इति लौकिकादिति ॥ तर्हि योगिविषयविशुद्धात्मानन्दास्वादसोदरसौभाग्यभाजनमावं
भजतामिति नेत्याह—योगिविषयादिति ॥ उक्तमेव रसादेरनितरसाधारणं सौभाग्यम्
"शिखरिणि" इत्युदाहरणे प्राथमिक्यां व्याख्यायां मुख्यार्थबाधादिप्रतीत्यनपेक्ष्यैव व्यङ्ग्य-
प्रतीतिरिति यदुक्तं तत्र हेतुकरोति—अत एवेति ॥ अत्र ग्रन्थकारवचनमपि संवाद-
यति—अत एवेति ॥ नन्वेतदास्ताम्—असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इव संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्येऽपि
क्रमप्रतीतिमनपेक्ष्यैव व्यङ्ग्यप्रतीतिमभिप्रेत्य ग्रन्थकारस्य सामान्योक्तिरिति ; भवतैव हि
समनन्तरमेव स्वकण्ठेनोक्तमात्रमात्रमपि[क्तम् 'अत्रापि']मध्ये लक्षणास्ति' इति द्वितीयं व्याख्या-
प्रकारमुन्मीलयता ; अस्माभिश्च पर्यनुयुज्यमानेन 'तद्भेदोऽत्रासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यधात्मा ग्रन्थकृता
विवक्षितः' इति । तस्मिन्मिदानीमन्यथाकारं कथ्यत इत्याशङ्क्य अमुपगमवादत्वादानुवाद इत्याह
—अस्माभिस्त्विति ॥ अत्रेति ॥ लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये । ननु कस्य नाम कोपः, पारमार्थिकमेव
कथ्यताम् ; न हि वास्तवोपवर्णने कोपो नाम भवितुमर्हतीत्यत्राह—यदि त्विति ॥
अविवक्षितवाच्येऽपि ॥ तत्खलु तस्य क्षेत्रमिति भावः ॥

* सर्वमातृकाश्च तुल्यन्दरहित एव पाठः ।

* इदं व्याख्यानसारेण मुद्रितम् । सर्वमातृकाश्च 'लौकिकारवादात्' इति समास एव पठ्यते ।

१. क. ग. ग. 'निषयान्वाङ्मय'	७. क. ख. ग. 'इन्द्ररूढम्' इ.
२. ग. 'सहृदयो' नास्ति ।	'दुर्दुष्टम्' च. 'दुर्दुष्टम्'
३. क. ख. ग. 'प्रतीत्या'	८. घ. 'कृन्वते'
४. क. ख. ड. च. छ. 'तत एव'	९. घ. 'वाच्यमपि'
५. क. ख. घ. ङ. च. छ. 'ध्वनौ' नास्ति ।	१०. घ. ङ. च. छ. 'लक्षणां साम'
६. क. ख. 'रसभावम्'	११. घ. 'अनवेक्ष्यैव'

ध्वन्यालोकः

कस्यचिद् ध्वनिभेदस्य सा तु स्यादुपलक्षणम् ।

लोचनम्

विश्रान्तिरित्यलं बहुना । उपसंहरति—तस्माद्भक्तिरिति ॥

ननु मा भूद्भक्तिरिति ध्वनिरिति चैकं रूपम् । मा च भूद्भक्तिर्ध्वनेर्लक्षणम् । उपलक्षणं तु भविष्यति यत्र ध्वनिर्भवेति तत्र भक्तिरित्यस्तीति भक्त्युपलक्षितो ध्वनिः । न तावदेतत्सर्वत्रास्ति । इयता च किं परस्य सिद्धम् ; किं वा नैः श्रुतिर्म् तदाह—कस्यचिदिति ॥ ननु अत्र भक्तिस्तावच्चिरन्तनैरुक्ता । तदुपलक्षणमुक्तेन च ध्वनिमपि

कौमुदी

एवं भक्तिर्लक्षणं ध्वनेरिति द्वितीयं पक्षं प्रतिक्षिप्य संप्रत्युपलक्षणपक्षं प्रतिक्षिपति—ननु मा भूदिति ॥ कथमुपलक्षणत्वमिति तदाह—यत्रेति ॥ यथा काको देवदत्तगृहस्य न स्वरूपम्, न धर्मतया लक्षणम् ; किन्तु कदाचित् संभवमात्राद्यावृत्तिप्रतिपत्तिहेतुः तद्वदियमपीत्यर्थः । अस्योत्तरत्वेन कारिकामवतारयति—न तावदिति ॥ परस्यापि संप्रतिपन्नमिति भावः । एतदित्युपलक्षणम् । तथा सत्युपलक्षणत्वमेव भज्येतेति भावः । ननु संभवमात्रादेव सन्तुभ्याम इति नेति सोत्प्रासमाह—इयतेति ॥ भक्तिरेव ध्वानेति भवत्यक्षस्तावन्न सिद्ध इत्यर्थः ॥ श्रुतिमिति ॥ म्यमायितशब्दार्थयुगलं काव्यजीवितं ध्वनिरित्यस्माकमस्य मतस्य न काचित् क्षतिरित्यर्थः । ननुपलक्षणत्वाम्युपगम्युक्तिः न भक्तिव्यतिरेकेण ध्वनिस्वरूपाभाव एव सिषाद्यविषितः, किं तु भक्तिरेव व्यतिरेकेण संगवन्त्यं ध्वनिर्न लक्षणीयो भवितुमर्हति । भक्त्यैवोपलक्षणभूतया सजातीयविजातीयव्यावृत्ततया स्वयमवगम्य तयैव द्वारा तत्प्रतिपत्तिस्तदपि

१. ड. 'तस्मादिति'
२. क. ख. 'भूद्भक्तिर्ध्वनिरिति'
- ग. 'भूद्भक्तिर्ध्वनिरिति भक्तिरिति'
३. घ. 'ध्वनिरिति' नास्ति ।
४. क. ख. 'तु' नास्ति ।
५. क. ख. 'यविष्यति'

६. ग. 'अस्ति'
७. क. ख. ग. 'तु'
८. क. ख. ग. 'इति' भविष्यम् ।
९. क. ख. ग. 'इत्यादि'
१०. क. ख. ग. घ. 'अत्र' नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

सा पुनर्भक्तिर्वक्ष्यमाणप्रभेदमध्यादन्यतमस्य भेदस्य यदि नामोपलक्षणतया संभाव्येत । यदि च गुणवृत्त्यैव ध्वानेर्लक्ष्यत इत्युच्यते तदभिधाव्यापारेण तदितरोऽलंकारवर्गः समग्र एवं लक्ष्यत इति प्रत्येकमलंकाराणां लक्षणकरण-वैयर्थ्यप्रसङ्गः । किं च

लोचनम्

समग्रभेदं लक्षयिष्यन्ति ज्ञास्यन्ति च । किं तल्लक्षणेनेत्याशङ्क्याह—यदि चेति ॥ अभिधानाभिधेयभावो ह्यलंकाराणां व्यापकैः । ततश्चाभिधावृत्ते वैयाकरणमीमांसकैर्मिरूपिते कुत्रेदानीमलंकाराणां [कारकाराणां] व्यापारः । तथा हेतुबलात्कार्यं जायत इति तार्किकैरुक्ते किमिदानीमीश्वरप्रभृतीनां कर्तृणां ज्ञातृणां वा कृत्यमपूर्वं स्यादिति सर्वे निरालम्बः स्यात् । तदाह—लक्षणकरणवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति ॥ मा भूदापूर्वोन्मीलनम् ; पूर्वोन्मीलितमे-
कौमुदी

प्रतिबोधयितुं शक्या इति निरर्थकस्तल्लक्षणकरणप्रयास इति एतदाशङ्कते—
नन्वत्रेति ॥ कथमभिधाव्यापारेणैव समस्तालंकारसिद्धिरुक्तेति तत्राह—अभिधानेति ॥
अभिधानाभिधेयभावस्य शब्दार्थालंकारभेदभिन्नसमस्तालंकारव्यापकत्वात्तस्य चाभिधा-
व्यापारजीवितत्वात्तन्निरूपणे कृतेऽलंकारनिरूपणमनर्थकमेव स्यात् । तत्र पदगतो
व्यापारः पदविद्विर्निरूपितः ; वाक्यगतस्तु वाक्यविद्विरपि । अभिधाशब्देनात्र तात्पर्यशक्ति-
रपि संगृह्यते अन्विताभिधानसमयानुसारेण । सति चैवमलंकारकाराः कृतकर्तृताखली-
कृतवृत्तयस्तृष्णीमेव स्वैरमासतामित्यर्थः । अतिप्रसङ्गान्तरमात्माव्याघातकमुदाटयति—
तथेति ॥ सर्व इति ॥ ईश्वरप्रभृतिः कर्तृज्ञातृरूपो निमित्तकारणवर्गः । यथोक्तातिप्रसङ्ग-
विषयत्वं ग्रन्थस्यानुद्भिन्नमिति तदुद्भेदनार्थमाह—तदाहेति ॥ लक्षणस्य कारणस्य च
वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति विभज्य व्याख्येयमिति भावः ॥

ननु कृतकरणं व्यर्थम् इति कथं लक्षणस्य पूर्वकृतत्वाम्युपगम इत्याशङ्क्य
लक्षितस्यापि सम्यक्त्वनिर्णयार्थत्वादानर्थक्यभावात् इत्याशयेनाह—मा मूदिति ॥ वस्तु-

१. क. ख. 'समाश्रिते'

२. ग. 'इतरालंकार'

३. क. ख. घ. ङ. च. 'करणे'

४. क. ख. 'ज्ञास्यन्ति च' नास्ति ।

५. क. ख. 'व्यापकः . . . अलंका-

राणाम्' नास्ति ।

६. क. ख. ग. 'यथा'

७. क. ख. घ. ङ. च. 'करणे'

८. क. ख. 'इति' नास्ति ।

ध्वन्यालोकेः

लक्षणेऽन्यैः कृते चास्य पक्षसंसिद्धिरेव नः ॥ २२ ॥

कृतेऽपि वा पूर्वमेवान्यैर्ध्वनिलक्षणे पक्षसंसिद्धिरेव नः, यस्माद्ध्वनिरस्तीति नः पक्षः । स च प्रागेव संसिद्ध इत्ययत्तसंपन्नसमीहितार्थाः संपन्नाः स्मः । येऽपि

लोचनम्

वास्मामिः सम्यक्निरूपितम्, तथापि को दोष इत्यभिप्रायेणाह—किं च लक्षणेऽन्यै-
रिति ॥ प्रागेवेति ॥ अस्मत्प्रयत्नादिति शेषः । एवं त्रिप्रकारमभाषवादम्, भौकान्तभूतान्
च निराकुर्वतालक्षणीयत्वमेतन्मये निराकृतमेव । अत एव मूलकारिका साक्षात्तन्निरा-
करणार्था न श्रूयते । वृत्तिकृतु निराकृतमपि प्रमेयशब्दापरिपूर्णाया स्वैकपदेन तत्पक्षमनूय
निराकरोति—येऽपीत्यादिना ॥ उक्त्या नीत्या 'यत्रार्थः शब्दो वा—' इति

कौमुदी

स्वरूपविषयविवादाभावे सति केवलं लक्षणकरणविवादे दीर्जन्यमुद्गामात्रमार्जयन्ति ।
लक्षणस्य कृतत्वे तत्सम्यक्त्वसिद्धिः, अकृतत्वे पुनस्तदुन्मीलनमेव तावत् प्रयोजनपदवी-
मधिरोते । सर्वथा तु जितमेवास्माभिरित्यर्थः ॥

ननु कारिकायामितरपक्षद्वयबललक्षणीयत्वपक्षः किमिति न प्रायक्षेपीत्याशङ्क्य
प्रतिक्षेपाभावेऽसिद्ध इत्याह—एवमिति ॥ ध्वनिस्वरूपप्रदर्शनमुखेन हि पक्षान्तरनिरा-
करणमत्र कृतम् । न च तदलक्षणीयत्वे तस्य संभवतीति तन्निराकरणान्तरीयकत्वे-
नालक्षणीयत्वपक्षोऽपि निराकृत इत्यर्थः । यद्यप्युच्यते सिद्धत्वात् कारिकायां तन्निरा-
करणभाषः तर्हि वृत्तिकृतोऽपि तन्निरासोऽप्यर्थ इति आह—वृत्तिकृत्विति ॥ प्रमेयशब्दा
प्रमेयसन्निवेशविशेषः । उक्त्या नीत्या 'वक्ष्यमाणया' इति च द्वयं क्रमेण सामान्यविशेष-
लक्षणविषयमिति दर्शयन्नदसीयं क्षेत्रमाह—यत्रेति ॥ भविष्यतीति कथनरूपक्रिया-
विशेषपरतया व्याख्येयम् । यदि वा लक्षणशब्दस्तद्विषयवचनलक्षणपरः ॥

१. क. ख. 'वादिनः'
२. क. ख. ग. 'किञ्चेति'
३. घ. 'इति' नास्ति ।
४. ग. घ. 'अस्मात्'
५. क. ख. ग. 'भवनान्तर्भूतता'
६. घ. 'भूतता'
७. घ. 'यत्र तन्मध्ये'
८. ग. 'निष्कृतं यत्र'

९. क. ख. 'तन्मूल'
१०. घ. 'साक्षात्' नास्ति ।
११. क. ख. 'संस्वापूर्णाया'
- ग. 'संस्वापरिपूर्णाया'
१२. क. ख. 'एव' नास्ति ।
१३. क. ख. 'यत्रार्थः नीत्या'

नास्ति ।

ध्वन्यालोकः

सहृदयहृदयसंवेद्यमनाख्येयमेव ध्वनेरात्मानमाम्नासिषुः, तेऽपि न परीक्ष्यवादिनः ; यत उक्तया नीत्या वक्ष्यमाणया च ध्वनेः सामान्यविशेषलक्षणे प्रतिपादितेऽपि

लोचनम्

सामान्यलक्षणं प्रतिपादितम् । वक्ष्यमाणया तु नीत्या विशेषलक्षणं भविष्यति 'अर्थान्तरे संक्रमितम्' इत्यादिना । तत्र प्रथमोद्घोते ध्वनेः सामान्यलक्षणमेव कारिकाकारेण कृतम् । द्वितीयोद्घोते तु कारिकाकारोऽवान्तरविभागं विशेषलक्षणं च त्रिदधदनुवादमुखेन मूलविभागं द्विविधं सूचितवान् । तदाशयानुसारेण तु वृत्तिकुंदत्रैवोद्घोते मूलविभागमवोचत्

कौमुदी

नन्वविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्यप्रभेदद्वयस्यापि सौदाहरणस्यात्र प्रदर्शितत्वात् 'उक्तया नीत्या सामान्यलक्षणं प्रतिपादितम्' इत्युक्तमयुक्तमित्याशङ्क्य, सत्यम् वृत्तिकृता हि तत्कृतम् ; कारिकाकाराभिप्रायेण त्वियमुक्तिरित्याह—तत्र प्रथमोद्घोत इति ॥ द्वितीयोद्घोतस्यातिसन्निहितत्वात्तत्रत्यस्यैवायमाचार्यस्य प्रथमोद्घोते इति व्यपदेशः । तर्हि कारिकाकारानुक्तस्य मूलविभागस्य प्रथमोद्घोते सामान्यलक्षणसन्निधौ वृत्तिकृतोऽभिधानमयुक्तमित्यत आह—द्वितीयोद्घोते त्विति ॥

“अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ।

अविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेर्वाच्यं द्विधा मतम् ॥”

इति कारिकावान्तरविभागः नाम्नोऽन्वर्थतया विशेषलक्षणं च विहितम् । तत्र च अविवक्षितवाच्यस्येत्ययमंशोऽनुवादरूपः, योऽयमविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्ययोर्मध्येऽविवक्षितवाच्यो नाम प्रभेदस्तस्येत्येवं वचनन्यक्तिसमुन्नेपात् ; तेन च प्रथमोद्घोत एव सामान्यलक्षणवन्मूलविभागस्यापि तत्सन्निधावेव प्रसिद्धता कारिकाकारोऽभिसंहितवानेवेत्यवगच्छामः ; पूर्वत्रासिद्धस्य पश्चादनुवादासंभवात् ; तदभिप्रायप्रदर्शनायौऽयं वृत्तिकृतोऽत्र द्वैविध्योपन्यास इति नासङ्गतिरित्यर्थः । सर्वशब्दस्य कान्यन्यतिरिक्तलोकशास्त्रविययमसंकोचमाह—

१. ड. च. 'ड' नास्ति ।

२. ड. च. 'तेनात्र'

३. ए. ड. च. 'द्वितीये उद्घोते'

४. च. 'अवान्तरभागम्'

५. क. ख. 'व्यथितम्'

६. ग. 'ड' नास्ति ।

७. क. ख. 'वृत्तिवेदत्र'

८. ग. 'मूलभागम्'

ध्वन्यालोकः

यथनाख्येयत्वं तत्सर्वेषामेव वस्तूनां सत्प्रसक्तम् । यदि पुनर्ध्वनेरतिशयोक्त्यात्रया
काव्यान्तरातिशायि तैः स्वरूपमाख्यायते ततेऽपि युक्ताभिधायिन एव ॥

इति श्रीराजानकानन्दवर्धनाचार्यविरचिते

ध्वन्यालोके प्रथम उद्द्योतः ॥

लोचनम्

‘स च द्विविधः’ इति ॥ ‘सर्वेषामेवेति’ ॥ लौकिकानां शास्त्रीयानां चेत्यर्थः ॥
अतिशयोक्त्येति ॥ यथा, ‘तान्यश्चराणि हृदये किमपि स्फुरन्ति’ इति । अतिशयोक्त्या
अनाख्येयतोक्त्या, साररूपैतां प्रतिपादयितुं दर्शितम् । इति शिवम् ॥

कौमुदी

लौकिकानामिति ॥ अतिशयोक्तेरुदाहरणमाह—यथेति ॥ अतिशयोक्तिरालङ्कार इति
[इति न] मन्तव्यमिषाह—अनाख्येयतोक्त्येति ॥ अतिशयो वचनगोचरातिवर्तित्व-
रूपेऽत्र विवक्षितः । तत्सोक्तिरतिशयोक्तिः । नन्वनाख्येयत्वमसत्त्वात् नृशृङ्गादिवदपि
संभावनास्पदमिति, कथं काव्यान्तरातिशायित्वं युक्ताभिधायित्वं वेत्याशङ्क्याह—सार-
रूपतामिति ॥ काव्यात्मत्वेनात्मदमिमतस्य ध्वनेः साररूपत्वमेव प्रतिपादयितुमियमना-
ख्येयतोक्तिरिति ‘यदि पुनः’ इति वृत्तिग्रन्थेन पराभिप्रायानुभाषणपरेण प्रदर्शितमिति
योजना । इदानीमात्मीयं प्रयमोदयोतन्वाख्यानरूपं विशिष्टवाङ्मनसत्रयापारं परशिवस्वरूप
एव समर्पयन्नुपसंहरति—इति शिवमिति ॥ यदेतत्काव्यालोकव्याख्यानं तद्वस्तुतः
शिवात्मकमेव, तत्प्रसृतत्वात् शिवस्वरूपमिन्नत्वात्, परम्परया तत्प्राप्तिहेतुत्वाच्च ॥

संप्रति संभावनाप्रत्ययसंपादनेन श्रोतृजननिराशाह्वप्रवृत्तिसिद्धये निजनामधेय-
निगदनपूर्वकं पौर्विककाव्यालोकव्याख्यानविशेषातिशयालुसौभाग्यभाजनतया विद्वज्जनो-

१. ग. ‘अतिशयितम्’

२. क. घ. ग. ‘यव’ न्यसित ।

३. क. घ. ‘लौकिकीयानां नृशृङ्गां’

शास्त्रीयानां’

४. क. घ. ग. ‘हवा’

५. ग. ‘शिववदतिशय’

६. क. घ. ग. ‘होला’

७. क. घ. ‘सारभूतम्’

८. क. घ. ग. व. ‘दर्शितम्’

न्यसितः ।

लोचनम्

किं लोचनं विनालोको भाति चन्द्रिकयैव हि ।

तेनाभिनवगुप्तोऽत्र लोचनोन्मीलनं व्यधात् ॥

यदुन्मीलनयुक्त्यैव विश्वमुन्मीलितं क्षणात् ।

कौमुदी

पादेयतामाह—किमिति ॥ क्षेपे किंशब्दः । लोचनम् स्वकीयमेतदेव व्याख्यानम् ।
आलोकः व्याख्येयत्वेन प्रस्तूयमानः काव्यालोकप्रत्ययः । चन्द्रिका अस्यैवान्यकृतं
व्याख्यानान्तरम् । अथ च लोको भुवनम् ; लोचनेन नयनेन विना केषलं चन्द्रिकया
किं भातीत्यप्रस्तुतमप्यर्थान्तरं स्फुरति । अनेन च—

“ऊर्ध्वोर्ध्वमारुह्य यदर्थतत्त्वं

धीः पश्यति श्रान्तिमवेदयन्ती ।

फलं तदाद्ये परिकल्पितानां

विचारसोपानपरम्पराणाम् ॥”

इत्युक्तनीत्या स्वयमेव साधकत्वाभावे संत्येपि काव्यालोकार्थसतत्त्वावगमे निजलोचनसंपाद्ये
कियानप्युपकारोऽस्त्येव, प्रधानोपायत्वमात्रं तु विघटते ; न चैतावता सर्वत्रानुपकारकत्व-
मवगम्यताम् । न खलु तिमिरनिचयावकुण्ठितकुम्भादिनिभालने चन्द्रिकायाः सहकारित्व-
मपि विघटमानमुपलभ्यत इति दर्शितम् । हिर्यस्मादर्थे । अत्र काव्यालोके । अनुन्मीलि-
तस्य लोचनस्याकिञ्चित्कारत्वादभिहितम्—लोचनोन्मीलनमिति ॥ लोचनस्य स्वकीयस्य
ज्ञानस्य उन्मीलनं प्रकाशनम् । विचारपूर्वकज्ञानस्य साक्षात्कारकल्पत्वाच्चेतसि लोचनत्वाध्य-
वसायः । नामग्रहणस्य प्रयोजनं तु प्रागेव दर्शितम् । अयोपकमवदुपसंहारेऽपि मङ्गला-
चरणकर्तव्यतामभिसन्दधानः प्रथमोद्घोतप्रतिपाद्यमर्थसर्वस्वं संक्षिप्य दर्शयन्नेतच्छास्त्रप्रति-
पाद्याभीष्टदेवताभिवन्दनलक्षणं मङ्गलं संपादयति लोकेन—यदुन्मीलनेति ॥ शिवाशब्देन
विश्वसारभूतस्य परमात्मशब्दवाच्यस्य परमेश्वरस्य महतीयसी शक्तिपरादिशब्दाभिधेया स्वयं-
प्रकाशाद्वैतरूपा तदव्यतिरिक्तस्वरूपतया तदीयकृत्यसर्वस्वनिर्वहणधुरंधरा कापि देवताभि-
धीयते । तस्या एव वन्दनीयत्वे हेतुमुत्सृज्यन् स्तौति—यदुन्मीलनेति ॥ यस्याः परिपूर्ण-
स्वयंप्रकाशचेतन्यलक्षणायाश्चितिशक्तेः ; उन्मीलनयुक्त्या स्पन्दनयोगेनैव ; “चितिः स्वतन्त्रा
विश्वसिद्धिहेतुः” इत्यादिसूत्रोक्तनीत्या विश्वमुन्मीलति प्रकाशते, जडात्मकस्य स्वतोऽन्यतो
वा प्रकाशासंभवात् ॥ क्षणादिति ॥ अन्यानपेक्षयेति यावत् । एवमविद्यावस्थाश्रयेणोक्तम् ।

लोचनम्

स्वात्मायतनविश्रान्ता तां वन्दे प्रतिभां शिवाम् ॥

॥ इति महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तोन्मीलिते सहृदयालोक-
लोचने ध्वनिसंकेते प्रथमोदयोतः ॥

कौमुदी

अथ त्रिधावस्थामाश्रित्याह—स्वात्मायतनविश्रान्तामिति ॥ स्वस्यात्मा रसस्य रसकला-
परिपूर्ण[र्णता]शालिचैतन्यलक्षणम्, तदेवायतनं स्थानं नाप्यव, तस्मिन्नेव रसिक्तामरशिखां
परमार्थतः । एतदन्वापोहदशोक्तम् ; तत्स्वरूपमाह—प्रतिभामिति ॥ शिखरिविधि-
निययोपशगरुलितकालुष्यसन्तारिर्भनदतिविमलविनतप्रकाशमावरूपामित्यर्थः । अपरा
ता-प्रसिद्धां शिखा रसावेशवैशद्यनिरन्धसुन्दरतया सुभगां प्रतिभां करिणां सङ्गरसानां
च तद्वर्णनीयवस्तुनिष्ठां विशिष्टपुण्यपरिष्कारलभ्यां प्रज्ञाविशेषाभ्यां वन्दे यस्या
उन्मीलनयोगेनैव बहिस्तत्तादृशसन्ताना[त्तान]पेक्षयेर प्रतिक्षणनेर नानाया विधमर-
भासने “यथाहमै लोचने निभ तथेदं परिवर्तिने” इत्युक्ते । रसस्योपशपने रसिक्तां
वासनामना मिथीयं सर्वादोषसटनस्वरूपाम् । यदि वा रसस्यैव वस्तुतः काव्यमन्त्रात्
तस्य चात्मानन्दागृताम्भोधिदहरीविप्रणमन्त्वादात्मनि विधान्यामभिहितम् ॥

अनेनैव प्रथमोदयोवार्थोऽपि लेखतो दर्शित एव, ध्वनिसामान्यभूतं तद्वद्वन्दे-
भिहितम् ; तेन च तस्य मोडीकृतसकलान्तरभेदं स्वरूपगुणोत्तितम् ; तदुन्मीलने च नाना-
न्तरभेदोन्मीलनं सुसंपादं विशेषावधारणस्य सामान्यावधारणाधीनत्वात्, उन्मीलने-
च विशेषाणामन्तर्भावात् ; अतश्च प्रतिभेति वरण्यात्प्रभृतपानिस्तत्त्वं क-
तम् । तस्य च प्रतिभाशब्दवाच्यत्वं विचारजम्प्राप्तस्य परिनिष्ठितमन्त्र-
कारप्राप्तत्वात् ; शिवामकत्व च निरतिशयान-रूपत्वात् । वन्दे इत्यनेन च नानाभि-
हितम् ॥

वृत्तिगतश्लोकसूची

न्यङ्ग्यञ्जकसंयन्ध-

१८८ स्वेच्छाकेसरिणः

१५

वृत्त्युदाहृतश्लोकसूची

अजाप पदारो	२६४	
अत्ता एरथ णिमज्ज	१३२	गाथासप्तशती ७.६७
अनुरागवती सन्ध्या	१९१	
आहूतोऽपि सहायैः	२०३	(बाणेन मौखरिगुरुतया स्मृतस्य) भवो (भर्त्रो) रिति कोशेषु
उपोदरारणे	१९१	पाणिनेरिति कोशेषु
फस्य वा ण होह	१४०	
कुविष्ठाओ	२६४	
युम्बिज्ज	२६४	
वे आ पसिध	१३६	
परार्थे यः पीडाम्	२६७	इन्दुराजस्येति शार्ङ्गधरपद्यतौ सूक्तिमुक्ता- वल्यां च । यशस इति सुभाषितावली । वाक्पतेरिति सदुक्तिकर्णामृते ।
परिन्धानं पीनस्तन-	२६४	रत्नावल्याम् २.११
भम धम्मिअ	१०३	गाथासप्तशती २.७५
यस्मिन्नस्ति न वस्तु	५८	आनन्दवर्धनसमकालिकस्य मनोरथनाम्नः कवेः
यद्य मह ठिवअ	१३५	
शिररिणि क नु नाम	२५४	धर्मकीर्तेरिति सदुक्तिकर्णामृते
सुवर्णपुष्पाम्	१५३	महाभारते चद्योगे प्रजागरे ३५. ७४

लोचनस्थोदाहरणादिसूची

पृष्ठे	
अंशत्वं न रूपंता	२०२ मट्टनायकस्य हृदयदर्पणे । पूर्णतया श्लोकोऽयमुदाहृतः ७८ पृष्ठे ।
अधिकाराद्वेतरस्य	२२० मामहस्य काव्यालंकारे ३. २९
अपुह्वितरभीष्टस्य	२०२ " " ३. २१
अपूर्व यद्वस्तु	३ लोचनमङ्गलश्लोकः
अभिधेयेन सामीप्यात्	६३ भर्तृमित्रस्येति सुकुलमहस्य अभिषाष्टि- मातृकायाम्
अभिधेयाविनाभूत-	२८३ तन्त्रवार्तिके p. 318 Chowk. edn.
अल्पीयसापि यज्ञेन	२४३ श्लोकवार्तिके स्फोटवादे १०
अयज्ञयाग्यवच्छाद्य	२१० कुतोऽपि पुराणान्
अहो संसारनैर्घृण्यम्	२२२
अहं त्वा यदि नेक्षेय	१९५ मामहस्य का. अ. २. ६९
आदिमध्यन्तविषयम्	२०१ " " २. २५
आसीन्नाथ पितामही	२३१-२ मातङ्गदिवाकरस्येति सुभाषितावली
उपादायापि ये हेयाः	२९३ वाक्यपदीये २. ३८
उपेयुषामपि दिवम्	८२ मामहस्य का. अ. १. ६
एकदेशस्य विगमे	८०३ " " ३. २३
एकस्मिञ्छयते	१४५ अमरशतके २३
एकाकिनी यद्वला	२३३ रुद्रस्य काव्यालंकारे ७. ४१
एतत्तस्य मुग्धात्	२२३ महदशतके ९४ (K. M. Guccakas)
ऐन्द्रं धनुः	१९८ बाणनेरिति सुभाषितावली
कर्पूर इव दग्धोऽपि	२०४ राजशेखरस्य घालरामायणे ३. ११
कवेरन्तर्गतं मायम्	१७१ भरतनाट्यशास्त्रे ७. ३
कस्य वा न भवति (छाया)	१४०
काव्यशोभायाः कर्तारः	५६ वामनस्य काव्यालंकारसूत्रेषु ३. १. १२
काव्यं तु जातु जायेत	१७५ मामहस्य का. अ. १. ५
काव्ये रसयिता मयः	७९ मट्टनायकस्य हृदयदर्पणे
किं लोचनं विनालोकः	३०२ प्रथमोद्घोतलोचनोपसंहारश्लोकः
किं वृत्तान्तेः	२३१ मातङ्गदिवाकरस्येति सुभाषितावली शाङ्गधरपदयो १।
कीर्तिं स्वर्गफलाम्	८० वामनस्य का. अ. १. १. अन्ते
पुषिताः प्रमत्ताः (छाया)	२६५ पाण्डुरगीतासु ११
प्रोषोऽपि देवस्य	१२८ मामहस्य का. अ. १. ९ रत्नाहरणे
गृह्ण्यन्तु	२१६ काव्यम् ।
गामदं पुरं पशुम्	२४५ अयंवेदे ८. १. ११.

गौणे शब्दप्रयोगः	२८०	
तस्यास्तन्मुखमस्ति	१९७	
तान्यक्षराणि हृदये	३०१	'निद्रार्ध' इति श्लोकस्य चरमः पादः । कलशकस्येति सुभाषितावलौ सूक्तिमुक्ता- वलौ च ।
सैस्तैरप्युपयाचितैः	१७५	उत्पलदेवपादानामीश्वरप्रत्यभिज्ञायाम् ४. २. २
तुल्योदयावसानत्वात्	२१६	भामहस्य का. अ. ३. ४८
दीपकस्य सर्पत्र	२१३	उद्भूतस्य भामहविवरणे
दूराकर्पणमोहमन्त्रः	१४५	पूर्णतयायं श्लोकः अभिनवभारत्यामुदाहृतः GOS. I. p.296.
दे आ पसिञ्ज	२३६	
देषडिति छुणाहि	२७०	
धर्मार्थकाममोक्षेपु	८०	भामहस्य का. अ. १. २
ध्यनिर्नामापरो योऽसौ	७८	भट्टनायकस्य हृदयदर्पणे
नखं नखाप्रेण	१६८	
नायकस्य कवेः श्रोतुः	१७०	भट्टतौतस्य काव्यकौतुके
निरूढा लक्षणाः काश्चित्	२७०	चन्द्रवार्तिके Chowk. edn. p. 700.
निःश्वासान्ध इवादर्शः	६५	वाल्मीकिरामायणे ३. १६. १३. पूर्णतयायं श्लोको मूले उदाहृतः p. 63, K. M. edn. ,
नेयं विरौति भृङ्गाली	२०२	भामहस्य का. अ. ३. २२
परपरोपकारेण	२१७	उद्भूतस्य का. अ. सा. सं. ५. १३
पर्यायोक्तं यदन्येन	२०६	" " ४. ६
प्रतिपेध इवेष्टस्य	१९५	भामहस्य का. अ. २. ६८
प्रत्ययैरनुपाख्येयैः	२४२	वाक्यपरिचये १. ८३
प्रयातनीलोत्पल-	२१६	कुमारसंमते १. ४५
प्राणा येन समर्पिताः	२२६	भट्टेन्दुराजस्य
प्रार्थये प्रसीद (छाया)	१३७	
भावघातं हठात्	२२७-८	अभिनवगुप्तपादानां चन्द्रालोके १. ३३२
भो भोः किं किमकाण्डं पय	१९६	
भिन्नंरविर्हि लोकः	१३१	रघुवंशे ६. ३०
भ्रम धार्मिक (छाया)	१०४	गायासप्तशत्याम् २. ७५
माणिः शागोहीदः	२०१	मल्लहरेर्नीतिशतके ३५
मनो जनयति प्रीतिम्	२१३	भामहस्य का. अ. २. २७
मा निषाद	१३०	वाल्मीकिरामायणे १. २. १५
यत्रोक्ते गम्यतेऽन्योऽर्थः	१९१	भामहस्य का. अ. २. ७९
यद्यमनुभावयति	२८८-९	भरतनोदयशास्त्रे ७
यदि नामास्य कायस्य	३५	

शृष्टे

यदुन्मीलनयुक्त्यैव	३०२-३	प्रथमोद्घोतलोचनोपसंहारश्लोकः
यद्विभक्त्य विभक्तिषु	१४९	भट्टेन्दुराजस्य
यस्य विकारः प्रभवन्	२३२	रङ्गटस्य काव्यालंकारे ७. ३८०
याते द्वारवतीम्	१५०	
यावत्पूर्णे न चैतेन	१६०-१	भट्टनायकस्य हृदयदर्पणे
युद्धे प्रतिष्ठा परमार्जुनस्य	८३	
ये चान्त्यभ्युदये प्रीतिम्	२२४	
योऽर्थो हृदयसंवादी	७८	भरतनाट्यशास्त्रे ७. ७
यं सर्वशैलाः	१६९	कुमारसंभवे १. २
यः संयोगविभागाभ्याम्	२४१	वाक्यपदीये २. १०२
राजहंसैरधीष्यन्त	१९४	उद्भटस्य का. अ. सा. सं. १. १२
राम इव दशरथोऽभूत्	२१४	
लोकेत्तरे हि गान्धीये	४६	
वक्राभिधेयशब्दोक्तिः	५७	भामहस्य का. अ. १. ३६
याग्धेतुर्दुग्ध एकं हि	१६८	भट्टनायकस्य हृदयदर्पणे
विभाषानुभाष्यभिचारि-	२८९	भरतनाट्यशास्त्रे ६
विभाषो विज्ञानार्थः	२८८	
विरुद्धालंक्रियोद्धेये	२१४	उद्भटस्य का. अ. सा. सं. ५. २०. तत्र 'अनेकालंक्रियोद्धेत' इति पाठो दृश्यते।
विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्	१०६	मीमांसफोक्तिरिति सुकुलभट्टस्य अभिधा- वृत्तिमातृकायाम्
वतिरागोऽपि सरागवत्	२२८	
ब्रज ममेव (छाया)	१३५	
शशुच्छेददवेच्छस्य	२०६	
शब्दप्राधान्यमाश्रित्य	१६१	भट्टनायकस्य हृदयदर्पणे
शब्दशृङ्खलोऽभिधानार्थाः	६८	भामहस्य का. अ. १. ९
शब्दस्योध्यममिष्यते:	२४३	भट्टहरेः वा. प. १. ५७
शब्दानामभिधानम्	६८	उद्भटस्य भामहविवरणे
शब्दार्थवर्षेणकाराः	२१६	का. आ. सा. सं. ५. ११
शशिवदना	२१४	अभिनवगुप्तपादानाम्
शृङ्गारहारयकरण-	१५३	भरतनाट्यशास्त्रे ६. १६
शृङ्गारादि भवेद्धारयः	१४४	" " ६. ४४
श्वभूरत्र शेते (छाया)	१३२	गाथासमज्ञताम् ७. ५६
स एकस्त्रीणि जयति	२०३	भामहस्य का. अ. ३. २४
सगमं अपारिजातं	२२५	सिंघुषण्णे ४. २०
समाधिरन्यधर्मस्य	२६१-२	
सरूपव्यञ्जनन्यासम्	४३	उद्भटस्य का. अ. सा. सं. १. ७
साटश्रवाहृश्रणा यक्कोक्तिः	६९	यामनस्य का. अ. सू. ४. ३. ८
सामान्याभ्यन्यभासिके:	१०८	श्लेषवार्तिके अर्थापत्ति. ७०

स्मरः स्मरमिव प्रियम्	२१५
होइ. ण गुणाणुराओ	२१८

लोचनस्मृतग्रन्थग्रन्थकृतां सूची

भट्ट इन्दुराजः	१. १४८. २००. २२६	अभिनवगुप्तपादानां ध्वन्यालोकगुरुः
उत्पलदेवपादाः	१५५	" " प्रत्यभिज्ञागुरवः
भट्ट उद्भटः	४७. ६७. ६८. २०४. २०६	
ऐतिहासिकाः	२१०	
चन्द्रिका	३०२	लोचनतः प्राचीना ध्व. आ. व्याख्या
तत्त्वालोकः	१२५	आनन्दवर्धनाचार्याणां प्रत्यभिज्ञाशास्त्र- ग्रन्थः । महेश्वरानन्देन स्वमहार्थ- मञ्जरीपरिमले (TSS. 66. p 149) उदाहृतश्च ।
महतौतः	१७०	अभिनवगुप्तपादानां नाट्यशास्त्रगुरुः
भर्तृहरिः	२४१	
भामहः	४७. ६८. ६००. २०९. २१०	
मनोरथः	५९	आनन्दवर्धनाचार्यसमकालिकः कविः
मुनिः (भरतः)	१७१	
" (वाल्मीकिः)	१६०	
वामनः	६७. ६८. २००	
विवरणम्	२१३	भट्टोद्भटकृतं भामहविवरणम्
सेतुः	२२५	सेतुग्रन्थः
हृदयदर्पणम्	१६०. १६२	भट्टनायकग्रन्थः

कौमुद्युदाहृतश्लोकादिसूची

अकृतार्थेऽपि मनसिजे	१३५	अभिज्ञानशाकुन्तले २. १
अधिकारी चात्र विमल-	१४७	अभिनवभारत्याम् ६. GOS. I. p. 280
अथ्यवसाये व्यापारप्राधान्ये	२५	अलंकारसर्वस्वसूत्रपु २५
अनित्यपक्षे	२४०	पृत्तिभारस्येति कौमुद्याम् । हरेर्वाक्यपदी- यपृच्छां दृश्यते । p. 98, Lahore edn.
अपांसुलानां धुरि	२२६	रघुवंशे २. २
अपूर्ववस्तुनिर्माणम्	८	कौमुदीकर्तुः संग्रहश्लोकः
अभिधेयेन संयोगात्	२८०	भर्तृमित्रस्य
अरुणगणिसहोदरापरोष्ठम्	६८	कौमुदीकर्तुरेव
अलिङ्गः संयोधनविषयश्च	१६	
अस्माभिर्व्यनुष्ठेयम्	१२८	महाभारते वने घोषयात्रायाम् २४३. १७
आदायुत्कर्षशालित्व-	७	कौमुदीकर्तुः संग्रहश्लोकः
आदिमशान्तवचनात्	२०१	महसूक्तस्य अलं. सर्वस्वपृत्तौ TSS. p. 47

आद्यस्यापूर्वमित्यादि	७	कौमुदीकर्तुः संप्रहस्योक्तः
आद्येन तावत् काव्यात्म-	८	" "
आनन्त्याद्यभिचाराद्य	१०८	
आनन्दवर्धनविवेक-	१०	लोचनोपसंहारश्लोकः ।
आलस्यं तदभीष्टार्थान्	१४८-९	
आवर्त्यमानो वर्णः पदं या	४३	
आशीर्मात्रावसायित्वम्	१४	कौमुदीकर्तुः संप्रहस्योक्तः
आस्वादयन्ति मनसा	१०१	भरतनाट्यशास्त्रे ६. ३३
इलेपा सहकारशक्तिः	१५५	उदयनस्य न्यायकुसुमाञ्जलौ १. २०
इदमनेन शब्देन	६०	अभिनवभारत्याम् (?)
इदं भासि न भातीति	९४	
इदं कणश्चि	७	
इयता ग्रन्थकारस्य	१४	कौमुदीकर्तुः संप्रहस्योक्तः
इष्टलक्षणं फलम्	१३	
उक्तवक्ष्यमाणयोः	१९५	मङ्गलस्य अलं. सर्वस्वसूत्रेषु ३८
उत्कर्षप्राप्तिराद्योऽर्थः	४	
उत्तमयुवप्रकृतिः	५	भरतनाट्यशास्त्रे ६, शृङ्गारलक्षणे
उन्मिमील कमलम्	६८-९	का. अ. सूत्रवृत्त्यां वामनेनोदाहृतम्. ४. ३. ८.
उपमानवतार्येन	२३	भामहस्य काव्यालंकारे २. ७५; उपमान- वतोऽर्थस्येति च पाठः ।
उपमानाद्यदन्यस्य	६	काव्यप्रकाशे १०. १९
उपायमातिष्ठति पूर्वमुद्येः	१७७	सं. शारीरके २. ६२.
ऊर्ध्वोर्ध्वमारुह्य	३०२	अभिनवभारत्याम् GOS. I. p. 280
कथं तर्हि सूत्रे निष्पत्तिरिति	२९०	अभिनवभारत्याम् GOS. I. p. 286
कन्वर्पोपनिषद्	२६१	कौमुदीकर्तुरेव
कपिज्ञपितक्रमण-	१५१	
कमलमनम्भसि	६. ७	
कवित्वबीजं प्रतिभानम्	१७०	वामनस्य का. अ. सूत्रेषु १. ३. १६
कविप्रीतिरिति	८	कौमुदीकर्तुः संप्रहस्योक्तः
कविरपि विद्योऽसौ	५	
कार्यमेव हि वक्तृणाम्	१०५	
काव्यार्थान् मावयन्तीति	१७२	भरतनाट्यशास्त्रे ७ अध्याये
कुचसामनि	२०२	कौमुदीकर्तुरेव
क्रिया हि वस्तुपूर्वता प्रसीदति	९४	रघुवंशे ३. २९
खमपि खादति	१००	
चितिः स्वतन्त्रा	३०२	क्षेमराजीयप्रत्यभिज्ञाहृदयसूत्रेषु १.
अगजानामुग्रह	१४	कौमुदीकर्तुः संप्रहस्योक्तः
शाततत्त्वस्य लोकोऽयम्	२२८	

ततस्समस्तसारत्वाद्	९	कौमुदीकर्तुः संग्रहश्लोकः
ततोऽप्यतादृशः	७	"
तान्येव भावोपहतानि कस्कः	२१	महाभारते, आदिपर्वणि १. ३०१
त्रिभुवने सिद्धाः	९६	
त्रीमुदाहरणान्ताभ्या	४१	
द्वे वर्त्मनी गिरां देव्याः	१७०	विद्याचक्रवर्तिनाप्ययं श्लोकः स्वका. प्र. टीकायामुदाहृतः TSS. pp. 13-14
न सन्तापच्छेदः	२४	मालतीमाधवे १. ३४
न हि स्वभावो भावानाम्	६	
नाकविरवमधर्माय	१७६	भामहस्य का. अ. १. १२
नाचेतनस्य कर्तृत्व-	१८	
नादिराहितशीलायाम्	२४१-२	वाक्यपदीये १. ८५
नित्यमेकमनेकवर्ति सामान्यम्	४५	Cf. वरदराजीयतार्किकरक्षा
नीरसानि दृषद्-	७	कौमुदीकर्तुः संग्रहश्लोकः
नूतनं वस्तु	७	" "
पदार्थान् प्रतिपाद्यैव	१०८	
परसामान्यविभ्रान्तिः	१४	कौमुदीकर्तुः संग्रहश्लोकः
परस्परविरोधे	६७	कुसुमाञ्जली ३. ८
परात्मकं मरस्त्वत्या	७	कौमुदीकर्तुः संग्रहश्लोकः
परानुगृह्यालुस्वम्	१४	" "
पर्यायेभ्यैव ते यस्मान्	२५८	
पुनरभिधानम्	४३	
पूर्वविज्ञानसंस्कार	११४	तन्त्रवार्तिके Chowk. edn, p. १९
प्रकृष्टो घर्णविन्यासः	४३	
प्रख्योपाख्याप्रसरणम्	९	कौमुदीकर्तुः संग्रहश्लोकः
प्रज्ञां नवनवोन्मेष-	१७०	भट्टतौतकृतप्रतिभाक्षणानुसारि वाक्य- मिदं श्रीविद्याचक्रवर्तिना च स्वका. प्र. टीकायामुदाहृतम् । TSS. I pp. 13-14.
प्रयातनीलोत्पल-	२५	कुमारसंभवे १. ४६
प्रवृत्तस्य णिषोक्तिः	१३९	
प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा	२९४	श्लोकवार्तिके शब्द. ४
भयमेव देगकालादि	१२७	अभिनवमारत्याम् ६. GOS. I. p. 280
भयति न गुणानुरागः (छाया)	२१८	
भावान्तरमभीषोऽन्यः	१४५	श्लोकवार्तिके निरालंघन. ११८
भेदप्राधान्ये	२३	महत्सुकस्य अलं स. मूत्रपु २८
मापुर्गृह्यञ्जकेः	४४	वाक्यप्रकाशे ९. ३
मुख्यमिदमलमाह्व्याः	२३४	कौमुदीकर्तुरेव
यत्रेष्ट्या तद्वतः स्नेहः	१४२	

	पृष्ठे	
यथा खनन् खानिघ्रेण	१०	
यथानुधाकः श्लोको वा	२४२	वाक्यपदीये १. ८२
यथास्मै रोचते विश्वम्	३०३	ज्वन्यालोके ३ उदाहृतोऽयं श्लोकः p. 222, K. M. edn
यस्तु स्मरेऽपि	१४३	
या व्यापारवती	५. ७	आनन्दवर्धनस्य ; ध्व. आ. ३. p. 227
युक्तिमुक्तं तु गृहीतः	२१०	
रसभावतदाभास-	१३८	अलं. स. सूत्रेषु ८२
रीतिरात्मा काव्यस्य	४८	का. अ. सूत्रेषु १.२. ६-८.
लघुरूपे कचित्	३८	महासिद्धौ १. २.
वक्तुं शक्योऽर्थविस्तारः	१०	
वक्राभिधेयशब्दोक्तिः	६०	भामहस्य का. अ. १. ३६
वर्णसान्ध्यम्	४३	काव्यप्रकाशे ९. ६
वाणी वाणीव परम्	२३४	कौमुदीकर्तुरेव
विभानुभावव्यभिचारि-	२८४	भरतनाट्यशास्त्रे ६
विशेषणसान्ध्यात्	१९१	मञ्जुकस्य अलं. स. सूत्रेषु ३१
विश्रान्तिधाम्नो हार्थस्य	१४	कौमुदीकर्तुः संग्रहश्लोकः
विश्रानन्दकरत्वेन	९	" " " "
विषयापह्नवेऽपह्नुतिः	२५	अलं. स. सूत्रेषु २५
व्यक्तस्य ग्रहणानुगुणा	२४२	महाभाष्ये
व्याख्यातृश्रोतृ-	१४	कौमुदीकर्तुः संग्रहश्लोकः
व्याख्यात्राद्याभिमुख्योक्तिः	१४	" " " "
व्यापारस्त्रिविधः	७१	भट्टनायकमतानुवादी श्लोकः
शब्दस्य महणे हेतुः	२४३	संग्रहकारस्येति वाक्यपदीये हरिवृत्तौ p. 79, Lahore edn.
शब्दाः संकेतितं प्राहुः	१०७	
शिवरसमुत्कृतार्थोऽपि	१४	अभिनवभारतां १० अध्यायान्ते
शेषैर्वर्णैर्यथायोगम्	४४	का. अ. सा. स. १.६. ज्ञेयैर्वर्णैरिति अत्र प्रमादान्मुद्रितम् ।
पङ्कजश्च ऋपभक्षैव	१७३	भरतनाट्यशास्त्रे २८. २२
सत्यं संहतिशालि-	२२७	कौमुदीकर्तुरेव
सद्भावे साधुभावे च	१८२	भगवद्गीतासु १७. २६
संभावितस्य चाकीर्तिः	२४	" २. ३४
संभाव्येते उभे	८	कौमुदीकर्तुः संग्रहश्लोकः
सर्वत्र वस्तुसन्देहे	२४४	
सर्वनाम प्रसिद्धार्थम्	३	भामत्याम् १. १. २४.
सा जगर्ति स्वपिति	२०१	कौमुदीकर्तुरेव मयूरदूतनाम्नि काव्ये । इदं च काव्यमग डाक्टर कुञ्जराजैः मुद्रयते ।

पृष्ठे

सामान्यतः प्रथममेवः	१२२	कौमुदीकर्तुः संग्रहश्लोकः	
सामुख्यमाभिमुख्यम्	१४	भामहस्य का. अ. २. ७६	
सितासिते पक्षमवती	२३	वाक्यपदीये प्रकीर्णके साधन.-१	
सिद्धस्याभिमुखीकार-	१५	श्लोकवार्तिके प्रत्यक्ष. १३३	
सिद्धानुगममात्रं हि	२८८		
सिद्धं धर्मिणमुद्दिश्य	९५	कौमुदीकर्तुः संग्रहश्लोकः	
सूर्योदयादिविषया	१४	भामहस्य का. अ. २. ८५	
सैषा सर्वैव धक्रोक्तिः	६०	" " " २. ८०	
स्थन्धवानृजुः	१९१	वृषभदेवकृतवाक्यपदीयटीकायाम् Lahore	
स्थानकरणसंयोग-	२४०	edn p. 99. 'कदम्बकोरकवत्' इति	
		तत्र साधुः पाठो दृश्यते ।	
स्वपक्षहानिकर्तृत्वात्	१२४	आभाषण.	
स्वयं वासास्तपस्विनः	१२		
स्वर्गमपारिजातम् (छाया)	२२६	सेतुबन्धे	
स्वेच्छेत्यादौ	१४	कौमुदीकर्तुः संग्रहश्लोकः	

कौमुदीस्मृतग्रन्थग्रन्थकृता सूची

अभिनवगुप्तपादाः	२. ६०	माट्टाः	१२५
अभिनवभारती, भारती	१४. २९०	भामहः २. २३. ४७. ६८. १९५. १९१. १९८	
आनन्दवर्धनाचार्यः	२		२१०
भट्ट इन्दुराजः	१०. १७५	भाष्यकृतः	२४२
ईश्वरप्रतापिशा	१७५	महसुकः*	२३. १९१. १९५. २०१
उत्पलदेवपादाः	१७५	मृयूरदूतम्	२०१
उदयनः	१५५	मुनिः (भरतः)	१७२. १७३. २८४. २८९
उद्भटः ४४. ४५. ४७. ६८. ७०. २०५. २०६		रत्नावली	२६५
कणभक्षः (कणादः)	४५	लोचनम्	२. १०
कान्यप्रकाशः	४३. ४४	वामनः	४८. ६८. १७०. १९८
काट्यालोकः (ध्वन्यालोकः)	२. १०	प्रतिहारः (भर्तृहरिः, स्ववाक्यपदीयस्य	
तत्त्वालोकः	१२४	व्याख्याता)	२४०
दुःखलात्मजः (अभिनवगुप्ताचार्यः)	१४	वैयाकरणः	१२५
भट्टनायकः	१०२. १२७. १३४	सूत्राणि (प्रत्यभिशाहद्वयसूत्राणि)	३०२
प्राभाकराः	१२५	हृदयदर्पणम्	१६२
भर्तृहरिः	२४०. २४३		

* आंकारसर्वव्ययवृत्तदृष्टयोः कर्तृविषये विचितादौ दृश्यते । अनन्तशयनमुद्रितपुस्तके तमुद्रवन्ध्यान्नासां मूल्यगुणाणां दृश्यकाः, दृष्ट्याः तान्निष्ठ्यो महसुकः कर्तेति दृश्यते । कौमुद्यां नारा उदादिष्यते ॥

उपलोचनोदाहृतग्रन्थग्रन्थकृतां सूची

पृष्ठे

अञ्जनम् २५.५९.८२.१५४.१६४.१७५

लोचनव्याख्यानमिदममुद्रितं मद्राजकीय-
प्राच्यकोशागारे यावत्प्रथमोदघोत-
मुपलभ्यते ।

अन्यापदेशः (भट्टस्य)	२२४
अभिधावृत्तिमावृका	२८३
भट्ट उद्धटः	११. ६९
काव्यमीमांसा	१६४
काव्यानुशासनकाराः (हमचन्द्राचार्याः)	२५४
काव्यालंकारः (रुद्रस्य)	२३२
काव्यालंकारव्याख्या (नमिसाधोः)	२३३
काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः	२१३
राजानककुन्तकः	१९
(नमिसाधुः)	२३३
नाट्यवेदविधुतिः (अभिनवभारती)	११
मर्तुमित्रः	२८३
भट्टः	२२४
महाभारतम्	२५३
महिमभट्टः	१९
मुकुलभट्टः	२८३
राजशेखरः	१६४
रामायणम्	१६३-४
रुद्रटः	२३२
धामनः	२१३
वाल्मीकिः	१६४
शाङ्करो मायावावः	२२४